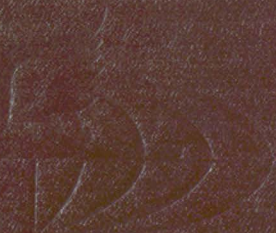

Հ. ՌԻ. ՄԵԼԻՔՍԵՆՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌԻ
ԱՌՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հ. ՈՒ. ՄԵԼԻՔՍԵՆԹՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌԻ
ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1920—1980 թթ.)

Ծրագրա՝ Հայկ. ՍՍՀ ԳՔ պատմության ինստիտուտի
Հայ գաղթավարչերի պատմության բաժնի

Մեկիհանրյան 2. ՌԲ.

Մ511 Հայրենիք—ափյուզք անշուքթյունները և Հայրենա-
գարծությունը (1920—1980 թթ.).— Ծր.՝ Երևանի
Համալս. հրատ., 1985.—476 էջ.

Վերնախորհրդը՝ Երևանի, պետ. համալս.

Աշխատության մեջ լուսարձևում են Քուրթական կոսովարու-
թյան կազմակերպած Հայոց եղևնի ողբերգական իրադարձու-
թյունները և Հայկական ափյուզքի կազմավորման Հարցերը։ Ճույց
է արժում սովետական իշխանության մասնագետները Հայ
գաղթականների նակատարով և Երևան քոչ մատ Հայրենա-
գարծության իրադրծումը, ինչպես նաև զրա նկատմամբ քա-
ղական տարրեր հասաներների վերարծիծները։ Այդ կապակցու-
թյանը ջննդատվում է նաև արևմտյան տերությունների և Ազգե-
րի լիգայի քաղաքականությունը։ Միամասնակ շարադրում է
Հայրենիք—ափյուզք անշուքթյունների պատմությունը։

0505040000—33
Մ 704(02)—85 64—85

9ԿԳ 63.3(22) + 63.3(22Մ)

МЕЛИКСЕТИЯ ОВИК УХТАНЕСОВИЧ ВЗАИМОСВЯЗЬ РОДИНА—СПЮРК И РЕПАТРИАЦИЯ

(1920—1980 гг.)

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1985

ԵՆՐԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանը գտնվելով Եվրոպայի և Ասիայի սահմանա-
գծում՝ վաղուց ի վեր եղել է բազում զավթիչների ավերիչ աս-
պատակությունների անեղ ռազմադաշտ։ Քեպես էայ ժողովր-
դի պատմությունը հարուստ է օտար նվաճողների դեմ մղված
հերոսական պայքարի բազմաթիվ դրվագներով, սակայն երկար
ժամանակ զբիված լինելով սեփական պետականությունեց, ան-
խրեա երի ու արի է մտածվել հայոց աշխարհը, կոտորվել է
բնակչությունը, բալանվել նա ունեցվածքը, ամայացվել եր-
կիրը։

Այդպիսի դժեղակ պայմաններում հայ ժողովրդի որոշ մա-
ր կանխի հարկադրված է եղել բռնի կամ կամովին հեռանալ
հարազատ երկրեց, գաղթել զեպի օտար հորիզոներ։ Ժամա-
նակի ընթացքում այդպես են հիմնադրվել հայկական գաղթ-
օջախներն աշխարհի տարբեր անկյուններում, մինչպես հայկա-
կան լեռնաշխարհում աստիճանաբար կաստատվել են ման-
մեղական ցեղերը։

Երկրի ավերումներն ու ժողովրդի արտագաղթը պարբերա-
կան բնույթ ստացան հատկապես XVI դարեց սկսած, երբ
Հայաստանը կովախնձոր դարձավ երկու զիլատիչ հարևանների՝
Օսմանյան Քուրթիայի և Սեփյան Պարսկաստանի միջև։ Մոտ
մեկուկես դար երթարկվելով նրանց կործանաբար ասպատա-
կումներին՝ 1639 թվականին Հայաստանը բաժանվեց երկու մա-
սի։ Նա մեծազույն՝ արևմտյան մասն անցավ Քուրթիային, իսկ
արևելյանը՝ Պարսկաստանին։

1828 թ. Արևելյան Հայաստանը մտավ Ռուսաստանի տի-
րապետության տակ և հայություն այդ հատվածը, իր բախտ
ընդմիջա կապելով ռուս ժողովրդի հետ, Հոկտեմբերյան սոցիա-
լիստական մեծ հեղափոխության շնորհիվ ձեռք բերեց ազգա-
լին ու սոցիալական վերածննդի լայն հնարավորություններ։

Դժբախտաբար, հայ ժողովրդի մի զգալի հատվածը մնաց բուրժուական բռնակալության նրաճեճում և շարունակում էր ներքալկել դաժան հալածանքներ: Քուրհակն շոփնեստները, հետևողականորեն կենսագործելով համարարական-համաժամանակական ֆազիսական որչափի ծագողը, պարբերաբար կազմակերպվող կուսուրածներով, կուսուրածությամբ ու բռնագործեցումներով աստիճանաբար նվազեցնում էին հայության թիվը նա իսկ պատմական հայրենիքում:

Բայց այն, ինչ կատարվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնութան օրերին, իր նախընթացը չունեւ համաշխարհային պատմության մեջ: Օգտվելով պատերազմի խառնակ իրադրությունից՝ երիտարական բարբառներն իրականացրին անվճար ցեղասպանություն՝ ուղղակի հայազրկելով Արևմտահայաստանը: Չանգվածային բռնագործի միջոցով նրանք դեպի արաբական անապատներն առաջնեցին հայ ժողովրդի աւերության հատվածին և այդ ընթացքում ոչնչացրին մեկուկես միլիոն հայերի:

Իրենց հայրենի օջախներեց բնությանը զրկված հայուր հազարավոր հայ մանուկներ, կանայք ու ծերունիներ, անցնելով մարդկության պատմության մեջ իր նախընթացը չունեցած զոհ-գործյալով և արաբական անապատներում հազարավոր նոր զոհեր տալով՝ ցրվեցին դեպի արաբեր երկրներ, բազմապատկելով ու սովորացնելով հայկական նախնի գաղթօջախները: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո այդպես կազմավորվեց հայկական «Յրոնքը» կամ «Միլիոնը»: Այսօրնեռն մեր լեզվի մեջ մտավ մի անբմիկ, որը մեզ համար ունի աշխարհագրական ու ֆազակական որչափի իմաստ, առաճանալուով է հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ միջակը:

Այսպիսով, ժամանակակից հայկական սփյուռքը, կազմավորվելով առաջին համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո, արդեն 20-ական թվականներին ստացավ որչափի դիմազդծ: Մակայն, բնականաբար, այն անփոփոխ և փայտած վրահակում չի մնացել: Տարբեր երևույթները, իրադրությունները ու պատճառների հետևանքով սփյուռքը անընդհատ ենթարկվել է փոփոխությունների, այսպես ասած՝ մակերբացությունների ու սեղատվությունների: Ժամանակի հոլովույթում նվազել ու խամսել են որչա զարթոյախները, զոյացել ու աշխուժացել են նորերը: Այսպես, վերջին տասնամյակներում աստիճանաբար

ձևակործվեցին ու սովորացան կանաչայի, Ավստրալիայի, Բուվիյի և այլ հայկական համայնքները: 60—70-ական թվականներին նոր վերածնունդ ապրեցին Անգլիայի, Յուստիայի, ԱՄՆ-ի հայկական գաղթավայրերը՝ հատկապես ի հաշիվ ազգային դիմացող համեմատաբար լավ պահպանած Մերձավոր արևելի հայության դեպի այդ երկրները կատարած գաղթերը:

20-ական թվականների սկզբին արեւմտահայության տարագիր բեկուրներ, որոնք հայրենագուրի զեղբուն էին օտար ու անհյուրեկալ հորիզոններում, միամտորեն կարծում էին, թե պատերազմից հետո, մեծ տերություններ, որոնք շագատության ու նեկախության վերաբերյալ բազում խոստումներ էին շտալել նրանց, հաշիվ կառնեն հայերի ժողովուրդներն ու առաջապանները և հետագադարույն կտոկոզեն վերագառնալու հայրենիք: Մակայն դրանք սին պատահներ էին, քանի որ իմպերիալիստական տերությունների հետաճեում էր ոչ թե նեղված ու իրավազրկված ժողովուրդների նակատագիրը, այլ իրենց շահերը: Հայ գաղթականության վիճակը շարունակում էր մնալ ծանր ու անուրաչ: Մի շարք երկրներից հայ տարագիրներն ուղղակի զանգվածաբար դուրս էին մղվում և ոչ մի անը հաստատուն ապրելակենտրոնում չէին կարգանում գտնել: Այդ պայմաններում բոլոր բարեկամներից խարկում ու լված սփյուռմանայի համար հուսալի ապավեն դարձավ 1920 թ. յույներերին Արևելյան Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը:

Հայաստանի սովետական կառավարությունը, որպես աշխատավոր զանգվածների շահերի իսկական պաշտպան, իր գոյության հենց սկզբից երբև անտարբեր չմնաց զմեզակ պայմաններում գտնվող և օգնություն հայցող պանդրախտ հայերի դառն նակատագրի հանդեպ: Սովետական կառավարությունը կենում էր այն պարզ փաստից, որ այն ժամանակ Հայաստանի սամաններից դուրս գտնվում էր ավելի մեծ թվով հայություն, քան ներսում, և որի հնչող մեծամասնությունը կազմում էին աշխատավորական տարերը:

Ի դեպ, անհրաժեշտ են համարում շեշտել, որ, ցավոք, միեւն այժմ էլ կան մարդիկ, ովքեր անտեղյակ լինելով հայ ժողովրդի պատմությանը, սփյուռմանայերին համարում են ֆազակական վտարանդիներ: Միեւնդե հանրահայտ է, որ վտարանդիները նրանք են, ովքեր թշնամի լինելով տվյալ երկրում հաս-

առավձած սոցիալ-հաղափական կարգին, հետևում են հայրենիք, անցնում առտաստեման և շարունակում տարբեր միջոցներով պայքարել նրա դեմ: Հայ ժողովրդի 1/3-ից ավելին հանդիսացող սփյուռփանայ ավելի քան երկու միլիոնանոց զանգվածը կազմված է ոչ թե հաղափական վառարանողներից, թեպետ նրանում կան նաև աննշան թվով իսկապես վառարանողներ, այլ պատմական անավար անադարտության երիտօրուների կուսակցության ու կառավարության, իսկ այգա նաև կենտրոնականների կազմակերպած ցեղասպանության քանակ զոհերից: Նրանք, զբիկվելով հայրենի օջախներից, բռնագաղթի միջոցով ստվով են աշխարհով մտնել, բայց շարունակում են իրենց ամենակիրակական ինքն համարել հայրենի վերադարձը, մայր հայրենիքում համախմբումը: Հետևապես նրանց չի կարելի նույնացնել հաղափական վառարանողների հետ:

Սփյուռփանայությունը, իր բացարձակ մեծամասնությամբ, հակառակ հայրենի նուրից բնույթով կարձած լինելուն, հակառակ այն բանին, որ բաժան-բաժան է, ցրված աշխարհի տարբեր կողմերում և ներքակ զանազան ազդեցությունների, այնուամենայնիվ շարունակում է մնալ որպես հայ ժողովրդի անկապտելի մասը: Կերմարդկային նիզբեր զեղով հայ ձգտում է պայվաճել իր ազգային դիմագիրքը, մշտապես լինել հայրենիքի հետ, զորավիզ նրան, հպարտ նրանով:

Իրենց հայրենիքի մի մասում սովետական իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո, հայրենարարած սփյուռփանայ աշխատավորները դասակարգային հատակ տրամաբանությամբ վեճականորեն դիմուղվեցին դեպի Սովետական Հայաստան: Հենց սկզբից նրանք Սովետական Հայաստանը համարեցին իրենց հուսալի հանգրվանը, անկերպանորեն կանգնեցին նրա պաշտպանության դիրհերում և ցանկություն հայտնեցին ներգաղթելու հայության ազատագրված ու սոցիալիզմի ուղին քնակիսած կայրենիք:

Անա այդ ամերը հաշի անելով, Հայաստանի կամուրխտական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը հենց սկզբից լուրեն մտահոգվեցին արեմաստայության տարագիր բեկումների հակառակգրով, հետևողականորեն անդրադաճելով այն հարցին, թե դեպի ո՞ր են բեկվում սփյուռփանայ զանգվածները մահերն ու հայացները, ի՞նչ անցուդարձեր են կատարվում նրանց մեջ և ի՞նչով ս կարելի է բերկացնել նրանց վի-

հարի՝ հետադարձության սամմաններում կազմակերպելով նաև նրանց հայրենեղարձությունը:

Սփյուռփանայերի մեջ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու ձգտումը առավել հրամայական դարձավ 1922—1923 թթ. տեղի ունեցած լոզանի կոնֆերանսից հետո, որ արևմտյան տերություններն ու կենտրոնական Քուրիան փորձեցին վերհակահանապես գերեզմանել իրենց կողմից ներգաղթված հայկական հարցը՝ այն ձևակաճորեն կապելով Ազգերի լիգայի ստեղծությունը:

Ինչ խոսք, որ սփյուռփանայերի դեպի հայրենիք բեկվելու գործում հակայական դեր ու նշանակություն ունեցան նաև Սովետական Հայաստանում կուտակված տասնյակ հարազավու արեմտահայ գաղթականների, որք ու անապատան երեխաների նկատմամբ սովետական կառավարության ցուցաբերած բերմ հոգատարությունը, նրանց հարցի արմատական լուծման և սփյուռփանայերի հետ սերտ կապեր հաստատելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները:

Սովետական Հայաստանի գոյությունը արմատական բեկում մտցրց հայ ժողովրդի բազմադարձան պատմության մեջ: Այն ոչ միայն ազատաբար նշանակություն ունեցավ Ֆիզիկական բնաշնչման անմիջական սպառնալիքից փրկված արեկյանայության կյանքում, այլև լուսառու վառու դարձավ դաման հակատագրի բերումով աշխարհով մեկ ստված գաղթարևայ աշխատավորության համար: Սովետական Հայաստանը հենց սկզբից ոչ միայն իր ներազդեցությունների սամմաններում իրականացրեց սփյուռփանայ աշխատավորների առավել դժվարին կացության մեջ զանգվողների հայրենեղարձությունը, այլև բազմաթիվ միջոցներով, ու հենց իր գոյության փաստով, օգնեց գաղթաշխարհում ազգայանպանության դժվարին գործին, զորավիզ եղավ ազգազայնցման դեմ սփյուռփանայ զանգվածների մղած պայքարին:

Հայ ժողովուրդը, որը դարեր շարունակ տեսել ու զգացել էր միայն կոտորածներ և բռնագաղթերի արտագրեներն ու դաճությունները, սովետական կարգերի շնորհիվ, եղբայրական սովետական մյուս ժողովուրդների, առաջին հերթին ռուս մեծ ժողովրդի բազմակողմանի օգնության շնորհիվ, ներազդեցություն ստացավ հավաճվելու իր նոր, սոցիալիստական հայրենիքում: Դրանում ակնհայտ կերպով դրսևորվեցին սոցիալիստական սիս-

տնի մեծ առավելությունները, նախկինում ամեն կողմից հալածված ու բզկոտված հայ ժողովրդի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության լեհիստյան ազգային հաղահալաներից և կենսագործման փայլուն վկայությունն ու Նաստասումբ:

Պատմության դասերն ու փոփոք միջոց էլ խորմատա են և ուսանելի: Հայ գաղթականության հարյուրամյակների պատմության փորձն և դասերն վկայում են, որ վերջվեբոջ, վաղ քն ուշ, սփյուռնաճայությունը, որհան էլ էայրենասեր ու ավանդապան լինի, դատապարտված է անխուսափելի ուժացման և անհետացման: Հայկական գաղթօջայիներ, ցրված լինելով աշխարհի բոլոր կողմերում, ենթակա են երանց բնոցրկած երկրների անխուսափելի ազդեցություններին, որոնք ամեն ժամ, ամեն օր երանց տանում են դեպի ձուլում: Ուստի գաղթարձայության փրկության միակ ու իրական ուղին հայրենադարձությունն է, մայր հայրենիքում ապրող հայության նեո վերամիավորումը, ազգանավանումը:

Յշակիտով, գաղթարձայ ազգային կյանքի վրա որոշակի դեր ու ազդեցություն ունի Մովսեսական Հայաստանը, հայրենի հողի վրա ապրող ժողովուրդը: Ուրեմ մեծ լինի մայր հայրենիքում ապրող հայոց թիվը, որհան գարգացած ու գորել լինի նրա տեսնությունը, ծաղկուն մշակույթը, այնհան ավելի կծավայվեն գաղթյրների կապերը հայրենի երկրի հետ, այնհան ավելի կհարստանա ու բովանդակայից կդառնա նրանց ազգային հասարակական և մշակութային կյանքը, ուստի և այնհան ուշ կկատարվի ձուլումը:

Մեա քն ինչու, ինչպես սովետական կառավարությունը, այնպես էլ սփյուռնահայ բոլոր առաջադիմական, հայրենասեր ուժերը ամեն կերպ շահագրգռված են մայր հայրենիքի և քափառքի մինչև սերտ կապերի հաստատմամբ ու զարգացմամբ, անվերապահորեն պաշտպանում են հայրենադարձության գաղափարը, աշխատում որհան կարելի է ավելի շատ տարագրելների ներգաղթի միջոցով փոխադրել հայրենիք: Սփյուռնում ներգաղթի դեմ հանդես են գալիս դաշնակցությունը և նրա նեո կապով նեոտաղիմական խավերը, դրա մեջ տեսնելով իրենց վերջնական մահավեժը:

Յշխարհով մեկ սփռված տարագր հայությունը հայրենադարձությունը, որն սկսվել է դեռևս սովետական իշխանության արշալույսին և շարունակվում է մինչև օրս, սցքալիզմի շնորհիվ

մեր ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն և կանուսներից մեկն է, պատմական բազմաշնչակալից մի իրադարձություն մեր բազմադարյան պատմության մեջ: Հայրենադարձությունը նախ ժողովրդի ազգանավանման, ազգային կոնսոլիդացիայի ու նեոտագա գարգացման կարևոր գործոններից մեկն է:

Մակայն պեոտ է խոստովանել, որ ինչպես բնոցրահպես սփյուռնահայության պատմությունը, այնպես էլ մասնավորապես հայրենիք—սփյուռն առնչությունների և սփյուռնահայերի հայրենադարձության պատմությունը մինչև այժմ բավարար սուսմեափրություն չեն ենթարկվել և ցիտակառոն լուսարբովի: Սցովկով այդ հանգամանից, բուրձուա—ազգայնական, ևկրոպական, ամերիկյան և բուրհական պատմագրությունը և պետական գործիչները հանախ միտումնավոր կերպով խեղաբյուր են էարցրել, շարախոսել սովետական իշխանության նեոցիին, զրպարուել նրան: Հայ գործում հետևողպես սկսիվորեն են հանդես գալիս Սյաստանից բնոցրիշա վասովկամ բուրձուա—ազգայնական դաշնակցություն կուսակցության զրակները: նրանք, կամայականորեն կեղծելով փաստերը, փորձում են մեղադրել սովետական կառավարությանը սփյուռնահայության նկատմամբ անտարբերության ու անհեզատարության մեջ:

Հայրենիք—սփյուռն առնչությունների և հայրենադարձության պատմության լուսարբանում ոչ միայն բացանաշտում է կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության հեզատարությունը հայ տարագրների նկատմամբ, այլև մերկացում է դաշնակները և ուրանց օտարերկրյա հովանավորների լաբախազացությունների էությունն ու նպատակը:

Յյատելից էլ բխում է վերոնիշյալ պրոբլեմների հաղափականն ու պատմագիտական կարևոր նշանակությունը, դրանց լուսարբանման խիստ անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը:

Երև սփյուռնահայերի հայրենադարձության պատմությունը, մասնավորապես 1920—1940 թվականների ժամանակահատվածը, ինչու ռափով լուսարբանվել է, սպա 1946—1948 թվականների և հետագա տարիների հայրենադարձության պատմությունը միայն բուոցիկ կերպով է շոշափվել 2002 ՊՊ պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 8-րդ հատորում, «244 պատ-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», 5, 8, «Հայ ժողովուրդը Հայրենակն

մարչան ուրվագծեում»² և որոշ մենագրություններում ու հոգ-վածներում³: Սահեց սիակվելու կարեւոր էր, որ ուղղակի բնջ է մնացել հայրենիք—սփյուռք առնչությունների ավելի քան 19-ամյա պատմությունը՝ գրեթե երբեք չզառնելով հատուկ ուսումնասիրության նյութ:

Փողովորդական տնտեսության վերականգնման տարիներին տեղի ունեցած սփյուռման այլատարերների հայրենադարձու-թյունը որոշ չափով յուսարանվել է ՀՍԽՀ կենտրոնի մտքի և Փողկոմսիանի կողմից հատարակված «Խորհրդային Հայաս-տան—1920—1925» ժողովածուի մեջ⁴, Հովհ. Հակոբյանի «Խորհրդային Հայաստան» գրում⁵, Ս. Խողզաբյանի «Ենե-զգալը և զարթալնորայան բնակեցումը Հայաստանում» հոդվածում⁶, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանի պատմությա-նը նվիրված մի շարք այլ մենագրություններում և սովետահայ ու սփյուռմանայ պարբերական մամուլում, գիտական հանդես-ներում⁷:

Մեծ պատերազմի և Խաղաղության կոմունիստական շինարարության տա-րիներին (1941—1965)», 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1970:

² «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուղղա-գծեր», «Հայաստան» Տրատ., Երևան, 1967:

³ Պ. Ե. Ավագյան, Հայիական ՍՍՀ բնակչությանը, Երևանի Համալսա-րանի Տրատ., Երևան, 1975, Կ. Սարգսյան, 294 և կառավարության միջ-դաստիակները սփյուռմանը հայրենադարձությանը նախապայտարանակա-ուղղությունը (1946—1948 թթ.), տե՛ս «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», Երևան, 1953 թ., № 1, էջ 152—158, Եղյան՝ «ՀԿԿ գործունեությունը սփյուռ-մանային հայրենադարձության կազմակերպման և նրանց ստեղծարարական շինարարության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ (1946—1948)», տե՛ս 2002 ՊԱ «Երկրի Հասարակական գիտություններ», ամսագիր, 1953 թ., № 8, էջ 13—19:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան—հինգ տարի՝ 1920—1925», հորվածների ժողովածու, Տրատ. ՀՍԽՀ կենտրոնի մտքի և Փողկոմսիանի, Երևան, 1926:

⁵ Հովհ. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստան (ուղղվարություններ և ու-սումնասիրություններ), Փարիզ, 1929:

⁶ Ս. Խողզաբյան, Ենեզգալը և զարթալնություն բնակեցումը Հայաս-տանում, տե՛ս «Նոր ուղի», ամսագիր, Երևան, 1929 թ., № 6, էջ 122—131:

⁷ Խ. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսու-թյան վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), 2002 ՊԱ, ամսա-գիր, Երևան, 1955, էջ 315—317: Շ. Վ. Խարմանյան, Армянская ССР в пер-вом году новой экономической политики, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1955, էր. 144—151. Վ. Ե. Անդրեասյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան Երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակա-շրջանում, Հայաստան, Երևան, 1956, էջ 279—284: Հ. Մ. Էլիբեկյան, Վաս-

Նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին կառա-ված հայրենադարձությունը շրջափակ է նաև «Ուրվագծեր Սո-վետական Հայաստանի պատմության» պրակներում⁸, «Հայ Ժո-ղովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 7-րդ հատում⁹ և «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր»¹⁰ կղեկերով աշխատություններում: Սակայն վեր-հիշյալ աշխատություններից ոչ մեկը նպատակ չի ունեցել ամ-բողջական ձևով ներկայացնել սփյուռմանային հայրենադար-ձության պատմությունը և միայն կողմնակի ու հույանցիկ կեր-պով է անդրադարձնել դրան:

Այդ ժամանակաշրջանի հայրենադարձության և նրան ա-րնչվող հարակից այլ հարցերի ամբողջական պատմությունը շահագրելու առաջին փորձը կատարվել է մեր կողմից նույնա-րակված մի շարք հոդվածներում¹¹ և «Արևմտահայերի բնագաղ-

ուղղության հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաս-տան, տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկագիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1949 թ., № 2, էջ 17—26 և այն:

⁸ Հ. Մ. Էլիբեկյան, Ս. Մ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաս-տանի պատմության, պրակ 1-ին, 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1954, Վ. Պ. Միլիտանով, Հ. Ս. Խողզաբյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, պրակ 2-րդ, 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1958, Մ. Պ. Ավագյան, Ե. Մ. Խողզյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, պրակ 3-րդ, 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1960:

⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», 5, 7, «Սովետական էնկլոպեդիան» հայ-թանակը Հայաստանում, 2002 ստեղծարարական շինարարության ժամանա-կաշրջանում (1917—1941)», 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1967:

¹⁰ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուղղա-գծեր», «Հայաստան» Տրատ., Երևան, 1967:

¹¹ Հ. Ա. Միլիտանով, 204-րդ և նրա դերը հայրենիքի հետ սփյուռմանայ աշխատավորների կազմի ամբողջական գործում, տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկա-գիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1959 թ., № 8, էջ 31—48, Եղյան՝ «Սո-վետական էնկլոպեդիան» առաջին քաշերը Հայ զարթալնության հարցի յու-ձման ուղղությամբ (1921—1922)», տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկագիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1960 թ., № 3, էջ 3—20, Եղյան՝ «Հայ զարթալնության հարցը Ազգերի իդալում», տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկագիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1961 թ., № 9, էջ 43—60, Եղյան՝ «Սփյուռմանային հայրենադար-ձությունը Սովետական Հայաստան 1921—1925 թթ.», տե՛ս 2002 ՊԱ «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1961 թ., № 2, էջ 142—149:

քը և սփյուռֆանայերի հայրենազարծուրյունը Յովետական Հայաստան (1915—1940 թթ.)» մենագրության մեջ¹²:

Ուզգալի պետ է խստաովանել, որ ոչ միայն Լայբերիֆ—սփյուռֆ առևշուրյուններ է հայրենազարծուրյուն պատմության լուսարանումը, այլև բնդաներապես սփյուռֆանայության պատմության ուսումնասիրությունը դեռևս գոնացուցիչ վիճակի չի հասցված: Յովետական պատմաբանները միայն վերջին քանակովում են ձեռնամուխ եղել այդ պորթլիմենների արմատական հետազոտմանը, սակայն մինչև այժմ արվածը դեռևս բավարար համարել չի կարելի: Ենթադրում հայ ժողովրդի մի զգալի հատվածը շարունակում է մնալ գաղթաշարժում, իր հայրենիքից դուրս: Մտա հինգ տասնյակ երկրներում կան հայկական համայնքներ, որոնք ունեն որոշակի կազմյալի կյանք, բաղախական կուսակցություններ, կրթական հաստատություններ, մշակութային, բարեգործական, հայրենակցական, Երիտասարդական, մարզական և այլ բնույթի կազմակերպություններ ու միություններ, պատկանելի քանակ կազմով պարբերական մամուլ և այլ նրատարակություններ, որոնց գործունեության լուսաբանումն ու զննատուրը պետ է լինի սովետական պատմագիտության կարևոր խնդիրներից մեկը:

Սյա ամենը նկատի ունենալով, կարելի է վճռականորեն պնդել, որ բնավ նարավոր չէ ենթադրացնել հայ ժողովրդի ամբողջական ու գիտական պատմությունը առանց սփյուռֆանայության բազմաբովանդակ կյանքի ու անցած ուղու բնդրվածան, որևհա էլ դա կապված լինի գործնական դժվարությունների հետ:

Այժմ Յովետական Հայաստանի տարբեր գիտական կենտրոններ և զգալի բվով գիտնականներ ձեռնամուխ են եղել սփյուռֆանայության պատմության առանձին հարցերի ուսումնասիրությանը: ՀՍՍՀ ԳՊ Եպիսկոպոսության տարբեր ստեղծվել է սփյուռֆանայ համայնքների և մշակույթի պատմության բաժին, որն անմիջականորեն զբաղված է հայկական գաղթույթների պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրությամբ: Այդ պորթլիմով են զբաղվում նաև ՀՍՍՀ ԳՊ պատմության և

առևելագիտության ինստիտուտների մի խումբ պատմաբաններ, ուստի պետ է հուսալ, որ առաջիկայում սփյուռֆանայության պատմության վերաբերյալ հնարախակ կան գիտական լուրջ հետազոտություններ:

Սփյուռֆ—հայրենիք առևշուրյունների լուսաբանման ուղղությանը մինչև այժմ մեզանում հրատարակված գործերից պետ է նշել ակնավոր կուսակցական և պետական գործիչներ Ալ. Մյանեիկյանի (Մարտունի) և Աշ. Հովհաննիսյանի մի շարք աշխատությունները, որոնք գործնական կարևոր նշանակություն ունենալուց բացի, որոշակի դեր խաղացին Լաև սփյուռֆագիտության զարգացման ուղղությամբ¹³:

«Կուսակցությունները գաղութանայության մեջ» խորագրեր կրող աշխատության մեջ Ալ. Մյանեիկյանը, իրեն հատուկ կարգիտական նպատակապատկությունը և գիտական խորությամբ, վերլուծելով սփյուռֆանայ կուսակցությունների գործունեությունը, անդրադառնում է նաև գաղութանայության սոցիալ—տնտեսական կյանքին, ցույց տալիս Լաև հետագա պայմարի նշմարիտ ուղին:

Աշ. Հովհաննիսյանը «Գաղութանայ խնդիրներ» գրքույկում, անդրադառնալով սփյուռֆանայության նկատմամբ տարվող կարգախանությունը և նշելով այդ բնագավառում եղած որոշակի բերությունները, ցույց է տալիս գաղութանայ աշխատավորության ինքնակազմակերպման, հայրենիք—սփյուռֆ կապերի զարգացման գործնական ուղիները:

Ակնավոր մարգիտ—լե՛իկյաններ Ալ. Մյանեիկյանի և Աշ. Հովհաննիսյանի վերահիշյալ գործերից հետո, գրեթե չորս տասնամյակ, հատկապես անհատի պաշտամունքի տարիներին, սովետական պատմագրությունը սփյուռֆի վերաբերյալ որևի լուրջ գործ չովցեց: Միայն ՍՄԿԻ XX համագումարից հետո սովետահայ պատմաբանները ձեռնարկեցին սփյուռֆի հարցերի ուսումնասիրության գործը: Այդ բնագավառում երևած կնած առաջին ուսումնասիրություններից մեկը եղավ Ս. Գապարյանի «Սփյուռֆանայ զարգույթներն այսօր» խորագրով աշխատու-

¹² Հ. Ո. Մելիքեայան, *Արևմտահայերի բնագաղթը և սփյուռֆանայերի հայրենազարծուրյունը Յովետական Հայաստան (1915—1940 թթ.)*, Երևանի Համալսարանի հրատ., Երևան, 1975:

¹³ Ալ. Մյանեիկյան (Մարտունի), *Կուսակցությունները գաղութանայության մեջ*, Գեորգիա, Քիթիսի, 1924, Եսյեի՝ Գաղութանայ աշխատավորությանը, Նյու Յորք, 1923, Աշ. Հովհաննիսյան, *Գաղութանայ խնդիրներ*, Երևան, 1925:

բյուրեր¹⁴, որք, քեպես համառոտ, այնուամենայնիվ սովորական պայմաններ է պարունակում հիմնական հայկական գաղթօջախներին հասարակական-ֆազաֆական կյանքի, կրթական օջախների և այլ հարցերի մասին: Ժամանակին այն լավ բեղունություն գտավ, սակայն իր պարունակած սովյալներով ներկայումս բավականին հեացած է:

Սփյուռում գործող հայկական ֆազաֆական կուսակցությունների, մասնավորապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից մինչև 60-ական թվականների կեսերն ընկած ժամանակաշրջանի գործունեության վերլուծությանն է նվիրված Լ. Խուրշուդյանի «Սփյուռահայ կուսակցությունները ժամանակակից Հոսպում»¹⁵ շանկան, փաստական հարուստ նյութերով հագեցած և միանգամայն նշմարտացի Եզրահանգումներ պարունակող մենագրությունը: Ի դեպ, վերջապես հեղինակը համառոտակի անդրադարձել է նաև սփյուռումային 1946—1948 թվականների զանգվածային հայրենադարձությանը և դրան կատարած գաղթարևայ կուսակցությունների դերադրույանը:

Հայ գաղթավայերի մինչև հիտակմբերյան ժամանակաշրջանի պատմությունը շարադրելու հետ մեկտեղ Ա. Գ. Աբրահամյանը «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայերի պատմության» երկրորդ հատորի վերջում¹⁶ բուուցիկ ակնարկով անդրադարձել է Սովետական Հայաստանի և սփյուռահայության փոխհարաբերություններին, շոջաֆիլով նաև սովետական իշխանության տարիներին՝ մինչև 1948 թվականը, կատարված հայրենադարձությունը:

Սուպատերազմյան տարիներին հանուն խաղաղության, դեմոկրատիայի և սոցիալական ադադարության սփյուռահայության մյգած պայտարք իր արտացոլումն է գտել Հր. Սիմոնյանի «Սփյուռահայությունը սոցիալ-ֆազաֆական պայտարի ևսի-

ներում» ծալալուն մենագրության մեջ¹⁷: Որդես այդ գրքի կարևոր արժանիք պետք է նշել այն հանգամանքը, որ հեղինակն աշխատել է սփյուռահայ առաջադիմական ուժերի գործունեությունը բնահարկել տեղաբնակ ժողովուրդների և նրանց ֆազաֆական կազմակերպությունների հետ սերտ անընդունյալ մեջ:

Սովետահայ պատմագրության մեջ որոշ ֆայեր են կատարվել նաև սփյուռահայ առանձին գաղթօջախների ու նրանց հասարակական-ֆազաֆական կյանքի ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Սփյուռահայության ժամանակակից պատմության տարբեր կազմներ իրենց լուսաբանություն են գտել Կ. Գալլալյանի Երկու աշխատություններում՝ «Սփյուռահայ առաջադիմական կազմակերպությունները խաղաղության և դեմոկրատիայի համար մղվող պայտարում և Վերջանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից»¹⁸: Գիտական որոշակի հետաբերություն է ներկայացնում հատկապես նաև վերջին մենագրությունը, որտեղ հեղինակը բնության երբաբեկով լիբահանահայ «ժողովուրդի ձայն» և ՄԵԲ նշանաբան է հառաջ կոմունիստական րեբերի գործունեությունը, նրանց միջոցով ցույց է տալիս լիբահանահայության տնտեսական, հասարակական-ֆազաֆական ու մալկուրային կյանքը:

Սիչազավ գործ է նաև Ռ. Խաչատրյանի «Արտասանմանի հայ կոմունիստական մամուլի պատմությունից» մենագրությունը¹⁹: Երանում հեղինակը Բուլղարիայի կոմկուսի կենտրոնական կուսակցական արիվում հայտաբերած նոր վավերագրերի և «Կարմիր լուրեր» արտասանմանյան առաջին կոմունիստական հայ թերթի նյութերով ցույց է տալիս խոլղարահայ աշխատավորության մասնակցությունը երկրի 1919—1923 թվականների հեղափոխական շարժումներին: Այդ իմաստով, կարելի է ասել, որ Ռ. Խաչատրյանի սովյալ աշխատությունը փաս-

¹⁴ Ա. Գաղալյան, *Սփյուռահայ գաղթօջախներն այտար*, Հայկահրատ, Երևան, 1962:

¹⁵ Լ. Ա. Խուրշուդյան, *Սփյուռահայ կուսակցությունները ժամանակակից Հոսպում*, 2002 ԳԱ Հրատ, Երևան, 1964:

¹⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայերի պատմության*, 5, Ա, Հայկահրատ, Երևան, 1964, 5, Բ, «Հայաստան» Հրատ, Երևան, 1967:

¹⁷ Հր. Սիմոնյան, *Սփյուռահայությունը սոցիալ-ֆազաֆական պայտարի ուղիներում*, «Հայաստան» Հրատ, Երևան, 1965:

¹⁸ Կ. Գալլալյան, *Սփյուռահայ առաջադիմական կազմակերպությունները խոլղարիայի և դեմոկրատիայի համար մղվող պայտարում*, 2002 «Գիտիցք» բնկիրության Հրատ, Երևան, 1962, նույնի՝ «Երևանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից», «Հայաստան» Հրատ, Երևան, 1964:

¹⁹ Ռ. Զ. Խաչատրյան, *Արտասանմանի հայ կոմունիստական մամուլի պատմությունից*, 2002 ԳԱ Հրատ, Երևան, 1960:

տունն մեզանում եիմ գեց սիյունահայ կոմունիստական շարժման պատմության գիտական ուսումնասիրությամբ:

Սովետաճայ պատմաբանների հաստի հետախուզությունն են արժանացի արարական արևելի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարին սիյունահայերի մասնակցության հարցերը: Արարական արևելի երկրներում ապրող հայության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, մշակութային ու կրթական կյանքի մասին բավականին էանգամանայից տեղեկություններ է տալիս Լ. Տեր-Միլոյանի «Հայերը արարական արևելի երկրներում» գիրքը²⁰:

Սիյունահայ առաջադիմական ուժերին հակադր գործում են էան հետադիմական, արևմտաի իմպերիալիստական տերությունների նեա գործակցող ուժեր, որոնց գործունեության մեկացման են նվիրված սովետահայ հեղինակների մի շարք աշխատություններ: Գրանցից պետ է նշել հատկապես Զ. Կիրակոսյանի և Զ. Հակոբյանի «Գաղևաններն իմպերիալիզմի գործակցներն են Մերձավոր արևելի երկրներում»²¹ և Ա. Փաղտյանի «Կամակասյան դատավարության նեմեհրով»²² գրված գրքերը: Այդ աշխատություններում մեկացված է Մերձավոր արևելում դաշնակիցի օտարերկրյա իմպերիալիստական նախադրական գործակցությունների մատուցած ծառայությունը, որոնց հակահեղափոխական գործունեությունը, որն զգալի վեա է պատեառում էան մեծավորաբեկյան ժողովուրդների հակամարտիստական ազգային-ազատագրական պայքարին:

Իրանեայան և սիրիական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի և դեանում հայության մասնակցության հարցերն են լուարանված էան Ե. Հովհաննիսյանի և Զ. Քոփուլյանի մեհագրություններում²³:

Եզիպտահայ գաղութի ներին կյանքը, սոցիալ-տնտեսական

ու արգանական դրությունը և հայ-եզիպտական հարաբերությունների պատմությունն է հետազոտված Զ. Քոփուլյանի «Եզիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805—1952)» ծավալուն և փառապից մեհագրության մեջ²⁴:

Հունաստանի հայ գաղութի Զմ-ական քվակաանների պատմությանն է նվիրված Պ. Կոկինոսի «Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918—1927)» աշխատությունը²⁵: Գրեան հեղինակը մանրամասնորեն շարադրել է սվայ ժամանակաշրջանում հունահայ աշխատավորության սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ինչպես էան առաջադիմական ուժերի, մասնավորապես հայ կոմունիստների ծավալած բազմակողմանի գործունեությունը հայ աշխատավորությանը երկրի հասարակական-արգանական կյանքի մեջ ներգրավելու ուղղությամբ:

Իսրայելը և հայ ժողովուրդների բարեկամության, օսմանյան լծի դեմ համատեղ պայքարի և հատկապես համաշխարհային երկրող պատեհավոր տարիներին ֆաշիզմի դեմ աղտիվորեն մարտնչած բուղարահայության մեհուական սխաղգործություններն են լուարանված Զ. Գառայանի «Հայ-բուղարահայ բարեկամության պատմությունից» գրված գրքում²⁶:

Երկրող համաշխարհային պատեհավոր տարիներին ֆաշիզմի դեմ ֆրանսահայության մեծ ապաբարին են նվիրված Տ. Գրամբյանի «Ֆրանսահայ կոմունիստները դիմադրության տարիներին (1941—1944)» և «Նրանք մարտնչել են հանուն Ֆրանսիայի» գրքերը²⁷, որոնցում աբխիվային վաստարգրերի, պարեհական մամուլի և դիմադրության շարժման մասնակիցների հուշերի միջոցով հեղինակը ցույց է տվել Ֆրանսիայում ապրող հայերի անճանազոն պայքարը ֆաշիստական զավթիչների և նրանց վիշիական դրածոների լծից երկրն ազատագրելու գործում:

²⁰ Л. X. Тер-Мкртчян, Армяне в странах арабского востока, изд. «Наука», М., 1965.

²¹ Զ. Կիրակոսյան, Զ. Հակոբյան, Գաղևաններն իմպերիալիզմի գործակցներն են Մերձավոր արևելի երկրներում, Զայպոհրատ, Երևան, 1960:

²² Ա. Վ. Քոփուլյան, Գոմահայության դատավարության հեարքերը, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1968:

²³ Ե. Զ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Կիրանեանում (1939—1955), 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, և Ա. Քոփուլյան, Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և Կիրանեանի ազգային-ազատագրական շարժումներին, 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1968:

²⁴ Զ. Ք. Քոփուլյան, Եզիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805—1952), 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1978:

²⁵ Պ. Կոկինոս, Հունահայ գաղութի պատմությունից (1918—1927), 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1965:

²⁶ Զ. Մ. Գոսարյան, Հայ-բուղարահայ բարեկամության պատմությունից, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1978:

²⁷ Տ. Ս. Վ. Գրամբյան, Ֆրանսահայ կոմունիստները դիմադրության տարիներին (1941—1944), «Միտք» հրատ., Երևան, 1967, հայերեն՝ «Они сражались за Францию», изд. Ереванского университета, Ереван, 1981.

Սփյուռֆանյա բուժուական փիլիսոփայության, հասարակական-հազարական մտքի ուսումնասիրության ուղղությամբ որոշ գործ է կատարել Հ. Գաբրիելյանը «Ժամանակակից սփյուռֆանյա բուժուական ռեակցիան փիլիսոփայությունը» մեկնագրության մեջ²²: Սակայն հարկ է նշել, որ հեղինակը համախառնում է սովյեթական-սոցիալիզմին և սփյուռֆանյա բուժական-հազարական կուսակցություններն ու հոսանքները, ահռույա, բացառյալ կոմունիստներին, մտցվել են միևնույն կազմագրի մեջ: Ձև է առնել հայացքների եկամտամար տարբերակված մտնեցում, մեռ, իհարկե, երջա չէ:

Սփյուռֆանյայության սոցիալ-հազարական պատմության մի շարք հարցեր են շոշափված նաև Գ. Գալոյանի «Անդրկովկասում սոցիալիստական հեղափոխության և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ» աշխատության մեջ²³: Մեկնագրության մեջ հեղինակը փաստական հարուստ էյուրեթով մերկացրել է սոցիալիստական հեղափոխության և սովետական իշխանության հասցեի բուժուական պատմագրության օրգանաբանությունը, անդրադարձել է դեպի հայրենիք սփյուռֆանյա առաջադիմական ուժերի ունեցած դրական վերաբերմունքին:

Սփյուռֆանյայության պատմության և սփյուռ-հայրենիք առնչությունների վերաբերյալ ուշագրավ մի շարք հոդվածներ են լույս տեսել նաև գիտական հանդեսներում ու պարբերական մամուլում, մասնավորապես Սփյուռֆանյայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի օրգաններ «Սովետական Հայաստան» ամսագրում և «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում: Դրանցից կարելի է հիշատակել հատկապես Ս. Գապարյանի «Սփյուռֆանյա հայրենիքի կողմին» և Գ. Խրյուսյանի «Սփյուռֆի մի քանի էթիմոլոգիան խնդիրների մասին» հոդվածները²⁴:

Սփյուռֆանյա գաղթաբանները կառավարել են երկու ուղևորություններից ստացած անմիջական տարվարություններն էլ հաղորդել սովետական բանաստեղծների Սիլվա Կապուտիկյանը «Քարավանները դեռ բայում են» և «Շեմակար հողու և քարտեղի գույները» գրեհում²⁵: Դրանցից առաջինը նվիրված է Մեծազար արևելի երկրների՝ մասնավորապես Լիբանոսի, Սիրիայի և Եգիպտոսի, իսկ երկրորդը՝ ԱՄՆ-ի և Կանադայի հայկական գաղթաբանների կյանքին ու ազգապանպանման համար մղող պայքարին:

Մեծ հայրենադարձության տարիներին Սովետական Հայաստան եկած և հայրենիքում իրենց նոր կյանքն ստեղծած բազմաթիվ բանվորների, գյուղացիների, բժիշկների, գիտնականների ու արվեստագետների մասին է պատմում գրող Ստեփան Կուստիկյանի «Հայրենի հողի վրա» վավերագրական սկեռակների ժողովածուն²⁶:

Քեյեռա հարևանցիարեն, այնուամենայնիվ, սփյուռֆանյայության կյանքի, սփյուռֆան-հայրենիք կապերի հարցերին են ահրադարձել նաև Մանվել Բարդյանը²⁷ և Գեղամ Սևանը²⁸ րսփյուռֆանյա մամուլին և գրականությանը վերաբերող իրենց ուսումնասիրություններում:

Հայկական գաղթաբանների պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ որոշակի աշխատանք է կատարվել նաև սփյուռֆանյա մտավորականների կողմից: Սփյուռֆում գործող հայրենակցական միությունները, հատկապես վերջին երեսնամյակում, լույս են բնծայել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների ու հազարների, ինչպես նաև առանձին գաղթաբանների պատմությունը լուսաբանող բազմաթիվ սովորածավա հատուներ, որոնց մեջ գրգյի սեղ է հատկացված նաև այդ հազարների ու գավառների վերապրող սերունդների ժամանակակից

²² Հ. Գաբրիելյան, Ժամանակակից սփյուռֆանյա բուժուական ռեակցիան փիլիսոփայությունը, Երևանի Համալս. հրատ., Երևան, 1968:

²³ Գ. Գալոյան, Անդրկովկասում սոցիալիստական հեղափոխության և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարությունը դեմ, Հայրենիք հրատ., Երևան, 1961:

²⁴ Ս. Գապարյան, Սփյուռֆան հայրենիքի կողմին, տե՛ս Անկերպի ուղևոր, ամսագիր, 1963 թ., էջ 44—52, և Գ. Խրյուսյան, Սփյուռֆանի մի քանի էթիմոլոգիան խնդիրների մասին, տե՛ս 2002 ՂԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ. սերիա), 1963 թ., № 8, էջ 62—76:

²⁵ Ս. Կապուտիկյան, Քարավանները դեռ բայում են, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1964, «Շեմակար հողու և քարտեղի գույները», «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1976:

²⁶ Ստ. Կուստիկյան, Հայրենի հողի վրա, Հայրենի հրատ., Երևան, 1960:

²⁷ Մ. Բարդյան, Սփյուռֆանյա մամուլի պատմությունը, «ԱՆՆ» (1946—1956), 2002 ՂԱ հրատ., Երևան, 1965:

²⁸ Գեղամ Սևան, Սփյուռֆանյա գրականության պատմության ուղևորներ (1920—1945), 2002 ՂԱ հրատ., Երևան, 1980:

գործունեությունը թե՛ սփյուռում և թե՛ հայրենիքում³⁵:

Հայ գաղթականության և գաղթաշինների պատմության ուսումնասիրության³⁶ բնագավառում մեծ աշխատանք է կատարել հատկապես սփյուռահայ բազմակազմակ պատմական Ա. Ալպոյանյանը: Առանձնապես մեծաժանակ փաստական նյութ է պատճառակամ նրա «Պատմություն հայ գաղթականության» եռատետր աշխատությունը³⁷: Արժեքավոր է նաև նույն հեղինակի «Արարական Միացյալ Հանրապետության ներդաստի նախնային և հայերը» մենագրությունը³⁸:

Սփյուռահայության պատմության և սփյուռ—հայրենիք փոխադարձությունների յուսարանման իմաստով ուշագրավ աշխատություն է Ա. Անդրեասյանի «Սփյուռը և հայրենիքը» գիրքը³⁹, որտեղ հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է սփյուռահայության արժանագրությունները, նոր սերնդի հոգեբանական դիմափոխությունը և այլ երևույթներ: Հեղինակը իրավացիորեն ընդգծում է սփյուռ—հայրենիք կապերի ամապրոնդման կենսական կարևորությունը ազգայնագնացման դժվարին

պայմանում, բնադեկելով նաև հայրենագործության նկատմամբ վրդ մի շարժ հարցեր: Այդ նույն ոգով է շարադրված նաև Գ. Անարոյանի «Մեծ երազը համփնե վրա» գիրքը⁴⁰, որտեղ հեղինակը, սրբափ կերպով վերլուծելով հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի պատմությունը, ռեալիստորեն գնահատում է իրադրությունները և հիմնականում հանգում երկու եզրակացությունների: Սակայն հարկ է նշել, որ վերջին երկու հեղինակները, լինելով ուսմակավար—ագաստական կասակցության ներկայացուցիչներ, երբևէ փաստեր վերլուծում և գնահատում են գուցա ուսմակավարական պատմագրության զիբբերից, ուսի նշան եզրահանգումները ոչ միայն են նամագրացիչ և քննադատիչ:

Հայրենիք—սփյուռ առնչությունների և հայրենագործության պատմության որպես լարցեր շոշափվել են նաև Ա. Մատուկյանի⁴¹, Հարություն (Աբրու) Նվվադյանի⁴², Զ. Մարյանի⁴³ և ուրիշների աշխատություններում:

Վերջապառչյալը ակերխարեն վկայում է, որ սփյուռահայության պատմության և հայրենիք—սփյուռ առնչությունների ուսումնասիրության բնագավառում, հատկապես վերջին ֆառնամյակում, որոշակի աշխատանք է կատարված: Սակայն արվածը դեռևս բավառար չէ: Այսօրվա դրությամբ շատ անելիքներ կան մեր ժողովրդի սփյուռահայ էնտովածի պատմության ուսումնասիրման և գիտական իմաստավորման ուղղությամբ: Այդ նպատակ է նետակցելում նաև մեր սույն աշխատությունը, որը մի փորձ է յուսարանելու առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիայում կազմակերպված հայկական ցեղապանությունից փրկված և բռնագաղթի միջոցով արարական անպատաները բշված ու աշխարհով մեկ սփռված տարագիր հայության ու Սովետական Հայաստանի փոխադարձությունների և սփյուռահայերի հայրենագործության իրականացման պատմությունը: Այդ առնչությամբ մենք աշխատել ենք մեղիացնել նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ արևմտյան տերությունների իմպերիալիստական ֆաղաֆակներությունը, հայ գաղթականության

³⁵ Ա. Ալպոյանյան, *Պատմություն նվդոցիկի Հայոց: Տեղագրական և ազգագրական տեղեկություններով:* Հրատ. Նյու Յորքի նվդոցիկի կրթարհոց Արուբյան, Գահիրե, 1952, Խայքի՝ Պատմություն Մաղաթի Հայոց: Տեղագրական, պատմական և ազգագրական տեղեկություններով: Պեչրոթ, 1961: «Պատմություն Արևիկիի Հայոց», աշխատությունը և ինքնուրույն Կարո Ա. Մարատյան, Տ. Ա.—Բ., Լու Աննելու: Գաղթիցիական, 1955: Հուշարան հողագրաբնիկու (նաղվաթ), աշխատակցությանը սփի. Խարիցա Մ. Փիլիպոսյանի և Ավետիս Կարսնյանի (Ա. Կարսնյ), խմբ. Վանն Հայի, Յրեզու, 1955: Վանն Հայի, Խարսնյան և անոր տեղեկեն դուշար: Հուշարաններ աղաղիկ, պատմական, մշակութային և ազգագրական, Յրեզու, ԱՄՆ, 1957: Պատմություն Տարսնի աշխարհի, Պեչրոթ, 1957, Գ. Նեանյան, Պատմություն Տարսնահայի Հայոց, Պեչրոթ, 1956: Պատմություն Հայոց Արարիկի, կազմից և կրթարհոց Ա. Ա. Փալապյան, Նյու Յորք, 1969: Ա. Գ. Փալապյան, Հուշարանային Ողոտուայի հայրենիք (1906—1922), Պեչրոթ, 1971: Ա. Զ. Վարձապետյան, Հայրիկ Արարիկի մեղ, հ. 1, Պեչրոթ, 1957, հ. 2—3, Պեչրոթ, 1980: Առն Յուրմույան, Համախաղաղակիր արևմտահայոց մեկ գրար պատմության, հ. Ա—Ե, հ. Գ, Հայ սփյուռը: գիրք Ա. Յրանահայերու պատմությանը, Պեչրոթ, 1975, և արև:

³⁶ Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն Հայ գաղթականության, Հայերու ցրուր աշխարհը զանազան ժամերը, հ. Ա, Գահիրե, 1941, հ. Բ, Գահիրե, 1955, հ. Գ, Գահիրե, 1961:

³⁷ Ա. Ալպոյանյան, Արարական Միացյալ Հանրապետության ներդաստի նախնային և հայերը, Գահիրե, 1960:

³⁸ Ա. Անդրեասյան, Սփյուռը և հայրենիքը, Հրատ. Ղարաբնիկ արարիքի, Պեչրոթ, 1962:

³⁹ Գ. Անարոյան, Մեծ երազի համփնե վրա, Պեչրոթ, 1964:

⁴⁰ Ա. Մատուկյան, Նոր Հայաստան, Նոր Հայեր, Պեչրոթ, 1981:

⁴¹ Վեր. Հեր. Նվվադյան, Մեր աշխարհեն, Պեչրոթ, 1966:

⁴² Զ. Մարյան, Միտիչ Մարրիայի ազգային-բաղարական գործունեությունը, Պեչրոթ, 1981:

Եւրցում Ազգերի լիցայի երկդմի խաղերը: Միամամանակ ցույց է տրված օտարերկրյա բարեգործական մի շարք հաստատությունների, Հայաստանի օգնության կոմիտեի, հայրենակցական, վերաշինաց և այլ անուններով սփյուռում գործող միությունների ու կազմակերպությունների գործունեությունը, մեծ հումանիտա Յր. Նանսենի շանկերը հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ⁴⁵: Աշխատության մեջ առանձին զուգա է հատկացված հայրենիք—սփյուռ առևտրությունների և հայրենադարձության նկատմամբ սփյուռում գործող բազմազան կուսակցությունների վերաբերմունքի բացահայտմանը, Սփյուռահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեության և հարակից այլ հարցերի լուսարանմանը:

Ներկա ուսումնասիրության համար որպես հիմնական աղբյուր են ծառայել Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության արխիվի, ՍՄԿԿ Կենտկոմի և արևելքի մարտիզիվ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի կուսակցական արխիվի և Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի մի շարք ֆոնդերում եղած նյութերը, սովետահայ և սփյուռահայ պարբերական մամուլը, քննարկի փոփոխ շատ և անշեղոգ գրականությունը: Աշխատության մեջ օգտագործված են հոկտեմբերյան ու պետական բազմաթիվ որոշումներ, հրատարակված սկզբնաղբյուրներ և այլ նյութեր: Սակայն հիմնական աղբյուրներ են ծառայել արխիվային վավերագրերը և պարբերական մամուլից բաղված նյութերը, որոնց ենչող մեծամասնությունը առաջին անգամ բարձրացվում և գիտական շրջանառության մեջ է դրվում մեր կողմից:

Անհրաժեշտ են համարում նշել, որ տվյալ քննարկի լուսարանում կապված է մի շարք դժվարությունների և բարդությունների հետ, որոնք, անշուշտ, իրենց կնիքն են քոզնում հետազոտության ընդհանուր ընթացքի վրա: Ամենից առաջ խիստ պակասում են սփյուռահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բնութագրող նյութերը՝ անգամ հիմնական գաղթաշինների վերաբերյալ: Սովետահայ պատմագիտության համար սփյուռահայության պատմության ուսումնասիրության կարևոր աղբյու-

ր սփյուռահայ պարբերական մամուլն է: Սակայն հատկապես Երևանի սփյուռահայ մամուլի ցուցանիշները, որը հնարավորություն էր բնօրինակ վեր նշված հարցերի մասին գտնել անհրաժեշտ նյութեր: Խիստ անբավարար են պահպանվել և մշակվել նաև արխիվային նյութերը, հասնալ, միևնույն հարցի շուրջը եղած տարբեր փաստաթղթերում, Կենդիպում են միանգամայն հակասական տվյալներ: Չեն պահպանվել և մեզ չեն հասել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոշումներ և այլ նյութեր, հանրապետությունում կուսակցական արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծման և սփյուռահայերի Եւրոպայում գործունեության նպատակները:

Հատկապես սկզբնական շրջանում դա նետաճ էր այլ աշխատանքների Լազրեց կատարման, սովետական պետական ապարատի նոր կազմակերպվածության, Լամպատատայան կազմերի և անհրաժեշտ միջոցների բացակայության և այլ գործոնների:

Պետ է նշել, որ 70-ական թվականների կեսերից սկսած, որոշ հիմնադրությունների ու կազմակերպությունների գործերը դեռևս չեն մշակված ու պետական արխիվներին հանձնված, որ, ինչ խոսք, նույնպես որոշակի դժվարություններ ու բարդություններ է առաջ բերում հետազոտողի համար: Մեր կարծիքով ՀՍՍՀ Միխայելների խորհրդին առընթեր արխիվային վարչությունը պետ է խստորեն նետել հատկապես պատմագիտական մեծ կարևորություն ու արժեք ներկայացնող նյութեր ժամանակակից մշակելու և համապատասխան արխիվներին հանձնելու անհանգստացնող կարգին, որը մեծապես կնպաստի ավելի հարուստ սկզբնաղբյուրների օգտագործմանը գիտական ուսումնասիրությունների ստեղծման գործին:

Հարկ է եղել կատարել հիշակի տեղաշարժ և բազմակողմանի պրոպագանդներ, որպեսզի հնարավորին շահի նշմարացիորեն վերականգնվի գերազույց շանկեր կլանած անձնուրաց ու հայրենակերպ աշխատանքի այն պատկերը, որն ակնհայտ կերպով ցուցաբերում է հայ ժողովրդի, մասնավորապես նրա սփյուռահայ հասնակի, հակասադրի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության շնորհ հոգատարությունն ու ուղարկությունը:

Սփյուռահայերի հայրենադարձությունը մենք բաժանել ենք

⁴⁵ Յից մասին տե՛ս նաև Մ. Արզումանյան, Նանսենը և Հայաստանը, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1977:

երև հիմնական փուլերի: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1921—1936 թթ., երբ տարբեր երկրներից հայրենիք եկան մոտավոր ավյալներով 42286 ատաղաբներ: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է հիմնականում 1946—1948/49 թթ.: Այդ ատարներին տեղի ունեցավ սփյուռֆանայերի ամենամեծ ու զանգվածային ներգաղթը, որը հայտնի է մեծ հայրենադարձություն անունով: Կարճ ժամանակամիջոցում արտասամանյան 12 երկրից Սովետական Հայաստան եկավ 20646 ընտանիք (89750 մարդ): 1950-ական թվականներին անհատական կարգով հայրենիք են ներգաղթել ավելի քան 4000 սփյուռֆանայեր:

Հայրենադարձության երրորդ փուլն սկսվել է 1962 թ. և շարունակվում է առ այսօր: 1962—1982 թթ. ընթացքում աշխարհի 30 երկրից հայրենադարձվել է 6795 ընտանիք (31920 մարդ):

Հայրենիք—սփյուռք անընդուններ և սփյուռֆանայ աշխատավորների հայրենադարձությունը, որոնք ծայր առանց սովետական իշխանության հաստատման ենթյակվել են շարունակվում ու ծավալվում են մինչև օրս: Ազգայնականման ու ազգաբաժանման հայրենասիրական այդ իրադարձությունների վերաբերյալ դեռ շատ ասելիք ունի սովետական պատմագիտությունը, ուստի սույն աշխատությունը մենք դիտում ենք միայն որպես այդ ուղղությամբ զգված առաջին հիմնավոր ակտներից մեկը: Լինելով սփյուռֆանայերի հայրենադարձության և հայրենիք—սփյուռք անընդունների 60-ամյա ծավալում ժամանակաշրջանի պատմության և ստանմասբության ատաղին փորձը, մեր աշխատությունը բնավ հավակնություն չունի ներկայացնելու այդ կենտոս պարբերների հետ աղերսովոզ բոլոր հարցերի սպասիչ ու անբերի լուսաբանումը:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Յ Ի Ե

ՃԱՄԱՆԱՍԿԱԿԵ ՍՓՅՈՒՌԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԵՐԱ ԿՈՎՄՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԳԵՊԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը, որը երկար ժամանակ հեծնում էր թուրքական վարչադատիրապետության տակ, XIX դարի վերջին բառորդից սկսած պարբերաբար ենթարկվում էր բնաշնչման ու իր բնօրրանից արտաքսման: Դա ուղղակի հարցականի տակ էր դնում նրա ֆիզիկական գոյությունը:

Արդուհամիդյան արյունոտ ռեժիմին փոխարինած երիտթուրքական կառավարությունը ոչ մի դրական բայլ չկատարեց ազգային հարցում և Օսմանյան կայսրության կողմից նվաճված ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը, շարունակում էին ենթարկվել վայրենի ճնշման ու հալածանքների:

Երիտթուրքերը, որոնք որոշել էին ազգային հարցը լուծել այլազգիների ասիմիլացման ու ֆիզիկական բնաշնչման եղանակով, հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմը հաղթող պահ համարեցին իրենց հայաշնչել ծրագրին իրականացնելու համար: Պատերազմին մասնակցելու թուրքական ռազմական պլանի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում իր պատմական հայրենիքից հայության զանգվածային տեղահանումն ու ողնացումը, որը պետք է հիմնականում կատարվեր հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց դժոխային տարագրության ընթացքում:

Եվ այն, ինչ տեղի ունեցավ պատերազմի ժամանակ Փուրքիայում Հայ ժողովրդի նկատմամբ, իր չափերով ու վարչադատություններով միանգամայն բացառիկ ու աննախադեպ երևույթ էր ընդհանրապես համաշխարհային պատմության մեջ: Դա փաստորեն XX դարի առաջին համար ջեղասպանությունն էր (զենեցիդ), որն իրականացվեց ամբողջ բազարակիթթ մարդկության ալիք առաջ:

Հայ ժողովրդի երկարատև ու դժաման մարտիրոսագրությունը Թուրքական բռնակալության ճիրաններում լեցուն է հոգեկարգի ու մահվան օրհասական բազում էնիգերով: Բայց այն, ինչ կատարվեց համաշխարհային պատերազմի թռուտուրի օրերին, երբ ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայություն և կորսվեց մատուցվեցին դարերի ընթացքում ստեղծված անտեսական ու մշակութային բազմաթիվ գանձեր, իր նախնիները շունչը նույնիսկ սպվածների երկրի, մեծատաղանջ բանաստեղծ Պարույր Սեբեկի խոսքերով ասած՝ և մինչև անգամ իրենց՝ Թուրքերի արյունով հունցված սև պատմության մեջ:

Պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը նախապես մանրամասն քննարկվել էր «Միութուն» և առաջադիմություն» (Եթիբիհատ վե Թերաբբը) կուսակցության ղեկավար օրգաններում, Թուրքական կառավարական շրջաններում և մտել Թուրքիայի ռազմական շտաբի պլաններին մեջ: Ինչպես ծրագրվել էր, հայերի կոտորածները հիմնականում իրականացվելու էին սկզբում երկրի ներսում տղամարդկանց ոչնչացմամբ, իսկ ապա մնացած բնակչությանը իր պատմական դարավոր հայրենիքից զանցվածորեն դեպի արաբական անապատներն արտաբերելու ժամանակ: Այդ բարբարոսական ծրագրի կենսագործումը բազմակողմանիորեն նախապատրաստվում էր ոչ միայն Թուրքական շովինիստների, այլև գերմանական կառավարող շրջանների կողմից: Անհերքելի ու հանրահայտ փաստ է այն իրողությունը, որ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի ապրած սոսկալի՝ ռեբելությունից կազմակերպման ու իրականացման գործում որոշակի դեր են խաղացել գերմանական իմպերիալիստները և վիլհելմյան կառավարությունը¹:

Երկրորդական շովինիստները, հետևելով գերմանական իմպերիալիստներին խորհուրդներին, որոշեցին դժամ տարագրության միջոցով հայերին ոչ թե սոսկ արտաբերել արաբական անապատների խորքերը, այլև, այդ պատրվակի տակ բողոքարկված, ֆիզիկական ոչնչացնել նրանց և հայկական լահաններին:

Բուն բնակեցնել մահմեդականներին, որպեսզի իրենց համար մեկընդմիջտ ապահով թիկունք ստեղծեն Կովկասից սպառնացող ռուսական վտանգից²:

Դեռևս պատերազմի սկզբից առաջ, ռուսական և եվրոպական մամուլն ահաբանելով էր հայության նկատմամբ Թուրքիայում նախապատրաստվող շարագործությունների՝ սպասվող կոտորածների և խաղաղ բնակչության՝ կանանց, երեխաների ու ձեռքերի զանգվածային տարագրության դիվային ծրագրի զուլության մասին: Սակայն Թուրքական մամուլն ու պաշտոնական շրջանները խորամանկ շողորթություններ փորձում էին հերքել հայաչեղ ծրագրի առկալությունը վկայող հաղորդագրությունները³:

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա զեպերը, օտարերկրյա մամուլը մյակզամայն իրավացի էր այդ հարցում, քանի որ պատերազմի մեջ մտնելու առաջին իսկ օրվանց Թուրքական կառավարությունն անցավ հայ ժողովրդի բնաշնչման իր նողկարի ծրագրի իրականացմանը: 1914 թվականի նոյեմբերից Թուրքական իշխանությունները Թուրք-ռուսական և Թուրք-պարսկական սահմանների մոտ սկսեցին բռնություններ ամայացնել հայրուհավոր հայկական բնակավայրեր: Գաժաններն օւղարկվեց հայերի կոտորածների ու տարագրության վերաբերյալ երիտթուրքական շարդարարների նախօրոք մշակած բարբարոսական հրամանը, որն ամփոփված էր շուրջ տասը կետերում և մանրամասնորեն նախատեսվում էր, թե որտեղ և ինչ եղանակներով պետք է իրականացվեր հայկական եղեռնը⁴:

Հայ ժողովրդի տարագրությունն ու բնաշնչումը կազմակերպելու ուղղությունը Թուրքական կառավարության ու Եթիբիհատ վե Թերաբբը կուսակցության գործունեության բացահայտման իմաստով խիստ կարևոր է ներքին գործերի մինիստր Բալեթթի, ռազմական մինիստր Էնվերի և Իթիբահատի կենսկոմի գլխավոր քարտուղար զոկտոր Նազրմի ստորագրություններով հաստատված ու 1915 թ. ապրիլի 15-ին

¹ Տե՛ս Պարույր Սեբեկ, Անլուելի զանգվածում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1966, էջ 195:

² Տե՛ս Հանսի Պաոլի (Հանսի Բաբբի), Սարաֆի երկրի մեջ, Կ. Պոլս, 1919, էջ 10:

³ Տե՛ս Ան. Թուրքահայ Հեղափոխության զգալիարձանությունը, հ. Բ. Գաբրիել, 1935, էջ 82:

⁴ Տե՛ս «Հուլիսյան սպրիլի տանջմանի», հավաքել և խմբագրել Թևադիկ Կ. Պոլս, 1919, էջ 96:

⁵ Տե՛ս Ան. Եզվ. աշխ., էջ 153—154:

որպէս կառավարական խտազույն զազանի դիրեկտիվ բոլոր նահանգապետներին, զավտապետներին և այլ պաշտոնյաներին ուղարկված հրամանը: Այդ փաստաթղթում հրամայված էր՝ օգտվելով պատերազմական իրազրութայն ընձեռած հնարավորութիւններէջ, վերջնականապէս հաշվհնարգարի ենթարկել հայութեանը բերանշնչելով այդ անհարապատ տարրը, ըշելով դանոնք զնպի Արարթոն անապատները, համաձայն տրված մեր զազանի հրահանգին: Այդ հրամանում այնուհետև ստոված էր՝ Երբ, կառավարութիւնն ու իթթիհնատի մեծ կոմիտեն, կոչ կրենէր ձեզ և ձեր հայրենասիրութեան և կհրամայենք, որ ձեր բոլոր տրամադրելի ուժերով աշակցեք իթթիհնատի տեղական մարմիններուն, որոնք 24 ապրիլի արևածագն սկսյալ, զազանի ծրագրի մը համաձայն, զործադրութեան պիտի զնեն այս հրամանը:

Որեւ պաշտոնատար ու անհատ, որ կհակառակի այս սրբազան ու հայրենասիրական գործին ու չի տրամարդիր իրեն հանձնված պարտականութեան, և որեւ ձեռով այս կամ այն հայր պաշտպանելու կամ պահելու փորձը կրեն, հայրենիքին ու կրոնքին թըշնամի կնկատվի և ըստ այնմ ալ կպատժվի⁶: Այստեղ ամեն ինչ պարզ ու որոշակի է ազոված, ուստի բնով կառկած չի թողնում, որ նրիտասարդ թուրքերի կուսակցութիւնն ու կառավարութիւնը հայութեան բնաշնչման գործը զարծել էին իրենց պետական զազարականութեան կարեւր խնդիրներէջ մեկը: Գեռես թուրքիայի պատեհրագրի մեջ մտնելուց առաջ իթթիհնատի կնկարումը մանրամասնորեն մշակել և նախապատրաստել էր հայերի շարդի ու բռնազգրթի ծրագիրը: Այդ ծրագրէն իրականացնելու համար հայկական նահանգներում ստեղծվել էին հատուկ զազանի կոմիտեններ, որոնց մեջ մտնում էին նահանգապետները, ոստիկանապետները և այլալ նահանգի զինվորական միավորման հրամանատարները: Այդ կոմիտենների անմիջական տրամադրութեան տակ էին զրվում ոստիկանական ու կանոնավոր զորամասեր, զանազան ոճրագործներէջ բաղկացած այսպես կոչված «հատուկ կազմակերպութեան» ուժեր, թուրքական ու բրգական հրոսակախմբեր, անսահմանափակ քանակութեամբ զինք և այլ միջոցներ:

Ինչպես վկայում է հայկական եղևնի կազմակերպմանը լավատեղյակ Մեկլան Ջաղե Ռիֆարթը, մարտապան ոճրագործների գործունեութեան անմիջականորեն զնկավարում էր երեք հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտեն, որի մեջ մտնում էին իթթիհնատի կնկարումի զիսավոր քարտուղար զոկտոր նազըր Մուրադ, որեւ. Բեհանգիին Շարիք և կրթական նախարար Միգհատ Շուրբերի բեյը: Ամբողջութեամբ վերջրամ՝ հայերի կոտորածներն ու տարագրութեանները զնկավարում էր թուրքիայի ազմական կարիները, որի կազմի մեջ մտնում էին մեծ վեղիք Սալիդ Հալում փաշան, ներքին գործերի միխտար Քալեմաֆ փաշան, ազմական միխտար Էվիլեր փաշան, ծովային միխտար Ջեմալ փաշան, ֆինանսների միխտար Ջալիդ բեյը և արդարաշատութեան միխտար իսլիլ բեյը: Հննց այդ կարիների կողմից էր, որ հրաման ուղարկվեց տեղական բոլոր իշխանութիւններին՝ ձեռն առնել «պատաշահ միջոցներ», որպէսզի իբր թն նախորք կանխի ու ձնչվի հայերի «հնարավոր ապստամբութեանը»: Այդ հրամանում նշված էր, որ հայերն «պապանում են» կայսրութեան միասնութեանն ու անվտանգութեանը, հետևապէս, պետութեան անվրտանգութեանը պաշտպանելու նպատակով, անհրաժեշտ է ամենայն խտուրթով ու անխա միջոցներով անվնաս զարմենլ թշնամուն, այսինքն՝ հայերին: Մի կողմ թողնելով հազվագիկ բացառութեանները, պետք է ասել, որ թուրք պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնութեանը աննկարագրելի ուրախութեամբ արձագանքեց հայերի բնաշնչման վերաբերյալ Կ. Պոլսից ստացված զազանի հրամանին և ձեռնամուխ եղավ զրա կենսագործմանը:

Թուրքական շարդարները նպատակահարմար էին գտել առաջին հերթին ոչնչացնել հայ բնակչութեան արական մասը և հատկապէս մտավորականութեանը, որպէսզի այնուհետև հնչտութեամբ հաշվհնարգար տեսնէին նաև անպաշտպան մնացած խաղաղ բնակչութեան՝ ծերերի, կանանց ու երեխաների անմիջ զանգովածի հետ: Ինչպես այդ առթիվ զիսուկ կերպով նկատել է այն ծամանակ Կ. Պոլսում աներկրկան զեպական Հննրի Մորզեկեթուն՝ «ցեղ մը բնաշնչելու այս ծրագիրը հաջողացնելու համար երկու նախաբայեր պետք էին առնվիլ. անհրաժեշտ էր բոլոր հայ

⁶ «Գրովագներ Հայկական եղևնին և վերածննդը», Փարիզ, 1947, էջ 180—

⁷ Տե՛ս Մեկլան Ջաղե Ռիֆարթ, Օսմանյան Հեղափոխութեան Մտք ծալբերը, Պեղտթթ, 1928, էջ 183—187:

զինվորները անզոր դարձին և ամեն քաղաքներու հայերուն ձեռքեն զենքերը առնել: Հայաստանը խնդրաման ընկել առաջ, Հայաստանը անպաշտպան դարձան⁸ (ընդգոծումը մերն է.— Լ. Մ.): Թուրք ուճազորածները իրականում հենց այդպես էլ վարվեցին: Սկզբում, որպես իբր թե «գալաճաններին», զինաթափեցին բանակում գտնվող հայ զինվորներին, չնայած նրանք միանգամայն բարեխղճորեն կատարում էին իրենց պարտականությունները: Հայ զինվորները միայն այն ժամանակ սկսեցին կասկածամատուցյա՞մբ և թշնամանքով վերաբերվել Թուրքական հրամանատարությանը, երբ տեսան ու համոզվեցին, որ իրենց ազգակիցներին զանգվածաբար հանում են ուղամանակատից և գողտնարար կոտորում⁹:

Հայ զինվորներին զազանաբար կոտորելուց հետո, որպեսզի հեշտությամբ իրականացնեին նաև քաղաքներական բնակչության արարագործության ու բնաշնչկան ավելի բնդարձակ ծրագիրը, Թուրքական շարզարաններն անցան հայերի զորահավաքից հետո գյուղերում և քաղաքներում մնացած արական բնակչության ուշնացմանը: Միտումնավոր կերպով կատարված զորահավաքից հետո առանց այն էլ տեղերում մնացել էր տղամարդկանց այն մասը, որից փոքր ինչ զինագրություն, առավել ևս հակահարված, չէր կարելի սպասել: Բնակչության այդ մասի ուշնացումն իրականացվեց 1915 թվականի փետրվարից սկսած, զինաթափման անվան տակ: Ինչպե՞ս խարդախ խարտուխյամբ ուշնացնելով հայկական արական բնակչության մեծ մասին ու կեղծելով իրողությունը, ջարդերի կազմակերպիչ Թալևաթյան ամեն կողմից հեռուարքը էին հղում «հայկական ազատամարտիկները»: Հաջողությամբ կանխելու և ճնշելու մասին: Ի պատասխան դրանց, տեղական իշխանությունները կենտրոնից շնորհավորանքներ էին ստանում իրենց հաջող գործողությունների առթիվ: Այդ կեղծ զրգարությունները, որպես Թուրքական պետության սպանակացող անխուսափելի վտանգի կանխման անմիջառի ապացույցներ, ցույց էին տրվում Կ. Պոլսում զբանջրվող օտարերկրյա այն թղթակիցներին ու ղրվանազետներին,

որոնց լուրեր էին հասնում հայերին կոտորելու անբնցատարկելի ողջ զենքերի մասին, և որոնք այդ առթիվ կրթեմն հարցումներ էին անում Թուրքական կառավարությանը:

Հայության արական բնակչության հիմնական զանգվածի ուշնացմամբ զուգընթաց, Թուրքական կառավարությունը իրազործեց նաև եր նողկալի ծրագրի մի այլ կարևոր կետը: 1915 թվականի ապրիլի 11-ին (նոր տոմարով 24-ին), զրեթն մի զինչրկամ ժեղ, Կ. Պոլսում մեկին ձերբակալվեց արևմտահայ մտավորականության ընտրանին՝ մոտ 235 մարդ, նեովեց նու.թ զրեհաններն ու բշխեց զեպի մաս: Ապրիլի 11—13-ին (ն. տ. 24—26-ին), ընդամենը երեք օրվա ընթացքում, Կ. Պոլսում և գավառներում ձերբակալված հայ մտավորականների թիվը, ներառյալ նաև եկեղեցականներին, անցնում էր 760 հոգուց¹⁰: Ձերբակալվածներին Կ. Պոլսից տեղափոխելու Անկարայի բանտը, այնտեղից էլ մի մասին տեղադրեցին Այազ, մյուսին՝ Չանդըբե և զրեթն բոլորին, առանց դատ ու դատաստանի, սպանեցին հենց արտոքի ձանապարհին: Ձերբակալվածներին թվում էին հայ մշակույթի անզուգական մշակներ՝ Կոմիտասը, Սիամանթոն, Վարուժանը, Զոհրապը, Նրուհանը, Թուրեմն Սևակը, Թուրեմն Զարգարյանը և բազմաթիվ ուրիշ ականավոր զենքեր, որոնցից հազիվ միայն 15 մարդ փրկվեց:

1915 թ. ապրիլի 20-ին հայերի ընդհանուր կոտորածներն սկսելու ազգանշան արվեց Վան քաղաքում: Այնտեղ հաջող ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ուսական զորքերի ու հայ կամավորների մասնակի առաջադաշտման և Վանի զբաղման շնորհիվ Թուրքական յաթաղանից փրկվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր: Որոշ շուտով կանցեցվեց Թուսական զորքերի առաջխաղաչումը, բայց տեղերում նրանք ղրեմեցին նույնիսկ նահանջի, և Թուրքերն սկսեցին հայերի բնաշնչման նախօրոք մշակված ծրագրի հետևողական իրագործումը:

1915 թ. մայիսի 20-ին (նոր տոմարով հունիսի 2-ին) Թուրքական կառավարությունը հրաման արձակեց այսպես կոչված զնգորտաբանների, այսինքն՝ հայերին արարական անապատներն արտոքելու մասին: Այդ հրամանը պաշտոնապես նախա-

⁸ Տե՛ս մեմերիկյան զեպան մը. Մորկենթաուհի հիշատակները և հայկական եզրեթի կատարները, Կ. Պոլս, 1919, էջ 250.

⁹ Տե՛ս Հաղվական ԽՁ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (արխ.հեռ.՝ 2002 ԿԳՊՈ), ֆ. 43, ց. 7, գ. 76, թ. 40:

¹⁰ Տե՛ս «Նշտարանն ապրիլ տասնմեկին», Կ. Պոլս, 1919 և «Գառավաթուր թաղամթ փաշայի», տղարական զեկուցում, Վիեննա, 1921, էջ 95—96.

անտում էր մերձազմանակատային գոտու բնակիչների էկզ-
կուացիան՝ նկատի ունենալով իբր թե նրանց համակրանքը ուս-
ների նկատմամբ, դավաճանությունը Թուրքական հայրենիքին և
զինված համազորակցությունը թշնամու հետ: Իրականում այդ
հրամանը նշանակում էր հայկական բնակչության բողաբոված
ուճազմի՛նքը: Ինչպես իրավացի կերպով նկատել է Բոճանենես
Անփոխուք՝ գաղտնի տեղեկագրերի ու ակնասանեանների վկայու-
թյունների հիման վրա գրած իր «Հայաստանի շարդերը» զըր-
րում, Թուրքական կառավարությունը երբեք փառսերով չէր
հաստատել հայ ժողովրդի դավաճանությունը, ապատմերելու
նրա արամազրությունը կամ թշնամու հետ համազորակցու-
թյունը: Ընդհակառակը, փաստերը վկայում էին «օսմանյան
հայրենիքի» նկատմամբ հայերի պարտաճանաչությունն ու հա-
մաարմությունը¹¹: Չնայած այդպիսին էր իրականությունը.
Թուրքական շրջանությունները զեռու մարտի վերջերից սկսել
էին Կիլիկիայի՝ ռազմաճակատից հարյուրավոր կիլոմետրերով
հեռու զանվոզ այդ երկրամասի, հայ ազգաբնակչության տա-
րագրությունը¹²:

Իրենց հայաբնիշ ծրագրերն իրականացնելու համար Թուր-
քական շովինիստներն չհրմար պատրվակ էր պետք, և ահա
հորինվում էր շինծու պատճառարանությունն այն մասին, թե
«հայերը համակրում են ռուսներին», ուստի հարկավոր է ռազ-
մարենը մարել այլ վիտասուր տարրերից: Իրա համար առաջ
էր բաշխում հայերի տեղափոխության ծրագիրը, որը գործնակա-
նում նշանակում էր նրանց զանգվածային բնաշնչում: Բնութա-
դրելով հայերի տեղափոխության Թուրքական ծրագրի էությունը,
և Անփոխուք նշում է, որ «տարագրության ձևերն արդե՛ր չուտով
և ամենևն հաճախ վերածվեցավ կանոնավոր բնաշնչումի մը»¹³:
Թուրքական եերքին գործերի միևնուրոյնության 1915 թ. նո-
յեմբերի մի ծավալագիր հեռագրում ուղղակի նշված էր. «Մանուք-
անձնավորությանց (գաղտնի փաստաթղթերում այդպես էին ան-
վանում հայերին.— Լ. Մ.) առաքման (արտքի.— Լ. Մ.) նպա-
տակը հայրենիքին ապագա բարօրության ապահովությունն է,

որովհետև աստե՛ր՝ ուր որ այ բնակեցվին՝ դարձյալ ետ շարի
կենսա իրենց անիծագարու գաղափարներին: Պետք է աշխատել,
որ կարելի եղածին չափ նվազի՝ անոնց թիվը»¹⁴:

Եվ համատարած շարդերից, քաղցից ու հիվանդություննե-
րից ամեն օր հազարավոր հայեր էին զոհվում, որը և նրանց
բնջանուր տարադրության վերջնական նպատակն էր: Այդ մա-
սին կառավարական հրահանգներից մեկում ուղղակի ասված էր.
«Քարերն ի վեր պետության ամուր հիմը բարձրելու բազմացող և
կառավարության համար կարևոր փորձանքի մը երևույթը ա-
ռած հայ տարրին շնչումը թև նախապես մտարոված էր, բայց
ժամանակին ստիպումները այս սրբազան մտադրությունը իրա-
կանացնելու կարելություն չէին բնծայեր: Հիմա, բոլոր արեւել-
ները վերացած և հայրենիքը այս միասակար տարրեն փրկելու
ժամանակը հասած նկատելով, կարևորությամբ կհանձնարարվի,
որ անոնց արգահատելի վիճակին հանդեպ զուրթի զգացումնե-
րու չհանձնվե՛ք, և անոնց բնջանուորին դուրսանալ վերջ տալով,
Թուրքիո մեջ հայ անունին լմնալուն ոգի ի բոին աշխատիք: Ու-
շագրություն ըներ, որ այս նպատակը իրականացվելու կողմիցը
պաշտոնյաները հայրենասեր և զտասնելի մարդիկ ըլլան»¹⁵:

Իոճանենես Անփոխուքի վկայությամբ «հայերու տարադրու-
թյունը տեղի ունեցավ երեք տարրեր մարզերու մեջ և երեք հա-
ջորդական ժամանակամիջոցներու» ընթացքում: Երեք տարրեր
մարզեր ասվով Անփոխուք նկատի ուներ Արևմտահայաստանը
(Վարի, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Խարբերք, Տիգրապոկերտ,
Վան, Իսաղև զիլալիներով), Արևմտյան Անատոլիան (Նիկի-
մեդիա, Պրուսա, Գառթեմունի, Գալաթիա, Կոնիա և այլն) և,
վերջապես, Կիլիկիան ու Սիրիան (Ադանա, Մարաշ, Հալեպ,
Անտիոք, Սուեդիա, Քեսապ, Բսկնիզերտո, Քիլիս, Ալիթնայ,
Ուրֆա)¹⁶: Ահա հատկապես այս վայրերի հայությունն էր, որ
ենթարկվեց ամենավայրենի շարդերի ու տարադրությունների:

1915 թվականի մարտից մինչև հոկտեմբերն րեկավ ժամա-
նակամիջոցում, Թուրքական կառավարության հետեղակա-
նորեն կենսագործեց հայ ժողովրդի բուսադաղիցեցման ու բնաշնչ-
ման իր ոճրագրած մտադրությունը: Երբ արդեն հիմնականում

¹¹ Տե՛ս Տաթր. Խճ. Անփոխուքի գաղտնի տեղեկագիրը. Հայաստանի շար-
դերը, 4, Պոլիս, 1919, էջ 9:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 142:

¹⁴ Ա. Առաքյան, Մեծ ոճրք, Բուսոն, 1921, էջ 23:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

¹⁶ Տե՛ս Տաթր. Խճ. Անփոխուք, Հայաստանի շարդերը, էջ 9:

ոչնչացված էին հայ տղամարդիկ, անպաշտպան կանանց ու երեխաներին հրամայում էր ճանապարհը բնիկե զբախ անհայտ հետունքը, դեպի արտական անապատները: Գյուղերում ու բազաքներում մոնետիկները հայտարարում էին կառավարական խտտագույն հրամանը՝ այսինչ օրը, այսինչ ժամին պատրաստ լինել մեկնելու: Ոչ մեկին բացառություն չէր արվում. ոչ հիվանդներին, ոչ ծերերին, ոչ էլ հղի կանանց: Միայն նրանք, ովքեր անհապաղ կենդանան էին մասնագրկանություն և կհրաժարվեին հայությունից, կարող էին խուսափել ընդհանուր ձակառարից: Տարազրդողներին թույլատրվում էր իրենց հետ վերջերևի նվազագույն շափով սնունդ և հագուստեղեն: Նրանց առաջ էին բշում ոտքով, սովորաբար հեծյալ պահակախմբերի ուղեկցությամբ: Տարազրդողներին վիճակվեց այդ ձեով անցնել երբեք մինև վեց շաբաթ տևողությամբ անապարհ,՝ ձյունապատ լեռներով ու կիզիչ արևի տակ, շարժող անապատներով: Հիվանդները, ծերերն ու երեխաները ուժասպառ ընկնում էին այդ տառապալից ճանապարհներին, չկարողանալով այլևս վեր բարձրանալ: Մակայն ուղեկցող ժանգարմաները, մտրակահարելով նրանց, ստիպում էին նորից առաջ գնալ: Ականատեսները կանանց դաշնամարտ առաջ էին բշում, մինչև որ վրա կհասնեին ծննդաբերության պահը և այդ վիճակում նրանց անօգնական թողնում էին մեռնելու ճանապարհին¹⁷: Շատ թե թե՛ գրավիչ աղբիկները վերցրվում էին հարմաներ կամ ուղեկցող պահակների կողմից ենթարկվում ամեն տեսակ անարգանքի, մինչև որ մահը նրանց կազատեր այդ տանջանքներից: Այդ պատճառով էլ ով կարող էր՝ վերջ էր տալիս իր կյանքին: Խնչկաբույս մայրերը երեխաներին նետում էին գետը կամ ցած զլորում ժայռերից, որպեսզի վերջ տային նրանց տառապանքներին: Հարյուր հազարավոր արքայույաներ այդ տամանակի ճանապարհին մեռան քաղցից, ծարավից, ցրտից, արևահարությունից ու լիակատար հյուժժածությունից: Հենց այդ էլ տարազրդության իսկական նպատակն էր: Գա լավ էին հասկանալի նաև բարավաններին ուղեկցող պահակախմբերը, որոնք իրենց հերթին բոլոր միջոցներով նպատում էին հայերի ոչնչացմանը: Կառավարությունը

անշուշտ գիտեր, թե ինչ է նշանակում այդպիսի «ճանապարհորդությունը», և տարազրդողներին առանդողող նրա կամակատարները անուժ էին ամեն բան, որպեսզի ավելի բազմապատկեն նրանց ֆիզիկական ու բարոյական տանջանքները: Անտանելի պայմանների պատճառով այդ զմբախտների շարքերը ճանապարհի սկզբում հավում էին ամեն օր, ճանապարհի վերջում՝ ամեն ժամ: Նրանց ամենամեծ ցանկությունն էր մեռնել որբան կարիկի էլ շուտ, որովհետև ի՛նչ հույս կամ ուժ կարող էր մնալ նույնիսկ ամենազիմացելունների մոտ, երբ չէր երևում այդ սոսկալի տամանակրության վերջը:

Գետանցունները, հատկապես Եփրատի անցումը, հայերի տարազրդության ժամանակ հարմար տեղ են համարվել զանգվածային սպանությունների կատարելու համար: Հենց միայն Երզրենկայի և նրա շրջակայքի հայերից ավելի քան 30000 մարդ խեղդամահ է արվել Եփրատում¹⁸:

Շատ բերին էր հաջողվում ինչ-որ հրաշքով փրկվել անխուսափելի մահից և հասնել մինչև «նշանակված վայրը»: Մակայն իրականում հայ գաղթականների համար տարազրդության որոշակի ու մշտական վայրեր չէին նախատեսված: Թուրքական կառավարության բուրջ հրահանգները միշտ հանձնարարում էին «կարգավանելու ընկերացնելով զրկեցիք անապատները»: Այս անորոշ դարձվածքը նշանակում էր «ոչնչացրեք», որովհետև «նույնիսկ անապատներու մեջ հայ գաղթականները որոշ տեղ մը շունկին: Միշտ պետք էր բալել, երթալ, ս՛ր, մարջ չէր գիտեր: Կարգին, որ տեղ ըմ շմայլին երկար ստան և բայլելով հատնեին»¹⁹, — հետագայում պատմում է Թուրքական պաշտոնյա Նայիմ բեյը, որն այդ ժամանակ գաղթականների Հայկալի տեսչության գլխավոր քարտուղարն էր և որի ձեռքով էին անցել հայերի տարազրդությանը վերաբերող շատ փաստաթղթեր:

Իրենց պատմական բնօրրանից ու հյուսնեի օջախներից բռնություն արտաքսված հայ տարագիրների բեկորները հանդիսա շղտան նաև հետագոր արարական անապատներում: Տարազրդության տառապալի ճանապարհն անցած և անարդարակ անապատներում կուտակված հայությունը 1916 թվականին և

¹⁸ Տե՛ս «Армянский вестник», շաբաթական հանգիս, Մոսկվա, 1916 թ., № 28, էջ 16:

¹⁹ Ար. Անտոնյան, Մեծ ոճերը, էջ 55:

¹⁷ Տե՛ս «Ամերիկահայ Հանրագիտակ տարկիք», Բոստոն, 1925, էջ 46—

հետ ենթարկվեց Թուրքական իշխանությունների նոր, զարհուրելի հեղեղապործություններին: Արարական անապատներում թուրքերը կազմակերպեցին հայության երեք մեծ ու սոսկալի շարժեր, որոնց զո՛հ դեպքին հարյուր հազարավոր տարագիրներ: Առաջին շարժը տեղի ունեցավ Ռաս-ուլ-Անում, ուր զոհվեցին մոտ 70000 հայեր: Երկրորդ շարժն իրականացվեց Ինթլիխի մեջ, ուր սրի բաշվեցին մեծ մասամբ Բաղզազի երկաթուղագծի վրա աշխատող ավելի քան 50000 հայ տարագիրներ: Երրորդը, որը եղավ անապատները հասցված հայության ամենազարհուրելի սպանողը, կատարվեց Տեր-Ջորում, ուր կոտավաբն Ջեթի-բեյի հրամանով ունչացվեց ավելի քան 200 հազար մարդ²⁰: Եթե զրանք ավելացնենք նաև հիվանդությունների և սովի հետևանքներով տեղի ունեցած կորուստները, ապա անապատների մեջ զոհվածների թիվը շատ ավելին կլինի: Տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրներ նահատակվել են Հալեպում, Մեսքենում, Մարաթում, Շետառտում, Սուլարի ավազաններում, Մեհրաբի երկայնքով ձգված գողթկանական մյուս ճամբարներում²¹: Ահա թե՛ ինչ դաժան մեթոդներով էին Թուրքական շովինիստները արարական անապատներում ունչացնում հայ կանանց ու երեխաներին, որպեսզի «արմատախիչ» անելին մտացածին «հայկական ապստամբությունը» Փոքր Ասիայում:

Այսպիսով, արևմտահայության նեոմամուլության բնաշնչումը իրականացվեց հաշորդական երեք էտապներով՝ երկրում կազմակերպված շարժերի միջոցով, տարագրության բարձրանների ուղեգնացության ընթացքում և արարական աճալի անապատներում: Տարագրությունը բնավ չսահմանափակվեց մերձազգամականության գոտով, այլ տարածվեց Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր բնակավայրերի և հույնեկ Կ. Պոլսի վրա: Ընդունված ընդհանուր կարծիքի համաձայն՝ Թուրքական կոտավարության կազմակերպված հայկական ցեղասպանության վերջական արդյունքը եղավ համաշխարհային պատմության մեջ նորագույն ժամանակներում անսխալբնաց պլանաչափ ունչացումը հայ ժողովրդի մի խոշոր հատվածի²²:

Ով այսպես, ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում, Թուրք շարժարարների անպատժ կերպով հայազրկեցին Հայաստանը, ժտահ՛ լինելով, որ իրենց քաղաքականության հետևանքով կուշևանա ամբողջ արևմտահայությունը: Սակայն պետք է ասել, որ Թուրքական շարժարարներին ոչ բոլոր տեղերում հաջողվեց հեշտությամբ զլուխ բերել իրենց զիվային ոճիրը: Մի շարք վայրերում հայերը զիմեցին հերոսական ինքնապաշտպանություն: Երեսպաշտպանական այդ կոիվները ոչ թե զսփադրություններ կամ ապստամբություններ էին, ինչպես փորձում են դրանք ներկայացնել Թուրք շովինիստները, այլև զբոլորության պաշտպանության բնական ու օրինական մի կոիվ, օրհասական մի ճիգ: Այգլսիսի հերոսամարտեր տեղի ունեցան Վանում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Չարահիսարում, Սուեդիայում, Մուսա լեռան վրա, Ուրֆայում (եղեբխա) և այլուր, որոնցից մի քանիսը դրական ելք ունեցան: Գծքաստություն այն էր, որ դրանք ինչպես հարկն է նախապատրաստված լինի, համբողջանուր բնույթ կրեցին, որպեսզի ավելի հաջող ու մեծ արդյունքներ ունենային:

Թուրքիայում հայության բնաշնչման վերաբերյալ հաղորդումները խոր զայրությունով ընդունեցին բոլոր առաջադեմ մարդիկ: Շատերն իրենց արգար բողոքի ձայնը բարձրացրին հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց նկատմամբ զագանալին զոտաստի հեղինակների զեմ և անարգանքի սյունին գամեցին հանցազործներին: Հայության ունչացման զեմ իրենց ցասումալից բողոքի խոսքն ասացին Մարսել Կաշենն ու Անատոլ Յրանսը, Վալերի Բրյուսովն ու Յան Ռաշինսը, Կարլ կրիկելիստն ու Իոհաննես Լեփսուսը, Հանրի Բարբիև ու Հերբերտ Գրեյնսը, անգլիացի ուսանող Քոլինբերն ու ամերիկյան զրոջ Ջոն Սիդը, լե՛ թրանստուեղծ Վալերի Յագվեցկին և շատ ուրիշներ: Սակայն, հասկանալի է, որ զա այն ժամանակ չէր կարող կասեցնել Թուրքական շարժարարների վայրագությունները: Պրոֆ. Իոհ. Լեփսուսը զձեռնկանորեն բողոքեց Թուրք շարժարարների հետ համազործակցած զերմանական կոտավարության զեմ և հրատարակեց հայկական կոտորածների իսկությունը պարզաբանող ու

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18—19:

²² Հայերի տարագրության և շարժերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Геошид армян в Османской империи», сборник документов и материа-

лов, под ред. М. Г. Нерсисяна, изд. «Айастан», Ереван, 1982. Զ. Մ. Կրուկոյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914—1916 թթ.) աշխատությունը, Երևան, 1965, էջ 217—356:

այն իրականացողներին մերկացող փաստաթղթերի արձեարգր ծագումաները²³։

Արդեն իրենց շարադրոնություններն ավարտելուց Հեսս Քալեաթը ամերիկյան զեպպան Հենրի Մորգենթաուսին բացերթաց խոստովանել էր, որ Հայերի նկատմամբ իրենց բազաբականությունը նախորք որոշված էր և ոչինչ չէր կարող այն փոխել։ Բնավ պատահական չէր, որ այդ ժրագրի կենսագրությունից Հեսսն նա լիախարք պարծենում էր, թե «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսանկյանով երեք ամսվա մեջ նա ավելի զործ կատարեցի, քան Ապուլույ Համիտ երեսուսն տարվա մեջ»²⁴ և «Հայկական հարցն այլևս զոյսթյուն չունի, քանի որ Քուրբխայում Հայեր այլևս զոյսթյուն չունեն»²⁵։

• •

Չնայած լուրջ զմարտություններին, անհրաժեշտ է գտնել մտավորապես պարզել, թե Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասնավորապես 1915—1916 թվականներին, որքան Հայեր զո՛ւ զնացին զանգվածային կոտորածներ ժամանակ, տարացրության հանապարհին և արարական անապատների ավազուտներում, որպեսզի ավելի պարզ ու որոշակի դատենա Երիտթուրքական կիլիկի սնրագործությունների ամբողջ պատկերը։

Այս խնդրի լուծումը զմարանում է ոչ միայն այն պատճառով, որ անհար է վերականգնել զո՛ւների շշրթու թվին ընդհանրապես, այլև այն քանի հետևանքով, որ անգամ նախքան պատերազմն ստույգ ավյալներ չկան արևմտահայության թվի մասին։ Հայության թվիչը Քուրբխայում որոշելիս, ընավ չի կարելի փաստել Քուրբխական աղբյուրներին, որովհետև զրանք միշտ էլ զխտավորյալ կերպով խնայվյուրել ու նվազեցրել են քրիստոնյաներին վերաբերող վիճակագրական ավյալները և ուճացրել մահնեղականների թվիչը, որպեսզի ջրյց տան, թե իբր

վերջիններս մեծամասնություն են կազմում առաջինների համեմատությամբ, Այնինչ մինչև XIX դարի կեսերը Հայերն Արևմտահայաստանում կազմել են բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը։ Սակայն այդ ժամանակներից սորեն սկզբից Հայ ժողովրդի սխտեմասնակի բնաշնչման բազաբականությունը, որը հասցրեց սղերբողական հետևանքների։ Արդու Համիդի և ապա երիտթուրքերի տիրապետության տարիներին զանգվածաբար կատարելով ու զուրս մղելով Հայերին, Քուրբխական կատարությունը նրանց տեղում բնակեցնում էր Քուրբ մուհաջրներին, քրդերին, շերքվեներին և այլու։ Մյուս կողմից՝ կյանքի պաշտովության երաշխիքի բացակայության, սխտեմասնակի բնույթուններն ու հետապնդումները հետևանքով Հայերն իրենց Տարկազրված գաղթում էին Ռուսաստան, Բալկաններ, Ամերիկա և այլուր։ Չնայած այդ ամենին, այնուամենայնիվ, մինչև ստաջին համաշխարհային պատերազմի եղբրական իրագործությունները արևմտալուսթյան հիմնական զանգվածն ապրում էր իր հայրենիքում։

Համաձայն Կ. Պուսի հայոց պատրիարքոսանի վիճակագրության, Յամանյան կայսրության սահմաններում 1912 թվականին ապրում էր 2,1 միլիոն Հայ, որից 1,018 հազար՝ Արևմտահայաստանում, 145 հազար՝ Հայկական վեց նահանգներին սահմանակից տերիտորիաներում, 407 հազար՝ Կիլիկիայում և 530 հազար՝ երկրի այլ շրջաններում։ Արևմտյան Հայաստանում Հայերը կազմում էին ամբողջ բնակչության 38,9 տոկոսը, մինչդեռ Քուրբքերի թվիչը այդտեղ հասնում էր 666 հազարի կամ 25,4 տոկոսի, քրդերը կազմում էին 16,3 տոկոս, մնացած ժողովուրդները՝ 19,4 տոկոս։ Քուրբ քրիստոնյաները միասին կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի բազաբականության ընդհանուր թվի 45,2 տոկոսը²⁶։

Հայկական պատվիրակների կողմից 1919 թ. փետրվարին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացված հուշարձան հայության թվիչը Քուրբխայում 1914 թվականին ջրյց էր տրված 2,026 հազար մարդ, որից հայկական նահանգներում՝ 1,403 հազար, Կիլիկիայում՝ 440 հազար և Կ. Պուլումն ու կայսրության

²³ ՏՃ՝ J. Lepsius, „Bericht über Lage des armenischen Volkes in der Türkei“, Potsdam, 1916. և „Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke“, Hrsg. von der Dr. J. Lepsius, Potsdam, 19. 9.

²⁴ ՏՃ՝ «Մարտիկա» հիշատակագր., էջ 284։

²⁵ E. B. Tarac, Сочинения, т. V. M., 1958, էջ 308.

²⁶ ՏՃ՝ «Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении», Петроград, 1915, էջ 280։

Էջրուպական մասում՝ 183 հազար²⁷, Արևմտաչայ անվանի բահասեր Փնոզիկը Քուրբիայում հայերի թիվը պատերազմից առաջ հաշվում էր 2.026.700 մարդ²⁸: Այսպիսով, ինչպես վկայում են հայիական աղբյուրները, կարելի է վստահորեն պնդել, որ նախապատերազմյան Քուրբիայում ապրող հայության թիվն անցնում էր երկու միլիոնից:

Մտաաժողովրդական վերականգնելով նախապատերազմյան շրջանում Քուրբիական տիրապետության սակ ապրող հայության ընդհանուր թիվը, անհրաժեշտ է պարզել նաև երա կրած կորուստները: Որևհն գտնուեն այն հարցին, թե որքա՞ն հայեր զոհվեցին Քուրբիայում առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Ուրիշ ժողովուրդների կորուստները այդ պատերազմի՝ տարիների սակավ ղեպերում են գերազանցել նրանց ընդհանուր թվի 10 տոկոսին, մինչդեռ հայության զոհերը կազմում են երա ընդհանուր թվի ավելի քան մեկ շորրորդը, իսկ արևմտահայության՝ երկու երրորդը: Պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասները ևս հսկայական են ու անգնորարժ:

Էջրուպական, մասնաժողովրդական անգլիական ու ֆրանսիական աղբյուրներ՝ համաձայն, համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Քուրբիական շարժարարների ձեռքով զոհվել են 800 հազար հայեր, մի այլոսն էլ քուկուսովի միջոցով հետացվել են երկրից, բայց նրանց հազիվ 1/2-ն է անվնաս տեղ հասել ու ողջ մնացել: Ընկեր Մորզենթսուն նշում է, որ վեց ամսվա քաթացրում՝ 1915 թ. ապրիլից մինչև հոկտեմբեր, ղեկի արարական անապատներն են բլվել 1.209 հազար հայեր, որոնց մեծ մասը զոհվել է հենց ձանապարհին: Ըստ ԻոՏ. Լեֆսուսի, 1915—1916 թթ. Քուրբիայից տեղահանվել են մոտ 1.400 հազար հայեր, որոնց հազիվ 10 տոկոսն է արտոթվալը հասել, իսկ մնացած 90 տոկոսը ոչնչացել է տարագրության ձանապարհին²⁹:

Հակառակ այս անկողմնակալ ու անհերքելի փաստերին, կեղծելով իրականությունը, Քուրբիական պաշտոնական աղբյուր-

ները զոհված հայերի թիվը ցույց են տալիս ընդամենը 309 հազար: Հարկ չա ապացուցելու, որ զա խիստ միտումնալոր ու եվազեցված թիվ է և պետ է անզմալե նեպապատեկել, ավելյացնելով նաև թիվն այն զոհերի, որոնք կղան ոչ միայն անմիջականորեն Քուրբիական յաթաղանից, այլև տարագրության ձանապարհների ու արարական անապատներում կրած ասնչանքներից, բացիցն և հիվանդություններից:

Պաղոս նուրբար փաշայի գլխավորած Ազգային պատվիրակության հաղարած ավալների համաձայն արևմտահայեր ընդհանուր կորուստը հասնում է մեկուկես միլիոն մարդու: Ռմանը հաշվում են մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար, ուրշը՝ ներք՝ մոտ մեկ միլիոն:

Այդ հարցը պարզելու ղզվարությունը նաև այն է, որ առաջը ավալաներ չկան պատերազմից հետո Քուրբիայում մնացած հայերի թվի մասին, և խիստ թերի են տեղեկությունները զարգութահայության վերարերյալ: Այդ մասին գրեթե չկան անհրաժեշտ վիճակագրական ավալներ ու աղբյուրներ, որոնք ղեթ մոտազոր շափով բազմաթերին ղխական եվազազույն պահանքները և համապատասխանին իրականությունը: Հայտնի չէ նույնպես թիվն այն հայերի, որոնք հարկադարար մահմեկականացած կամ առանց կրոնափոխության ապրել են Քուրբիայի, բըրղերի և արարների մեջ: Պատերազմից հետո Քուրբիայում մնացած հայերի վերարերյալ սպընական շըբանում հանրային որոմածություն մեջ էր 100 հազար թիվը, բայց ակնհայտ է որա խիստ եվազեցված լինելը: Պետք է ենթադրել, որ նրանց թիվն անհամեմատ ավելի մեծ էր:

Վերոհիշյալ կնձուտա արցներին ժամանակին փորձել է պատասխանել Փնոզիկը՝ նա հավաքել ու հրատարակել է տեղահանությունից առաջ և հետո, 1921 թ. ապրիլի 1-ի որությունը, Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայ բնակչության բաղադատական վիճակագրությունը: Պրա համաձայն պատերազմից առաջ Քուրբիայի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 2.026.700 մարդ, իսկ չարղերից ու տեղահանությունից հետո վերապրողներիք՝ 592.200³⁰, Վերապրողների մեջ Փնոզիկը հաշվել է նաև նրատաղմնում, Բիլրուլում, Բաղազում, Բուարլում, Մուսուլում, Գրամակնում և Հայկոսում կղած հայությունը: Մյուս կողմից՝

²⁷ ՏՊ՝ «Армянский вопрос перед мирной конференцией». Еженедельно, 1919, № 21 — 23:

²⁸ ՏՊ՝ Փնոզիկ, Ամենակ արղերյուր, 4, Պոյն, 1927, էջ 263:

²⁹ ՏՊ՝ Տաթ. Նեճ. Անկուսում, Հայաստանի չարղեր, էջ 312:

³⁰ ՏՊ՝ Փնոզիկ, Ամենակ արղերյուր, 1927, էջ 261—262:

այստեղ եկառի է անվամ նաև պատերազմից հետո Կիլիկիա, և, Պոլիս և այլուր վերագրված հայութիւնը: Եկառի ունենալով մալ Շահազանքները, Քուրբալամ մնացած հայերի թվի նույնպատեղյալ մասնանկաշարանին վերաբերող տվյալները պետք է ընդունել խիստ վերացաւնությամբ: Ինչպես ասվեց, նրանցից շատերը զինազարդացի հետո հասակագին Կիլիկիա վերագրվածներն էին, որոնք հետագայում կրկին նկարգվեցին անմարդկային շարքերի՝ այս անգամ արդեն բննալականների կողմից: Համեմատելով նախապատերազմյան ու նույնպատեղյալ տարիների հայ բնակչութիւն թիվը ցույց տվող տվյալները, պարզվում է, որ 1915—1916 թթ. սկզբի ունեցած հայկական շարքերի հետեւանքով զոհվել են մոտ մեկուկես միլիոն հայեր, իսկ մնացածները՝ մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ, ցրվել են արաբական անապատներում²¹: Արեւմտահայութեան այդ հայրամասին ընկերները, ձգտելով խուսա տալ անխուսափելի ունեցածին, փորձում էին անենափորք իսկ հնարավորութեան դեպքում հնոսանալ արաբական անապատներէջ, մեկնել արեւմտաեւրոպական երկրներ, Բալկաններ, Ամերիկա և այլուր, նուազով զոհին փրկելով: Սակայն ամենուրեք նրանք հանջկուտ էին ունանելի զմարտիկներին և, ցրվելով զանազան երկրներում, անտուն ու անհույս դեպքերում էին, կրելով բազում զրկանքներ:

Սրբ այսպես օրեցօր հալվում էին արեւմտահայութեան վերջին ընկերներն արաբական անապատներում և այլ երկրներում, որքայի վիճակում էին գտնվում նաև Անգրկովկասում ապաստանած հայ փոխառականները, որոնց թիվը անցնում էր 400 հազար մարդուց: Ճիշտ է, այստեղ չկար Քուրբալան արքունտ յաթաղանի անխնա բնաջնջումը, բայց այստեղ էլ իրենց օն գործն էին կատարում օտքն ու համաճարակային հիվանդութիւնները: Այդ տարիների հայկական ժամուկ լցնուն էլ զաղթականների ազնկուտը վիճակուն կնարարութիւններով, որոնց վերհիշումն անզրա այսօր արտառու է տալայսցեում:

Սի այսպես, զնպի անխուսափելի մահ էր դիւմ Քուրբալան յաթաղանից հաղով ազատված արեւմտահայ զաղթականութեանը, սակայն չէր երևում ոչ մի սեւալ ուժ՝ նրան փրկելու համար: Անասանի տեսութիւնները, որոնք կեղծամբարաբար ի-

րենց տփորքի գաշնակինն էին անվանում հայ ժողովրդին, և որոնց թաղաբականութեան զոհն էր զարնել վերջինս, անտարբերութեամբ ու նույնիսկ թշնամանքով էին վերաբերվում նրա արգաթացի պահանջներին:

Այգպիտի պայմաններում հայ ժողովրդի համար փրկութեան և ազգային վերածննդի իրական ուղի նշեց 1917 թվականի հոկտեմբերին Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխութեանը, որը նոր զարագույն բացեց մարդկային հասարակութեան պատմութեան մէջ: Հոկտեմբերյան հեղափոխութեանը խառնեց իմպերիալիստական տերութիւնների և խմբվորումների բոլոր հաշիվները համաշխարհային պատերազմի ետուն օրերին և արմատապես փոխեց ինչպազգային դրութիւնը նաև Մերձավոր արեւելքում: Աշխարհում առաջին սովետական կառավարութիւնը հանդես եկավ արտաքին թաղաբականութեան միանգամայն նոր սկզբունքներով: Կարականապետ հրամարկելով ցարական և ժամանակավոր կառավարութիւնների վարած զաղթական թաղաբականութեանը, Սովետական Ռուսաստանը բոլոր ժողովրդներին ու պետութիւններին զինեց արգաթացի հայտնութեան կնքման և խաղազութեան հաստատման կողմ: Ճնշված, իրավագուրկ ու շահագործվող ժողովուրդների և ազգութիւնների համար հեղափոխական նշանակութեան ունեցան Սովետական Ռուսաստանի ներքին ու արտաքին թաղաբականութեան մի շարք կարևորագույն սկետերը, այդ թվում՝ խաղազութեան մասին զնկերքը, ժՌուսաստանի և Արեւելքի բոլոր աշխատավոր մահմեդականների նազով զինումը, ուստական զորքերի զորս բերումը ուրիշ երկրներէջ, Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ զնկերաբ և այլն²²:

Բազմաշարք արեւմտահայութեանը, ինչպես և ամբողջ հայ ժողովուրդը, խորին զոհունակութեամբ ընդունեց այդ պայմաններում իր շահերին ու բազմաքններին համապատասխանող այդ զնկերաբ:

Սակայն մի կողմից զերմունք-Քուրբալան ու անչլո-ամերիկյան իմպերիալիստների զաղթական թաղաբականութեան, իսկ մյուս կողմից՝ ուստական ու անգրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերի ծաղայած հակասովետական զործունեութեան

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

²² Տե՛ս «Декреты Октябрьской революции», М., 1933, էջ 393:

Նետեանքով Տարափոր շնորհով իրականացնել հայ ժողովրդի համար պատմական բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեցող այդ գեղերու, որը հուշակում էր արևմտահայության ազատ ինքնորոշման անկապակի իրավունքը՝ բնօրնույց մինչև լիակատար անկախության հաստատումը: Ծրագրվելով Սովետական Ռուսաստանի համար ստեղծված լուրջ զոճարություններից և անզրբ-կազմայան հակահեղափոխական բռնիքի անձարակությունից, Թուրքական շոփինիստները շուտով կրկին գոյվեցին Արմենու-ան Հայաստանը: Ավելին, Մուքրալիկ գործերը ներխուժեցին Անդրկովկաս և իրենց շարզարարական գործունեությունը ծափայեցին նաև արևելահայության նկատմամբ, շնայած վերջինիս օրհասական դիմադրությանը և փայլուն Հերոսամարտերին 1918 թ. մայիսին Սարգսրապատում, Բաշ Ապարանում և Գարաբինիսայում:

Ինչ խոսք, որ այդպիսի իրազրության մեջ ամեն կողմից թշնամիներով շրջապատված Հայուկյանը փրկություն չէր կարող բերել արևմտախնդրական պլաններով սպարակ ժամող գաշ-նակցական կառավարությունը, որի օրոք ոչ միան արևմտահայ գաղթականությունը, այլև ամբողջ հայ ժողովուրդը արազորեն գնում էր դեպի մահ:

Գաշնակցության անիրականանալի երազանքներն ու անհեռատես բազարականությունը իրենց օդրալի Նետեանքներով դրսևորվեցին նաև գաղթականության հարցում: Սպասելով Անտանալի կողմից Հայաստանի սամանների իրք թև որոշմանը (ժայռունից պարտադրյալ գեթ մտտակա երբ-չորս վիլայեթները Արևելյան Հայաստանին կցելու մեով), գաշնակցական կառավարությունը լավագույն դեպքում սամանափակվում էր երբեմն-երբեմն մի կտոր հացի կամ Շեամաշ Հագուստեղենի ու նպաստի բաշխման միջոցով արևմտահայ գաղթականությանն իրեն որպես հուսալի Նետանու ծառայեցնել:

Ուժերի սեպ Հարարերակցությունը երբեք հաշվի չառնելու գաշնակների անհեռատես բազարականության Նետեանքով 1915 թվականից ի վեր տառապող արևմտահայ գաղթականության դիմակը ունեով շարեկալվեց: Ընդհակառակը, Նետագայում նրան ավելացան նաև քանալատանների կողմից Հայաստանից դրավված նոր տերիտորիաների հայ, քուրդ, եզդի, առորի և ուսու-ժողկան բնակիչների զանգվածները:

Այսպիսով, Հարյուր Հազարավոր անարտադրող ու անօթևան

գաղթականությունը ծանր բնի նման ընկած էր փոքրիկ ու ազգահար Հայաստանի աներակալության տեղական բնակչության ուսերին: Տարիներ շարունակ կորված լինելով հողից ու արհեստավանդներից և օտարանալով օգտակար աշխատանքից, գաղթականությունը վեր էր ավելի թվառ ժողովրդանների մի հոծ զանգվածի, որը նպաստավոր միջավայր էր նաև ամեն տեսակ հանցագործ արարքերի և խմբերի առաջացման համար:

Գաղթականության վիճակի թեթևացման զորում գաշնակցական կառավարության անհոգի վերաբերմունքն ու լիակատար անհարակությունը բացահայտ կերպով դրսևորվեց Միշագե-քում ապստան գտած հայ տարագիրների նկատմամբ նրա բռնանալից դիմելով Այնտեղ կառավարած գաղթականությունը, որը գտնվում էր շատ ծանր պայմաններում, զոճարին կացությունից դուրս գալու ելք էր որոնում: Երբ այն գաղթականությունն իր թշվառ դրության մասին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջոցով անդեկացրեց գաշնակցական կառավարությանը, վերջինս նրան օգնելու փոխարեն դիմեց ուղղակի խարխուլության:³³

Գաշնակների կառավարությունը ըստ լուրջան ունի: Նրանում երկրում կառավարված գաղթականության հարցը արմատապես լուծելու կամ զանազան զաթթայախներում զեղերով տարագիրների դրությունը փոքր ի շատե բարձրելու ուղղությունը 1920 թ. օգոստոսին գաշնակցական կառավարությունը ընտրակն արտաքին գործերի նախարարի զեկազումը գաղթականներում տարվելիք աշխատանքների մասին և որոշում կայացրեց նույն նախարարության կազմում հիմնել գաղթաթային բաժին՝ նրանց սելությունական ու բարոյական ուժերը Հայաստանի օգտին օգտագործելու նպատակով:³⁴

Գաշնակների կառավարության արտաքին գործերի նախարարության զաղթական բաժնի կազմակերպման վերաբերյալ հրահանգներ պարունակող փաստաթղթերը անհայտարեն ցույց են տալիս, թե ամենից առաջ ինչ ունյու նպատակներ էին Նետապնդում նրանց հեղինակները: Այդ մասին եղած փաստաթղթերից մեկում ասված է, որ զաղթաթային բաժնի բեկագ-մակերպել Հ(այաստանի) Հ(անրապետության) օժանդակել:

³³ ՏՎ՝ 2002 ԿԳՊ, ֆ. 68/200, ք. 1, ց. 204, ք. 107-108 և ԵԵԻԽԽԽ. Խարյու թեթ. Փարիզ, 28 ապրիլ, 1929 թ., Մ. 498:

³⁴ 2002 ԿԳՊ, ֆ. 68/200, ք. 1, ց. 448, ք. 152:

միջոցները Հ. Հ. արտասահմանյան զինանախարակի անդամացուցիչները հսկողության տակ, Հայաստանի վերադիտության և ներգաղթի գործին աջակցելու համար (ՔզՅԻ վրա զբաղված լինելու և միամիտներին խարխուլ նպաստելով.— Լ. Մ.) և կրահաստատի ու կզանձի հայրենիքի տուրք հայ գաղթի վերադարձնողներին²⁶ (մի բան, որն առանց զբիւլու էլ զանձվում էր և մուտք արժում գաշնակցական պարագլուխների զբաղանքը՝ հասկացելու արտասահմանում եղած ժամանակ հանույրներից զուրկ լինելու համար)։ Եվ իրոք, գաշնակները տարրեր անուններով (բանակի, նահատար պաշտպանելու, անկախության փոխառության և այլ ֆունդերի անվան տակ) հակառակ գրեմարներ էին կորցում հայկական զազթավայրերից և զրանք ծառայեցնում իրենց կուսակցական ու անձնական շահերին²⁷։

Իրստ անմխիթարական էր հայ զազթականության վիճակը նաև վրաստանում և Ադրբեյջանում, որտեղ կուսակցված հայ սարազիրների նկատմամբ մենչևիկներն ու մուսավաթականները բացահայտ թշնամական վերաբերմունք էին դրսևորում։

Այդ տարիներին հայ զազթականությանը միակ սեռյ օգնություն չույց ավող երկիրը Սովետական Ռուսաստանն էր, որ սպասասն էին գտել տասնյակ հազարավոր զազթականներ ու որրեր։ Անկասկած է, որ թուրքական արշավանքների սարսափներից, գաշնակցական կառավարության անօգուտարությանից և մենչևիկների ու մուսավաթականների բացահայտ թշնամական քաղաքականությունից բացի, հայ սարազիրներին զեղի հյուսիս ձեզող զորավոր պատճառներից մեկն էլ Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր ու Նոգատար վերաբերմունքն էր երանց նկատմամբ։ Չեպան թաղարական ու տեսեսական իր զվարին կացությանը, Սովետական Ռուսաստանն աշխատում էր որբան հարավոր է թևթեցնել նրանց վիճակը և սանդիչ տանելի պայմաններ։ Հենց միայն Հյուսիսային Կովկասում, ոչ լրիվ տվյալներով, 1920 թվականի աշնանը կուսակցված էին ափելի բան 150 հազար հայ զազթականներ, որոնց նյութական ու բարոյական զգալի աջակցություն էր չույց ապրիս ՌՕՅՍՁ

կենտրոնական վերաբրակեցման Կովկասյան հասույց լիազորությունը²⁸։

ՌՕՅՍՁ Ազգայնությունների գործերի ժողովմաստի հայկական կոմիտարիտար Ռուսաստանի և Ուկրաինայի բազմաթիվ բազարներում, որոնք ողողված էին հայ զազթականներով ու որրերով, բացել էր տասնյակ որրանոցներ, զարոցներ, հիվանդանոցներ, արտելներ, սննդակայաններ և այլն։ Միայն 1918—1919 թվականների տասն ամսվա ընթացքում ՌՕՅՍՁ ժողովմաստի կողմից հայ զազթականության համար կենտրոնացված կարգով բաց էր թողնվել ավելի բան 10 միլիոն ուրրի նպաստ, 200 հազար արշին կտորեղեն, 30 հազար կտոր պարտաստի հագուստ, մեծ քանակությամբ կոշիկեղեն և այլ սպորտանքեր։ Հայ զազթականների համար մայրենի լեզվով հրատարակվում էին թերթեր, զբոսայգիներ և այլն, որոնք սրտպաղանջում էին կոմունիստական կուսակցության ու սովետական կառավարության քաղաքականությունը, նրանց համարժեքում սովետական իշխանության շուրջը։ Եվ բնով պատահական չէր, որ երաստապարտ հայ զազթականները բազմաթիվ նամակներով ու հեռագրերով իրենց շնորհակալության անկեղծ խոսքն էին հղում ուս ժողովրդին, կոմունիստական կուսակցությանն ու սովետական կառավարությանը, անձամբ էլ Վ. Լենինին՝ ջուցարկած շնք հոգատության և հակայական օգնության համար²⁹։

Մինչդեռ զազթականության անանք ամենուրեք շահազորու ժող պաշակների կառավարությունը ոչ միայն արմատական միջոցներ չէր ձեռնարկում նրա հարցի լուծման ուղղությամբ (սակեր, նա իրականում չէր էլ կարող այդ սակել), այլև իմպերիալիստական սեղանությունների օգնության հույսի վրա կառուցած իր արկածախնդրական քաղաքականությունը ուղղակի ապակողմնորոշում էր ժողովրդին։

Միայն Հեկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ձեռնույց 1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանում հազ

²⁶ Տե՛ս Հայկական ՌՕՀ Հեկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շնորարության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ 2002 2206 940), ք. 40/113, ց. 3, գ. 21, ք. 49—54։

²⁷ Տե՛ս «Հայ փախստականներից զբոսայգի, Շրատ, հայկական կենտրոնական կոմիտարիտար, Մակեդոն, 1919։ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Ս. Աբխալյան, Հայկական զորների կոմիտարիտար գործունեությունը (1917—1921), ՀայկաՍՍՀրատ, Երևան, 1958, էջ 98—127։

²⁸ Եզե՛ս սեղում, գ. 402, ք. 6։

²⁹ Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», օրաթիվը, Երևան, 24 մարտ, 1923 թ., N 27։

Քուսակաձ սովետական իշխանությունը փրկության ուղի շացեց ամբողջ հայ աշխատավորության, այդ թվում՝ ինչպես երկրում գտնվող արևմտահայ գաղթականության, այնպես էլ սփյուռքում զենքերով տարազեր հայության համար։

Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, որպես հայ աշխատավորության շահերի խնայական պաշտպան, երբեք անտարբեր չմնաց զաման նախատառչի բերումով դժգոհակ պայմաններում գտնվող և օգնություն հայցող պանդուխտ հայության հանդեպ։ Սովետական կառավարությունը չենց սկզբից չհեռուդպանարևն շարունակ ստորագրումներ էր այն հարցին, թե զեպի ո՞ր է թերվում նրա հայացքը, ի՞նչ աշուղտարներ են կատարվում սփյուռքահայության մեջ։

Սովետական կառավարությունը երբեք չէր կարող աշխարհող անել այն պարզ իրողությունը, որ այն ժամանակ Հայաստանի սահմաններից ներս ապրում էր ավելի քիչ հայություն (1920 թվականին Սովետական Հայաստանի ժառանգած ամբողջ բնակչության թիվը կազմում էր ընդամենը 720 հազար մարդ), քան զրոււմ և որի մեծը մեծամասնությունը կազմում էին փութրական յաթաղանից մի կերպ փրկված աշխատավորական տարրերը։ Մինչև 1915 թ. կզերական իրագործությունները Հայրենիքից զուրս ապրող հայության թիվը (առանց բուն սուսական և օսմանյան կայսրությունների յայնամպով ստեղծարարներում բնակիչոցների) հասնում էր մտա 200 հազարի, որից մտա 100՝ հազարը՝ Իրանում, 25 հազարը՝ Բուլղարիայում, 10 հազարը՝ Ռումիլիայում, 20 հազարը՝ Ադրբայջանում և Հարեւատանում (Նիվոլպիս), իսկ մնացածը՝ ավելի փոքր զանգվածներով զրված էր Նիդրլանդի, Ասիայի և Ամերիկայի այլապէ կրկներկում¹⁰⁰։ Անաչին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և զրանից չետս, զանգվածային կոտորածներից փրկված ու բնագաղթի միջոցով Քուրդիայից արտատրված հայության ընդորները անհամեմատ սովորացրին ու բազմապատկեցին հայկական զաղթօշախներն աշխարհի տարրեր անկյուններում, սակզծելով ընդորանակաձաձալու հայկական սփյուռքը Ի զեպ, սփյուռք տերմինը մեր լեզվում յայն զործածության մեջ մտով փաստորեն առաչին համաշխարհային պատերազմից չետս և մեզ համար ունի

մեր ժողովրդի աշխարհացրիվ զինակն արտահայտող աշխարհագրական ու բազաթական որոշակի իմաստ։

Մեր կարծիքով անհրաձեւաւ է որոշակի մշտրում կատարել գաղթականաց և սփյուռքահայ հասկացությունների հարցում։ Դրանք երկուսն էլ մեզանում հայասարակեա օգտագործվում են արտահայտելու համար հայրենիքից զուրս ապրող հայկական համայնքների գոյությունը։ Սակայն այդ հին ու նոր համայնքների իրարից տարբերվում են ոչ միայն իրենց ծագումով, այլև ընչհանրապես նա իրականության մեջ ունեցած դերով ու բնույթով։ Ուստի տարաշխարհի եերկա հայկական համայնքները համար, մեր կարծիքով, ավելի նպատակահարմար է օգտագործել սփյուռքահայ բառը։

Հայկական նախնիի գաղութների ատաշացել և գոյություն են ունեցել այն ժամանակ, երբ զեռես հայ ժողովրդի մեծը մեծամասնությունն ապրում էր իր հայրենիքում։ Մինչզեռ ժամանակակից հայկական սփյուռքը մնազորվեց քուրդական կառավարության կազմակերպած զենդրդի ճեռանքով, արեմտահայության զանգվածային տեղահանությունից չետս, երբ հայ ժողովրդից պատմական հայրենիքի մի մեծ ձասը ուղղակի հայաղղկեց։ Արեմտահայության կենդանի մացած ընկորներն ու նրանց նոր շառավղիները կազմեցին ժամանակակից սփյուռքահայությունը։

Հայկական սփյուռքի կազմավորումը փաստորեն զուգաղիպեց Արեւելյան Հայաստանում հայկական սովետական ստղիտական պետականության հաստատման ճեռ, որը չէր կարող իր կնիքը շնել կուրդկերի հայության կողմնորոշման և ճեռագ անկատարի վրաս Իր գոյության չենց սկզբից Սովետական Հայաստանը փրկության խարխիս զարմավ ոչ միայն հանրապետությունում եզած հայության համար, այլև աշխարհասփյուռ արեմտահայության տարազեր հասովածի համար։ Բուլղար քարեկամներից խարզված ու լքված սփյուռքահայության համար Սովետական Հայաստանը զարկավ հուրյի կարեոր ապազնելու հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի լուրը ուրախությանը ընզոււմզեց հայրենարեզմ սփյուռքահայ աշխատավորների կողմից, որոնք զասակարգային որոշակի արամարանությանը չենց սկզբից զճառկանորեն՝ զիմուղղեցին զեպի Սովետական Հայաստան, անվերապահորեն կանգնեցին

¹⁰⁰ ՏՏ՝ 2082 2206 900, ֆ. 4/114, ց. 2, գ. 88, ք. 47—48 և ֆ. 112, ք. 3, գ. 53, ք. 72։

Նրա պաշտպանության դիրքերում, նրանում տեսնելով իրենց իդ-
ձերի իրականացման միակ հնարավորությունը:

Այժմ փորձենք, զոնե մոտավոր կերպով վերականգնել
սփյուռքահայության թիվը 20-ական թվականների սկզբների
տվյալներով, շնայած այդ հարցում եզած զմգարություններին
ու բարդություններին:

20-ական թվականների սկզբի տվյալներով բնակչության
թվով ամենամեծը Միրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախ-
ներն էին: Այն ժամանակ այնտեղ ապաստան էին գտել շուրջ
150 հազար հայեր, որից մոտ 90 հազարը՝ Հալեպում և նրա
ընկերակցում, 18 հազարը՝ Բեյրութում, 8 հազարը՝ Դամասկո-
սում, իսկ մնացածները ցրված էին այլ բնակավայրերում⁴⁰: Մի
կողմից հայության այդ հոծ գանձվածի ստեղծությունը, փակ միտ
կողմից արար բնակչության հյուրընկալ վերաբերմունքի շնորհիվ
ստեղծված նպաստավոր պայմանները Միրիայի և Լիբանանի
հայկական գաղթավայրերը դարձրին սփյուռքահայ կարեոր
օջախեր: Հենց այն ժամանակվանից Հալեպն ու Բեյրութը դար-
ձան Մերձավոր արևելքի հայության նշանավոր կենտրոններ՝
իրենց հայկական վարժարանների լայն ցանցով, մտավորական
կարող ուժերով, պարբերական մամուլով, կուսակցական, մշա-
կութային, մարզական միություններով ու ակումբներով:

Իր մեծությամբ և ազդեցիկ-հասարակական ակտիվ գործու-
նեությամբ արևուհեան աղբի էր բնկնում ԱՄՆ-ի հայկական
գաղթօջախը, որի կազմավորումը սկիզբ էր առնում զեռես անց-
յալ դարի 70-ական թվականներից: Ամերիկյան մայրցամաքի
երեք հայկական գաղթավայրերում, 20-ական թվականների
սկզբում ապրում էր 128 հազար հայ: Դրանից 125 հազարը
կենտրոնացած էր ԱՄՆ-ում և Կանադայում, իսկ շուրջ 3 հա-
զարը՝ Լատինական Ամերիկայի մի քանի երկրներում՝ Արգենտին-
այում, Ուրուգվայում, Բրազիլիայում, Մեքսիկայում, Կուբա-
յում և այլուր⁴¹: Կանադայի և Լատինական Ամերիկայի հայ-
կական համայնքները բազմացան ու աշխուժանան հատկապես
1922 թվականից հետո, որպես հետևանք Միացյալ Նահանգներ՝
կողմից հայերի զանգվածային ներհոսման զեծ բնորոշված օ-
րերի: Մերձավոր արևելքի ու Եվրոպայից դեպի նոր աշխարհ՝

ուղղված տարագիր հայերի քարավանները, իրենց առջև փակ-
ված գտնելով ԱՄՆ-ի դարպասները, շրջում էին դեպի Կանա-
դայի և Լատինական Ամերիկայի ափերը: Դեպի Լատինական
Ամերիկա հայերի հոսանքն ուժեղացավ հատկապես Ֆրանսիայի
կողմից Կիլիկիան րեկուս և այն բնակալիանների անօրինոթյա-
նը հանձնելուց հետո: Կիլիկիայում բնակալիանների կազմակեր-
պած շարքերից փրկված մարաշցի, այնթապցի, հանձնցի ու
զելթուցի տարագիրները, որոնք ժամանակավոր ապաստան
էին գտել Միրիայի ու Լիբանանի գաղթականական կայաննե-
րում, զանգվածորեն ձգվում էին դեպի Ամերիկա: Նրանք էլ
հենց, հաստատվելով Լատինական Ամերիկայի երկրներում,
դարձան այդ շրջանի հայկական գաղթօջախների հիմնական կո-
րիզը: Այդտեղ արագորեն աճում էր հայության թիվը նաև ևս
հաշիվ Բալկանների, Իրանի և Քուրդիստան մնացած հայու-
թյանն Այդ մասին էլ խոսում այն փաստը, որ արդեն 1925 թվա-
կանին Լատինական Ամերիկայում հայության թիվը հասել էր 15
հազարի, իսկ Բուենոս Այրեսը դարձել էր գաղտնաբան հայերի
կարեոր կենտրոններից մեկը: Ինչ յուսք, որ Մերձավոր արևելքի
ու Եվրոպայի մի քանի երկրներում հայության հետոք ատեղծ-
ված անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հեռավոր ամե-
րիկյան աշխարհամաս մեկնող տարագիրները երբեք էլ այնտեղ
չգտան ավելի նպաստավոր պայմաններ: Ինչպես մյուս երկրնե-
րում, այնպես էլ Լատինական Ամերիկայում որոշ շափով ունե-
վոր ու ինքնաբավ միջնակի հասած փոքրթիվ բնասիրների
կողմից հակապահան զանգված էին կազմում ծայրահեղ թըշ-
վառության մեջ արվարձանային խզճուկ հյուրակներում իրենց
զոլությունը հազիվ պահպանող հայ տարագիրները: Չնայած
հայության թվի անբողջատ ավելացմանը, արևուսմենային
Լատինական Ամերիկայի երկրներում մեծ չափերի էր հասնում
ապագայինացումը, ուղղակի ձուլումը:

Քսանական թվականներին, ըստ իրենց մեծության, հա-
յության հոծ համայնքման տեսակետից, երրորդ տեղը զրա-
վում էին Բալկանյան երկրների՝ րուզարահայ, ամիհանհայ և
Հունահայ գաղթիվները: Բուլղարիայում ապրում էր 46 հազար,
Ռումինիայում (Տրանսիլվանիայի և Բեսարաբիայի հետ միա-
սին)՝ 43 հազար, Հունաստանում և Կիպրոսում՝ 79 հազար
հայ⁴²: Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած զի-

⁴⁰ Տե՛ս «Հալաթանի կոնսուլ, շրաթթիթթթ, Նյու Յորք, 1923 թ., Մ
25, էջ 794.

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1923 թ., Մ 3, էջ 85—86.

⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

Նազադարից և Տառակայեա Ջէյուռնիայի ազնոց Հետ, Լու-
Նաստանը, որ վաղաք ի վեր կար Հայկական գաղութ, գործավ
յալն բացված գաղութաներով Հյուսիսեկալ ապաստան աճավոր
պանդից Հոգաբարձ բյուրավոր Հայերի Համար Սակայն այդ
տարիներին խիստ Հարաբախտիս ու անկայուն էր Հայերի թիվը
Հունաստանում: Տասնյակ Հազարավոր խունապահար տարազիր-
ներ, Հասնելով Փերիսյա, այնտեղից տարածվում էին դեպի Ա-
թինը, Սալոնիկ ու դրանց շրջակայքի գաղթականական կայան-
ները: Թուրքիայում կազմակերպված Հայկական որդառնցների
Հազարավոր որրերը նույնպես, քննադական Հետազոտումների
Հետևանքով, էվակուացվեցին և տեղավորվեցին Քեֆալոնիա-
ում, Կորնթոսում, Կորֆու կղզում և այլ վայրերում: Բայց օրվա
Հացի կարոտ, ցնցոտիների մեջ ծայր թշվառության մասնված,
անցի ունեցած սարսափների արժավորները վերաբեր ու վաղ-
գա առատույց ժինակի Հղծմավորներց անուշիղ անտուն պան-
դիստները խիստ անկայուն ժինակի մեջ էին Հունաստանում,
ուստի այնտեղ երկար չէին մնում: Մինչ մի կողմից գաղթա-
կանների նորանոր խմբեր էին ապաստանում Հունաստան, նույն
ժամանակ նախկիններից Հազարավորները այնտեղից մեկնում
էին դեպի Ամերիկա, Զրանսիա և այլ երկրներ, Նուսալով դառ-
նել ազնի բարձր պաշտաններ: Այսպիսով, այդ տարիներին
Հունաստանում ապաստանած Հայ գաղթականների թիվը խիստ
փոփոխական էր:

1922 թվականի վերջերին կատարված Հաշվարկումների
Համաձայն արտասահմանյան մյուս երկրներում գնդաբաճա-
լութունը տեղաբաշխված էր Հետևյալ կերպ. Եգիպտոսում, Սու-
դանում և Եթովպիայում՝ 28 Հազար, Լեզկաստանում, Ճավա-
յում և Հնավոր արևելքի այլ երկրներում՝ 12 Հազար, Եգիպտո-
սյում (Զրանսիա, Անգլիա, Իտալիա, Հունգարիա, Ավստրիա, Կեր-
մանիա, Չիլոսոլովակիա, Լարավոլովիա, Բելգիա, Հուլանդիա և
այլն)՝ 38 Հազար⁶¹:

Սակայն գնալով անբեցճատ սովորական էր կիրառական
երկրների Հայությունը: Օրինակ, արդեն 1925 թվականին միայն
Զրանսիայում Հայերի թիվը Հասել էր մոտ 45 Հազարի: Ընդ-
հանրապես ֆրանսաճա Համայնքը, Մերձավոր արևելքի և
ԱՄՆ-ի գաղթաբարձներից Հետո, ամենահոծ Հայկական գաղթ-
օջախը կղավ արտասահմանում:

Բացի վերը թվարկած երկրներից, զգալի թվով՝ մոտ 15
Հազար Հայեր էլ ապրում էին Միջագետքում (Իրաք) և Պաղես-
տինում: Եթե այս բյուրերն ազկացնենք նաև Իրանի (մոտ 100
Հազար) և Թուրքիայում մնացած Հայության թիվը, որը հաս-
նում էր 281 Հազարի⁶² (150 Հազար) 4. Պոլսում, իսկ 131 Հա-
զարը՝ փոքրաթվական գաղթականներով), ապա կարելի է ասել, որ
1920—1922 թվականների տվյալներով սփյուռահայության ընդ-
հանուր թիվը կազմում էր մոտ 920 Հազար մարդ⁶³:

Իհարկե, այս թվերը միայն մոտավոր գաղափար կարող են
տալ սփյուռահայության թվի վերաբերյալ, քանի որ կա՛մ աղ-
բյուրները միանգամայն տարբեր տվյալներ են ներկայացնում:
Թառ կարևոր պատճառներից մեկն այն է, որ այդ տարիներին
չի եղել ճշգրիտ վիճակագրություն: Աննպաստ պայմանների Հե-
տևանքով Հայությունը շատ երկրներում երկար չէր կարողա-
նում մնալ միևնույն տեղում, այլ վարում էր թափափական
կյանք և Հնարավոր չէր լինում որոշել նրա իրական թիվը: Այ-
նուհետև, տարբեր երկրներում գաղթականության Հաշվառումը
միանգամայն տար-եր սկզբունքներով էր կատարվում և ան-
հնարին էր ստույշ տվյալներ մեք բերել: Օրինակ, ԱՄՆ մեկ-
նածների ազգային հատկանիշը որոշվում էր ներգաղթի վարչու-
թյան գրանցումներով, իսկ երկրի ներսում Հետազոյում կա-
տարված անը չէր ազկացվում կոնկրետ ազգության թվին: Այ-
նուց ծնվածները քստ ամերիկյան վիճակագրության պարզապես
համարվում էին ԱՄՆ-ի քաղաքացիներ և ոչ այս կամ այն աղ-
գի ներկայացուցիչներ: Նույնի էր դրուվում նաև Զրանսիա-
ում և մի շարք ուրիշ երկրներում: Ահա թե ինչու այդ տարի-
ներից զգուրթահայության թիվը գանազան աղբյուրներում առ-
տանվում էր 600 Հազարից մինչև մեկ միլիոն:

Չնայած սփյուռահայությունն իրենից ներկայացնում էր
աղբյուր սովորաբար մի գունդված, այնուամենայնիվ, նրա
զյխին ազանուայից կախված էր ուժացման շարադուշակ գառն-

⁶¹ Տե՛ս նախ տեղում:

⁶² Տե՛ս Լուի, 802 9498, ք. 43, ք. 1, ք. 41, ք. 13, ք. 65/200, ք. 1,
ք. 514, ք. 270 և 274, Հժժա, նաև՝ Լուի, 802 2205 9498, ք. 4/114, ք. 1,
ք. 3, ք. 25—41 և 715, «Հաստատանի կոլեկտի», 1923 թ., № 3, էջ 83—86 և
№ 25, էջ 794, «Հաստատանի», անտաղի, Բուսան, 1925 թ., № 2, էջ 90—182,
Քաղիկ, Ամենուս աղբյուրը, Վենետիկ, 1926, էջ 277—280, Ա. Անդրես-
յան, Սփյուռք և Հարեները, էջ 7:

⁶³ Տե՛ս նախ տեղում:

զը, որովհետև նա կորված էր հարազատ երկրից, ցրված տարրեր վայրերում և ննթակա ամեն տեսակ ազդեցությունների Ազգազգայնացման ու ձուլման պրոցեսը մեծապես պայմանավորված էր այնպիսի գործոններով, ինչպես հյուրընկալող երկրի անտեսական ու մշակութային զարգացման մակարդակը, տիրող քաղաքական մթնոլորտը, գաղթույթների ներսում սեփական մտավորական ուժերի պակասությունը, կրթական ու մշակութային օջախների բացակայությունը և այլն: Միյուրում հասպոնապետական հիմնական և կարևոր գործոններից մեկն, անշուշտ, գաղթույթներին է մայր երկրի փոխադարձ կապերի ամրության ու շփումների համախալանություն մեջ է:

Ազգազգայնացման ու օտարացման ամենից ավելին ենթակա էր հայությունը Ամերիկայում, Բալիաններում, Յուրտեյայում և եվրոպական մյուս երկրներում: Այդ գաղթույթներում մի շարք պատճառներով նոր սերունդը հեշտությամբ ձուլանում էր իր մայրենի լեզուն, իր ժողովրդի պատմությունը, մշակույթը, արագորեն խորթանում հայությանից և կորցնում իր ազգային զիմազիծը: Ազգազգայնացման վտանգը զեմ սփյուռքահայության զիմազրգվման համար հակադաս և զձևական նշանակություն ունեցավ Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը: Սովետական Հայաստանի գոյության փաստը ինքնին օտարության մեջ զնգրող տարաբար հայությանը ավելց պայքարի ուժ, փրկության հույս և աների հավատ՝ ապագայի նկատմամբ:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմն ու սովետական կառավարությունը հենց սկզբից բժշկանումով և հոգատարությամբ վերաբերվեցին սփյուռքահայությանը: Սփյուռքահայության նկատմամբ նշյա բաղադրականության մշակման ու իրականացման գործում կարևոր ավանդ ունեն Ալ. Մյանսկիյանը (Ալ. Մարտունի), Ս. Սրապիոնյանը (Ս. Լուկաշին), Ս. Համբարձումյանը, Ասր. Մամվյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Բեկզադյանը, Ար. Նրզիկյանը, Գ. Շահվերդյանը, Պ. Մակինցյանը, Փ. Փիրումյանը և պետական-կուսակցական ու մտավորական ուրիշ ականավոր գործիչներ, որոնք իրենց զրպակովի գործունեությամբ, կույրներով ու հոգովներով նպաստում էին սփյուռքահայ զանգվածների շրջանում արբիզող աշխատանքներին, հայրենիք—սփյուռք կապերի ստեղծմանն ու զարգացմանը և այլ խեղդիների լուծմանը: Այդ իմաստով հանդակայես մեծ

ևն կուսակցական ու պետական ականավոր գործիչ, 2002 ժողովրդի սկզբունքի անդամների նախագահ Ալ. Մյանսկիյանի ժառանգությունները: Հայաստանում և Անգղիոյովասում աշխատած տարիների նրա գրեթե բոլոր կույրներում, հոգվածներում ու աշխատություններում շոշափվել են սփյուռքահայության և Սովետական Հայաստանի հարաբերությունների հետ կապված խնդիրները: Սփյուռքահայ զանգվածներին նրա կողմից գործիմացարար պարզաբանված են նրանց հուզող հարցերը և ցույց տրված պայքարի նիշտ ուղիները: Ալ. Մյանսկիյանը զբաղվում էր, որ սփյուռքահայ աշխատավորության և Սովետական Հայաստանի միջև պետք է ձգված լինի ամուր կամուրջ, որովհետև «Խորհրդային Հայաստանը այն կայանն է, որը ապահովում է հայի ֆիզիկական գոյությունը, հայ աշխատավորի ապաստանը և բարեկեցությունը, որովհետև նա նաև գաղութահայ աշխատավորության և առհասարակ ազգակամական հայության փրկության, ազատության և երջանկության առաջավառչան է»¹⁶:

Մինչև Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը, օտար երկրներում հայրենազուրկ զնգրող արևմտահայ տարագիրները կրկին իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու որոշ հույսեր էին կապում մեծ տերությունների հետ, որոնք ժամանակին ազատության ու անկախությանը վերաբերյալ բազում խոստումներ էին ավել նրանց: Սակայն պատմության գաղտ փորձը սփյուռքահայ զանգվածներին հանգրեցրեց այն նշմարիտ եզրակացությունը, որ փրկության միակ խարխուր Սովետական Հայաստանն է: Ահա թե ինչու նրանք որոշակիորեն շրջադարձ կատարեցին զնգր Սովետական Հայաստան, կանգնեցին նրա պաշտպանության գիրքերում և վճռական ցանկություն հայտնեցին ներգաղթել իրենց ազատագրված ու սոցիալիզմի ուղին թեկնվոյած նոր հայրենիքը: Այսպիսով, Սովետական Հայաստան իր գոյության հենց սկզբից դարձավ համայն հայ աշխատավորների մայր հայրենիքը, նրանց վերընտկան հանգրվանը:

Սփյուռքահայության մեջ լայն արձագանք գտավ և նրան զնգր հայրենիք կողմնորոշելու գործում հակառակն նշանա-

¹⁶ ՏՊ՝ Ալ. Մյանսկիյան (Մարտունի), Գաղութահայ աշխատավորության, էջ 12—14:

կություն ունեցա՞վ Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և կարմիր բանակայիններին պատգամավորներին խորհուրդներին առաջին համագումարի (20-ը հունվարի—4-ը փետրվարի 1922 թ.) դիմումը՝ ուղղված սփյուռքահայությանը: Ազատագրված Հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանը այդ դիմումի մեջ սրտագին ողջունելը էր հղում արտասահմանում սրբված բոլոր Հայ առաջդիրներին: Դիմումի մեջ միաժամանակ հույս էր հայտնվում, որ նրանք վերաշինության և նրա լավագույն ապագայի կերտման գործում իրենց արժանի ազատագրող կենդանի նաև սփյուռքահայ աշխատավորները, որովհետև միայն այդ ուղիով, միայն Սովետական Հայաստանի հզորացմամբ ու բարգավաճմամբ կոչ նաև նրանց փրկությունը⁶⁷: Այդ տարիներին զազուխահայ միջավայրում անցյալի վերանայության, նոր դիրքորոշման և ապագա գործունեության շուրջը համառ պայքար էր դեմոտարրեր հաստատելի միջև: Նման պայմաններում սփյուռքահայ աշխատավորությանը նիշա կողմնորոշելու համար կարևոր նշանակություն ուներ Սովետական Հայաստանից նրան ուղղված ամեն մի նշմարիտ խոսք, առավել ևս հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանի դիմումը:

Սփյուռքի տարրեր անկյուններում պրոսոփետական մասնությունն առաջացման ու զորացման գործում մեծ նշանակություն ուներ Սովետական Հայաստանի մասին նշմարիտ ու բազմակողմանի ինֆորացիայի տարածումը: Այդ խնամազվ կարևոր դեր էին կատարում սփյուռքահայ առաջդիրական կազմակերպություններն ու մամուլը, մի շարք երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի, Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցությունների մեջ ստեղծված հայկական մասնաճյուղերը, ինչպես նաև ներդպրական երկրներում առաջ եկած հայկական ուսանողական միությունները:

Մայր հայրենիքի և սփյուռքահայության միջև որպես կապի կարևոր օղակներ էին ծառայում Սովետական Ռուսաստանի և Հայկական ՄՍՀ ղեկավարողական, անտեսական ու անտարական ներկայացուցիչները, առանձին պատվիրակությունները, սովետահայ մամուլը և այլ միջոցներ:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության միջև կարևոր կամուրջ դարձավ նաև 1921 թ. սեպտեմբերին կազմակերպված Հայաստանի օգնության կոմիտեն (դրա մասին առիթի մանրամասն խոսք կլինի իր տեղում), որի մասնաճյուղերը ասարածկնյին հայկական գրեթե բոլոր գաղթօջախներում և որոշակի դեր կատարեցին սփյուռքահայությանը մայր հայրենիքի հետ կապելու, բարձունա-ազգայնական հասարակության ազդեցությունից զուր հանելու գործում:

Գաղթաշարժի հետադիմական ուժերը, հատկապես գաղնակցությունը, շատ զո՛ւ էին, որ սկզբնական շրջանում թույլ էին կազմերը Սովետական Հայաստանի և սփյուռքի միջև: Այդ հանգամանքը նրանց հետազդորություն էր տալիս շարախոսել սովետական կոստավորության հասցեին, գրպարտել նրան, թե իբր քրոլշինկները չեն ուղում կապ պահպանել զաղտիներին հետ: Գաղնակներն ազունկ էին բարձրացնում և Նոխորում, թե միայն սիրենք են հողում ազգի շահերի մասին և այլն: Իսկ երբ այդ կապը ստեղծվեց, և օրբստօրե ազլիկ էին սերտանում հայրենիքի և սփյուռքի միջև փոխաբարբորությունները, նրանք սկսեցին խիստ անհանգստանալ: Գաղնակցությունն սկսեց փոխել իր սերցիս եզանակը և, դիմելով ամեն տեսակ խորթախոսանքի, նզունում էր մուրտության մեջ ցցել սփյուռքահայությանը, պնդելով, ինչպես պատկերավոր կերպով Ա. Մյանսիկյանն է գրել իր «Կուսակցությունները ուղտիվահայության մեջ» գրքում, թե իբր «քրոլշինկները թեզ ուղում են շահագործել, զու նրանց փորացավ են, իսկ թո դարզը նրանց չի գրողցնում, մի լսիր փորացավ ալլ՝ մեզ, չէ՞ որ մենք ենք թո հարազատները և նման կարգի ալլ բարբաշաները: Իրականում գաղնակցությունն այդպիսի մերենալությունների ու կեղծիքների էր դիմում այն պարզ պատճառով, որ եթե Սովետական Հայաստանի ազդեցություն ուժեղացման հետևանքով զաղտիվահայությունը լիովին երես գարձներ իրենից, ապա նրա զոլալությունը կշտանար անհարթի:

Սփյուռքում որոշակի դիրք ունեին ուսմիկավար աշատական և հեշակյան կուսակցությունները, որոնք սիտ այն ժամանակվանից հիմնականում կողմնակից էին սփյուռքահայության պրոսոփետական կողմնորոշմանը: Նրանք մերկացնում էին գաղնակցության ազգավնաս գործունեությունը և պաշտպանում Սովետական Հայաստանը:

⁶⁷ Տե՛ս «ՉՈՍՀ բանվորներին, գյուղացիներին և կարմիր բանակայիններին խորհուրդների և համագումարը», Երևան, 1922, էջ 150—151:

Պետք է Նշել, որ Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո, սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական հասանքների և ուժերի միջև մզոզ պայթարի հիմնական առանցքը, կարեւոր հանգույցը գարնամզ վերարեւոժները զեպի մայր հայրենիքը: Այդ պահից սկսած «մզ ուժ հարցը գաղթաշխարհում լուծվում էր Սովետական Հայաստանի նկատմամբ ունեցած զորքորոշմամբ: մողորգական զանգվածները այս կամ այն հոսանքի ու գործի զորք, նրա նկատմամբ իրենց վերարեւոժները որոշում էին այն բանով, թե սովյալ հասանքն ու գործիչը թեք թե՛ զեմ են Սովետական Հայաստանին:

Պեպի Սովետական Հայաստան՝ որպես համայն հայության հայրենիքի սփյուռքահայության կողմնորոշման գործում հակառակուսու զգաստացնող նշանակութուն ունեցած նաև լողանքի կոնֆերանսը, որը վերնականապետ ցրեք արևմտյան տերութուններից ունեցած բուր սպանկիթները: Լողանքի 1922—1923 թթ. տեղի ունեցած միջազգային կոնֆերանսը, ուր արևմտյան տերութուններն ու բնմայական թուրքիան իլեցրին հայկական հարցի իրենց սարքած ղվերջինն ու քսամենլի արարի արունաշաղախ ղարազուրը, վերնականապետ սթափեցրենց ու լիովին զգաստացրենց սփյուռքահայութունը: Հայկական հարցը լողանում փաստորեն փոխարինվեց աշխարհում մեկ ցրված արևմտահայ զողթականներին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնուու թույլավութուն տուու կամ էլ այսպես կոչված «սայկական սշախ» ստեղծելու զազափարով:

Այս բուրն, ինչ խոսք, էլին կարող լիովին չքացել սփյուռքահայ աշխատավորների աշրերը՝ տեսնելու համար տարիներ շարունակ իրենց քրարեկամներն հայտարարած մարզկանց ու կառավարութունների իսկական զեմքը, նրանց ստոր խարեութունը: Ահա թե ինչու տարազեր հայութունը վերականապետ ու վճաղանորեն չրքազարձ կտասրեք այդ կեղծ քրարեկամներից և իր հայացքն ուղղեց զեպի վերածնելող Սովետական Հայաստանը:

Սփյուռքահայ աշխատավորները գործնականում տեսան ու համոզվեցին, որ սովետական կառավարութունը և կոմունիստական կուսակցութունը, նայած երկրի քաշաշված ու ղմզարին վիճակին, սովետական իշխանության առաջին իսկ սերից անում են ամեն բան, որպեսզի կարն մամանակամիջոցում բուժեն այն

խոր վերքերը, որ տարիներ շարունակ առանց սպիտանելու իր վրա կրում էր հայ մողզուրը:

Ուտաի պատահական էր, որ լրված ու անզկե մնացած սփյուռքահայ զանգվածների հայացքները աներկրայելիորեն ու անհնանց կեղտով լիովին զարձան զեպի Սովետական Հայաստան, որտեղից տակաշված էին լույսի ու հույսի կենարար ճառաղայթները: Սովետական իրականութուն մասին որքան ավելի շատ ճշմարտացի ու փաստայից տեղեկութուններ էին երևան զախա արտասահմանյան մամուլում ու հայկական չրքանեքում, այնքան ավելի էր անում սփյուռքահայրի ձգտումը զեպի Սովետական Հայաստան: Այդ գործում, անշուշտ, վճաղական զեր խողացին նաև Սովետական Հայաստանում կուսակված արևմտահայ զողթականութուն նկատմամբ զրեսերված հողատարութունը, նրա հարցի արմատական լուծման ուղղութումը մեկտեղված գործնական առաջին միջոցատումները:

Այսպիսով, զաղթաշխարհում քրքստարն ավելի էր զորանում սովետական օրինեացիան և ծավալվում էր սփյուռքահայրի անկեղծ ու նվիրական ձգտումը քղնպի տուն, զնպի հայրենիք, զնպի Հայաստանն, նրանց պատկերաբուր խոսքերով առած՝ քղնպի ավետայց երկիրը: Մտունց էր անում հայրենագործութուն հայրենասիրական շարժումը, որը շարունակվում է առ այսօր:

**ԱՌԱՋԻՆ ՉԵՆԻԱՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳՆԱԳՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԻ
ԼՈՒՍՄԱՆ ՈՐԿՆՈՒԹՅԱՄԲ**

Սովետական իշխանությունը Հայաստանում հաղթանակեց մի այնպիսի ժամանակ, երբ երկիրը գտնվում էր ուղղակի անզուսույթ կերպին: Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը և դաշնակիների արկածախնդրական ու անձարակ բազարականությունը լիակատար քայքայման էին հասցրել Հայաստանը, նախապատերազմյան տասնյոթ տարի էլ ցածր մակարդակի համեմատությամբ խիստ անկում էր ապրել տնտեսության գլխավոր ճյուղը՝ հանդիսանալով հյուսիսատնտեսությունը: ԱՆԵՆԻ լավերով կրճատվել էին ցանքատարածությունները, շարքից դուրս եկել ոռոգման սխեմաները, պահպանել էր անասունների գլխարանակը: Գրեթե արտադրանք չէին տալիս եղած հաս ու կենս արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Մի խոսքով, մարդը տնտեսության մեջ թաղավորում էին կատարյալ բռուն ու քայքայվածությունը:

Դրա հետ միասին Սովետական Հայաստանը ժառանգություն և ստացավ սոփի մատնված ու համաճարակային հիվանդությունների ճրհալներն ու դալարով բնակչությանը ավերված գյուղեր ու քաղաքներ: Հայաստանում չկար մի ակնյուն, որը ենթարկված չլիներ համատարած ավերածությունների, բնակչությունն ապրում չլիներ զանգվածային նեղագլխի կամ արտագաղթի հետ կապված զգվարությունները: Նախկին Երևանի նահանգի ոչ մեծ տարածքը աղղղվում էր Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ զավառներից եկած գաղթականներով: 1920 թվականի աշնանը բնմայականների կողմից զավթված Կարսի, Կաղզրվանի, Սուրմալուի և այլ շրջանների բնակչության թուրքական տակալարների լավագույնից փրկված մասը նույնպես

գտնվում էր հանրապետության տերիտորիայում: Երկրում կուտակված արժեքավոր գաղթականության թիվը անցնում էր 200 հազարից: Գրան ավելանում էր նաև աստիճակ հազարավոր որբ ու անապատաան երեխաների զանգվածը:

Տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներ էլ գտնվում էին Վրաստանում, Աբքրեզանում, Ռուսաստանում, Սևերսինայում, Միջին Ասիայում և այլուր, որոնք Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո ձգտում էին վերադառնալ հայրենի երկիր, հարազատ միջավայր:

Սանը էր Հայաստանի գինակը, որն իրենից ներկայացնում էր բնաաստեղծի խոսքերով ասած՝ «զարկված ու զրկված որբի հայրենիք, ողբի հայրենիք»: Եվ քնալ պատահական չէր, որ ամենուրեք մոլեզուն էին սոփն ու համաճարակային հիվանդությունները, որոնք օրական հարյուրավոր մարդկային զոհեր էին կլանում:

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ակնամար գործիչ Գ. Կ. Օրբենիկիձեն 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին, Բարձրի սովետի հանդիսավոր նիստում ունեցած ելույթից, ողջունելով Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակը և նշելով գոյություն ունեցող զգվարությունները, դիպուկ կերպով ասել է. «...էլ ավելի զգվար է, միլիոն անգամ ավելի զգվար է այդ իշխանությունը կառուցել այնտեղ՝ տանրված, ծվառված Հայաստանում, որը Ըլ է մնացել վերածվի զաղթականների նահապետություն» (ընդգծումը մերն է.— 2. Մ.):

Այդպես մեծ թվով գաղթականության առկայությունը Հայաստանի գինակը սովետական մյուս, հանրապետությունների հետ համեմատած դարձնում էր բացառիկ: Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը քաջ գիտնալով էին, որ գաղթականության հարցը ամենազգվար լուծելի հարցերից մեկն է: Երանք լիովին բերանում էին, որ ասոնք երկրում կուտակված հարյուր հազարավոր գաղթականության տեղավորման, բնակարաններով, ճոթով, գյուղատնտեսական գործիքներով և այլ միջոցներով ապահովելու, մի խոսքով, առանց նրան սեփական տնտեսության հետ կապելու, չէին կարող իրականացվել նաև սովետական իշխանության առջև ծա-

Գ. Կ. Օրբենիկի, Հետո հոգևունը և անոր, Երևան, 1950, էջ 24:

ապացած քաղաքական ու տնտեսական կարևորություն անհնոց մյուս խնդիրները՝ այդ թվում հայրենիք ներգաղթելու գերաբերյալ սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններն ու պահանջները:

Նկչեմ քաղաքական ու տնտեսական լուրջ զգվարությունների հաղթահարման, այնպես էլ զաղթականության հարցի շուրջում հորժում, անշուշտ, հսկայական նշանակություն ունեցող Մովսեսիան Ռուսաստանի և եղբայրական մյուս հանրապետությունների բազմակողմանի օգնությունը Հայաստանին:

Չնայած իր տնտեսական ու քաղաքական զգվարին կացությունը, հայ աշխատավորությանը եղբայրական օգնության ձևեր մեկնեց աուս ժողովուրդը, որը ըմ միայն շարունակում էր ապաստան տալ Ռուսաստանում ցրված հայ գաղթականներին, այլև ամեն կերպ օգնում էր Մովսեսիան Հայաստանին: Մովսեսիան Հայաստանին նյութական լայն օգնություն էր ցույց տալիս նաև եղբայրական սկրիպինական ժողովուրդը՝ Վրաստանում և Աղբրեջանում գտնվող հայ գաղթականներին, հնարավորության սահմաններում, ապաստան էին տվել և բազմապիսի օգնություն կազմակերպել սովետական իշխանության տեղական օրգանները:

Մովսեսիան Ռուսաստանի ու եղբայրական մյուս հանրապետությունների համակողմանի օգնությունը վճարական գիր խազաց հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այն օրերին, հնարավորություն ընձեռելով նրան արագորեն զուրս գալու տրեստական գոմարին վիճակին և վստահորեն ընթանալու ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու սոցիալիզմի ծառայման ուղիով:

Ակնհայտ է, որ ասանց եղբայրական այդպիսի անշահախնդիր օգնության, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կուսակցությունը մեենակ ի վիճակի չէին լինի կարճ ժամանակամիջոցում վճարել իրենց առյև ծառայած քաղաքական ու տնտեսական բարդ խնդիրները, այդ թվում երկրում գտնվող քաղաքահազարանց զաղթականական գտնվածակն տեղավորելու, քնակարաններով, չողով, գյուղատնտեսական

գործիքներով, անասուններով, սերմացուով բավարարելու և այլ հարցերը: Պեսք է ուղարկի նկատել ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ տվյալ պահին Հայաստանի քնակություն գրեթե մեկ երրորդը կազմում էին տնտես ու անհոզ, քափառական ու մուրացկանային վիճակով իրենց գյուղությունը մի կերպ բարձ տվող արևմտահայ զաղթականները:

Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին, այսինքն՝ Հայհեղվոմի նրան ժամանեկուց շորս օր հետո, արևմտահայ զաղթականների գործազրք մարմնի անդամները, երևանարնակ արևմտահայերի դեկտեմբերի 2-ին տեղի ունեցած խորհրդակցություն օրոշման համաձայն, դիմեցին Հայհեղվոմի նախագեղ Ս. Կասյանին՝ առաջարկելով միջոցառումներ մշակել համառեղ շահերով առառայլալ զաղթականության վիճակը բարելավելու ուղղությամբ: Հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 9-ին, Ս. Կասյանն քնուցուեց արևմտահայ զաղթականների գործազրք մարմնի անդամներին և մանրամասն զրույց ունեցավ նրանց հետ: Ս. Կասյանը հնարաբարեց, որ սովետական իշխանությունը, որպես աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպան, ամեն ինչ կանի զաղթականության վիճակի թեթևացման և նրա հարցի շուտափուլ լուծման համար:

Սակայն պետք է նշել, որ իր գյուղության առաջին ամիսներին նորաստեղծ սովետական իշխանությունն ի վիճակի չէր անհրաժեշտ լափով բավարար աշխատանք տանել զաղթականության մեղ, որովհետե հիպյին հարկ է կարճ միջոցները, պակասում էին համապատասխան կարգերը, չկար աշխատանքի կազմակերպման անհրաժեշտ փորձ և այլն: Այդ ամենը այնքան զրպի էր, որ Արքազամի ստորադր գյուղերում վերաբնակվող մեղցիներն ու սատունցիները 1921 թ. սկզբներին դեմեկ էին ՍՍՀՆ Հեղվոմին և պահանջել, որ իրենց մոտ նույնպես տեղավեկն հեղվոմներ, ուղարկվեն պրոպագանդիստներ, գրականություն, թերթեր և այլն:

Սովետական իշխանությունը զեա նոր էր կազմակերպում

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 18, թ. 49:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան, Մովսեսիան Հայաստան ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), էջ 70:

² Տե՛ս «Восстановление народного хозяйства Армянской ССР» (сборник документов и материалов), Ереван, 1958, էջ 91—100:

³ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԶ ՊԿՁ, ք. 40/112, ց. 2, գ. 21, թ. 49:

կյանքի տարբեր քննազգմաններում աշխատանքը, կրք տալալ-
ված գաշնակցութունը 1921 թ. փետրվարի կեսերի կազմակեր-
պիչ ավանտյուրիստական հակաօպիմական խոսույթունն — և
քաղաքացիական կռիվ մեջ քաշից առանց այդ էլ քայքայված
կրկիբը: Չխուսելով մյուս հարցերի մասին, առանք, որ քրսուով
գաշնակցութունը զգալի վնաս հասցրեց նաև արևմտաճայ գազ-
փականության հարցի շուտափույթ բարելավմանը: Հայաստանի
կոմունիստական կուսակցութունն ու կառավարութունը հար-
կաբարձում էին ընդհանուր ավերված երկրի վերաշինության ու
երկրում կուսակցված գաղթականության հարցի լուծման ուղղու-
թյունը ձեռնարկված աշխատանքները և քրազգին սովետական
իշխանության պայտապանութունը:

Գաշնակցութուն փետրվարյան ավանտյուրան նաև ուրիշ
ազդեաներ պատճառեց քաղաքալարը հայ ժողովրդին: Գրան-
ցիչ մեկն էլ գաշնակների տարածած սուտ լուրերին, պրոպագ-
նդաներին ու սպառնալիքներին զո՞հ զնատե ավելի քան մեկ
տասնյակ հազար աշխատավորների խուճապահար փախուստն
էր զկայր Զանգեզուր, զԿայր Իրան: Գաշնակների «Հայրենիքի
փրկության կոմիտե» տիրաճուշակ դիկատուորայի լիկվիդա-
ցումից հետո սովետական կառավարութունը որոշ ժամանակ
հարկադրված էր քրազգիլու ժողովրդած փախստականների այդ
զանգվածի վերադարձի կազմակերպումը, որը նույնպես զգալի
չանքեր ու միջոցներ կլանեց⁷:

Այսպեսով, Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների ա-
զդարից հետո միայն սովետական կառավարութունը կարողա-
ցավ բուս ամենայնի քրազգիլ գաղթականութան, ինչպես
նաև արդեն սկզբը առնող կերպաղթի հարցերով Այդ աշխա-
տանքները կենտրոնացնելու և ավելի կազմակերպված ձևով
իրականացնելու նպատակով 1921 թվականի հուլիսի կեսերին
ՀՍԽՀ ժողովմարտի՝ զեկրետով վերազգից ներքին գործերի
ժողովմատր կազմում եղած կենտրոնական վերարևակեցման
բաժինը և ստեղծվից ժողովմարտի՝ նաև ներքին գաղթականական
գործերի գլխավոր վարչութուն (գաղթվար): Գաղթվարին տրք-
վեցին ժողովրդական կոմիտարիատներին հավասար իրավունք-

ները: Գաղթականական գործերի գլխավոր վարչութուն նախա-
գա՞ծ նշանակվից սցալադոկում Ն. Տեր-Ղազարյանը, նախա-
գա՞ծի տեղակալ՝ Հովհ. Գուրգըրյանը, անչառներ՝ Շահգեղ-
յանը, Բոճունցը և Քալանթարը: Գաղթվարը կարևոր դեր խա-
զաջ գաղթականության անտեսական դառնյալս քարեկավման,
նրա անչալվարման, ինչպես նաև ներգաղթի կազմակերպման
ուղղությունը: 1921 թվականի վերջերին, երբ արդեն որոշ լա-
փով նորմալ հունի մեջ էր գրվից գաղթականական հարցի լու-
ծումը, գաղթվարը՝ որպես իր խելիքները կատարած մի աք-
տակարց օրգան, լուծարից կնխարկեց նրա ֆունկցիաների մի
մասը հանձնվից ներքոգործողկուստում կազմակերպված գաղ-
թականական բաժնին, մի մասն էլ՝ սցալադոկումսանին⁸:

Ինչպես ասվից, քաղաքացիական կռիվներն ավարտելուց և
Իրան մեկնած փախստականության վերադարձն իրականացնե-
լուց հետո սովետական կառավարութունը ավելի հիմնավոր
աշխատանք ժամկետը արևմտաճայ գաղթականության շրջա-
նում: Ամենից առաջ նա հրաձեկտ էր նրան համախմբել սովե-
տակալ: Իշխանության շուրջը: Հայաստանում և վրաստանում
կուսակցված արևմտաճայի մեջ կազմակերպական աշխա-
տանքներ տանելու նպատակով, ՀՍԽՀ ժողովմարտի նախագա-
ւարչյան որոշմամբ, հասկացվից 30 միլիոն ուղղը⁹: Այսպ
հրավիրվեցին արևմտաճայ գաղթականների քաղմամարզ ժո-
ղովներ, որոնք մեծ նշանակութուն ունեցան զԿայր սովետական
իշխանութունը նրանց վերաբերմունքի մեջ բեկում առաջացնե-
լու խմատով:

Այսպես, 1921 թ. մայիսի 21—22-ը Քալինում տեղի ունե-
ցավ էլձիածնի զավառի արևմտահայերի համագումարը, որ-
տեղ լավեցին Հայհեղկոմի անչաձ Գր. Տեր-Մինոյանի, էլձիած-
նի հեղկոմի նախագալ Ար. Շահգեղյանի, էլձիածնի զավառի
զաղթականական գործերի կոմիտար Գր. վարզախյանի և ուրիշ-
ների զեկուցումները գաղթականությանը հուղող խնցիրները և
նրանց օգտին սովետական իշխանության ձեռնարկումների մա-
սին: Համագումարը լիովին հավանություն ավելց սովետական

⁷ Այդ մասին ձեռքամաս ակ՝ 2. Ս. Անիխոբյան, Արևմտահայերի
բուսպաղը..., էջ 82—87:

⁸ ՏՊ՝ 2002 ՀՀԹԹ 946, ֆ. 40/113, ց. 3, ք. 20, ք. 28 և 34:

⁹ ՏՊ՝ նույն ակում, ֆ. 4/114, ց. 7, ք. 17, ք. 84:

¹⁰ ՏՊ՝ նույն ակում, ֆ. 40/112, ց. 3, ք. 25, ք. 37:

¹¹ ՏՊ՝ նույն ակում, ք. 35:

կառավարության վարած քաղաքականությանը և կոչ արեց արևմտահայ բոլոր զաղթականներին՝ կապվել հողի հետ ու լծվել երկրում ծավալված վերաշինական աշխատանքներին, որովհետև, ինչպես սովոր էր ընդունված բանաձևում, «միայն ՀՍԽ հանրապետության հարստի գոյության ու ամրապնդման միջոցով Հայաստանի աշխատավորությունը կարող է իր իղձերն ու փափազները իրագործված տեսնել»¹²։ Համագումարի մասնակիցները Հայհեղինակին և Վ. Բ. Անիկրեյի ուղարկեցին ողջունի հեռագրեր, ուր իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում ամեն կերպ զորավոր լինել սովետական իշխանությանը¹³։

Պատմականորեն ժողովրդի ունեցած նաև Ղուրղուզույթի (այժմ՝ Հոկտեմբերյան), Ղամալույթի (այժմ՝ Արտաշատ), Ալեքսանդրապոլի (այժմ՝ Անիկրեյական) և այլ զավառների արևմտահայ աշխատավորները¹⁴։

Սովետական իշխանության պաշտպանությունը հանդես եկան նաև Քիֆիսում սպաստան գրած արևմտահայ զաղթականները։ Նրանց առաջին ժողովը, որը տեղի ունեցավ 1921 թ. մարտի 27-ին, վերագնահատելով արևմտահայության ոչ հեռու սնցյալի դիրքորոշումը, հասուկ կոչով դիմեց արևմտահայ բոլոր աշխատավորներին, որանց նշում էր. «Ինչպե՞ս, որքան արևմտահայ աշխատավորական մասնատրուք տասնյակ տարիներ զործիք ու խաղալիք եղանք դաշնակցություն կոչված ավանալոյսբխատական կուսակցության միջոցով՝ նվթրպական զիշատիչ իմպերիալիստներին ձևարին։ Հերիք է, ինչքան աքշուն ու ավյուն «հարեբեղցին» այլ լպրիչ, ստորաբաշղ, խարեբա ղեպլլւմատուների զրպանները էլ այժմիկ պարտաբանցելու համար»¹⁵։

Այնուհետև, մերկացնելով արևմտյան տերությունների խառնությունները և դաշնակցության ավանալոյսբխատական զործուներությունը հայ ժողովրդի բարխի նկատմամբ, կոչի հեղինակները գրում էին. «Այսպես ուրեմն, մեզ համար այլևս պարզ

է ամեն ինչ. մենք միանգամ ընդմիջա մեր թիկունքն ենք զարևում Հայաստանի աշխատավորության միակ թշնամիներին՝ իմպերիալիստական աշխարհին, դաշնակցական և մնացած բոլոր ազգայնական շղճին ու սորագործ կուսակցություններին։ Թո՛ղ հավեն կորեն նրանք»¹⁶։

Այսպես, նշելով, որ հայ աշխատավորության փրկությունը կախված է սովետական իշխանության ամրապնդումից, կոչի հեղինակները արևմտահայ զաղթականությունը հրաժիրում էին համախմբվել սովետական կառավարության շուրջը և լծվել երկիր վերաշինության վե՛հ գործին։

1921 թ. սոստոսի 21-ին կայացավ Քիֆիսաբանակ արևմտահայ աշխատավորների կոնֆերանսը, որը բննարկեց նրանց դիրքորոշման, Սովետական Հայաստանի վերաշինության, արտասահմանյան հայկազան զաթթոջայիների հետ կապեր հաստատելու և ընդհանրապես զաղթականությանը հուզող մի շարք այլ հարցեր։ Կոնֆերանսն ընտրեց 15 հոգուց բաղկացած Քիֆիսի արևմտահայ բյուրո։ Ղերշինս, զիմելով արտասահմանի հայ աշխատավորներին և նկարագրելով Հայաստանի ա՛նտեսական զո՛վարելի կացությունն ու սովետական կառավարության շանքերը արևմտահայ զաղթականների տեղավորման ու նրանց ամեն կերպ օգնելու ուղղությունը, կոչ արեց նպաստել երկրի վերաշինության զործին, շնամատալ նրա շուրջը ստորածխող զրպարտություններին, այլ զայլ երկրի, տեսնել և համոզվել¹⁷։

Իսկ տեսնելու շատ քան կար և համոզվելու բազմաթիվ առիթներ։ Գնեևս 1921 թ. ապրիլի սկզբներեց Քիֆիսում հրատարակվում էր «Կարծիք օրեր» թերթը, որը արևմտահայ աշխատավորների համար մատչելի ձևով լուսարանում էր կառուկրտական կուսակցության ու սովետական պետության բացառականությունը, նրանց վերաբերմունքը զեպի արևմտահայության բեկորները և ընդհանրապես բացառական լայն աշխատանք էր տանում զաղթականության շրջանում¹⁸։

Ընդառաջելով արևմտահայ զաղթականների ժողովներում արտահայտված ցանկություններին, 24/4 Կենտկոմի և սովետական կառավարության աշակցությունը 1921 թ. հուլիսի սկզբնե-

¹² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 2 և ֆ. 40/112, ց. 3, ք. 27, ք. 104—110.

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 2, ք. 31, ք. 38.

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, ց. 5, ք. 25—26 և 43, նաև՝ ՍՄԿԿ Անկախ ընկալիքի մարտիզվ-լինկեղիքի ինտառուսի Հակոբյան մասնաճյուղի կուսակցական արխիվ (այսուհետև՝ ՄՍԻ ՄՊԿ), ֆ. 1, ց. 1, ք. 178, ք. 3 և 12.

¹⁵ Տե՛ս «Կոմունիստ», օրաթերթ, նրանև, 23 ապրիլի, 1921 թ., № 21:

¹⁶ Նույն տեղում.

¹⁷ Տե՛ս 20/2 ՀԸՁԵ ԳԱ, ֆ. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 37—39.

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 43:

րին ստեղծվում է ԼՍԽՀ տերիտորիայում ազդող արևմտաֆրանսիական ընդհանուր համազուգար հրաժիրոց հանձնախումբ՝ Գր. Վարդանյանի նախաջանությամբ¹⁹։ Սահմանված կարգի համաձայն 18-ից բարձր տարիք և արևմտաֆրանսիական ունեցող բոլոր բազմաթիվները պետք է մասնակցեն համազուգարի պատգամավորների ընտրություններին, որոնք լինելու էին ուղղակի և բաց լավարկությամբ։ 1921 թ. օգոստոսի կեսերից Հայաստանի բոլոր շրջաններում սկսվում են պատգամավորների ընտրությունները²⁰։ Նախատեսված էր համազուգարի աշխատանքներն սկսել սեպտեմբերի 10-ին, էքսիպեմեմ, սակայն մի շարք պատճառներով այն տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ նոյեմբերին, Սերանում։

Արևմտահայ գաղթականների համազուգարի նախապատրաստման օրերին հրապարակվեցին մի շարք կոչեր, որոնցում աշխատավորներին բացատրվում էին նրանց անելիքներն ընտրությունների ժամանակ՝ ճշրատարակվեց նաև սկսված օրերը ֆեբրի բացառիկ համար՝ նվիրված համազուգարին, ուր հողվածներով հանդես եկան Աբր. Մամվյանը, Պ. Մակինչյանը, Լ. Ալաալյանը և ուրիշներ²¹։ Այդ համազուգարը, որին մասնակցում էին մոտ 400 պատգամավորներ, քննարկեց գաղթականությանը հուշող մի շարք կարեք հարցեր և ստեղծեց Սովետական Հայաստանի Արևմտահայ աշխատավորների կենտրոնական վարչություն, որն նախաջահ ընտրվեց Գր. Վարդանյանը²²։

Այս բոլոր միջոցառումները հեկայական զիր խաղաղյն կազմակերպության յոնամական նիստումնայն շուրջը համարվածիլու և նրան սովորաբար աշխատանքի ներդրավիլու գործում։ Այսպիսով, սովետական կառավարությունը կարճ ժամանակամիջոցում գործով ապացուցեց, որ նա իսկապես շահագրգռված է գաղթականության վրանակ բարեկամամբ և նրա հարցի արմատական լուծմամբ։

ԼՍԽՀ ժողկոմխորհի հասուկ զեկերակի համաձայն, 1921 թ. դարևանեց սկսած, հողագործության ժողովրդական կոմսարխաաը սեղացիներին հավասար շափով հող է հասակաց-

նում հանրապետությունում գտնվող արևմտահայ գաղթականներին՝ սակավահող շրջաններից նրանց փոխադրելով այլ վայրերի։ Գրա հետ միասին, ձրի կամ արտոնյալ պայմաններով, գաղթականներին արամազրվում են նաև զյուզատուտեսական գործիքներ, սերմացու, անասուններ, բնակարաններ, շինարարական ու զույգավորման վարկեր և այլն²³։

Գաղթականության կարիքները հողալու և նրա համար պարենի ու սերմացուի կայուն ֆոնդ հիմնելու նպատակով, 1921 թ. օգոստոսի 24-ին ժողկոմխորհը որոշում է կայացնում պարենավորման ժողկոմտակի ընթացիկ միջոցներին պարենարար հասակացնել հացահատիկի միտամամական որոշում է գաղթականական տնտեսություններին սերմացուով ապահովելու համար ստեղծել հասուկ ֆոնդ, զրան արամագրելով բերքն այն բոլոր հողատերերի, որոնք անմիջականորեն իրենք չլին մշակում հողը, այլ զանազան պայմաններով վարձակալությամբ և այն, մշակել էին ապրես սակավահող զյուզացիներին²⁴։

Ժողկոմխորհը մի այլ ուղղությամբ (22 հոկտեմբերի 1921 թ.) հաստատվում է 15 միլիարդ ոսերլու միանվագ և արտակարգ, այսպես կոչված գաղթականական սուրբ՝ հանրապետության սահմաններում գտնվող գաղթականներին նյութական ծանր կառավարությանը զուր բերելու համար։ Գաղթականական սուրբը գտնվում էր ազգայնակալության միայն ունեւոր խավերից։ այն անտեսություններն ու անձնավորությունները, որոնց եկամտի միակ աղբյուրն իրենց աշխատանքն ու աշխատավարձն էր՝ ազատվում էին այդ սուրբը վճարելուց։ 1922 թ. ամռանը, երբ արդեն որոշ շափով բարեկեցիկ էր գաղթականության նյութական զրությունը, ժողկոմխորհի որոշմամբ զազարեցվում էր գաղթականական սուրբի գտնվումը, և լիկվիդացվում են այդ կապակցությամբ գոյացած ապուրները²⁵։

Գաղթականության հարցի արմատական լուծմանը զուգընթաց սովետական կառավարությունը լուրջ ջանքեր էր գործադրում նաև նրա սարոշա հոգսերի ֆեքիկացման ուղղությամբ՝ բացելով անհրակայաններ, որրանոցներ, հիվանդանոցներ, ար-

¹⁹ Տե՛ս ՄԺԼՍԿՄ, ֆ. 1, ց. 1, ք. 111, ք. 5, և ք. 76, ք. 69:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 76, ք. 1-34:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 94-97:

²² Տե՛ս ԼՍԽՀ ԼՇՈՒ ՊԿՄ, ֆ. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 25-26:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, ք. 26, ք. 60 և ֆ. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 20 և 25-26:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 29:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 60:

տնկերի և այլն; Առանց այդպիսի ամենօրյա օգնության ու հոգատարության անհնարին կլինեի բազմահազար գաղթականների ու որրերին կարճ ժամանակամիջոցում դուր բերել սովահար վիճակից և նրանց փոխադրել տնտեսության վերականգնման ու դարբացման ուղին:

Այդ գործում սովետական կառավարությունը շրջահայաց ու խելամիտ կերպով օգտագործում էր նաև օտարները մի շարք բարեգործական հաստատությունների՝ Մերձավոր արևելքի օգնության Ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեի (կրճատ՝ Ա. Կոմիտե), Անգլիական կոմիտեի և այլն, ինչպես նաև Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) ու սփյուռքահայ այլ բարեգործական կազմակերպությունների ուժերն ու միջոցները: Սովետական Հայաստանի այն ժամանակվա տնտեսական վիճակը հրամայաբար թելադրում էր օտագործել բոլոր հնարավոր աղբյուրները բնակչության, մասնավորապես տուն ու տեղից զրկված արևմտահայ գաղթականության ու որրերի կարիքները որոշ շահով բավարարելու համար: Այդ էր պատճառը, որ սովետական կառավարությունը, հաշիվ անելով նաև Սովետական Ռուսաստանի փորձը, գնահատեց առանձնաշնորհումների ու արտոնությունների միջոցով նպաստեց օտարներին բարեգործական հաստատությունների գործունեության շարունակմանը այստեղ: Դրա շնորհիվ հնարավոր եղավ նրանց ուժերն ու միջոցները ծառայեցնել հատկապես տասնյակ հազարավոր որր ու անապատան երեխաներին անխուսափելի կորստից փրկելու և մասամբ էլ կարիքավոր բնակչության օգնելու գործին²⁶:

Երկրում գտնվող արևմտահայ գաղթականության տնտեսական դրույթան բարելավման և նրա հարցի արժատական լուծման ուղղությամբ այն՝ ինչ կատարեց Նորաստեղծ սովետական իշխանությունը, ունեցավ քաղաքական ու տնտեսական կորուստ նշանակություն: Դա միաժամանակ ակնառու կերպով ցույց տվեց, որ միայն սովետական կառավարությունն է իբրև շահագրգռված անկեղծորեն լուծելու երկար տարիներ թափառական կյանք վարող արևմտահայ գաղթականության հարցը:

Ահա թե ինչու սփյուռքահայ գաղթատարները ևս լրենց Հայաստանի ուղղեցին ղեկի Սովետական Հայաստան, այստեղ

տնկելով իրենց փրկությունը: Արտահայտելով սփյուռքահայության այդ կարգի տրամադրությունները, Նյու Յորքում հրատարակվող «Հայաստանի կոչնակ» շաբաթաթերթը գրում էր. «Գաղթիցներու մեջ հետզհետե ավելի կշեռվի համակրանքը ղեկի Հայաստանի ներկա կառավարությունը», ղեկի «տորհրդալին Հայաստանը, որուն դարձած են հիմա բնազդաբար բոլոր հայոց աչքերը»²⁷: Վերլուծելով սփյուռքահայության ընդհանուր գոյավիճակը, շաբաթաթերթը միանգամայն ճշիտ կերպով հանգում էր այն կերակացությանը, որ «քաղաքական արդի դրախտ պայմաններու մեջ իրապես այ հայերը չլին կրնար ուրիշ հեռակետի մը վրա հույս դնել, եթե ոչ հորհրդային Հայաստանի Հանրապետության վրա, քանի որ հեն միայն կարելի էր ազգին համար սեղծել կեդրոն մը, որ միևնույն ատեն շաղկապ մը բլլար բոլոր ցրված հայերու միջև»²⁸:

Սփյուռքահայության մեջ մեծ գոհունակությամբ ընկալվեց այն փաստը, որ սովետական կառավարությունը ամենայն հոգատարությամբ էր վերաբերվում Հայաստանում գտնվող գաղթականությանը, օգնում նրան սեղծելու իր օջախը, իր տնտեսությունը: Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ներկիր» թերթի ստորերկրվող տողերում ասակվի խոսացված ձևով են արտահայտված արևմտահայ գաղթականությանը հող հատկացնելու վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշման կապակցությամբ սփյուռքում եղած արձագանքները: «Նախորդ կառավարությունը (խորք վերաբերվում է զանազանական կառավարությանը.— Չ. Մ.)— գրում է «Ներկիր»-ն իր խմբագրականները մեկում.— իր տարակուսության երեք տարիներու ընթացքին արևմտահայ փախտականության վրա խորթ աչքով նայեցավ և բնավ չի մտածեց արևմտահայ գյուղացիության հող տրամադրելու մասին», մինչդեռ Սովետական Հայաստանի «ղեկավարները սկիզբն ի վեր իրենց զիստով մտահոգություններն մեկն ալ դարձուցին արևմտահայ գյուղացիությունը հողի հետ կապելու խելիքը»²⁹:

Այնուհետև թերթն իր ուրախությունն էր հայտնում, որ «Մյանսիկյանի կառավարության որոշումով հորհրդային Հա-

²⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Չ. Ա. Մելիքյան, Արևմտահայերի բնագաղթը..., էջ 93—107:

²⁷ «Հայաստանի կոչնակ», 28 հուլիսի, 1923 թ., № 30, էջ 937—938:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ «Ներկիր», Կ. Պոլիս, 16 սեպտեմբերի, 1921 թ., № 585:

յաստանի սահմաններուն մեջ գտնվող արևմտահայ գյուղացիներուն պիտի բաշխվի հող այն շահով, ինչ շահով որ կարժի ընկի գյուղացի աշխատավորներուն: Ահա հիմնական և բարձր կարգի պահանջներն են, որոնք շնորհիվ արևմտահայությանը կազատվի զազմականի թափառական կյանքեն, կլծվի շինարար, անդամորոտող աշխատանքի և այլ կերպով ոչ միայն հասարակարգության կունենա իր ապրուստը իր նահատի բրտերնովը հայ-թալիկու, այլ նաև նպաստելու հայրենիքի անտեսական վե-րաշինության կենսական դրոճինն²⁰:

Պետք է շեշտել, որ սոցիալաբանայ առաջադիմական շրջանները, ըստ արժանագույն գնահատելով զազմականության նկատմամբ սովետական կառավարության հողատարությունը, միաժամանակի դիտակցում էին իրենց պարարն ու պարտականությունը հայրենիքի հանդեպ: Այս իմաստով ուշադրով են նույն «Երկիր» թերթի խմբագրականներից մեկի հետևյալ առերթը. «Հայաստանի կառավարությունը իր պարտքը կատարած է. նախապես իրավազուրկ մեր եղբայրները՝ հիմա իրավաւորներ կըլլան, իրենց խրճիթը, իրենց օճախը կունենան, իրենց ջրբախներն արդյունքը կվայելեն:

Կարող գաղտնիքն է, մինչև զարուն զազույթն աչ իր բոլորանվեր օգնությունը պետք է փութացնեն, որպեսզի մեր գյուղացի եղբայրները ճիշտ ժամանակին ունենան իրենց բաժը և բրիչը, խօսին ու արթըր²¹:

Թեպետ զազույթների օգնությունը չեղավ որոշորանվեր» ու իրան նշանակույթից, բայց զրանով սկիզբ առավ սոցիալաբանայության աստիճանական ու արժատական ընկումը զեպի հայրենիք: Օրբատորն սոցիալաբան անեց ու պայծառացավ Մովսէսական Հայաստանի հմայքը, որն այլևս չէին կարող մթաղնել հակասովնական ոչ մի զրպարտություն և պրովոկացիա: Հասու-նացավ ու օրակարգի հարց զարձակ սոցիալաբանայի հայրենազարմությունը:

²⁰ Նույն անգամ:

²¹ Նույն անգամ, 23 Երեւոթի, 1921 թ., N 529:

Պ Լ Ո Ւ Կ Ե Կ Բ Ե Բ Ե

ՍՊԵՏՈՒԲՐԱԶԱՆԵՐԻ ՀԱՏՐՆԵՆԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921—1936
ԹՎԱԵԱՆՆԵՐԻՆ

Սովետական Հայաստանում ապաստան գտած արևմտահայ զազմականության նկատմամբ ցուցաբերված շնքմ ու հողատար վերաբերմունքը և զրա շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում նրա համար ստեղծված համեմատաբար բարձր պայմանները օտարության մեջ զեզերող հայ աշխատակորներին թեկադրում էին լուրերն խորհել իրենց հետադա հակաազգրի մասին: Նրանք սենտուն կերպով հետևում էին հարազատ կերպի վերաշինության և օրեցօր ուրախայի լուրեր սասանելով կատարվող վերափոխությունների մասին, ձգտում էին ներգաղթել հայրենիք, փրկվել օտարության մեջ իրենց բաժին ընկած օտաազանքներին:

Հայրենիքը հղթր մազնիտի նման զեպի իրեն էր զրավում մեծ թվով օտարագիրների ու միայն Մերձավոր ու Միջին արևելքի կերպերից, որ խախտ անպատաս էին տեսնական պայմանները, այլև համեմատաբար բարձր վիճակում զտնվող զազմաբարներին: Մովսէսական կառավարությունը հայրենիք ներգաղթելու ցանկությունը մեծ թվով կունկտրվի և անհատական խրճիթաբար, նամականքն ու զիմունքն էր սասանում սոցիալաբան արարանց անկուններին: Մովսէսական կառավարությանն ուղղված այդ զիմունքների մեջ որոշակիորեն արտահայտվում էր ջիբ ու ցուն սոցիալաբանայ զանցվածների հայրենազարմելու անկեզթ ձգտումը, հայրենիքում հավաքվելու նրանց վճատական կողմնորոշումը:

Չնայած զոյությունն ունեցող ամեն տեսակ զիմարություններին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն ու կառավարությունը երբևր անտարբեր շմնացին սոցիալաբանայ աշ-

խառաժօրենքի ցանկութիւնների նկատմամբ, անպատասխան շփոթին նրանց խնդրանքները: Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման վիթխարի ջանքեր ու հսկակական միջոցներ պահանջող աշխատանքների դուրսից, երկրում կուտակված դաղնիկների քանակից, հողով և այլ միջոցներով բավարարելու հետ մեկտեղ, իր գոյության առաջին խնդիրների սովետական կառավարությունը զգալի զործունեությամբ ծավալելու նաև սփյուռքահայ աշխատավորներին հայրենի տեղափոխելու ուղղությամբ:

Ընդառաջելով տարադիր հայության հայրենաբաղձ ցանկություններին, արդեն 1921 թվականի վերջերից սովետական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ սփյուռքահայերի հայրենազարծության իրականացման ղեկավարին գործին:

1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առիթներին

Սկզբնական շրջանում հատկապես շատ դիմումներ էին ստացվում Միջագետքում (Իրաք) ապաստանած հայ տարադիրներից, որոնք գտնվում էին անասնի ղմեզակ պայմաններում և իրենց փրկության միակ հույսը կապում էին Սովետական Հայաստանի հետ: Գրանք հիմնականում վասալուրակահի հայերն էին, որոնք Թուրքական զորքերի վայրագ հարձակումներից խույս տալով, 1918 թ. վաղ զարնաը դանդաժար փորձեցին անցնել Անդալուզիա: Սակայն Վան—Բոդրի ճանապարհը Թուրքական զորքերի կողմից փակվելուց հետո, նրանք հարկադրված եղան բազմաթիվ զրկանքներ կրելով ու զոհեր ստելով, երկար ու առանապախց ուղի անցնել դեպի Իրան, հույս տանելով այնտեղից տեղափոխվել Անդրկովկաս: Բայց նրանց այդ մտադրությունը ևս չհաջողվեց իրականացնել, քանի որ Թուրքական զորքերը ավելի շուտ մտան Իրան և փակեցին Անդրկովկաս տանող նաև այդ ճանապարհը: Վասալուրակացիներն և նրանց միացած խոյի, Սպյումասի, Ուրմուչի հայերն ու նեստորական սարիիները, ստիպված շարժվեցին դեպի Հարավային Իրան: 1918 թ. հունիսի վերջերին, Իրանում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատարությունը, գաղթականական շարժանքներին իրեն ծառայեցնելու նպատակով, նրան վերցրեց

իր «հովանավորության» տակ: Խուճապահար նահանջող գաղթականները օգտատուի սկզբներին հասան Համազան, ժակայն անգլիական իշխանությունները արգելեցին նրանց մտնել քաղաք¹:

Անգլիացիները աշխատում էին ամեն կերպ համոզել գաղթականներին, թե ստեղծված իրադրության մեջ ամենահարմար ելքն այն է, որ նրանք տեղավորվեն Միջագետքում, միառնամանակ մնան այնտեղ, խոստանալով հետագայում նրանց փոխադրել Հայաստան²:

Միջագետք հասնելուց հետո անգլիական իշխանությունները անմիջապես ղեկավարեցին գաղթականությունը պաշտպանող հայկական ու ասորական ղեկաված շոկանները, բացի նրանցից, ովքեր համաձայնեցին ընդգրկվել անգլիական զորքերի մեջ: Այդ ձևով կազմավորվեցին հայ-ասորական մի քանի դուստրականներ և ուղարկվեցին Ջնեչան՝ օգնելու համար Թուրքերի դեմ կռվող անգլիական զորքերին³:

Գաղթականությունը կարճ ժամանակամիջոցում համոզվեց, որ անգլիական ռազմական իշխանությունները իրեն մասին հօգուտ ոչ մի մտադրություն չունեն, այլ նրանց նպատակն է ստեղծել հայերից ու ասորիներից բաղկացած ղեկաված ուժեր և դրանք միջոցով իրենց դիրքին ամբապեղել արաբների շրջանում, միաժամանակ անձնամեթելի պահել Հարավային Իրանի ու Միջագետքի նախախտները:

Շուտով հայ գաղթականությունը ծառայում անգլիացիներին այդ նեղ մտադրությունների դեմ, պահանջելով իրագործել Հայաստան փոխադրելու մասին իրեն արված խոստումները: Զգալով գաղթականության բռն ամբաստանումը, անգլիական իշխանություններն սկսեցին բռնություններ գործադրել: Զերբակալեցին և պատիժների ենթարկեցին առավել ակտիվ անձանց, իսկ գաղթականներին հիմնական դանդաժանի ղեկաված պահալարներին հսկողության տակ փոխադրեցին Բաղդադի շրջանը, որտեղ նրան տեղավորեցին վրանների տակ, հատուկ ճամբարներում, այսպես կոչված՝ բեմերում:

Տարադիրների մեծ մասը՝ ավելի քան 15 հազար մարդ, տեղա-

¹ ՏՍԿ 2002 ՆՉՉԹ ՊԳԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, ք. 119—121:

² ՏՍԿ 2002 ՆՉՉԹ ՊԳԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, ք. 119—121:

³ ՏՍԿ 2002 ՆՉՉԹ ՊԳԱ, ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 125, ք. 9 և 16:

վորժած էր Բազղազից ոչ ճեռու գտնվող Բարբուրա ավանում⁵։ Ճամբարաբնակներին անզիխացիները տալիս էին աննշան բանակություն՝ անորակ մթերքներ, որով մի կերպ իրենց գոյությունն էին պարզ տալիս զազթականները։ Գազթականներին սրբող շնչին եղպատի դիմաց անզիխացիները ազամարդկանց ձրի աշխատեցնում էին երկաթուղու շինարարության վրա, ուր նրանք ենթակա էին վերահսկող սպաների ամեն տեսակ կամալականություններին։ Գազթականներն ճամբարները շրջափակում էին փշալարերով և զանվում էին Տնչիկ դիվորներին խիստ հակադրության տակ։ Հայերին արզնվում էր դուրս գալ ճամբարից և աշխատանք փնտրել Բազղազում կամ մի այլ վայրում։ Գաղտնի կերպով Բազղազ կամ Բարսա աշխատանքի մեկնողներն անզիլայիսինները հետապնդում էին, ցանում և ենթարկում բռնադատության կամ ուղարկում ամսանախիր աշխատանքին։ Իսկ եմք չէր հաջողվում այդպիսիներին բռնել, այդ դեպքում փախածի ընտանիքն էլով վտարում ճամբարից դեպի անապատ։ Տարածված սովն ու համաճարակային հիվանդությունները օրակառ տասնյակ դուհեր էին պատճառում անապատի կիզիչ արևի տակ ստատաղող ու շյուծված վրանաբնակներին, որոնց ոչ մի բժշկական կամ այլ օգնություն ցույց չէր արվում։

Անզիլական իշխանությունները գազթականության մի մասին 1920 թ. աշնանը փոխադրեցին Բարսալայի նահանգի Նա՛՛ր էլ Յմար գետափնյա ավանը՝ տեղի նալվահանքերում և արբանդիական Պշանակություն ունեցող շինարարական օբյեկտներում աշխատեցնելու նպատակով, ուր ալիլի վատթարացավ առանց այն էլ ինվուտության մեջ գտնվող հայ տարագիրների վիճակը։ Արարական աշխարհում իրենց զիրքերն ամբասնդելու և կոչուրն հնաճարան ստեղծելու նպատակով, անզիլական գաղութարարները ձգտում էին քրիստոնյա հայերին ու ատորիներին կապել Նոդի հետ, հակադրություն ստեղծել վերջիններեա և արարների միջև, մյուս կողմից՝ դերնք զիրքերն անբասնդելու օգտագործել իրենց զինված ուժերի կազմում։ Այդ Նոդի վրա և քնամալական գործակալներին հրահրումների հետևանքով, առհասկան արարները մի քանի անգամ զինված հարձակումներ գործեցին հայ գաղթականների ճամբարների վրա և բազմականին վնասներ պատճառեցին նրանց։

Այս մղձավանջային կացությունից դուրս գալու նպատակով Միջազգեբարձ կառավարած հայությունը անընդհատ քայլեր էր կատարում Բազղազի, Կ. Պոլսի ու Երևանի բարեգործական և ազգային հիմնարկությունների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու ուղղությամբ։ Վերջապես, 1919 թ. ամռանը նրանց հաջողվում է կապվել էլմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ և նրան տեղեկացնել իրենց աննախանձելի կացության մասին։

1919 թ. հուլիսի 9-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի զիվանը հայտնում է դաշնակցական կառավարությանը, որ Բազղազի հայոց առաջնորդական փոխանորդի սպրիլի 27-ի գրուխյան համաձայն ՎՄԻշազեբարձ այժմ գտնվում են 25 հազար հայ փախստականներ, որոնք ապրում են շատ դառն պայմանների մեջ և կնք նոցա դեպի իրենց հայրենիք զաղթը շուտով չկատարվի հայակնք Միջազգեբարձ կուլ պիտի տա այդ անսցայտ փոքր հայությունը նա՛՛՛ր։ Ներկայացնելով գաղթականության իշխող զիվանը, կաթողիկոսի զիվանն առաջարկում էր դաշնակցական կառավարությանը՝ արագացնել նրանց ներգաղթի կազմակերպումը։ 1919 թվականի հուլիսի 17-ին դաշնակցական կառավարությունը կաթողիկոսին պատասխանում է՝ թե չնեբազրիք առայժմ հնարորդ չէ, վրան որոշ կառավարությունն ուղարկում է Բազղազ իր ներկայացուցիչը՝ նրանց գրությունը պարզելու⁶։

Ինարկել, սա ալպիկ խուսադություն կոնկրետ օրինակ է, որը ոչինչ չէր փոխում առաջապաների վիճակի մեջ։ Տեղի տալով հատկապես պառլամենտի արևմտահայ անդամների պահանջներին, դաշնակցական կառավարությունը ձևականորեն որոշեց արևմտահայ հասարակական զործիչ Արսեն Կիտուրին ուղարկել ՎՄԻշազեբարձ՝ ճոն գտնվող տեսապակում գաղթականա-

⁵ Համաճարար այտեղ որոշ շարժով շարժանցված է Միջազգեբարձ կազմ հայերի ինիլը։ Ավելի հավաստի աղբյուրների համաձայն այն կազմում էր մոտ 15 հազար մարդ։ Միջազգեբարձայ զաղթականների ինիլի այդ տարբերությունը հետևանք է մի կողմից՝ սուտուց վիճակագրության բացակայության, իսկ մյուս կողմից՝ զաղթականությունը տարբեր շրջանների ընդգրկման, որի հետևանքով էլ այն տատանվում է 12 հազարից մինչև 25 հազարի միջև։ Սեր կարծիքով իրականությանը ալիլի մոտ է 15 հազարը։

⁶ 2002 ԿՊՊՊ, ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 284, ք. 107։

⁷ Նույն տեղում, ք. 8։

⁸ Տե՛ս 2002 ՀՊՊՊ ՊՊՄ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, ք. 119—121։

նությանը Հայաստան փոխադրելու նպատակով⁹։ Մակայն Տենց իրեն՝ Ա. Կիտուրի հայտարարությամբ, դաշնակցական կառավարությունը գաղթականությանը խարհելու համար միայն պատվանհատում անվանապես 3 միլիոն ոսկրի ներգաղթիին հատկացնելու որոշում կայացրեց։ Իրականում ոչ մի կողմիկ էլ չարձանագրվեց այդ գործին, և, ինչպես ճիշտ կերպով հետագայում դրում է Ա. Կիտուրը, դա կատարվեց «տասնհազայ պատգամավորներու», հետևաբար մեր կտեր կանգնած 400,000 գաղթականությանը ընեսցնելու և ոչ թե իսկապես միջազնետրահայ տարագիրներին օգնելու համար¹⁰։

Եվ այսպես, անխուսափելի կորստյան ճիթաններում գայարվում էր միջագետքահայ գաղթականությունը, երբ նրան հասավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման լուրը։ Այն ցնծությունը ընդունեցին տարագիրները և նրանց մտտ վերականգնանացավ հայրենիք վերագտնալու հույսը։ Եուտով նրանք կապ հաստատեցին Իրանում ՌՄՖՄԸ լիազոր ներկայացուցչության, ապա նաև Սովետական Հայաստանի հետ։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և ՀՍՍՀ ժողկոմխորհը, ծանոթանալով Միջագետքի հայության ծանր կացությանը, անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեցին նրանց միջակը թեթևացնելու, ապա նաև հայրենիք վերագարձնելու ուղղությամբ։ 1921 թ. հուլիսի 2-ին ՆԿԿ Կենտկոմը կոչով դիմեց Համադանի, Քիրմասղաի, Մոտուլի, Կասրի էլ Սմարի և Միջագետքի այլ շրջաններում ապաստանած հայ գաղթականներին։ Կոչում ստված էր, որ «ՀԿԿ-ը, ամենամեծ համակրանքով և նույնքան խորունկ վշտով, հետևում էր ձեր գերմարդկային գողգործային, անասելի տառապանքներին, որ կտանիք ամբողջ երեք երկար տարիներ ի վեր։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, մինչև այսօր ամբողջական կորված ըլլալով ձեզմե՝ չբախտվել և չէր կարող բսել իր պատմական խոսքը՝ մինչև այն առևն, երբ տակավին Հայաստանի և հայ աշխատավորության բխտը իրենց ձեռք բնած ունենի ազգային-բարձուական կուսակցությունները։

... Ձեռք առնելով Հայաստանի իշխանությունը— հայ գյուղացիության և աշխատավոր ժողովրդի կամքով, այժմ մեր ա-

ռաջին աշխատանքների հետ միասին ձեռնարկում ենք նաև ձեր տառապանքներուն այլևս միանգամայն ընդմիշտ վերջ տալու անխուսափելի և անհրաժեշտ պահանջին¹⁰։

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, դնահատելով ոչ հետանցյալի դեպքերը և հայ ժողովրդին հասած աղետները, ոչ միայն միջազնետրահայ տարագիրներին, այլև համայն աշխարհով մեկ ցրված հայությանը կոչ էր անում վերագտնալ հայրենիք և նվիրվել շինարար աշխատանքին։ «Կոչ անելով վերագտնալ զիսկ հայրենի երկիր, ի խնդիր անոր շինարարության, ի խընդիր ձեր աստանդական կյանքին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդային իշխանությունը պիտի ի գործ դնեն իրենց բոլոր հնարավոր միջոցները, ապաստան տալու, վերաբնակեցնելու համար ձեռի, գյուղերու թե քաղաքներու մեջ, պիտի տան իրենց բոլոր կարելի և անկարելի միջոցները, անելով իրենց լավագույն ճիգը՝ ընդառաջելու համար ձեր կարիքներին, մինչև որ զուր կն ձեր հերթին կարողանաք նվիրվել մեր երկրի վերաշինության սրբազան գործին։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, գրկելով իր ներկա կոչ-գիմուքը, կդիտակցե իր անելիք աշխատանքի մեծության վրա, բայց ան կզիտակցե նաև իր պարտքի, պարտականության վրա, որ անհրաժեշտորեն կներկայանա իրեն և կդառնա հերթական հարցը¹¹։

Միջագետքի հայ գաղթականության միջակը օրբտորն սվելի էր մտահոգի զայնուհում։ Գնեռև 1921 թ. մարտին անգլիտական լիխանությունները հայտարարել էին, որ ապրիլից գաղթականներին այլևս նյութական օգնություն չի տրվելու, ուստի նրանք պետք է կապվեն հողի հետ, գրավով հողագործությունը, միջոցներ վատակեն, որով իրք թե հնարավորություն կունենան վերագտնալու հայրենիք։ Հողին կապվելով, գաղթականները պարտավոր էին 4—5 տարի գարձյալ մնալ այնտեղ։ Բայց իրականում ոչ միայն 4—5, այլև 14—15 տարով էլ հնարավոր չէր այնքան զուտար կուտակել, որ նրանք կարողանային անհիական միջոցներով վերագտնալ հայրենիք։ Հայ

¹⁰ 2002 ՀՀՈՒ ՊԿԱ, ֆ. 4/114, ց. 1, գ. 89, թ. 38—39։ Գաղթականական գաղթածներին ավելի հասկանալի լինելու նպատակով կոչը գրված է արևմտահայերենով։
¹¹ Տե՛ս նույն տեղում։

⁹ «Երեսն», Եսոթյա թերթ, Փարիզ, 28 ապրիլի, 1929 թ., N 495.
¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում։

գաղթականները ճիշտ կռահեցին անդլիական գաղութարարների խեղճան նպատակները, ուստի կորակունապետ Շրաթարովցիին ցրվել Միջագետքի անապատներում և կապվել Տոբլին:

Այն ժամանակ Միջագետքում անդլիական արքայազույն կոմսար Ռ. Բ. Քորսի¹² գաղութները մինխար Ուիլհամոն Չերչիլին ներկայացրած մի զեկուցագրից երևում է, որ 1921 թ. ամռանը որոշված է եղել Միջագետքում ցրել հայ գաղթականությունը՝ ամեն մի բնտանիքին տալով 65 ուրլի, իսկ ամեն մի անձին՝ 13 ուրլի երկու շարքով ռազմաֆիզիկ Սակայն այդ մատարությունը, Քորսի օրոշով, չհաջողվեց ամբողջությամբ ցրելու պատճառով, որովհետև գաղթականները մերժեցին թե՛ ռազմաֆիզիկ ստանալ և թե՛ ճամբարների վրանները բանգրել: Իսկ երբ անդլիական վարչությունը ոտափակեց Շրաթարից և փորձեց նրանց օգնությունը բանգրել վրանները, նա՛ր էլ Օմարի ճամբարադանի բնակիչները միահամուռ կերպով ընդդիմացան դրան և սկսեցին բարկոծել ուստիականներին: Զգալով, որ հայ առարգիչները բուրբովին էլ մտադրություն չունեն ճամբարը թողնելու, անդլիացիները որոշեցին ժամանակավորապես նրանց օգտագործել Արագանի նազիթահաներում: Սակայն հայերը մերժեցին անդլիացիների նաև այդ առաջարկը: Այն ժամանակ անդլիական վարչությունը դիմեց մի այլ խորամանկություն՝ նու վրանները վաճառեց տեղացի արքա վաշխառուններին և հայտարարեց, որ այլևս երկու շարքով ռազմաֆիզիկ չի արվի հայերին: Կոմսար Քորսը, այս բոլորը ներկայացնելով գաղութները մինխարսոբին, վճառականորեն զգուշացնում էր, որ անգամ հիվանդների պատճառով չի կարելի հետաձգել վրանների բանգրումը¹³:

1921 թ. ամռանը Միջագետքի գաղթականության ներկայացուցիչները բանակցությունների մեջ մտան Սովետական Հայաստանի կառավարության Բալթիլիումի գտնվող գաղթականական գործերի լիազոր Գր. Վարդանյանի, ինչպես նաև երեան մեկնած իրենց պատվիրակների միջոցով ՄՍԽԾ ժողովուրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի հետ և խնդրեցին շտաբումով կերպով գաղթականությանը փոխադրել Հայաստան¹⁴: 1921 թ. սեպտեմբերի 4-ին Միջագետքի հայ գաղթականության ներկայացուցիչ Ա. Սիմոնյանը սովետական կառավարությանը ներկայացրեց

լով նրանց ծանր վիճակը, Բեհրանից գրում էր. «Գաղթականությունը իր անտանկի դեռությունից դուրս բերելու համար պարտք են համարում ձեր ուշադրությանը հանձնել տեղի ունեցած հետևյալ պարագաները. հուլիսի 20-ից անդլիացիների կողմից դադարեցված են մեր գաղթականությանը արվող մթերքները, ժողովուրդը մատենելով աներևակայելի տնտեսական ճգնաճամբ: Սրանով այլ չլավանանալով, նրանք, գաղթականություն հավաքականությունը միանգամայն անկարելի դարձնելու համար, վերցրել են բնմերկ ջրամբարները և ջրի խողովակները: Փորձել են վերցնել նաև վրանները, բայց կին ու երեխաները՝ դատապարտել խնդրանքի վրա, մի քանի օրով հետաձգվել է այդ»:

Մեր գաղթականությունը ցրելու և միևնույն անգամ նրանց Միջագետքից հեռացուցել անկարելի դարձնելու նպատակով անդլիացիները հայ գաղթականության տված են աճաղություն 13 ուրլի միայն, մինչդեռ ասորի գաղթականներին՝ յուրաքանչյուրին 122-ական ուրլի:

Ահա անդլիական կառավարության մտայնությունը և նրանց ճիգերը. մեր 12 հազարանոց գաղթականությունը, որ 7—8 տարիների բազմտեսակ տառապանքներին և տանջանքներին դիմադրված է, ներկայումս հետին մտքերով ձգտում են կապել իրենց համար անհարգալու և օտար հողին՝ խեղդելով նրանց մեջ հայրենիք վերադառնալու իդեալը:

Բնաջնջումի նախօրյակին այս բազմաշարքային գաղթականությունը կտրել հուսալ իր փրկությունը միայն իր հարազատ հայրենիքից: Այժմ լիատույն ենք, որ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ոչ մի զոհողություն և զոճաբություն անաչ կանոչ չի անի փրկելու համար գաղթականության այդ բեկորները, տեղափոխելով Բաքայից դեպի հարազատ հայրենիք, որտեղ միայն հնարավորություն պիտի ունենա լծվելու խաղաղ և շինարար աշխատանքին¹⁵:

Սովետական կառավարությունը, ստանալով այս տեղեկությունները, 1921 թ. հոկտեմբերի 7-ին հատուկ նոտալով դիմում է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինխարությանը և առաջարկում միջոցներ ձեռնարկել գաղթականությանը Հա-

¹² Տե՛ս նույն տեղում, Թ. 43—48:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 114, ց. 1, գ. 267, Թ. 122:

¹⁴ Նույն տեղում, Գ. 4114, ց. 1, գ. 5, Թ. 61:

որպեսզ սովետական կառավարության նկատմամբ զգո՞ւու-
բյուն առաջ բերին ներգաղթողները մեշ, անզիպական էլիտանու-
բյունները որոշում են Միջազգայում մնացած գաղթականնե-
րին նույնպէս Հայաստան փոխադրել չենց մեծագոյ ամբռնե-
րին, նոր այստեղ ալեկի զմիւր կիներ Տոգու նրանց բազմա-
տեսակ կարիքները:

1921 թ. դեկտեմբերի 27-ին 20և2 ժողովմարտը կրկին
անդադարեմով միջազգայնային նոր խմբերի ընդունելութայան
Տարցին և որոշեց մեծագոյ ամբռնելի միտազմայն անձարին
Համարել գաղթականներին Հայաստան ընդունելը, հալմանու-
թյուն առ արագործողմտածան մեծարկումներին՝ անվագն
մինչ 1922 թ. գարունը ներգաղթ լիտատարելու ուղղութայամբ²¹:
20և2 ժողովմարտը միտմանակ խնդրում է Մովսէսական
Ուսաստանի կառավարութայունը, որպիսիք եւ Քե՛հրանի իր
զիմտակալական ներկայացուցչութայան միջոցով գաղթականնե-
րին ցույց տա նյութական օգնութայուն, մինչև որ գարնանը
նրանք փոխադրվին Հայաստան²²: նույն օրը արագործողմտ
Ասր. Մուսլիանը նուսույով գիմում է Մեծ Քրիտանկայի արտա-
քին գործերի մինիստր Քերզոնին, նշելով, որ 20և2 կառավարու-
թյունը իր նախորդ գիմումով, սեւեռն 14 հազար միջազգա-
րուհայ գաղթականութայան կյանքի փրկութայան, որոնք անկանե-
լի զրոթման մեջ էին ընկնի թրիտանկայի էլիտանութայունների
կողմից նրանց արվող կապտան հանկարծակի գաղարեցման
(Տեւեռնորով), խնդրել էր թրիտանկան կառավարութայունը այդ
գաղթականութայանը նպոկորով փոխարելը Քաթում, այնուկից
նրանց Հայաստան տեղափոխելու համար: Իր երկրորդ զրու-
թայան մեջ 20և2 կառավարութայունը համառնայելիմով նրանց ու-
սույին խմբի՝ 3000 հոգու ընդունմանը, որովհետև նրանք ար-
եւել գտնվում էին անուկաբարին, իր ժամանակին, սակայն, նա-
խազարուշարեց թրիտանկան կառավարութայունն այն մասին,
որ տրանսպորտի բացալարութայունը և բնակարանների սղու-
թյունը՝ մեծ թվով գաղթականութայան համար, հարկադրում են
խնդրել գաղարեցնելու գաղթականութայան փոխադրութայունը
մինչև 1922 թ. ապրիլը և այնուհետև տեղափոխել ալեկի փոքր
խմբերով, հազար հոգուց ոչ ալեկի ամեն խմբում, ամառկան

մեկ անգամ: Բայց 20և2 կառավարութայանը հայտնի էր գարնել,
որ արդեն սպաւում էր 7000 հոգու մուտքը Քաթում, մի բան,
որն անձարին է ընդօրնել ներկայումս²³:

20և2 արագործողմտար տեղիկացնելով այդ մասին,
կրկին առաջարկում էր թրիտանկան կառավարութայանը գաղա-
րեցնել գաղթականների տեղափոխութայունը և շարունակել նրանց
նյութական օգնութայուն ցույց տալու գործը մինչև 1922 թ. ապ-
րիլ ամիսը: Հաշվի չառնելով այդ զմիւրութայունները, անզիպա-
կան էլիտանութայունները հասնեալորեն իրագործում են իրենց ս-
ղույնը: 1922 թ. հունվարի 2-ին 20և2 արագործողմտարը Կ.
Պոլսում թրիտանկան գերատայն կոմիտարին հղում է մի Տու-
շալիք, ուր նշվում է, որ թեկուս մինչև 1922 թ. ապրիլը Մովս-
էսական Հայաստանը ի զինակի չէր միջազգայնուայ տարուշը-
րների ընդունել բնակարանների և այլ անհրաճելու միջոցներ
պակասութայան պատճառով, այնուամենայնիվ, կընդունի ար-
զին ժամանող գաղթականութայանը՝ հետուն նրա տնտեսափելի
կորստից փրկութայուն²⁴:

1922 թ. հունվարի 10-ին Քաթում ժամանեց մոտ 3000
մարդուց բաղկացած միջազգայնուային երկրորդ շարավանը,
որին ընդունելու և տեղափոխելու համար սովետական կառավա-
րութայունը ձեռք առավ արտակարգ միջոցներ: Այդ խմբում ներ-
գաղթածները ժամանակավորապես տեղափոխում են Համար-
լուի շրջանի զորանոցներում, որպեսզի գարնանը տեղափոխվին
Վեզու (այժմ Արարատ) շրջանը²⁵:

Չնայած բազմատեսակ կարիքներին ու հոգսերին, բոլոր
ներգաղթածներն էլ գո՛ւ ուրախ էին, որ երկարատև զեղերում-
ներից ու անյուր զրկումներեից հետո բախա ունեցան հասասու-
վելու հայրենի հողի վրա:

Արևելյի երկրներում Միջազգայնի և Պարսկաստանի հայ գաղ-
թականութայան ցրումը կանխելու և նրան հայրենից վերադարն-
ելուի գործում լուրջ օգնութայուն ցույց ալեց Մովսէսական Ու-
սաստանի կառավարութայունը Քե՛հրանի իր զիմտակալական
ներկայացուցչութայան միջոցով²⁶:

²¹ Նույն տեղում, գ. 4/114, ց. 1, գ. 51, ք. 112:

²² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 95, ք. 145:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5, ք. 78:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 16, ք. 85:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 40/112, ց. 3, գ. 25, ք. 60:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

ներգազմողներին, ինչպես Շահապար՝ին, այնպես էլ երկրում սեղագործերը չհասնող սովետական կառավարության և սեղական իշխանությունների ու աշխատավորների կողմից ցույց էր արժույթում լայն օգնությունը նրանք օգտվում էին առանց մարտի ու տարրի մեծ քանակությամբ բնանների հրի փոխադրության իրավունքից, ստանում էին անվճար բժշկական օգնություն և այլն Այնտեղ, որ նրանք մշտական բնակություն էին հաստատում, ստանում էին անհրաժեշտ լավով հող, լճակներ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, բնակարաններ, վարկեր, շինանյութեր և այլ միջոցներ²⁷։

Միջոցառում մտացած հայ գաղթականության մեծ մասը Սովետական Հայաստան վերադարձավ հայրը տարներին և նույնպես Շարավորություն ստացավ կարճ ժամանակամիջոցում թթվափնու իր անցած տառապալից նանապարճների փոշին ու մանակնչելու երկրի վերաշինության գործին²⁸։

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Վասպուրականից, Սամսատից, Ուրմիայից, ետից և այլ վայրերից Միջուկներում կուտակված հայ գաղթականության մեծ մասը՝ ավելի քան 9000 մարդ, բաժնում և Զուլֆալով Սովետական Հայաստան ներգաղթեց 1921 թ. վերջերին և 1922 թ. սկզբներին։ Հայրենադարձները սեղագործչին հիմնականում վեզու, բասարգեշարի, Ալեքսանդրապոլի, Ղամաթուլի շրջաններում և Շարավորություն ստացան նոր կյանք կերտելու հայրենի հողի վրա²⁹։

Նոր Միջուկների հայ տարագիրների առաջին բարավանները հայրենադարձության լուրը հասավ հայկական գաղթօջախները, էլ ավելի քան պարձով Սովետական Հայաստան ներգաղթելու սխուռքահայ աշխատավորների ձգտումը, Սկզբից զիմուկները ու խեղադարձի մի լայն հոսանք, որով արտաշտյովում էր արարգիր հայերի ներգաղթելու վճարական ցանկությունը։ Ահա որանցից մեկը. 1923 թ. մարտի 20-ին Ալեքսանդրապոլից մի խումբ հայ տարագիրներ գրում էին. «Սեղապահայ գաղթի մեջ ապրող հայրենակիցներին շատեր կհափարին փոխադրվել

հորհրդային Հայաստան իրենց ամբողջ ունեցվածքով. ձանձրացած ըլլալով օտարներու ծառայելի, անոնց դուզերը և բազարները շինացնելի, մանավանդ վերջերս հայ թերթերու մեջ երևած կարճ մը գրովյունները հորհրդային Հայաստանի մասին ավելի մեծ զարթ մը տվին այս մտածմանը³⁰։ Եման արամադրություններն ու ցանկությունները սրբատար ավելի էին ուժեղանում և լայն արձագանք գտնում մասին ու չհասնող բազմաթիվ օջախներում։ Հայրենից ներգաղթելու ցանկությունը սովետական կառավարության հասցեով ստացվող նամակներն ու զիմուկներին հեղինակները մեծ մասամբ աշխատավոր մարդիկ էին, որոնք կհարագրելով օտարության մեջ իրենց մտեր վիճակը, խնդրում էին շուտափույթ կերպով փրկել իրենց և Շարավորություն տալ ներգաղթելու Հայաստան Գիմում էին տարբեր խավերի ու գեղեցիկների տեղ մարդիկ, կոշտացած ձեռքերով երբեքարծեղ ու բանվորը, ուսումնասանել պատանին ու բազմաժամատակ ինձները, և յուրաքանչյուրն իր կյանքի ոգիտականը շարագրելուց չհասնող շափարակացում էր, որ երբեք սրտ մը շարտի ըլլալու խորհրդային կառավարության վրաս, այլ իր ուժերով հազարակից կիսին երկրում ծավալված շինարար աշխատանքին և օգտակար գործակից՝ իր նվիրական հայրենիքին։

Չնայած նման բովանդակության ստացվող բազմաթիվ ինքնանքներին, սովետական կառավարությունը 1923 թ. կարողացավ իրականացնել միայն մոտ 1000 հարյու ներգաղթը Վանից, Իրանից և այլ վայրերից³¹։ Պետք է նկատի առնել այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ մի կողմից հանրապետությունը զոհան գտնվում էր անտեսական զմայրին վիճակում, իսկ մյուս կողմից՝ 1921—1922 թթ. ներդրումները, բուրն էլ առանց բացառության, խիստ լքավորներ էին և կարիք ունենի սեղագործման ու նյութական մեծ օգնության։ Եման օգնության կարիք էին ոգտմ նաև հանրապետությունում եղած արևմտահայ գաղթականները։ Ահա այս հանգամանքները լքորեն կաշկանջում էին սովետական կառավարությանը՝ ավելի լայն մասշտաբներով սխուռքահայ տարագիրներին ընդառաջելու և ավելի մեծ թվով ներգաղթողներին ընդունելու գործում։

²⁷ Տե՛ս նույն ակում, ֆ. 40/112, ց. 3, ք. 274, ք. 18.
²⁸ Տե՛ս նույն ակում, ք. 297, 277 և այլն.
²⁹ Տե՛ս «հորհրդային Հայաստան—Շինող տարի» 1920—1925թ., ժողովուրդի, էջ 69.

³⁰ «հորհրդային Հայաստան», 16 մարտի, 1924 թ., N 63.
³¹ Տե՛ս 2002 ՀՀԸԸ ԳՊՈ, ֆ. 30/116, ց. 1, ք. 2657, ք. 22.

Քայլ զկար հայրենիք մի անշամ արզնն ծայր առած շարժումը այլևս անհնար էր կասեցնել, և սովետական կառավարության ուղղված նորոնոր դիմումներով սոցիալառայ աշխատավորները խնդրում էին Յուլյանարևը ներգրգելու: Սովետական Հայաստանը 1924 թ. Ֆուլթոնի հունահայ արարգիրները մեկը Աթենքից գրում էր. «Մարտի անտանձան արարությանը այստեղ կուզամ Հայրենիք այն փոփոխը, զոր ծնունդ է առած Հայրենարզվ հորիցն առի: Այդ փոփոխը մեր զարգր երգաներու իրավաբանական արդյունքն է: Բառ մը միայն—Հայաստան երթալ, որիչ ուշինչ»³⁰:

Մենք պատրաստ ենք մեր առաջին կոչին ու հրամանին, որպես զազգաբարի բնկերներ ու հայաստան, ա՛նս կերիտորչենք մեր ազրան ու առաջաբեր, որ ձամ առաջ փրկած ըլլար մեզ սատույ ու իրական մահն, որ է սով ու զուլում ներկա պարագաներու տակ: Մենք ամեն կերպ զոճողություններու, ի հարկին ամեն կերպ աշխատանքներու պատրաստ ենք.—այսպես էին գրում Հայրենիք գալու մասին կալամամբայից 600 հայ տարագրերնր³¹:

Բնչորմից մի խումը հայ արշեստավորներ 1924 թ. ապրիլին շնն ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաչինին հասցեագրած դիմումի մեջ գրում էին. «Փափագելով Հայրենիքի հողին վրա վերաշինել մեր ավերված բուլինքը, մենք 4—6 բնտանիքներ, բաղկացյալ 4—5 հողին յուրաքանչյուր բնտանիք, և արշեստավոր՝ որպես զերևակ, կոչկակար, մշակ-հազմանի, կառավարության վրա որևէ բն չենք (իննի), արչյուր պիտի արտունի»³² մեր հոն պալը և ինչ ձեռկերպություններ պետք է արտանագրքը ստանալու (համար)³³:

Հայ տարագրերները, որպես օտարազգիներ, բազմաթիվ հայտանքներին էին ենթարկվում կադրատվութասական երկրներում, ուստի ձգտում էին անպայման ներգրգելու Սովետական Հայաստան, գտնել հարապատ միջավայր: Այսպես, օրինակ, բուլգարական կառավարության որոշմամբ Ֆիլիպին և Թամբուրեսարնիկի շրջաններում հաստատված Նոպզործությանը զրազվող հայերը 1923—1924 թթ. սեզանակում էին այդ վայրերից

աչն բանի համար, որ ժրջակցության մեջ նեղում էին մտկորեացի ծխախոտագործ վերաբնակիչներին: Այդ կապակցությամբ վերջիններս բազմիցս բողոքել էին կառավարությանը, որը և որոշել էր այդպիսից հետաքննել հայերին, նրանց զենվով միանգամայն ծանր վիճակի մեջ³⁴:

Այդ տարիներին առանձնապես ծանր կացության մեջ էին գտնվում Հունաստան պառավարության ընդունած օրենքի հանձնվարին հունական կառավարության ընդունած օրենքի հանձնվարին բոլոր օտարազգասականները ազատվում էին պետական ծառայությունից, գործարաններից և այլ աշխատավայրերից հայն զաղթականներին աշխատանքով պայմանվելու նպատակով: Հայն զաղթականներին ավելի բարեբեր վայրերում սեզակվելու համար հայերին Թրակիայից տեղափոխվում էին Մազդուրիայի և Պելոպոնեսի անմշակ շրջանները: Տնտեսական ու կենդանի և Պելոպոնեսի անմշակ շրջանները, որ նրանց հասցրել էր որրանոցները և այն ստատուպաները, որ նրանց կրում էին այդ հաստատություններում: «Տարեք մեզ Հայաստան, տարեք ստե՛ն»³⁵, — այսպես էին եղբարակում իրենց աղերասները հունահայ որրուկները:

1924 թ. սեզանքներին շնն ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաչինին հասցեագրած դիմումի մեջ Աթենքի հայոց առաջնորդարանի կենտրոնական վարչությունը գրում էր, որ հունական կառավարությունը ձեռնարկել է օճաբկիտ կողմերը բարենքի հողերու վրա հաստատված և իրենց աշխատասիրության շնորհիվ իրենարզվ եղած հայությանը սեզանական բնել ու նեղել զանոնք Բնչորտեների շրջանին ապերախ ապաստաններուն վրա, զրկելով զանոնք հուլիսիկ հուններն և արդյունքն այն աշխա-

³⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 16 մարտի, 1924 թ., N 63.

³¹ Տե՛ս նախ սեղում:

³² ՇՊՁ 2206 948, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 226, ք. 43:

³³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 29 ապրիլի, 1924 թ., N 28:

³⁴ Նույն սեղում, 16 մարտի, 1924 թ., N 63:

տություններով, զորս սպառված էին հասցնելու համար հացահատի, միսխտուս և այլ երկրագործական բերքեր:

Կուստուր քն մեր սույն հակիրճ առգրքը բավական կըլլան հասկնելու, քն առջ ցանկով հայրենյան գյուղացի, բանվոր և արհեստավոր մասը մատնված է վերջին մայր Բշվառության²⁷: Դիմումի մեջ այնուհետև շեղվում էր, քն «այս Բշվառ զազթականները իրենց սպանուցող ստույգ մասնն փրկելու միակ միջոցը նկատած ենք սենձն Հայաստան փոխադրելու: Այս եղբայրացության կհասնիր մասնավոր տեսնելով զազթականներու զհպի հայրենի երկիր ձգտումը ու սերը և որ առաջ հեն նետվելու չըմ փափաքը»²⁸:

1924 թ. մարտին Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքից մեքենավար Հ. Տեր-Նիկողոսյանը նույնպես դիմում է սովետական կառավարությանը: Նկարագրելով հայ արագորներին Բշվառ սի-մակը օտար երկնակամարների տակ, նա գրում է, քն «...այսուհետև կուխանք շինալ այս բարձունական կարգ ու սարքերով կառաջնորված երկիրներու մեջ և անդիմադրելի ցանկություն և կզգուք վերադառնալ ամենուս մայր հայրենիքն կողո նրան և հեն ապրիլ խաղաղությամբ մեր բանվոր ընկերներու և աշխատավոր եղբայրներու հետ»²⁹:

1924 թ. մայիսին Սալոնիկից մի խումբ արհեստավորներ ևս դիմում են շնե2 Ժողովուրդի նախագահ Ս. Լուկաչինին՝ Հայաստան փոխադրվելու փուլադրություն ստանալու համար: Դիմումն ստացվելու պես, Ս. Լուկաչինը մակագրում է պատահենն ուղարկել Կ. Պոլսում Անդրկովկասի առետրական երկրացուցիչ և շնե2 Ժողովուրդի ներգաղթի լիազոր Գ. Շահվերդյանին՝ որպես բանվորների նրանց առաջին հերթին վիճա տալու համար³⁰:

Դիմումի հեղինակները, վերջումով իրենց անցած ուղին, գրում էին. «Դարեր ամբողջ ազատություն և անկասթյուն երազեցինք: Տարիներ անընդհատ մարզու և քաղաքացիի իրավունքներ ձեռք բերելու համար պայքարեցանք, որուն համար ենթարկվեցանք աճավոր զրկանքներու և հարստահարությանը: Եվրոպական անբարոյիկ քաղաքականությունը, հայ իրա-

կանության մեջ գոյություն սենցող կուսակցական սխալ և հակամարտ պայքարները, կապիտալիստական պետություններն նոր օրենստանիներ և նորանոր բռնախնդր որոնելը, մեծ Հայաստան չը երակելու մեր սին ու պարտալ հույսները, այսօր մի անգամ ընդմիջա զերկնակամար կնկատներ, ընդունելով մեր սխալները կհանգնինք հպարտորեն մեր միակ խարխիթը կողո եղբայրացիին Հայաստանի կողքին որպես հարազատ քաղաքացիներ»³¹:

Նրանք հայտնում էին, որ իրենք ներկայումս լավ են նախաժամ իրենց այսօրվա զոյալիմանիկ բուրդ պատասխանատուներին, որոնց զո՞ր գարձան հայ աշխատավորները, որ իրենք այլևս չեն կարող հանդուրժել, որպեսզի շարունակվեն կուսակցական նորանոր շահագողությունները և երկարամիջ ստատուպներնրից հետո իրենք կանգնում են եղբայրացիին Հայաստանի ու Անդրկովկասյան ձեղբարցիայի փրկարար գրուչի տակ:

Այնուհետև խնդրելով որ առաջ փրկել իրենց պանդխտության գրան վիճակից, դիմումի հեղինակները վճռականորեն եղբայրացում էին. «Մենք մեր բովանդակ հույսը լուսու և ապագա մեր երբանկության փառահեղ առաջը կովկասյան կարմիր հորիզոնին վրա կտեսներ, մեր և մեր նոր սերունդի ապագան հոյ, միայն հոյ է, որ պիտի կարենանք տեսնել»³²:

Սալոնիկում ժամանակավորպես ստացնականություն գրած 25 հայ արհեստավորներ 1924 թ. հունիսին շնե2 Ժողովուրդին ուղարկված դիմումի մեջ նկարագրելով, որ չքրպատառ քաղաքական ու տնտեսական պայմանները շափազանց անաանելի են գրաննում իրենց կյանքը, խնդրում էին հարազատություն սուլ իրականացնելու իրենց անհուն բազմանք՝ ներգաղթելու Սովետական Հայաստան:

Դիմումի մեջ նրանք գրում էին. «Հիացած մեր չորս տարվա կատարած սեփայական գործերուն, համակված այս մեծ ու փրկարար նշմարներ իրավապազին, խանդավառված բանվորի, գյուղացու ու արհեստավորի գրած հանգատության ու վախելած ստացնականությունը մեր պաշտելի հայրենիք՝ մեզ, կզանք մեր երկար ու անընչալի ուղևորությունն վերջ մեր զաղթական բնանքին ուսիք, հոգնած ու ուժասպառ, բայց վերապ-

²⁷ շնե2 2206 «Ս», ֆ. 40/113, ց. 2, Կ. 229, Կ. 15-17:

²⁸ նույն տեղում:

²⁹ ՏՊ՝ նույն տեղում, Կ. 258, Կ. 8-9:

³⁰ ՏՊ՝ նույն տեղում, Կ. 15-17:

³¹ նույն տեղում, Կ. 53-54:

³² նույն տեղում:

ընդու հույսերով ու մեր սիրելի երկիրը տանելու հավատքով լինում, արտագին օրերը գրուկնդգովմ կհամբուրենք այն գրոշակը, որու վրա մակագրված է աշխատանքի ու վաշխի, մարդու ու բազարացու նշանարանն իր բոլոր ստորագիլներով⁴³։

Ապա ներկայացնելով իրենց տեղահանելու վերաբերյալ հուշահան կառավարության որոշման հետևանքով ստեղծված անհլանելի վիճակը, զիմումի հեղինակները վերջում դարձյալ խրեցրում էին, որ իրենք, լինելով ընդի սերտառացի երկրագործներ ու արհեստավորներ, պարտառա են ամեն կարգի զոհողություններ, միայն թե վարչկան առաջ փրկվեն տանելուց մզազվանքից։

Այդ զիմումն ստացվելուց անմիջապես հետո, 1924 թ. հունիսին, ՄՍԽՀ ժողկոմխորը պատասխանում է խեղճատներին, որ «նկ» ինչպես բանվորների և բանվորա-դուրսացիական երկրին հարապառ առարներ, կառավարությունը կարող է ընդունել իր սահմանները, լնայած որ մեր երկիրը, հողի սզուլյան պատհառով, թույլ չի տալիս բավարարել նման բազմաթիվ զիմումներու Չնայ է իմանք, որ մեր երկրում ուժեղ թափով ընթանում է սոցիալիստական շինարար աշխատանքը և միայն նորս կարող են հարապառ բազարացիներ լինել ՄՍԽ Հանրապետության մեջ, որոնք կմասնակցեն այդ աշխատանքներին։

Չք տեղափոխության մասին հայտնված է Պոլիս' ընկ. Շահվերդյանին և հրահանգված է նրան՝ ջուլուց առլ մեջ լայն աշակցություն⁴⁴։

Սովետական կառավարության ամեն մի աշակերի պատասխանը արագորեն տարածվում էր բազարից բազար, երկրից երկիր, առաջ բերելով զիմումների նոր հոսանք ու մ'առ սերյուտահայերի մի այլ խումբ ՄՍԽՀ ժողկոմխորհին ուղարկված նամակում գրում էր. «...Գաղթականի ջուլուց մեղքին, օտար երկիրներում առկ հոսարակ ու զլխիկար, զրեթի կյանք մուրացող հայության բեկորները իրենց աչրերը հոսում են պատմական Արարատի ստորտար հարություն տանող, վերածնվող մայր հայրենիքին, անշուշտ այն խոր հավատով, որ նրա իմաստուն վարիչները միշտ նկատի կունենան արտասահմանի իրենց առապազղ եղբայրակիցներու ջուլուն ու թշվառությունը։

⁴³ Նույն տեղում, ֆ. 113, ք. 3, գ. 54, ք. 34։

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 36։

... Անավոր է տնտեսական առաջադր, որ համաշխարհային բուլիթ է ստացել, որոն հետևանքը, իրեն օտարահասարակ-կանանկյան հայ բանվորներում (խոսքը նախնական անձնագրեր ունեցող արագիրների մասին է.— 2. Մ.) զործազրկությունն է, Ցավով է բանը, որ բացարձակապես իրավունք չարվիր մեզ աշխատելու ոչ մեկ մարդին մեզ։ Թշվառությունը չար ավերիչ նիթաններուն զոհն է զարձուցնող մեզ բոլորիս։ Կան բանվորներ, հակառակ իրենց երկաթն բազուկներուն, անաթի ու անտնույց, չար հացի չք կարտու... Ո՞վ պիտի օգնե մեզ, այս օտար երկրի տակ, ո՞վ պիտի սրբե այս թշվառ բազուկներույսներու զան արջուկը...»⁴⁵։

Միայն ներգաղթի մեջ տանելով իրենց իսկական փրկությունը, նրանք գրում էին. «Ներգաղթը, ներգաղթ կպոտան հայ իլլյակներ։ Բյուրավորներ անպատասպար կթափանեն ու զործ կմուտան։ Միակ և զլիավորազույն սպեղանին ներգաղթն է, որ հոսարավորություն պիտի առ բազմաթիվ շինարար բանվոր բազուկներու զործ հայթիայիլու, ի փոխարեն նույնիսկ չար հացի չք. հող չէ թե զաշուրու մեջ ժամանակավորապես վրաններու տակ պատասպարվելով, միայն թե մեր երկրին տակ զանվելու միջիթարությունը ունենան։

Մեռ միակ հույսը կմտն ներշաղթը՝ որուն փութով իրականացման համար պազատազին կիսեղները մեր ընկնրական հեղինակությունը, մեր միշտամությունը։ Ամեն օր զծախառություն ունիլը լանու անպատմելի թշվառություններ, շվարուն և անել կացուկներու մեր ժամանակն ենք. հույսի միակ ակեր և լույսի միակ փարուր ներգաղթն է։

Ակրեզան կապանները մեր ընկնրական արդյունավետ պատասխանին և ներգաղթը ավնետող պատմական գրություն⁴⁶։

1924 թվականին միանգամայն առգնապալի վիճակ էր ստեղծվել նաև Թուրքիայում բնակվող հայերի համար։ Դա 1922 թ. հետո երկրորդ չուրը տազնայն էր, որ ապրում էր Թուրքիայում մնացած հայությունը։ 1924 թ. հուլիսի 21-ին ՄՍԽՀ ժողկոմխորհին ուղարկված զեկուցագրում Գ. Շահվերդյանը խնդրում էր արագացնել նախատեսված ներգաղթի իրականացումը, որովհետև զբառ երևույթին զազանի կարգադրության

⁴⁵ Նույն տեղում, ֆ. 178, ք. 1, գ. 975, ք. 19։

⁴⁶ Նույն տեղում։

Համաձայն, այնպիսի անասանկի դրսեցումն է ստեղծվել Անաստիայում, որ Հայերք մեայ իրենց տեղերը չեն կարողանում և ստիպված Հնասնում են երկրից. Յոզնելով ամեն ինչ, միայն թե պառավեն այց ձանք պայմաններից. Գ. Շաւիղբղայանը նշում էր, որ «հնասնային տանիկ իշխանությունը անցադարերի վրա գրում է՝ երկրի (Տանկատանի) սահմանից Հնասնայու պայմանով: Երբ նրանք հասնում են Պոլսի, զարթականներին նպաստավորող ազգային-բարեգործական հասաստությունները մի կերպ հաջողանում են մի ամսամասնակ նրանց պահել Պոլսում: Այլ ժամանակամիջոցից.— գրում է Շաւիղբղայանը.— սկզբում զիմում են ինձ, որպեսզի նրանց ուղարկեմ Հայաստան կամ մի որևէ անկյուն հորհրդային Միության, բայց, որովհետև այդպիսի հնարավորություն չկար, նրանք ընկնում են գանազան ազնեաների ձեռքը, որոնք լուրջորում են նրանք Ֆրանսիա և ԱՖրիկայի գաղութները կամ Հարավային Ամերիկա, դիտավորապես Արգենտինա: Եկարգելով Քուրբիայում մնացած հայության այս անմիթթարական վիճակը, Գ. Շաւիղբղայանը խնդրում էր ժողովուրդին՝ բառ հնարավորին արագացնել նրանց հայրենադարձության կազմակերպման գործը»⁵⁷.

Այս բոլոր փաստերը ակնբխորեն խոսում են այն մասին, որ 1923—1924 թթ. ևս սփյուռքահայությանը գտնվում էր խիստ տանձնապաշտի վիճակում, զարմալ շարունակվում էին անհույս զննարկները, ըստի կամ կամավոր մտերմացություններն ու տեղափոխությունները: Եսա զննարկում այս արագորենը Հաջիվ էին իրենց ստպնդակահանություն ամած երկրներում արժանանք ձքած լինում, Հաջիվ էին փորձում ժիշիք արձակել ու փոքր-ինչ ապահովություն ստեղծել և ա՛ն նորից արժաստան էին արվում: Նրանց զիջին կրկին կախվում էին նոր տեղահանությունների արժավորները՝ իրենց բոլոր արքասինքնով: Թե զարմալ սփվում էր սփյուռքահայ արագորենների անժանթ ուղիներով Հայաստան երթը զնայի նոր ու անհայտ հանգրվաններ:

Այսպիսի պայմաններում, չնայած դուրսություն ունեցող բոլոր գեղատարություններին, սովետական կառավարությունն անհրաժեշտ ու նպաստավորարժեք գտնում շարունակել սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը:

ՀՍԽՀ ժողովուրդի միջնորդությանը, 1924 թ. մարտի 3-ին, Անդրկենտրոնական նախագահությունը որոշում կայացրեց 1924—1925 թթ. ընթացքում արտասահմանից՝ Հիմնականում Հունաստանից, Միջագետքից և Քուրբիայից, Սովետական Հայաստան ընդունել 10.000 զարթականներ և նրանց տեղավորել Սարգսապատի արևելյան մասում, նախապես այն զարնելով սոսիցի: ՀՍԽՀ Նոգարթությունը և ներքին գործերի ժողովուրդները կազմեցին 10.000 զարթականների փոխադրության և տեղավորման հետ կապված ժամանակի նախահաշիվը՝ մտ 1,7 միլիոն ոտրի: 1924 թվականի մայիսից սկսվեց ներգաղթողների ժամանումը Բաթում և Զուլֆա»⁵⁸.

1924 թ. հոկտեմբերի 15-ին ՀՍԽՀ ժողովուրդի բննարկեց Հայաստան ներգաղթող 10.000 տարագրիների ընդունման, տեղավորման, Հողի հետ կապելու և այլ միջոցառումների մասին ներքոգործողված գեկուցումը: Որոշվեց այլ նպատակով լրացնել: գումար խնդրել Անդրֆեկցադիայի ժողովուրդից և միտթենական կառավարությունից: Միտթամանակ առաջարկվեց դուրսանտեսական և կոմունալ բանկերին՝ ներգաղթողների համար բացել երկարաժամկետ վարկեր՝ դուրսանտեսական գործիքներ, սերմացու և շինանյութեր ձեռք բերելու նպատակով: Որոշվեց նաև Հողձողվածոթի ֆունդերից ներգաղթողներին տրամադրել շինանյութ՝ երկարաշրջան կայարաններին մոտիկ վարկերում»⁵⁹.

1924 թ. ընթացքում Հունաստանից, Կ. Պոլսից, Միջագետքից, Միջագետքից և Ֆրանսիայից հայրենիք էկան 4167 տարագրիներ՝ այլ թվում և որը երկխաներ: նրանց մեծ մասը՝ 3051 մարդ, հայրենիք ժամանք Բաթումով, 1924 թ. մարտի 29-ից մինչև 1925 թ. հունվարի 19-ն ընկած ժամանակամիջոցում⁶⁰, ժամանաներին 50 տոկոսը արհեստավորներ էին, 12 տոկոսը՝ ժրախոտագործներ, 16 տոկոսը՝ շերամապահներ, 2 տոկոսը՝ մասագրականներ, իսկ մյուսները՝ այլ զբաղմունքների տեղ աշխատավորներ»⁶¹.

1924 թ. ներգաղթած անաստություններին տեղավորելուց

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 410, ք. 152:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 147:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, ք. 28:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 20:

Տնտ. ներգործողությունաց և Շողովկոմաբար՝ մանրամասն ասումնասիրելին ևրանց վիճակը և 1925 թ. մարտին այդ մասին զննչագիր ներկայարարին ՄՍԽ2 Ժողովխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովին Այդ զննչույթղում նշված էր, որ 1924 թ. 4. Պուլտց, Հունաստանից և այլ վայրերից Հայաստան եկած դաղթակառները դասվում են մայրաինգ կարիքի մեջ Այսպէս, 4. Պուլտց ժամանած և Անիկուհանի զավտար գյուղերում տեղավորված 77 տնտեսությունների (291 շուն): և Ստեփանավանի շրջանից այնտեղ տեղավորված 172 տնտեսությունների (703 շուն): 80 տակուց լրացվորներ էին: Անիկուհան քաղաքում բնակություն հաստատած 205 քնտանիքներից (862 շուն): որոնց աշխատունի տեղավորված մեծ մասամբ 4. Պուլտց ներգաղթած արհեստավորներ էին, կարիքավորներ էին 70 տակուր: Մայրաինգ լրացվոր վիճակում էին քրտնեղում նաև Երևանի զավտում տեղավորված 4. Պուլտց և Միշագետից ներգաղթած շուրջ 100 քնտանիքները (438 շուն):⁵²

Ք6՝ գյուղերում և Ք6՝ քաղաքներում տեղավորված Հայրենազարմները կարիք ունեին քնակարանների, շինանյութերի, գորգերի, որպէսզի կարողանային վերանորոգել իրենց հատկացված ին տները կամ կառուցել նորերը, զրաղով արհեստներով և երկրագործությամբ:

Նկատի ունենալով ներգաղթածների այդ վիճակը, ՄՍԽ2 Ժողովխորհը՝ հասուկ քննարկման ենթարկեց այն: Հանձնարարեց աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի՝ մշակել առաջարկներ ու կազմել նախաձեռնիվ՝ 1925 թ. գաղթականությանը տեղավորելու, նոցի նա կապելու և նրանց օգնություն սույց տալու ժամերի վերաբերյալ:

Ստույմասիրությունները ցույց տվեցին, որ շուտափույթ օգնության կարիք ունեցող գաղթականների թիվը կազմում է ավելի քան 9 հազար մարդ, որի համար հանձնաժողովի ներկայացրած նախաձեռնիվով անհրաժեշտ է 636 հազար արտիլ, որով միջին հաշվով յուրաքանչյուրին հմաններ 75 արտիլ, իսկ մեկ տնտեսությանը՝ 212 արտիլ⁵³: Ան աշտպես մշտական հաստատություն էր ցուցաբերում սովետական կառավարությունը Հայրենազարմների նկատմամբ, իր սուզ բյուջեից զգալի

զավտերն հատկացնելով նրանց գրույն բարեկաման գործին:

1924 թ. վերջերից հայրենազարմությունն ավելի զանգվածային բնույթ ստացավ և հանրակատարությունում եղած գաղթականության շրջանում տարվող աշխատանքի ծավալը նույնպես մեծացավ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքները, 1925 թ. հունվարի 28-ին ՄՍԽ2 Ժողովխորհը որոշում ընդունեց ստեղծել Ժողովխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողով: Հանձնաժողովի նախագահ հաստատվեց Ժողովխորհի նախագահի տեղակալ Ասր. Մամաջյան, անդամներ՝ Գ. Պարզյանը, Ս. Շաղունցը, Ա. Կասանյանը և քարտուղար Գ. Անտրևյանը: Այդ հանձնաժողովի միջոցով լուծում էին ստանում գաղթականությանը և ներգաղթին վերաբերող սկզբնականի բնույթ կրող բոլոր հարցերը, իսկ ներգործողությունաց դրանք կրթում էր գործնականում: Այդ հանձնաժողովի գործունեության ներքինի հայրենազարմության և ընդհանրապես գաղթականության նկատմամբ աշխատանքները ընթանում էին ավելի կազմակերպված ու պլանավորված կերպով: 1925 թ. սեպտեմբերին գաղթականական հանձնաժողովը վերակառուցվեց և այն կազմեց Ժողովխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողով, որն ստացավ ավելի լայն իրավունքներ ու լիազորություններ Ասր. Մամաջյան շարունակեց գլխավորել նաև այդ հանձնաժողովը, իսկ անդամներ դարձան Հովհ. Գուրգերյանը, Հ. Բալյանը, Ար. Երզնկյանը, Ս. Մեխր-Հովսեփյանը և Գ. Գոլթունիսի⁵⁴:

1925 թ. ապրիլի 21-ին Ժողովխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողովը, ի կառարումն 244 466տկովի նախագահության նույն թվականի հունվարի 19-ի և ապրիլի 6-ի, ինչպես նաև Ժողովխորհի հունվարի 28-ի որոշումների, քննարկեց Միջազգային և Հունաստանից նոր հայրենազարմություն կազմակերպելու հարցը⁵⁵: Քրոշվեց 1925 թ. ընթացքում վերոհիշյալ երկրներից ընդունել 10 հազար տարագիրներ, այդ թվում՝ 8000-ը Հունաստանից: ներգաղթողների ընդունման, տեղավորման և նրանց քնակարաններով ու նյութական միջոցներով ապահովելու համար ներգործողություններ և

⁵² ՏՊ՝ նույն տեղում, Գ. 122, ք. 1, գ. 298, Թ. 40:

⁵³ ՏՊ՝ նույն տեղում, Գ. 40/113, ք. 3, գ. 321, Թ. 22—26:

⁵⁴ ՏՊ՝ նույն տեղում, գ. 415, Թ. 13 և գ. 515, Թ. 90—91:

⁵⁵ ՏՊ՝ նույն տեղում, գ. 463, Թ. 2—3:

Հողօգտվածատին առաջարկվեց մեկ շարքավա ընթացքում ներկայացնել մանրամասն մշակված միջոցառումների ծրագիր⁵⁶: ներգաղթողներին բժշկական սպասարկման գործը դրվեց առողջապահության ժողովմատի և կարմիր խաչի ընկերության վարչությունից վրա⁵⁷:

Հունաստանում և Միջագետքում եղած հայ զաղթականության նկատմամբ սովետական կառավարության դրսևորած այս նոր մարդասիրական քայլը թվարկված էր այն զգովարին կառույցներ, որի մեջ շարունակում էին առառվել նրանք: 1924 թ. ամենամանր տարին եղավ հունահայության կյանքում: Հունաստանում ասպնդականություն գտած հայությունը, ներքին տարուերություններից հետո, հազիվ էր սկսել ինքնուրույնաբար առևճավորվել Արևմտյան Բրակիայի և Մակեդոնիայի շրջաններում, էրը հանկարծ, կառավարական կարող հրամանով, պետք է 15 օրվա ընթացքում լքեր իր տուն ու տեղը, իր կատարած ցանքն ու մշակած այգիները և հունարդ զեպի Հին Հունաստանի անբերրի մալառածները: Դրանով հունահայ զաղթի ինքնաբավ դարձած սպար փաստորն վերստին մուրացիկ ու թափառական վիճակի մեջ էր դրվում:

Այդ ժամանակ խիստ ծանր կացություն էր ստեղծվել նաև Միջագետքում մնացած հայ տարագիրների համար: Հայրենիք ուղարկված զինուորի մեջ նկարագրելով իրենց վիճակը, նրանք հույս էին հայանում, որ սովետական կառավարությունը անտարբեր չի մնա իրենց ցցավերուն և ազաղակներուն հանդեպ», նկատի կունենա բարոյապես ու ֆիզիկապես ոչնչացման դատապարտված միջազգայնահայ տարագիրների դրախտ ճակատագիրը և «օր առաջ նպատակ ու փրկաբար կարգադրություն մը ընելով, մի անգամ ընդմիջտ կազատե զիրենք իրենց ներկայի հուսահատ կացութենեն»⁵⁸:

Եվ ահա, նկատի առնելով այդ հանգամանքները, սովետական կառավարությունը որոշում կայացրեց 1925 թվականին հունահայ և միջագետքահայ զգալի թվով տարագիրներին հայրենադարձությունն իրականացնելու վերաբերյալ: Նախօրոք մշակված պլանի համաձայն 1925 թ. ընթացքում Բաթումով և

Հուլիսյով հայրենիք ներգաղթեցին 5016 մարդ, այդ թվում Հունաստանից՝ 1098 քնտանիք (3656 մարդ), 4. Պոլսից՝ 201 քնտանիք (780 մարդ), Բաղդադից և ընդհանրապես Միջագետքից՝ 160 քնտանիք (385 մարդ)⁵⁹:

Միտուրահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը 1925 թվականին տեղի ունեցավ ավելի հաշուղ և կազմակերպված: Դրան զգալի չափով նպաստեց այն հանգամանքը, որ այդ ուղղությունից արտասահմանում որոշակի աշխատանք կատարեցին սովետական ղեկավարություններն ու Հայաստանի օչնություն կոմիտեի մասնաճյուղերը: Այդ տեսակետից ուշադրով է հրունում և Հունաստանում ՍՍՀՄ ներկայացուցչությունների ծավալված դործունեությունը Միջագետքի և Հունաստանի հայ զաղթականների հայրենադարձությունն իրականացնելու ուղղությամբ:

Չնայած Միջագետքի հայ տարագիրներին սովետական կառավարությունը վաղուց էր թույլատրել ներգաղթել Հայաստան, սակայն նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում իրականացնել այդ հնարավորությունը՝ անդիտական իշխանությունների հարուցած դանազան րանսարկություններն և զաղտնի արգելքների պատճառով⁶⁰: Քիչ խոչընդոտներ չէին ստեղծում նաև իրանական իշխանությունները: Վերջիններս, խախտելով 1922 թ. ամսունր Թեհրանում շուճվ լիազոր-ներկայացուցչության հետ կնքված համաձայնագիրը՝ իրենց տերիտորիայով Միջագետքից Սովետական Հայաստան ներգաղթողներին դուրսբյուսներն ընձեռնելու մասին, հաճախ փակում էին սահմանը հայրենիք մեկնողների առջև և այլ արգելքներ հարուցում⁶¹: Հարկ եղավ գործարգել Թեհրանում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչի Ք. Ծումյացիու և ներկայացուցչության հայկական գործերով բարտուղար Ս. Առաքելյանի ամենագործուն միջամտությունը, որպեսզի վերջապես տեղի տալին իրանական իշխանությունները:

Ոչնչես վկայում են հունահայերի ներգաղթի իրականացման վերաբերյալ եղած նյութերը, մասնավորապես արտգործ-ժողովմատին Աթենքում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչի Ա. Մ. Ուստինովի ներկայացրած զեկուցագրերը, Հունաստանում ևս

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 142:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 122:

⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 169:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 377, թ. 3 և գ. 486, թ. 19:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 167-168:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 377, թ. 3 և գ. 486, թ. 19:

կատարվել է կազմակերպական լարված ու հետևողական աշխատանք, 1925 թվականին հունահայերի հայրենադարձությունը գլուխ բերելու համար⁶²:

1925 թ. սեպտեմբերին սովետական և հունական կառավարությունների միջև համաձայնություն կայացվեց հունահայերի հայրենադարձության վերաբերյալ⁶³: Կարճ ժամանակամիջոցում ավարտվեցին նախապատրաստական աշխատանքները և սովետական դեսպանության ու 204-ի տեղական մասնաճյուղերի ջանքերով կազմվեցին ներգաղթողների ցուցակները: ներգաղթողները երկաթուղով և փոխադրական այլ միջոցներով իրենց բնակավայրերից հասցվեցին նավահանգիստ, տեղավորվեցին նավի վրա, ապահովվեցին սննդով և այլն⁶⁴, Եվ ահա, 1925 թ. նոյեմբերի 7-ին, Հունաստանից ներգաղթողների 3016 հոգուց բաղկացած առաջին խումբը «Խարալամբոս» նավով Գեղեկազաջեց ուղղություն վերցրեց դեպի Բաթում, այնտեղից էլ երկաթուղով փոխադրվեց Սովետական Հայաստան⁶⁵:

Այդ ցնձախից բրադարձության առթիվ, Հունաստանի 204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ Բոլաչյանը, կատարելով ներգաղթողների ջեմ ցանկությունը, սրտագին շնորհակալություն հայտնեց ՍՍՀՄ դեսպանությանը այն անձնվեր ջանքերի համար, որոնց շնորհիվ զգալի շփով դյուրացվեց տարագիրների հայրենիք ճանապարհելու դժվարին գործը⁶⁶:

1925 թ. նոյեմբերի 13-ին ՍՍՀՄ դեսպան Ուստինովը Աթենքից պատասխան հեռագիր հղեց Մայտինի՝ Բոլաչյանին, որտեղ ապավ էր. «Սրտանց շնորհակալություն եմ հայտնում ձեր հեռագրի, ինչպես և այն աջակցության համար, որ կոմիտեից ցույց է տվել տեղափոխությունը կազմակերպելու գործում: Խորհրդային Հայաստանի, ինչպես և ՍՍՀՄ կառավարությունները արին այն բոլորը, ինչ հնարավոր էր բերվելու 3000 հայ նոր հայրենիքում, որտեղ նրանց սպասում են եղբայրաբար: Հույս ունեմ, որ նորնկները կմասնակցեն հայ բանվոր-դյուրաջինների հետ միասին Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական վերածնության մեծ գործին, որը կարելի դարձավ Հայաստանի բանվորնե-

րի և դյուրաջինների աշխատանքային անձնվերությունը և զոհողությունը, ղեկավարվելով Լենինի ոգով»⁶⁷:

1925 թ. նոյեմբերի 10-ին ՆՍԽՀ Ժողովուրդների արևմտյան աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովը բնաբերվում է Հունաստանից և Միջագետքից ժամանած զաղթականությանը տեղավորելու և նյութական ու այլ օգնություն ցույց տալու հարցերը: Որոշվում է նրանց հիմնականում տեղավորել Արագոջայանում: Ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով՝ ժողովուրդի նախագահ Ս. Համբարձումյանի գլխավորությամբ և ներգործող կամ Հ. Գուրգերյանի, հողժողով Ար. Երզնկյանի ու քրային տնտեսական վարչության պետ Ս. Շաղունցի անդամակցությամբ⁶⁸:

Հողժողովուրդի հանձնարարվում է զաղթականության հարցերով Մոսկվայում կայանալիք խորհրդակցությանը ներկայացնելու համար նախապատրաստել անհրաժեշտ նյութեր և կազմել նախահանձին՝ 1925—1926 թթ. բյուջետային տարում զաղթականների բեղունությունից և տեղավորման մասին: Հայկոտպին առաջարկվում է Արագոջայանի շրջանին պարբերաբար մատակարարել այլուր և այլ կենսամթերքներ: ներգաղթածների բազմազան կարիքները հոգալու կապակցությամբ համապատասխան առաջարկներ են տրվում նաև աշխտեղծուածտին և քրային տնտեսության վարչությանը, ամոժողովուրդին և այլ կամարձակերպությունների: Հայրենադարձների տեղավորման համար բաց է թողնվում 50.000 ուրլի⁶⁹, նրանց շրջանում ընթացիկ աշխատանքներ տանելու համար ստեղծվում է Արագոջայանի ներգաղթի հանձնաժողով, որը և նախքան հայրենադարձների ժամանումը նրանց համար նախապատրաստում է վրաններ, գույք, վառելիք և այլն⁷⁰:

1925 թ. ներգաղթողների մեծ մասը հայրենիք ժամանեց ուշ աշնանը՝ նոյեմբերի վերջերին, երբ վրա էին հասել ցրտերը և նախօրոք որպես ժամանակավոր բնակարաններ պատրաստված վրաններում ապրելն արդեն հնարավոր չէր: Այդ պատճառով էլ ներգաղթածների մի մասը տեղավորվեց Երևան և Լենինա-

⁶² ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 418, թ. 167—168:

⁶³ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 494, թ. 83:

⁶⁴ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 517, թ. 37—50:

⁶⁵ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 396, թ. 81:

⁶⁶ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 494, թ. 83:

⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 396, թ. 84:

⁶⁸ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 377, թ. 1:

⁶⁹ ՏՄՍ նույն տեղում:

⁷⁰ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 494, թ. 36:

կան բաղաճերում, իսկ մոտ 1500 հողի՝ Արազգայանում: Այդ տեղ շուտափութի կարգով նրանց համար կառուցվեցին փայտյա ժամանակավոր տներ, բաղնիք, հիվանդանոց, դպրոց, արհեստանոց, խանութ և այլն: Հայրենազարմների մի զգալի մասը, լինելով շրջվոր, բնականաբար սխտանատիկ օգնության կազմի էր զգում: Ուստի ժողովուրդի հարկերը աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի որոշմամբ ավելի քան 500 հոգի սնվում էին պետության հաշվին, իսկ մյուս մասին էժան գններով տրվում էին հաց և այլ մթերքներ⁷¹: 1926 թ. դարևանք Արազգայանի շրջանում Հայրենազարմներին տրամադրվում են 4 գյուղեր, հողամասեր, սերմացու և վարկեր՝ իրենց սեփական տնտեսություններն ստեղծելու համար: Նրանց տրամադրված գյուղերն էին՝ Արազգայանը, որտեղ տեղափոխվեց 99 բնուսանիք (290 մարդ), Արմաշը՝ 114 բնուսանիք (334 մարդ), Սուրենավանը՝ 34 բնուսանիք (112 մարդ) և Սմոն՝ 47 բնուսանիք (172 մարդ)⁷²:

Հայրենազարմներին պետության կողմից ցույց էր տրվում զգալի աջակցություն, որպեսզի կարճ ժամանակամիջոցում նրանք կարողանային ստեղծել իրենց սեփական տնտեսությունները: Քարնանը նրանց հատկացված հողերը հերկվեցին պետական միջոցներով կամ վարկային սկզբունքներով: Չորս գյուղերում հերկվեց ավելի քան 397 զեայտին տարածություն, որից 235 զեայտին՝ գյուղբամին միջոցով, 65 զեայտին՝ Արազգայանի աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի կողմից և 97 զեայտին՝ Գալալույ վարկային բանկության կողմից: Միաժամանակ Հայրենազարմներին տրվում են զգալի քանակությամբ անասուններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, բամբակի ու բանջարիղենի սերմեր և այլն⁷³:

Քանի որ ներգաղթածների անձնտեղ էին տեղական բնակչությանը, ալյամաններին, հողփողկոտները նրանց օգնելու համար առանձնացնում է գյուղատնտեսներ և այլ մասնագետներ: Արազգայանի շրջանում տեղավորված Հայրենազարմներին հատկացված հողամասերը ոտոզման ջրով ապահովելու համար ջրալին տնտեսության կողմից վերանորոգվում է նախկին «Կարա-

նովի» ջրանցքը և Արազից խմելու ջուր է մատակարարվում: Հողատակավորությունը վերացնելու և մշակելի տարածությունները ընդարձակելու նպատակով Սուրենավան և Արմաշ գյուղերի շուրջը ոտոզելի է զարգծում 150 զեայտին հողամաս: Նկատի առնելով, որ ներգաղթածների մեջ կային հմուտ ծխախոտագործներ և ծխախոտի մշակությունը Հայաստանում ուներ մեծ հեռանկարներ, Արմաշ գյուղում կազմակերպվում է ծխախոտագործների կոոպերատիվ միություն, ուր ընդգրկվում է 57 տնտեսություն: Միախոտի մշակությամբ էին զբաղվում նաև մի քանի մասնավոր տնտեսություններ, որոնք նույնպես արտոնյալ պայմաններով պետությունից ստանում էին վարկեր ու այլ միջոցներ՝ ծխախոտագործությունը ավելի զարգացնելու համար:

1925 թվականին ներգաղթածների համար մինչև 1926 թ. կեսերը կատարվում են նաև շինարարական աշխատանքներ: Արազգայան գյուղում կառուցվում է 12 նոր տուն և զերանորոգվում է նախկին Շերմանի բնակչության գործարանի շենքերից 63 սենյակ, ուր տեղափոխվում են 93 տնտեսություն՝ 271 շնչով: Արմաշում կառուցվում է 34 շենք, որտեղ բնակություն են հաստատում 104 բնուսանիք՝ 311 բնակիչներով: Ավար գյուղում կառուցվում է 12 շենք՝ 35 տնտեսությունների համար, որոնց ազգանքի թիվը հասնում էր 112 մարդու: Սմոն ներգաղթածները իրենց տրամադրված շինանյութերով վերանորոգում են բանջարի ու լոբյա շենքերը, ուր տեղափոխվում է 172 հողաց բաղաջած 47 բնուսանիք⁷⁴:

Հայրենազարմության կազմակերպման, ներգաղթողների տեղափոխման, նրանց տեղավորման և այդ կապակցությամբ կատարվող մյուս աշխատանքների իրականացման համար պահանջվում էին նյութական հսկայական միջոցներ: Սովետական կառավարությունը միշտ էլ զգալի ջրամարներ էր տրամադրում այդ նպատակների համար: Բազմական է առել, որ միայն 1923 թվականին ներգաղթած 953 հողու համար ՀՍՍՀ ներքոգործող կոմսարի գաղթականական բաժնի կողմից ծախսվել է 22.500 ոտոբի ոսկու կուրսով, չհաշված Հացահատիկով և այլ մթերքներով նրանց ցույց տրված օժանդակություն⁷⁵: 1925 թ.

⁷¹ ՏՄՆ նույն տեղում, ֆ. 30/116, ց. 1, ք. 335, թ. 121—127:

⁷² ՏՄՆ նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, ք. 1576, թ. 13—15:

⁷³ ՏՄՆ նույն տեղում, ֆ. 30/116, ց. 1, ք. 335, թ. 121—127:

⁷⁴ ՏՄՆ նույն տեղում:

⁷⁵ ՏՄՆ նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, ք. 1490, թ. 21:

ներգաղթած և գյուղական վայրերում տեղավորված հայրենազարմների կարիքները հողալու նպատակով ծախսված գումարը կազմել է 418,250 ոտրլի⁷⁶: Արտասահմանից ներգաղթող տրեւեստրիւնները, համաձայն շՄԽՉ Կենտրոնի կողմից 1925 թ. հունվարի որոշման, առնվազն 3 տարի ազատվում էին ամեն տեսակ հարկերից և օգտվում էին առանց մարտի ու վարձի բռնների փոխադրության վերաբերյալ ԽՍՀՄ աշխատանքի և պաշտպանության խորհրդի 1923 թ. օգոստոսի 16-ի որոշմամբ բնականում արտոնություններից⁷⁷: Սովետական Հայաստան ներգաղթած բանվորները, արհեստավորներն ու այլ մասնագետները լայն նախափորություններ էին ստանում վայելելու ազատ աշխատանքի պտուղները: Նրանց տրվում էին համապատասխան գյուղություններ և արտոնություններ, աշխատանքով ապահովվում էին առաջին հերթին, ստանում էին վարկեր և այլ միջոցներ:

Հայրենազարմների շնորհիվ հանրապետության ժողովրդական տնտեսությունը ձեռք էր բերում ճանաչում ու առաջնակարգ մասնագետներ, որովհետև նրանցից հատերը որակյալ արհեստավորներ, բանվորներ ու ճնտն երկրագործներ էին: Մինչև Սովետական Հայաստան ներգաղթելը սփյուռքահայ աշխատավորների ապրած շքերաց ու ատանդակյան կյանքը նրանց դարձրել էր սողուն և աշխատասեր: Մի կողմից այդ հանգամանքը, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց նկատմամբ սովետական կառավարության ամենօրյա հոգատարությունը, կարճ ժամանակամիջոցում ներգաղթածների տնտեսական վիճակի բարելավման իսկական երաշխիքներն էին: Քաղաքական ազատ ու լիբրալ կյանքը հայրենիքում, ինչպես նաև տնտեսական բարեկեցությունը ստեղծումը ուսուցողական վայրագությունների պատճառած վերերը, ժողանային մտտի անցյալի դրածն օրերի բոլոր տխուր մտապատկերներն ու արհավիրքները:

Մտավորապես այսպիսին է բնավ ոչ լրիվ պատկերն այն աշխատանքների, որ կատարել է սովետական կառավարությունը 1921—1925 թթ. հայրենիք վերադարձած սփյուռքահայ աշխատավորների տեղավորելու և սկզբնական շրջանում նրանց կարիքները հողալու ուղղությամբ: Այդ աշխատանքներն ավելի ակնհայտ են դառնում մեր հնկտի են առնվում այն ամենի, երբ նկատի են առնվում մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման արտադրությունները և այդ պայմաններում տեղի ունեցած ամբողջ ներգաղթյալի և գաղթականական շարժումն քննարկելու:

Այդ դժվարին ժամանակահատվածում 1921—1925 թթ., իրականացված հայրենադարձությունը տարագիր հայության ևսկատագրի նկատմամբ շեղում հոգատարության դրսևեման մի վառ օրինակ է, որ ցուցաբերեցին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն ու սովետական կառավարությունը, Անդրֆեդերացիայի և ՍՍՀՄ կառավարությունների ամենալայն աջակցությամբ: Տասնյակ հազարավոր սփյուռքահայ աշխատավորներ հայրենիք վերադառնալու նվերական իրձների իրականացումը 1921—1925 թթ. ակնհայտ կերպով ցույց տվեց, որ աշխարհով մեն ստեղծած տարագիր հայության փրկության միակ կայանը Սովետական Հայաստանն է: Պետք է ասել, որ խիստ դժվար դրած է այժմ վերականգնել այդ տարիներին ներգաղթածների ստույգ թիվը: Բազմաթիվ աղբյուրների համադրմամբ մենք փորձել ենք պարզել 1921—1925 թթ. ընթացքում արտասահմանից ներգաղթածների թիվը, կազմելով ստորև բերված աղյուսակը⁷⁸:

Տարև թիվը	Մրտեղից են ներգաղթել	Հնտանիք- ների թիվը	ներգաղթած- ների թիվը
1921	Միջագետքից	—	3000
1922	Միջագետքից, Իրանից, Կ. Պոլսից և այլ վայրերից	2001	6552
1923	Վանից, Իրանից և այլ վայրերից	258	953
1924	Հունաստանից, Սիրիայից, Կ. Պոլսից և այլ վայրերից	783	4167
1925	Հունաստանից, Միջագետքից, Կ. Պոլսից և այլ վայրերից	1459	5016
Ընդամենը		4501 ընտանիք	19688 մարդ

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 129, ց. 1, ք. 1576, ք. 13—15.

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 13, ք. 4, ք. 1—2.

⁷⁸ Տե՛ս շՄՍՀ ՀՊԸ ՊԿԿ, ֆ. 40/113, ք. 377, ք. 3, ք. 494, ք. 7, և 33—35, ք. 518, ք. 10, ֆ. 123, ց. 1, ք. 1576, ք. 13—15, ք. 1640 ք. ք. 21—35, ֆ. 30/116, ց. 1, ք. 335, ք. 121—127, ք. 2352, ք. 19—28, ՀժժՄ. Նա՛ն՝

Սակայն պետք է նշել, որ ազյուսական բերված տվյալները միայն մոտավոր գաղափար կարող են ապա ներգաղթածների իրական թվի մասին անկասակ մը, որ 1921—1925 թթ. ընթացքում ներգաղթածների թիվը շատ ավելին է եղել: Ազյուսական բերված թվերի մեջ չեն մտել արտասահմանից անհատական վիզաներով, առանձին բնտանիքներով կամ փոքր խմբերով եկած շատ հայրենազարմներ: Այնուհետև որոշապես անհամաձայնություն է նկատվում ազյուսական բերված բնտանիքների և շնչերի թվի միջև: Գա հետևանք է այն բանի, որ ներգաղթողների մեջ հաճախ եղել են մեծ թվով որբեր, որոնք որպես առանձին տնտեսություններ չեն հաշվվել:

1921 թ. տեղի ունեցած ներգաղթի և ընդհանրապես գաղթականության տեղաշարժերի վերաբերյալ ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել այդ աշխատանքների նոր կազմակերպման և հապճեպ կատարման հետևանքով: Մինչդեռ հայտնի է, որ 1921 թ. իրականացվեց փոքրգրային արկածախնդրության լիկվիդացման ժամանակ դաշնակիների տարածած բասապրությունների հետևանքով Իրան անցած ավելի քան մեկ տասնյակ հազար փախուսականություն, ինչպես նաև Հայաստանից հեռացած ազրբեջանցի և այլազգի գաղթականության վերադարձը⁷⁹:

Վերը բերված ազյուսակի մեջ չեն արտահայտված նաև սովետական մյուս հանրապետություններից Հայաստան տեղափոխվածները, որոնք նույնպես զգալի թիվ էին կազմում: Ինչպես նախկինում նրանք Հայաստանից դուրս ապաստան էին գտել, սակայն հայրենի երկրում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո զանգվածաբար վերադառնում էին հարազատ վայրեր, հաճախ ոչ մի տեղ հաջածաման չենթարկվելով: Իրականում, այսպիսով, 1921—1925 թվականների Սովետական Հայաստան են ներգաղթել շատ ավելի մեծ թվով տարազիրներ, քան արտահայտված է վերը բերված ազյուսական:

Ինչ խոսք, որ այնքան էլ մեծ չէ երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիների թվերը արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթածների թիվը: Բայց, երբ նկատի են առնվում այն զովարին պայմանները, որոնց մեջ սկզբնա-

կան շրջանում իրականացվում էր ներգաղթը և հիմք դրվում աղահանավաճման հայրենասիրական շարժմանը, այդ դեպքում արդեն հասկանալի են դառնում հայրենադարձության հսկայական կերևորությունն ու անդնատեսելի նշանակությունը, որպես սովետական իշխանության շնորհիվ հայ ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկի:

Այսպիսով, սովետական կառավարությունը, ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց, մեծ ուշադրություն է հոգատարություն ցուցաբերեց ինչպես հանրապետությունում գտնվող արևմտահայ գաղթականության, այնպես էլ սփյուռքահայ տարազիրների բախտի նկատմամբ: Եվ գործադրելով գեներալույն շանքեր, սովետական կառավարությունը լուծեց ինչպես երկրում եղած արևմտահայ գաղթականության հարցը, այնպես էլ կազմակերպեց սփյուռքահայ աշխատավորների առավել մշվարին կազմության մեջ գտնվող մասի ներգաղթը:

Սփյուռքահայ աշխատավորները Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, զգալով սովետական կառավարության չեքմ վերաբերմունքն իրենց նկատմամբ, երախտագիտություն լի, անմիջապես լքում էին տեղաբնակ աշխատանքի և շանում շուտով վերականգնել իրենց ավերված օջախները ազատագրված հայրենիքում: Հայրենադարձները միաժամանակ կոչ էին անում իրենց նախկին բախտակիցներին՝ նույնպես վերադառնալ Սովետական Հայաստան և ձեռնամուխ լինել նրա վերաշինության վեճ գործին:

Ահա այդ երախտագիտության կոնկրետ վկայություններից մեկը, որ արտահայտել են 1924 թ. ամռանը Կ. Պոլսից հայրենիք ներգաղթած մի խումբ Հայաստավորների արտասահմանի իրենց տարազիր եղբայրների ուղղված նամակում. «Այն մարդավանը վերաբերմունքը, որ մենք վայելեցինք խորհրդային երկրում ընդհանրապես, և այն չեքմ, սիրալիք ընդունելությունն ու հոգատար վերաբերմունքը, որ իր սուղ միջոցներով մեզ ցույց տվեց մասնագրգապան խորհրդային Հայաստանը, մեզ միանգամայն հիացրեց. մենք զգացված՝ մեր անկեղծ երախտագիտական շնորհակալությունն ենք հայտնում սիրահրգային Հայաստանի կառավարությանը, հայտնելով մեր պարտաստականությունը՝ բովանդակ ուժերով լքվելու նրա ձեռնարկած կուլտուր-շինարարական աշխատանքներին:

Թող լսեն օտար երկրներում թափառող մեր ստանդակա-

⁷⁹ Խորհրդային Հայաստան—Շինգ Կոստի 1920—1925թ., ժողովածու, էջ 69 և 204. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստան, էջ 255:

⁷⁹ Տճ՝ 2002 ՀՀԹԹ ԳԳԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 8, Թ. 135:

կղաքայինները, որ միայն և միայն կործրդային Հայաստանում վերջ գտան մեր առաջապանները և մենք տեսանք մարդկային, բնկերական վերաբերմունք, որին մինչև այժմ այնքան ծարավի էինք: Այստեղ միայն դեհաստվեց մեր աշխատանքը և կարելիություն տրվեց լովկելու շինարարության հսկա գործին...»⁸⁰:

Սովետական կառավարությունը, ընդառաջելով սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին և կազմակերպելով մեծ թվով տարագիրների հայրենադարձությունը, միաժամանակ չէր կարող աչքաթող անել այն հանգամանքը, որ գաղթականական շատ տնտեսություններ զեռես լիովին ապահովված չէին հողով, հարմար բնակարաններով և այլ միջոցներով: Հաշվի առնելով այդ ամերը, ՀՍԽՖՍՀ Ժողովուրդի 1926 թ. հունվարի 21-ին հաստիկ բննարկման ենթարկեց աշխատավորական ներդաղթի հանձնաժողովի նախագահ Ասր. Մառավյանի գեկուցումը գաղթականության գրություն մասին: Նկատի են առնելով հանրապետությունում գոյություն ունեցող խիստ սակավահոգությունները և 1925 թ. ժամանած գաղթականների տեղավորման հետ կապված գովարությունները, նյութական խոշոր միջոցների անհրաժեշտությունը և այլն, Ժողովուրդի որոշում կայացրեց սփյուռքահայերի գանդվածային հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին⁸¹:

Միաժամանակ Ժողովուրդի հաստատեց գաղթականության նեղավորման միջոցառումների 1926/27—1930/31 թթ. հնգամյա հեռանկարային պլան, որի իրականացումը լիովին ու վերջնականապես կրարելով մեր գաղթականության տնտեսական գրությունը և իսպառ կվերացնել գաղթականան ունուր սոցիալիզմի ուղին թնակտիած Սովետական Հայաստանի արդեն լիբրավ բաղաբացիներ դարձած տասնյակ հաղաբավոր նախկին տարագիրների վրայից:

Չնայած սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին ՀՍԽՖՍՀ Ժողովուրդի վերը նշված որոշմանը, 1926 թ., ինչպես և հետագա տարիներին, դարձյալ շարունակվեց հայրենադարձությունը: Տարաբախտ պանդուխտներ իրենց փրկություն տեսնում էին Սովետական Հայաստանում: Արտահայտելով զգուրսահայ աշխատավորների

հայրենակարոտ մտերի ու իղձերի խտացած հանրագումարը, Մարտիում հրատարակվող «Հայ սիրտ» թերթը գրում էր. «Մեզ համար ինչ կա ավելի դյուրեական, ավելի հանկուցիչ՝ քան վերածնվող հայրենիքի մը լուսատու պատկերը:

Նեուտ ենք այդ պատկերին, բայց նա կա, կմնա, նա մարմնացած հույս է, որ կուուուցանե մեր կյանքին իմաստը, առանց այդ հայրենիքին, առանց անոր բարգավաճ գոյության՝ ինչ մեսք կրնար ունենալ մեր կյանքը. ինչ արժեք ապրել առանց սեփական բույնի, առանց ինքն իր կամքին տեր ըլլալու, այս-ինքն առանց մարդկային արժանապատվության:

Ուրեմն նոր հույսերու այս լուսածագին մեջ մեր իղձերն ու մաղթանները կուղղվին միայն և միայն մեր սեփական բույնին, մեր Հայաստանին»⁸²:

«Հայ սիրտը» նշում էր, որ չնայած զեռես սոցիալտային չեն հայրենիքի տնտեսական պայմանները, բոլորը չէ. որ ունեն իրենց «երդիկը», բայց, այնուամենայնիվ, նա լեցուն է ինկելության մեծ հույսերով, հույսեր, որոնք կոթողված են շինարար ու ազատ աշխատանքի և հետատես ու խոհուն բաղաբականության հիմքի վրա: Ահա սրա շնորհիվ էր, որ սփյուռքահայ աշխատավորությունը անվերապահորեն կանդնել էր Սովետական Հայաստանի կողքին: Արտահայտելով տասնյակ հաղաբավոր պանդուխտների տենչությունը, թերթը մաղթում էր, որպեսզի որքան կարելի է արագ զոյանան ավելի մեծ ու ցանկալի կարելություններ, սորպեսզի հայրենաբաղձ հայ հողիները կարենան կրթալ Հայաստան, այլևս այնտեղ աշխատելու, այնտեղ ապրելու և այնտեղ ալ մեռնելու համար, որովհետև դա է նրանց հայրենիքը, նրանց Վերկուրյան միակ կայանք»⁸³ (ընդգծումը մերն է. — Չ. Մ.):

Այսպիսով, իր գոյության առաջին իսկ օրերից Սովետական Հայաստանը դարձավ համայն հայ աշխատավորների իսկական օրարան, այն հանգրվանը, որտեղ հետագա տարիներին ավելի մեծ թվով սփյուռքահայեր վերջնականապես գերեզմանեցին գաղթականի իրենց անիծյալ ցուպը և դարձան սովետական լիբրավ բաղաբացիներ, սոցիալիտական շինարարության գործուն մասնակիցներ:

⁸⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 7 հուլիսների, 1924 թ., N 229.
⁸¹ ՏՄ և ՀՍԽՖՍՀ ԶՊՍ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 318:

⁸² «Հայ սիրտ», շաբաթաթերթ, Մարտի, 1 հունվարի, 1926 թ., N 26:
⁸³ Նույն տեղում:

2. Հայրենակցական միությունների գործունեության
աշխուժացումը և սփյուռֆահայերի հայրենադարձությունը
1926—1936 թվականներին

Միությունահայության նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության շրջահայաց քաղաքականությունը սփյուռքում ստորհանարար առաջ բերեց մի շատ խրախուսելի հայրենասիրական շարժում: Գա այնտեղ գոյություն ունեցող հայրենակցական, վերաշինաց, կրթասիրաց և այլ անուններով հայանի միությունների ու քնկերությունների կողմից Սովետական Հայաստանում ներգաղթողների համար նոր ավաններ, շենքեր ու զանազան ձեռնարկություններ հիմնելու ձգտումն էր, որի շնորհիվ նարավոր կլիներ հայրենիք փոխադրել ավելի շատ տարագիրներ:

Միությունում գործող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ կազմակերպությունների շարքում հայրենակցական միությունները կատարում են շատ շնորհակալ ու խրախուսելի աշխատանք: Գրքանց մեծ մասը հայկական գաղթականներում հանդես է եկել զեռես նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը և նպատակ է ունեցել օգնել իր հայրենի գյուղի, քաղաքի կամ գաղափի կրթական-մշակութային գործին: Սակայն արևմտահայության մեծ լզեռեցից հետո, երբ գրեթե լիովին հայազրկվեց ու ավերակների վերածվեց Արևմտյան Հայաստանը, այդ միությունները փոխեցին իրենց բնույթն ու նպատակը: Գրանք սկսեցին հաշվառման վերցնել կոտորածները փրկված իրենց հայրենակիցներին, ճշտել նրանց հասցեները, օգնել նրանց կյանքի ճիշտ ուղի ընտրելու գործում և այլն: Այդպես սփյուռքում կազմակերպվեցին մոտ 300 միություններ, որոնք կրում էին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների, քաղաքների ու գյուղերի անունները:

Հայրենակցական միությունների գործունեությունը նոր իմաստ ու բովանդակություն ստացավ, երբ տարագիր հայությունը զանգվածաբար ուղղվեց զեպի Սովետական Հայաստան՝ այն դիտելով որպես համայն հայության մայր հայրենիքը: Այդ պայմաններում հայրենակցական միությունները որդեգրեցին «Հայաստանի վերաշինման ու կառուցման» նշանաբանը, բուն իր վերածնված հայրենիքի մեջ էին նրանք տեսնում նաև տարագիր հայության փրկությունն ու ապագան:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո հայության համար ստեղծված նոր իրադրությունը հայրենակցական միություններին թելադրում էր որդեգրել գործունեության նոր ուղիղի, ամեն կերպ զորավոր լինել Սովետական Հայաստանին և նպաստել ի սփյուռս աշխարհի իրենց հայրենակիցների հայրենադարձության իրականացման գործին:

Սակայն այդ մտադրությունը հեշտությամբ չէր զույգ գալիս: Գաշնակներ ամեն ճիղ ու ջանք գործադրում էին, որպեսզի խափանեին հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ դիրքորոշումը: Նրանք հայրենակցական միություններին խորհուրդ էին տալիս նույնիսկ Աֆրիկայում կամ Ամերիկայում փոշիացնել հայրենակցական միությունների միջոցները, քան թե Հայաստանում անցկացնել մի ջրանցք կամ կառուցել մի տուն հենց իրենց՝ սփյուռքից հայրենիք դարձող տարագիրների համար:

Գաշնակների նման բանասարկությունների հետևանքով էր, որ ԱՄՆ-ում գտնվող Հաճընցիների հայրենակցական միության ղեկավարները 20-ական թվականների կեսերին մտադրվել էին Միրիայում կառուցել «Նոր Հաճըն» ավանը և այնտեղ հավաքել բոլոր հաճընցիներին: Սակայն հաճընցի տարագիրները ճիշտ կառուցեցին այդ հայրենադավ մտադրության իրական հետևանքները և ժամանակին հայահարգված տվին այդ որոշման իրականացմանը⁸¹: Նրանց միահամուռ բողոքները ցույց տվեցին, որ սփյուռահայության հիմնական զանգվածը իր ապագան անվերապահորեն կապել է Սովետական Հայաստանի հետ և ոչ մի խաբույթուն չի կարող սասանել նրա հավատը հայրենիքի նկատմամբ:

Ահա հենց այդ ժամանակ էլ սկիզբ առավ հայրենակցական միությունների վճռական շրջադարձը զեպի Սովետական Հայաստան, որտեղ ստորհանարար առաջացան պատմական Հայաստանի մի շարք գավառների, քաղաքների և գյուղերի անուններով նոր ավաններ ու թաղամասեր: Հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ ուղիղ ընթանալու հայրենասիրական առաջին օրինակը տվողներից մեկը եղավ ԱՄՆ-ում գտնվող Արաբկիրցիների հայրենակցական միությունը: Արաբկիրցիները դիմումը հարգվեց սովետական կառավարության կողմից և

⁸¹ Տե՛ս «204-ի ակնկալույթ», Երևան, 1927 թ., № 1, էջ 13—14:

նրան թույլատրվեց այն ժամանակվա նրանի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում կառուցել «Նոր Արարկիր» ավանը, ուր կկարգանային հավաքվել տարագիր նախկին արարկիրցիները⁸⁵:

Նոր Արարկիրը, որի հաստակագիծը պատրաստել էր ակադեմիկոս Ար. Թամանյանը, մեծ հանդիսավորությամբ համադրվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման հիմնարկը տարեդարձի օրը՝ 1925 թ. նոյեմբերի 29-ին⁸⁶:

Սովետական կառավարության հետևողական օգնության և հայրենակցական միության ցանցերի շնորհիվ արագորեն աճեց նոր Արարկիրը: Արգեն 1928 թ. վերջերի այնտեղ կառուցվել էր 51 տուն և հայրենազարձ բնակիչների թիվը հասել էր 762-ի: Ավանն ուներ մանածագործների, պղնձագործների, դերձակների, կոշակարների, զուլպայագործների արտելներ, գրպոց, մանկապարտեզ, ակումբ, գրադարան և այլ օջախներ⁸⁷:

Դեռևս 1925 թ. գարնանը, էլժիմանի շրջանում, էլժիլարի շրանցով ոռոգվող մի բնագրծակ հողամասի վրա, ՀՊԿ-ի կենտրոնական վարչության ցանքերով և տարիներ առաջ եվգոլիթացիներին կտակված 2500 ֆունտ ստերլինգ գումարով (մոտ 25000 օտրլի) հիմնադրվել էր նոր Եվգոլիթ գյուղը, որտեղ բնակություն էին հաստատում Հայաստան ներգաղթող եվգոլիթացիները⁸⁸:

Գրեթե նույն ժամանակ, նրանի հարավ-արևելյան արվարձանում, Թոխմախան լճի մոտ, հիմնադրվեց «Նոր Բյութանիա» ավանը՝ Հուլաստանից ներգաղթած բյութանիացի, զմյուտիացի, առաքաղաքցի, սերասացի և բիելինցի հայրենազարձների կողմից: Սկզբում նոր Բյութանիայում բնակություն հաստատեցին մոտ 60 հայրենազարձ անտեսություններ, որոնք զբաղվում էին ծխախոտագործությամբ, շերամապահությամբ և այլ մանկարժեք կուլտուրաների մշակությամբ: Նրանք բնակվի տներ կառուցելու, գյուղատնտեսական գործիքներ և սերմեր ձեռք բերելու համար արտոնյալ պայմաններով վարկեր էին

ստանում նրանի գաղափարներից, գյուղանկից և ուրիշ հաստատություններից⁸⁹:

Մինչ ժողովուրդի հյուսիս արևմտյան շրջաններից հանձնաժողովը զեռնա 1925 թ. մարտին ընդառաջել էր նաև Սերաստիայի վերաշինաց միության ցանկությանը և թույլատրել Սովետական Հայաստանում հիմնել գորգագործական արհեստանոց և այնտեղ տեղափոխել մոտ 1200 գորգագործ սերաստացիների և ինժեներական օրրերի: Այնուհետև բավարարվեց սերաստացիների խնդրանքը՝ Սովետական Հայաստանում նոր Սերաստիանունով ավան հիմնադրելու մասին: Ինչպես նախատեսվում էր, հենց այդ ավանում էլ պետք է կառուցվեր գորգագործական արհեստանոց և միաժամանակ հող հատկացվեր երկրագործությամբ զբաղվել ցանկացողներին⁹⁰:

Սովետական Հայաստանում հետագայում այդպիսի հաստատություններ ստացան նաև Մալաթիայի կրթասիրաց ընկերությունը⁹¹, Քորթեքիների ուսումնասիրաց ընկերությունը⁹², Դաստմոնի լուս-ուսումնասիրաց ընկերությունը⁹³, խարբերացիները, թոմարագիները, կեսարացիները, երզնկացիները և Արևմտյան Հայաստանից ու ընդհանրապես Թուրքիայի այլևայլ անկյուններից աշխարհի տարբեր կողմեր ցրված բազմաթիվ ուրիշ հայ տարագիրներ⁹⁴:

Ահա այդպես, սովետական կառավարության, համապատասխան հայրենակցական միությունների և որոշ եվրոպացիությունների ու կտակների միջոցներով ձեռնարկվեցին նոր Մալաթիայի (1927), նոր Սերաստիայի (1928), նոր Խարբերդի (1930), Նուբարաշենի (1930), նոր Թոմարայի (1931), նոր Կեսարիայի (1934), նոր Տիգրանակերտի (1934), նոր Տարսնի, նոր Երզնկայի, նոր Յոզզասի, նոր Ամասիայի և այլ ավանների հիմնադրման աշխատանքները⁹⁵:

⁸⁵ ՏՄՍՍ նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 418, թ. 19-20 և գ. 518:

⁸⁶ ՏՄՍՍ նույն տեղում, գ. 493, թ. 44-45:

⁸⁷ ՏՄՍՍ նույն տեղում, թ. 62:

⁸⁸ ՏՄՍՍ նույն տեղում, թ. 23:

⁸⁹ ՏՄՍՍ նույն տեղում, թ. 15, և գ. 421, թ. 152:

⁹⁰ ՏՄՍՍ նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 578, թ. 2-11:

⁹¹ ՏՄՍՍ նույն տեղում: Հետագայում այդ ավաններից մի քանիսը տարբեր պատճառներով ենթարկվեցին անվանափոխության, իսկ շատերը մինչև օրս էլ կրում են իրենց պատմական անունները:

⁸⁵ ՏՄՍՍ ՀՊՈՒ ՀՀՊԵ ՊԿՄ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 30:

⁸⁶ ՏՄՍՍ «Խորհրդային Հայաստան», 1 դեկտեմբերի, 1925 թ., № 273:

⁸⁷ ՏՄՍՍ «Ներսես», Խորաթ թերթ, Փարիզ, 17 դեկտեմբերի, 1929 թ., № 468:

⁸⁸ ՏՄՍՍ ՀՊՈՒ ՀՀՊԵ ՊԿՄ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 320, թ. 1-10:

ՀՍԽՀ ժողովմարտի հասուկ որոշմամբ հայրենակցական միությունների կողմից Հայաստանում կատարվող շինարարական աշխատանքների ղեկավարությունը հիմնականում ղրգված էր 204-ի կենտրոնական վարչության վրա՝ 204-ը ոչ միայն՝ կազմակերպական, այլև նյութական իմաստով հսկայական օգնություն էր ցույց տալիս հայրենադարձների համար նոր ավանների շինարարական աշխատանքներին⁹⁶։

Հայրենակցական միությունների և սփյուռքահայ առաջադիմական այլ կազմակերպությունների այս նոր վերաբերմունքը հնարավորություն տվեց սովետական կառավարությանը շարունակելու հայրենադարձությունը։ Եվ ա՛հա 1926 թ. Լուսնատանից հայրենիք ենթազգթեց 3120 մարդ, 1927 թվիին՝ դարձյալ՝ 2ուհաստանից 1200 մարդ և 4. Պոլսից՝ 400 մարդ։ 1928 թ. 709 հոգի ենթազգթեցին Լուսնատանից, 90 հոգի՝ 4. Պոլսից, 70 հոգի՝ Մարտիից։ 1929 թվականին Ֆրանսիայից (Մարսել) և Քուրբիայից (4. Պոլսի) Սովետական Հայաստան ենթազգթեց 106 տնտեսություն՝ 282 մարդ։ Այսպիսով, 1926—1929 թթ. ընթացքում Լուսնատանից, Քուրբիայից և Ֆրանսիայից եկած հայրենադարձների թիվը, անշուշտ ոչ լրիվ ավյալներով, կազմեց 5863 մարդ⁹⁷։

Սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը ավելի մեծ թափ ստացավ ՀՍԽՀ կենտրոնիկոմի և ժողովմարտի 1931 թ. օգոստոսի 10-ի «ՀՍԽՀ սահմանները արտասահմանի աշխատավոր հայրի մասսայական նոր ենթազգթ արտանելու մասին» որոշումից հետո⁹⁸։ Այդ որոշման մէջ նշված էր, որ ընսյած Սովետական Հայաստանի դեմ արտասահմանում բուրժուական կոռավարությունների ու կոտակցութւյունների կողմից նյութվող զավերին և երկրի ներսում դասակարգային թշնամիների համառ զիմազորությանը, սոցիալիստական շինարարությանը բուրժուակականներում ձեռք բերված նվաճումների հետանքով վերազգվել է զործարկությունը ինչպես ամբողջ Սովետական Միության մէջ, այնպես էլ Հայաստանում։ Իրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում արտասահմանյան երկրներում առաւայող հայ

աշխատավորների նոր զանգվածների հայրենադարձության իրականացումը։ Այդ նպատակով կազմակերպվում է ՀՍԽՀ ժողովմարտի առընթեր ենթազգթի հասուկ հանձնաժողով՝ ժողովմարտի նախագահի տեղակալ Ար. Երզնկյանի ղեկավարությամբ։

ՀՍԽՀ կենտրոնիկոմի և ժողովմարտի վերջ նշված որոշման մէջ ենթազգթի հանձնաժողովին հանձնարարվում էր սահմանել ենթազգթողների թիվը, նրանց ընդունման ժամկետները, մատակարարման և ֆինանսավորման հետ կազմված բուրժուակների մշակումն ու լուծումը, հայրենադարձներին բարձրագույնությունների աշխատանքով ապահովելը, հանրապետության սահմաններում ընկալեցնելը և այլն։

Ի կատարում վերհնչյալ որոշման, ավելի կազմակերպված ձեռով, 1932—1933 թթ. ընթացքում Լուսնատանից, Բուլղարիայից և Ֆրանսիայից Սովետական Հայաստան ենթազգթեցին շուրջ 8007 մարդ։ Ֆրանսիայից առաւել մեծ ենթազգթ կատարվեց հատկապես 1936 թվականին։ Այդ ժամանակ հայրենիք եկավ ավելի քան 1800 մարդ⁹⁹։

Բացի մեծ խմբերով կատարված հայրենադարձությունից, 1926—1936 թթ. ընթացքում անհատական վիզաներով արտասահմանյան տարրեր երկրներից Սովետական Հայաստան են ենթազգթել ևս 6926 մարդ¹⁰⁰։

Այսպիսով, 1926—1936 թթ. ենթազգթածների ընդհանուր թիվը կազմում է 22598 մարդ։ Եթէ դրան ավելացնենք նաև 1921—1925 թթ. ենթազգթածների թիվը՝ 19688 շունչ, մոտավոր ճշտութեամբ կարելի է ասել, որ 1921—1936 թթ. ընթացքում օտարությունից հայրենիք են վերադարձել 42286 արագրներ։ Մտաւորապես նույն թիվն է նշված նաև ՀՍՍՀ արտգործող կոմատի կողմից 1944 թ. նոյեմբերին այդ մասին կազմված տեղեկանքի մէջ, որի համար հիմք են ծառայել ինչպես արխիւային վավերագրերը, այնպես էլ Փարիզում լույս տեսնող «204» ամսագրի 1935 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների համարները և «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1936 թ. մայիսի 20-ի համարում եղած հաղորդումը¹⁰¹։

⁹⁶ Տե՛ս «204», ամսագր, Փարիզ, 1934 թ., № 3, էջ 130.

⁹⁷ Տե՛ս ՄԻԻ ՀՄԳՈՒ, ֆ. 7, ց. 35, ք. 9, ք. 24—26 և ՀՍՍՀ ՀՄՈՒ ՊԿԸ, ֆ. 123, ց. 1, ք. 1588:

⁹⁸ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 20 օգոստոսի, 1931 թ., № 194:

⁹⁹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՄՈՒ ՊԿԸ, ֆ. 123, ց. 1, ք. 1588:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, ք. 44, ք. 1:

1932—33 և 1936 թվականներին ներգաղթած տնտեսությունները Հիմնականում տեղափոխվեցին Հայրենազարմների համար կառուցված ալաններում, Երևանում և նրա արվարձաններում, Լենինականում, Կիրովականում, Անի-Պեմզայում, Իշխանում, Ստեփանավանում, Լամբարուի (այժմ՝ Բազրատաշեն) սոփոտում և այլ վայրերում:

Չնայած 209-ի, հայրենակցական միությունների և բարեգործական այլ հաստատությունների կողմից ներգաղթողներին ցույց տրվող օգնությունը, առանց սովետական կառավարության բազմակողմանի աջակցության, նրանց կարիքների նկատմամբ ամենօրյա չոգաստարության, անհասարկ կլինեք հայրենաշարժների դրույթյան շտաբային բարելավումը: Սովետական կառավարությունը զգալի զուտարեն արամպորեց մասնավորապես 1932—1933 թթ. ներգաղթածների ճանապարհածախսի, սննդի, նրանց համար բնակարանների, զպրոցներ կառուցելու և այլ միջոցներ ձեռք բերելու գործի¹⁰²:

Սակայն հարկ է նշել, որ հայրենազարմների ալանների շինարարությունը, նրանց կոմունալ-կենցաղային կարիքների բավարարումը որոշ տեղերում այնքան էլ լավ չէր կազմակերպված, որը երբեմն արգարացի զժողովուրդներին տեղիք էր տալիս:

Նյութական ու կենցաղային վատ պայմանների հետևանքով հայրենազարմների որոշ մասի մեջ, հատկապես 1932—1933 թթ. ներգաղթածների մոտ, առաջ էին եկել զժողովուրդները: Նման արամազրությունների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկը բնակարանային վատ պայմաններն էին: Օրինակ, 1933 թ. հունվարին Լուսառատայից ներգաղթած և Անի-Պեմզայի բանականում տեղափոխված 138 տնտեսությունները 2—3 բնակիքով միասին բնակվում էին մի սենյակում, որոշ մասը՝ զպրոցի շենքում և այլ տեղերում¹⁰³, երբեմն վրիպումներ էին թույլ տրվում հայրենազարմներին աշխատանքի տեղափոխելու ժամանակ: Այդ բարդի հարցերի լուծման ժամանակ ոչ միշտ էին ուշադրության առնվում հայրենազարմների մասնագիտությունները, Բարձր որակավորում ունեցող շատ մասնագետներ՝ միասնակիներ, ար-

հետափոխներ, ծխախոտագործներ և այլն, աշխատանքի էին ուղարկվում որպես սեղադր բանվորներ: Այդ պատճառով էլ այդպիսիներից շատերը թողնում էին այլ վայրերում իրենց արժան աշխատանքը և տեղափոխվում Երևան կամ Լենինական: Գրա հետևանքով լրացուցիչ զժողովուրդներն էին առաջանում նրանց ինչպես բնակարանով, այնպես էլ համապատասխան աշխատանքով ապահովելու գործում: Օրինակ, 1932—1933 թթ. սկզբում Ղարաբրիխայում (այժմ՝ Կիրովական), Անի-Պեմզայում, Իշխանում և Ղափանում տեղափոխված 471 տնտեսություններից 414-ը կարճ ժամանակ անց հեռացել էին իրենց տեղիքից, մեկնել Երևան կամ Լենինական¹⁰⁴:

Տեղական որոշ կազմակերպությունների ղեկավարության կողմից երբեմն ոչ չոգաստար, բյուրոկրատական վերաբերմամբ էր ցուցաբերվում ներգաղթածների կարիքների նկատմամբ (Փանարեճէկի շինարարություն, Անի-Պեմզա և այլն)¹⁰⁵:

Բայց, չնայած այս վերաբերմունքին, հայրենազարմների հիմնական զանգվածը ճիշտ էր բժբեռնում եղած պակասությունների ու անհարմարությունների պատճառները և համբերատար ձևով հաղթահարում այդ ժամանակավոր զժողովուրդներին: Ահա թե ինչ է առում այդ կապակցությամբ 1936 թ. կրոնից ներգաղթածներից մեկը, որը բնակություն էր հաստատել Նոր Մալաթիայում. «Այնտեղ (Կրոնում.—Ն. Մ.) ունի չորս սենյակ,— գրում էր այդ հայրենազարմը,— ստանում էի օրական 30 ֆրանկ, այստեղ դեռ նեղվում եք, բայց մնա չունի, մեք հայրենիքն էլ, մենք պետք է կառուցենք և մեզ համար լավ կլանք ստեղծենք: Մեք զալու ժամանակ (Ֆրանսիայից հայրենիք զալու ժամանակ.—Ն. Մ.) ինձ բարձր առջարկվեց մնալ, սակայն ես նրանց պատասխանեցի, որ ես տառապի եմ իմ հայրենիքին մտառյալ և մեծիցի նրանց առաջարկը»¹⁰⁶:

Այդպես էլ մտածում ու գործում հայրենազարմների ճշնշող մեծամասնությունը և հայրենիքում իր համար բարեկեցիկ կլանք ապահովում իր սեփական ջանքերով: Իսկ այդ ջանքերը անկասկած հաջողությամբ էին պսակվում, որովհետև միահյուսվում էին այն մեծ աշխատանքների հետ, որ կատարում

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 1428, 1432, 1770, 1777 և այլն:
¹⁰³ Տե՛ս ՄԼԻ ՀԽՊՈՒ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 72, ք. 63—64:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, գ. 162, ք. 1—2:
¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:
¹⁰⁶ Նույն տեղում, գ. 72, ք. 63—64:

էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնը և կառավարութիւնը հայրենազարմանքի դրոթիւյան բարեխղճման ուղղութիւնը:

1933 թ. սեպտեմբերի 21-ին 244 Կենտկոմի բարտուղարութիւնը բննարկեց «Ներգաղթածների դրոթիւյան և նրանց հետ տարբող աշխատանքների մասին» հարցը և ընդունեց կոնկրետ ու ծավալուն որոշում, որը կուսակցական ու սովետական օրգանների ուղարութիւյան կենտրոնում էր դնում այդ գործը:

Կենտկոմի բարտուղարութիւնը գտավ, որ ներգաղթածների դրոթիւնը և նրանց հետ տարբող աշխատանքները միանգամայն անբավարար են մի շարք շրջաններում ու ձեռնարկութիւններում (Ղուրղուզիլի, Ամսրա, ինիսականի մօի կոմբինատ, Յ. րդ սովխոզ և այլն): Խիստ քննադատութիւյան ենթարկվեց այն հանգամանքը, որ չնայած ներգաղթածների շրջանում տարվելիք աշխատանքների մասին Գենտկոմի բազմաթիվ որոշումներին, մի շարք կենտրոնական մարմիններ, շրջկոմներ և շրջսովխոզներ (լուստողիմատ, հոգժողիմատ, առժողիմատ և հատկապես Երևանի, Լենինականի, Ղուրղուզիլի, Վաղարշապատի (այժմ՝ Էջմիածին) և այլ բաղկոմներն ու շրջկոմները) չեն կենսագործել այդ որոշումները:

Փոյութիւն ունեցող անցանկալի դրոթիւնը շտկելու նպատակով 244 Կենտկոմի բարտուղարութիւնը որոշում է ժողովուրդին աղընթեր ստեղծել ներգաղթածների շրջանում աշխատանքի հատուկ կոմիտե, մշտական աշխատողների պարատով ժողովուրդին հանձնարարվում է այդ կոմիտեին հատկացնել զրամական և այլ միջոցների զգալի ֆոնդեր, արագացնել հայրենազարմանքի բնակարանային շինարարութիւնը, բարելավել նրանց բժշկական սպասարկումը, օգնել հաղուտեղենով ու կոչիզեղենով, զարոցահասակ բոլոր երիտանների ընդգրկել զարգեցնելու և այլն:

Որոշման մեջ հանձնարարվում է 244 բաղկոմ-շրջկոմներին՝ ուժեղացնել բազմասայական և կուլտուրական աշխատանքները ներգաղթածների շրջանում, այդ նպատակով առանձնացնելով հատուկ աշխատակիցների և այլն¹⁰⁷:

Հայրենազարմանքի շրջանում տարվող աշխատանքների և նոր ներգաղթի կազմակերպման հարցը 1936 թ. հուլիսի 21-ին

հատուկ քննութիւյան է ենթարկվում նաև ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Ժողովուրդին կողմից¹⁰⁸: ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Ժողովուրդին քնդունած որոշման մեջ մեծ ուղարութիւն էր հատկացվում հայրենազարմանքի անուսական դրոթիւյան բարելավման և նրանց կուլտուրական կյանքի կազմակերպման հարցերին: Հանձնարարվում է ՀՍԽՍՀ Ժողովուրդին՝ ամփոշապես ձեռնարկել և կարճ ժամկետներում, մինչև 1937 թ. ամառը, իրականացնել շինարարական մի շարք կարևոր աշխատանքներ, այց թվում՝ Նուբարայանում (այժմ՝ Մուկետաշեն) կառուցել մեկ սենյականոց 100 բնակարան, զարթոյի, մանկապարտեզի, մանկամտօրի, Թատրոնի և հրվանդանոցի շինքի 1,8 միլիոն ոտրլու ընդհանուր արժեքով: Այդ որոշման համաձայն մեծ շինարարութիւն է ծավալում նաև նոր Սերաստիայում, նոր Տիգրանակերտում, նոր Կեսաթիայում և հայրենազարմանքի համար հիմնադրված մյուս ավաններում:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Ժողովուրդին որոշմամբ հայրենազարմանքի համար ստեղծված ավաններում կազմակերպված կուլտուրութիւնների ու հայրենազարմ կուլտուրականների, ինչպես նաև աշխատավոր մեծատնտեսների համար սահմանվում են լրացուցիչ մի շարք արտոնութիւններ: Սկսած 1936 թվականից, հայրենազարմանքի բոլոր կուլտուրութիւններն ու նրանց անդամները շոր տարով ազատվում են պետական ամեն տեսակ բնատուրերից, զլուզատնտեսական ու կուլտուրական հարկերից և այլն:

Համպատասխան օրգանները միասնական նախապատրաստում էին 1937—1938 թվականներին իրականացնել նոր ավելի մեծ զանգվածային հայրենազարմութիւն Ֆրանսիայից, Մերձավոր արևելքի և Բալկանյան երկրների հայկական գաղթօջախներից: Սակայն մի կողմից բացահայտ պետերազմական միջնորդի առաջացումը միջզգալի ասպարզում, մյուս կողմից՝ երկրի ներսում անհատի պաշտամունքի բացասական հետեանքների դրսևորումը, սոցիալիստական օրինականութիւն խախտումները, արտասահմանյան երկրների ուստի նաև սփյուռքահայ գաղթօրինների հետ կապերի պահպանման գործում առայացած դժվարութիւնները, 204-ի լիկվիդացումը, կուսակցական ու պետական բազմաթիվ աշխատողների նկատ-

¹⁰⁷ Տճ՝ 2082 2202 ՊԿՍ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 1777, ք. 5:

¹⁰⁸ Տճ՝ 5 նույն սկզբում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 943, ք. 1—3:

ձամբ ձեռնարկված անհիմն սեպրեսիաները և այլն, ուղղակի անհնարին դարձրին նոր հայրենադարձության իրականացումը:

Միայն համաշխարհային երկրորդ պատերազմից հետո վերսկսվեց սփյուռքահայ տարագիրների զանգվածային հայրենադարձությունը, որի շնորհիվ հայրենիք վերազարձան տասնյակ հազարավոր պանդուխտներ:

Կ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅՈՒՄ ԵՎ ՆԱԽՆՆՅԱՆ ՄՐԱԿԻՐԸ

Սփյուռքահայերի հայրենադարձության իրականացման և ընդհանրապես արևմտահայ տարագիրների հարցի լուծման ուղղությամբ սովետական կառավարության գրական գործունեությունը էլ ափսի ափնառու է դառնում, երբ այն դիտվում է հայ զաղթականության նկատմամբ արևմտյան տերությունների ու Ազգերի լիգայի վարած երկդիմի քաղաքականության հետ զուգահեռ:

Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունները, որոնք Թուրքական կառավարության հետ միասին առավել կամ պակաս պատասխանատվություն էին կրում արևմտահայության ցեղասպանության և աշխարհով մեկ սփռվելու գործում, պատերազմի ավարտից հետո նույնպես զրական ոչ մի քաջ շարքին նրա հարցի լուծման ուղղությամբ: Ավելին, ինչպես ցույց տվեց Լոզանի միջազգային կոնֆերանսը, նրանք վերջնականապես լրացին հայկական հարցը, որը այդտեղ անամոթաբար փոխարինվել էր հայ զաղթականությանը այսպես կոչված մի «ազգային» օչախա տրամադրելու համետ պահանջով:

Մինչև Լոզանի, որտեղ ընդհատումներով 1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հուլիսը տևած, կոնֆերանսը սփյուռքահայության գրեթե բոլոր խավերում տակավին սպրում էր այն հույսը, թե միգրացե մեծ տերությունները իրենց համար որևէ հնարավորություն ստեղծեն հայրենի օջախները վերազանդալու Սիվակյն Լազանում կատարվեց անխուսափելին: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Մերի պայմանագիրը գերեզմանելու հետ մեկտեղ այնտեղ «մոռացության» տրվեց նաև հայկական հարցը: Թայց հաստատական կարծիքի առջև իրենց լիովին շմերկացնելու

նպատակով, արևմտյան տերութիւնները այն ձևականորեն փոխանցեցին Ազգերի լիգայի տերութիւնը: Պայմանագրերի ու համաձայնագրերի վերալայնատես փոփոխիչ ձևերի հանդիսացող և հիմնականում իմպերիալիստական մերկանտիլիզմի տերութիւններին զարգիչ դարձած Ազգերի լիգան երկար ժամանակ ու ապարդյուն կերպով զբաղվում էր հայ, հույն և այլազգի գաղթականների թշուառ կացութիւնն իրը թե բարելավելու գործով: Սակայն օտար երկրներում անտուն ու անտեր տարիներ շարունակ զեզերող հայ տարագիրների վիճակը, իհարկե, դրանից բնավ չէր թեթեանում:

Գեւ իր առաջին նստաշրջանում, 1920 թվականի դարձանք, Ազգերի լիգան անդրադարձավ հայ գաղթականութեան հարցին և հայտարարեց, թե անհրաժեշտ է, որ տերութիւնները միջոցներ ձեռնարկեն ըրտ արեւելույն շուտ վերջ տալու հայկական սարսփեկի ողբերգութեանը և ապահովեն այդ ժողովրդի ապահանձ նրա համար ստեղծելով մի ազգային օջախ:

Արեւհասե համանման որոշումներ կայացվեցին Ազգերի լիգայի հաջորդ մի քանի նստաշրջաններում՝ ապարդյուն կերպով շարունակելով հողովն հայ գաղթականութեան հարցը: Այդ որոշումներում մասնավորապես խոսվում էր այն մասին, որ սփյուռքահայ այն տարագիրների համար, որոնք գտնվում են առավել դժվարին ու անկայուն դրութեան մեջ և զուրա են մըղումում արդեն հաստատված մի շարք երկրներից (Հունաստան, Բուլղարիա, Սիրիա, ինչպէս նաև Քուրդիստան մնացած հայերը), անհրաժեշտ է գտնել մի հաստատուն բնակավայր և արնտեղ հավարել նրանց:

1923 թ. արշնայի դարձյալ անդրադառնալով այդ խնդրին, Ազգերի լիգան որոշում կայացրեց՝ ուսումնասիրել մոտ 50 հարզար հայ գաղթականների Սովետական Հայաստանում տեղավորելու հնարավորութիւնը: Թեպետ այդ առթիվ սովետական կառավարութիւնը վաղուց և բազմիցս հայտնել էր իր պատրաստակամութիւնը, արևմտյան տերութիւնների և Ազգերի լիգայի մեղքով այդ որոշումը ևս երկար ժամանակ մնում էր թրղ-թի վրա:

Չնայած զոյութիւն ունեցող բազում դժվարութիւններին, սովետական կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն էր

հայտնել լրացուցիչ ընդունել ևս մի քանի տասնյակ հարզար սփյուռքահայ աշխատավորների, ի՞նչ նրանք տեղափոխութեան և հատկացվելիք հողամասերի ոռոգման համար պահանջվող գումարները հայթայթելին գաղթականութեան անունից հասնախոտող արտասահմանյան բարեգործական հաստատութիւնները կամ Ազգերի լիգայի անգամ պետութիւններն ու եվրոպական բանկերը՝ երկարամտեկեռ փոխառութիւններն ու վարկերի ձե-վով:

Երկրից վտարված գաշնակցութիւնը և արևմտյան միշարք տերութիւնների ներկայացուցիչներ, որոնք հասնախ էին փորձում սովետական կառավարութեանը մեղադրել գաղութահայութեան նկատմամբ անտարբերութեան ու անհոգատարութեան մեջ, այլևս չէին կարող ոչինչ ասել: Սովետական կառավարութեան այս հստակ ու գործնական առաջարկութիւնը մեկնողմիշտ փակում էր բոլոր այն զրպարտիչներն բերանը, ովքեր սփյուռքահայութեան մեջ լուրեր էին տարածում, թե իրը նա չի հողում հայ տարագիրների մասին, զեմ է ներգաղթին, փակել է երկրի դռները և այլն:

Եվ անհ Ազգերի լիգան, որպէսզի հասարակայնութեան առջև լիովին շվարկարկեր իրեն, ստիպված էր զիմել որոշ քայ-լերին Ազգերի լիգայի այն մտրին, թե մոտ 50 հարզար հայ գաղթ-ականների Սովետական Հայաստան տեղափոխելու, երանց սո-վետական կառավարութեան կողմից առաջարկված Սարչարա-պատի գաշտում տեղավորելու (նախօրոք այն դարձնելով ոռո-գելիք), բնակարաններով, զլուղատնտեսական գործիքներով, ա-նասուններով ապահովելու և այլ միջոցառումներ իրականաց-նելու համար անհրաժեշտ է 4,7 միլիոն շուրա կամ 1 միլիոն ֆունտ ստերլինգ: Այդ գումարը ձեռք բերելու համար տարբեր առաջարկներ էին արվում: Ոմանք առաջարկում էին վերահիշ-յալ գումարը ձեռք բերել կամ զանազան կառավարութիւններից խնդրելով, կամ էլ մշակվելիք հողամասերից ստացվող նկա-մատներով երաշխավորված երկարամտեկեռ փոխառութեան միջոցով: Փոխանակ ռեալ և կարող միջոցներ մտածելու այդ խնդրի լուծման ուղղութեամբ, 1923 թ. սեպտեմբերին Ազգերի լիգայի խորհուրդը որոշում է՝ սկզբունքով ընդունել հայ գաղ-թականներին Սովետական Հայաստան տեղափոխելու ծրագիրը և հանձնարարել լիգայի ընդհանուր բարոնոգարութեանը՝ այդ

¹ SK u Fridtjof Nansen, Betrogenes Volk, Leipzig, 1928, էջ 330.
² SK u Ազգերի լիգա, 4. Պոլսա, 1 հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2917:

ժառին նախապատրաստել մանրամասն տեղեկագիր և այն ներկայացնել հարզոր նստաշրջանի բննարկմանը³:

Իրականում ոչ որի ոչինչ չպարտավորեցնող նման բազմաթիվ որոշումներ ընդունելով, լիզան գիտատորեն տարեցտարի ձգձգում էր հայ գաղթականությանը Հայաստան տեղափոխելու համար անհրաժեշտ միջոցների հայթայթման հնարավորությունը պարզելու հարցը: Վերջապես, 1924 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Ազգերի լիգայի հինգերորդ ընդհանուր ժողովը որոշում է հանձնարարել աշխատանքի միջազգային բյուրոյին⁴ Ֆրիտոյֆ Կանսենի ղեկավարությամբ Մովսեսյանի Հայաստանում ձեռնարկել մի ուսումնասիրություն, որը նպատակ պիտի ունենար բնկելու մեծ թվով հայ գաղթականների այնտեղ տեղավորելու հնարավորությունը⁵: Այս որոշում համաձայն աշխատանքի միջազգային բյուրոն կազմում է էքսպեդիցիաների մի հանձնաժողով, որը պետք է մեկներ Մովսեսյանի Հայաստան և բազմակողմանի ուսումնասիրությունների հիման վրա Ազգերի լիգային ներկայացներ մեծ թվով գաղթականների Հայաստանում տեղավորելու մասին հիմնավորված առաջարկներով զեկուցագիր:

Ազգերի լիգային արևիթեր աշխատանքի միջազգային բյուրոյի հասուկ հանձնարարականով հանձնաժողովի Մովսեսյանի Հայաստան գալուսն, հանուն հայ գաղթականության տառապանքների շուտափույթ լիզվիղացման, դրականապես են վերաբերվում ՀամԿ(ր)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ կառավարությունը, թեև մեծ հույսեր ու սպասելիքներ չունենին իմպերիալիստական դիվանագիտության կամակարար Ազգերի լիգայից⁶:

Եվ ահա 1925 թ. հունիսի 14-ին Բաթում ժամանեց հայ գաղթականներին Մովսեսյանի Հայաստանում տեղավորելու հետ կապված հարցերի ուսումնասիրման համար Ազգերի լիգայի հանձնաժողովը⁷ Ֆրիտոյֆ Կանսենի գլխավորությամբ: Մի երկու օր վրաստանում անցկացնելուց հետո, հունիսի 17-ին հանձնաժողովը ժամանեց Հայաստան: Հանձնաժողովի անդամներին Անիեակալուսում դիմավորեցին ՀՍԽՀ հողագործության ժողովրդական կոմիտար Ար. Երզնկյանը, ներքործադրող Հովհ.

Գուրգբյանը և պաշտոնական այլ անձինք⁸: ՀՍԽՀ կառավարության անունից սրբոնելով հանձնաժողովին, Ար. Երզնկյանն սասց, որ նանսենին արդեն վաղուց հայտնի է սովետական ժողովուրդներին որպես հին բարեկամի և մեծապես զնահատվում է սովի դեմ ուս ժողովրդի մարառման ծանր տարիններին նրա ցույց տված օգնությունը:

Իր պատասխան խոսքում Ֆր. Կանսենն ուրախություն հայանեց այն բանի համար, որ հայ ժողովրդին, որի անցյալի տառապանքներին ինքը լիովին ծանոթ է, հանդիպում է Արարատի ստորոտում, նրա հայրենիքում, որտեղ արագորեն վերականգնվում է երկրի ավերված տնտեսությունը և վերածնվում կուլտուրան: Այնուհետև նա նշեց իր գլխավորած հանձնաժողովի նպատակը⁹: Նույն օրը նանսենի հանձնաժողովը ժամանեց Երևան, ուր նրան դիմավորեցին ժողովուրդի նախագահի տեղակալ Ասք. Մոավյանը և մայրաքաղաքի հասարակայնության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Այնուհետև նանսենը և հանձնաժողովի մյուս անդամները այցելեցին ՀՍԽՀ ժողովուրդի նախագահ Ս. Լուկաշինին և Կենտրոնիկոմի նախագահ Ս. Համարձուսյանին: Վերջիններս նանսենի հանձնաժողովին հավաստիացրին, որ սովետական կառավարության կողմից լայն հնարավորություններ կտրվեն նրան հետաքրքրող բոլոր հարցերի մանրամասնորեն ուսումնասիրելու համար, ինչպես նաև տեղում ծանոթալու այն բոլոր հողամասերին, որոնց վրա նախատեսվում է բնակեցնել երկիր ներգաղթող փնյուրաբնակներին: Միաժամանակ հայտնվեց, որ այդ հողամասերի ոռոգման վերաբերյալ կան պատաստար նախագծեր, որոնք նույնպես կարամարդին հանձնաժողովին: Ապա Ասք. Մոավյանի նախագահությամբ տեղի է ունենում ՀՍԽՀ կառավարական հասուկ հանձնաժողովի (ժողովուրդի նախարարի աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողով) և նանսենի հանձնաժողովի համատեղ նիստը¹⁰ մի խումբ հայ մասնագետների մասնակցությամբ:

Ֆր. Կանսենը հարգորում է, որ հատկապես վերջին շրջանում Հունաստանում, Սիրիայում, Թուրքիայում (Կ. Պոլիս) և այլ երկրներում հայ գաղթականության վիճակը խիստ վատ-

³ Տե՛ս «Վերջին լուսը», 8 հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2929:

⁴ Տե՛ս ՀՍԽՀ ՀՇԸԸ ԳԿԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 372, ք. 7:

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 454, ք. 200:

⁶ Տե՛ս «Ներգաղթյալն Հայաստան», 16 հունիսի, 1925 թ., № 135:

⁷ Տե՛ս ՀՍԽՀ ՀՇԸԸ ԳԿԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 518, ք. 7:

Քարացել է և այդ կապակցությամբ իրենց նպատակն է ուսումնասիրել մտավորական 50 հազար տարագիրների Հայաստան տեղագրությունը հնարավորությունը: Օրինակ, Հունաստանում, որ հունական կառավարությունը սկզբում բարբառկամներն էր ընդունում հայերին, այժմ 1,5 միլիոն հույն գաղթականների տեղավորելու համար հայերին հանում է նրանց հաստատված վայրերից և նույնիսկ արտաքսում երկրից: Նանսներ նշում է, որ սփյուռքահայ աշխատավորները ձգտում են տեղագրվել Սովետական Հայաստան և ոչ ուրիշ տեղեր: Հետևապես, պետք է լրջորեն հաշվի առնել նրանց այդ օրինական ցանկությունը ևս: Ելնելով դրանից, նիստում նախնական քննարկման են ենթարկվում սփյուռքահայ տարագիրներին Հայաստանում տեղավորելու հետ կապված ծրագրերը, մասնավորապես մանրամասն ուսումնասիրության առարկա է դառնում Սարգսյան պատերազմի ռուսական նախագիծը: Այնուհետև նանսենի հանձնաժողովի անդամները ՀՍԽՆՀ Ժողովուրդի աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի ներկայացուցիչներն է մի խումբ հայ մասնագետների ուղեկցությամբ տեղում ուսումնասիրում են ռուսական ենթակա հողամասերն ու նախագծերը, շրջապատում հանրապետությունում, գարձայ նիստեր ունենում ՀՍԽՆՀ կառավարական հանձնաժողովի հետ և, ընդհանուր համաձայնության գալով, հուլիսի 2-ին մեկնում Երևանից: Եվրոպա ուղևորվելու ճանապարհին Մոսկվայում Ֆր. Նանսենը հանդիպումներ ունեցավ ՍՍՀՄ արտգործնախարար Չիլբերիեի և հողագործության ժողովուրդի տեղակալ Սվիրզերսկու հետ, նրանց հաղորդեց Հայաստանից ստացած իր տպավորություններն ու հետագա ծրագրերը:

Երևանից մեկնելուց առաջ, բանակցությունների ընթացքում ձևոր բերված համաձայնության հիման վրա, նանսենը ՀՍԽՆՀ կառավարությանը ներկայացրեց մոտ 50 հազար տարագիրների Հայաստանում տեղավորելու վերաբերյալ իր հուշագիրը, որը հայտնի է Ենանսենյան ծրագիր» անունով: Այդ հուշագրում նանսենը հայտնում էր, որ Արարատյան դաշտում ռուսական ու ճահիճների շրջանում միջոցով նոր հողերի յուրացման և դրանց վրա մեծ թվով ներգաղթողների տեղավորման վերաբերյալ Հա-

յաստանի կառավարության առաջադրած բոլոր նախագծերն էլ իր զիջավորած հանձնաժողովը գտնում է իրագործելի և ընդհանուր առմամբ միանգամայն նպատակահարմար: Նա միաժամանակ ընդգծում է, որ հայ գաղթականության խնդրի արժատական լուծման լավագույն միջոցը կլինի սովետական կառավարության առաջադրած բոլոր նախագծերի իրագործումն ու Հայաստանի արդյունաբերական հնարավորությունների հետագա զարգացումը: Սակայն, քանի որ իրենց զմպարանում են բոլոր նախագծերի միաժամանակյա ֆինանսավորման համար բավարար միջոցներ գտնել, ուստի նպատակահարմար են համարում առավել մի կողմ թողնել Սարգսյան պատերազմի ռուսական ընդարձակ պլանը և սկզբում սահմանափակվել ավելի քիչ ծախս պահանջող մյուս ծրագրերի իրագործման համար: Գրամի ձևոր բերվածով, նանսենի կարծիքով դրանք էին՝ Երևանի արևելյան և արևմտյան մասերում եղած 19 հազար զեսչատին տարածությունը ղուերի ռուսական համար ջրանցքի կառուցումը, որը պահանջում էր 2 միլիոն ուրլի և Սև ջրի հովտի ու Զանգիբուրասի շրջանի 14 հազար զեսչատին ընդհանուր տարածությունը ճահիճների շրջանումն ու այդ հողերի ռուսացելի դարձնելը, որի համար անհրաժեշտ էր ներքնել 2,1 միլիոն ուրլի¹⁰:

Այսպիսով, նանսենի հանձնաժողովի կարծիքով 33 հազար զեսչատին տարածությունը նոր հողերի յուրացման համար, նախնական հաշվումներով, պահանջվում էր 4,1 միլիոն ուրլի: Նանսենը դրան ավելացնում էր ևս 900 հազար ուրլի՝ որպես շնախատեոված ծախսերի գումար: Բացի այդ, ներգաղթող տրեստությունների այդ հողերի վրա տեղավորելու, բնակարաններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, անասուններ և այլ միջոցներ արժամարդելու համար անհրաժեշտ կլինեին ունենալ ևս 3 միլիոն ուրլի: Հետևաբար, ընդհանուր գումարը կկազմեր 8 միլիոն ուրլի՝ առանց ներգաղթողներին մինչև սովետական երկիր տեղագրվելու ծախսերի, որոնք, ըստ նանսենի, կարելի կլինեին ստանալ այլ աղբյուրներից, ասենք՝ շահագրավված կառավարություններից:

Հիմնական ծախսերի 8 միլիոն ուրլին ձևոր բերելու և նախատեոված ծրագրի իրականացնելու համար նանսենի կարծիքով դրույություն ունեց երեք ուղի: Առաջինը բարեգործական

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, ք. 1—5:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 820, ք. 3—5:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, ք. 6—7:

Հաստատությունների միջոցով հանդանակությունների անցկացնելու ուղին էր, երկրորդը՝ եվրոպական կառավարություններից վարկի կամ նպաստի ձևով ստանալու և երրորդը՝ եվրոպական բանկերից փոխառություն վերցնելու միջոցով: Սակայն հենց ինքը նանսներ իրավաչափորեն նշում է, որ առաջին երկու ուղիները զգվար իրագործելի են, որովհետև այդքան մեծ գումարն անհնարին է բարեզործական Հաստատությունների կազմակերպում հանդանակության միջոցով կամ եվրոպական կառավարություններից վարկերի ու նպաստի ձևով ստանալը: Հունաստանում գաղթականությանը տեղավորելու իր փորձից ներխուժ, նանսներ գտնում էր, որ միակ նպատակահարմար էլքը անհրաժեշտ գումարը փոխառությունների միջոցով ձևոր բերելու ուղին է: Հայասնեղ իր մասնավոր կարծիքը, նա խորհուրդ էր տալիս օգտվել նաև կոնցեսիոն ձևով կազմակերպման հնարավորություններից: Ենթադրվում էր, որ փոխառությունը կլինի երկարատև՝ 15—20 տարի ժամանակով, 10 տոկոսից ոչ ավելի շահով և երկայնավորաժամ ռՍՀՄ և ՄՍԽՀ կառավարությունների կողմից: Փոխառության գումարների նպատակային ծախսմանը հակելու համար նանսներ առաջարկում էր թույլատրել Հայաստանում ունենալու փոխատուների ներկայացուցիչների հատուկ կոմիտեի¹¹:

Չհամաձայնվելով նման կոմիտեի ստեղծման նանսներ առաջարկած գաղափարին, ՄՍԽՀ ժողովուրդոչի նորընտիր նախագահ Ս. Համբարձումյանը հավանություն է տալիս մյուս բոլոր առաջարկություններին և հայտնում, որ ինչպես բոլոր ներգաղթողները, այնպես էլ այդ 50 հազար հայ տարազիրները Հայաստան անդափովելիս կօգտվեն մի շարք գյուղություններից ու արտոնություններից: Նրանց բեռները ազատ կլինեն մարտից և այլ տարրերից¹²: ներգաղթողները Բաթումից մինչև Հայաստանում իրենց հատկացվելիք բնակավայրերը կփոխադրվեն առանց ճանապարհավարձի, հողը կստանան ձրի, առաջին երեք տարիների բնօրգրում ազատ կլինեն հարկերից, մեկ-երկու տարի նաև զինվորական ծառայությունից և այլն¹³: Ստանալով այդ հավաստիացումները, նանսներ հույս է հայտնում,

նրան, որ նշված բոլոր միջոցառումների իրականացման շնորհիվ կարելի է վերը նշված վայրերում ստացված բնակեցնել շուրջ 25—30 հազար մարդ, որով կլուծվի արտասահմանում տվյալ պահին ամենագլխարին կացության մեջ գտնվող հայ գաղթականների հարցը: Այդ ծրագրի կենսագործումից հետո, նանսներ կարծիքով, հնարավոր կլինի ձևով ձևով ավելի մեծ միջոցներ պահանջող մյուս նախագծերի՝ այդ թվում նաև Սարգսյանի գաղտի ոռոգման իրականացմանը¹⁴:

Եվրոպա վերադառնալուց հետո, նանսներ և նրան ուղեկցող մասնագետները Հայաստանում կատարած իրենց ուսումնասիրությունների հիման վրա կազմեցին մի ժավույն զեկուցագիր և այն ներկայացրին Ազգերի իրգայի ընդհանուր ժողովի քննարկմանը: Այդ զեկուցագրի հիմնական կերպացությունը հանգում էր այն մտքին, որ միանգամայն ռեալ ու նպատակահարմար է Սովետական Հայաստանում ընդարձակ հողամասերի ոռոգման ու ճահիճների չորացման միջոցով ստեղծել հարմար բնակավայրեր ստանալի հազարավոր սփյուռքահայ տարազիրների համար: Դրա համար անհրաժեշտ է Սովետական Հայաստանին տրամադրել ժու: մեկ միլիոն ֆունտ ստերլինգի փոխառություն:

Յր. նանսները պլանավորած հանձնաժողովի զեկուցումը Ազգերի իրգայի գլխավոր խորհրդում և նրա մի բանի հանձնաժողովներում ենթարկվեց մանրակրկիտ քննարկման: 1925 թ. սեպտեմբերի 10-ին այդ զեկուցումը լսվեց Ալ. Թոմալի նախագահությամբ գործող աշխատանքի միջնազգային բյուրոյի գաղթականների բաժնի առնիթը խորհրդակցական կոմիտեում, որ ներկա էին նաև սփյուռքահայ մի շարք կազմակերպությունների և հայ տարազիրների օգնող օտարերկրյա բնակությունների ներկայացուցիչներ: նանսների զեկուցումն ու ներկայացրած նախազեկը արժանացան սփյուռքահայ աշխատավորների ջերմ համակրանքին ու միասնաժողով հավանությունը: Սփյուռքահայ հասարակայնության ներկայացուցիչներն իրենց ելույթներում հայտարարեցին, որ լիովին պաշտպանում են նանսների նախազեկը և խոստացան ցույց տալ ամեն տեսակ նյութական ու բարոյական աջակցություն: Եույն ողով են արտասայվում նաև հայաստանների իրգայի և օտարերկրյա բարեզործական բնկ-

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, ք. 12, և ք. 113, ց. 13, գ. 4, ք. 1—2:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 40/113, ց. 3, գ. 320, ք. 3—5:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, ք. 10—17:

րությունների ներկայացուցիչները՝ գտնելով, որ այդ նախագծերի իրականացումը պետք է կատարվի հանուն «Հայերի հանդեպ տարրական արդարություն» վերականգնման, հայերի, որոնց «շատ քան է խոստացվել և ոչինչ չի տրվել»¹⁵:

1925 թ. սեպտեմբերի 12-ին, հանդես գալով Ազգերի լիգա-
յի պլենար նիստում, նախևերջ ղեկավարեց հայ գաղթականների
վիճակի մասին և ներկայացրեց Սովետական Հայաստանում
գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությունը:
Իր բոլոր ելույթներում նախևերջ մեծադույն զովասանքով է ար-
տահայտվում Սովետական Հայաստանի կառավարության մա-
սին, որպես լիակատար վտանգության արժանի մի իշխանու-
թյան, որի բնույթնախորթությունը, ետևից ու գործունեությունը,
մասնավորապես գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերված
հոգատարությունը, առաջ են բերել իր անկեղծ հիացմունքը:

Անդրազատնալով իր զիջավորած հանձնաժողովի հիմնա-
կան եզրակացություններին և Հայաստանից ստացած տպավոր-
ություններին, նախևերջ հայտարարում է. «Մենք քննեցինք բո-
լոր հնարավորությունները (հայ գաղթականների տեղավոր-
ման. — Չ. Մ.) և եկանք այն եզրակացության, միաձայն և մեր
նշումից մասին առանց որևէ կասկածի, որ միակ վայրը,
որ այժմ նվերապայման թափառող մի մեծ մաս—շեշտում եմ, մի
մեծ մաս— կարող է տեղավորվել՝ դա Երևանի Հայ Հարսակե-
տությունն է: Եթե ժողովը, մի րոպե անդրազատնա խնդրի՝ ես
կարծում եմ, որ պետք է համաձայնի, որ մենք ճիշտ ենք»¹⁶:
Ապա նախևերջ ելույթ է, որ պետք է անպայման նկատի ունենալ
նաև այն հանգամանքը, որ գաղթականներ իրենք ցանկանում
են զնալ Հայաստան, անտեղ կառուցել իրենց ազգային հայ-
րենիքը և ոչ ուրիշ տեղ:

Այնուհետև նախևերջ պատմում է Հայաստանում իրենց կա-
տարած ուսումնասիրությունների մասին, ելելով, որ իրենք
այնտեղ են զնացել խիստ երկնչուղով, կասկածելով. թե հաղիվ
մի քան ստացվի իրենց ուղևորությունից: Սակայն Սովետական
Հայաստանից վերադարձել են ևս իսր համոզմունքով, որ
այնտեղ ծավալված է նույժ կատար անտեսանելի մի ծրագիր,
որը խազալ աշխատանքի հոյակապ հնարավորություններ էրն-

ձևի ոչ միայն արդեն հայաց հողի վրա գտնվող հազարավոր
գաղթականների, այլև դեռևս աշխարհում թափառող մեծ թվով
սփյուռհարյալ տարազգիների:

Շարունակելով իր ճար, նախևերջ ասում է, որ իր նպա-
տակն է «համոզել հանձնաժողովին, որ հայ ժողովուրդը, որի
հետ այնքան վատորեն են վարվել և որը շատ է տանջվել, որ
հատկապես ոչ մի ժողովուրդ արդի պատմության մեջ չի տեսել
որևէ քան, որը կարելի լինի բազմապիսի նրա քաշածներին հետ»,
որ այս ժողովուրդը բարձր զարգացմամբ և օժտված ու աշխա-
տանք ժողովուրդ է, «որը իսկապես վերջին երեք տարիների
ընթացքում հրաշքերի է գործել՝ զարգացնելով դեռևս մի քանի
տարի առաջ թշվառություն մեջ գտնվող երկիրն այն մասնա-
նակ, որ ամեն որ սալկերը մեռած երեխաներ և չափահասներ
էին հավաքում բազմաքանակի փողոցներից»¹⁷:

Խոսելով Սովետական Հայաստանի տնտեսական կյանքի
օրավոր աճող բարելավման մասին, Ֆր. Նախևերջ հայտարար-
ում է. «Եվ վերջապես՝ ես պետք է ցանամ հանձնող հանձնա-
ժողովին, որ Երևանի հանրապետությունը իրական Հայաստան
է... Իսկապես այս քաղաքի հանրապետության մեջ գոյություն
ունի վերջապես հովական օջախը, և ես խնդրում եմ նստա-
րանի անգամներին իրենց խղճի առաջ դնել այն հարցը, թե
արդյո՞ք նրանք անկեղծորեն և լրջորեն չեն հավատում, որ որևէ
ուրիշ ազգային օջախ կարելի չէ հուսալ: Ես հավատում եմ, ես
գիտեմ, թե ինչ պետք է պատասխանեն նրանց խղճերը, և ես
ընկում եմ նստաշրջանին՝ վավերացնել այս շնորհ՝ զգույն բե-
րիլու (համար) հայ ազգին ազգային օջախի վերաբերմամբ
անցյալում տրված խոստումները»¹⁸:

Ապա նախևերջ շատ դիպուկ զուգահեռ է անցկացնում, ելե-
լով, որ վերջերս ներդասական երկրներից մեկում չուրեն է իշխե-
լված մի մեծ մարտանավ, որի վրա ծախսվել է 7 միլիոն ֆունտ
ստերլինգ, իսկ նրա պահպանման ծախսը տարեկան կազմում է
կես միլիոն ֆունտ ստերլինգ, մինչդեռ հայ գաղթականության
համար պահանջվող փոխադրությունը հավասար է այդ նավի
պահպանման համար պահանջվող երկու տարվա զումարին: Ա-
ռաշինը պատահաբար համար է, երկրորդը՝ մի դժբախտ ժողո-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 453, թ. 10—12:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 17—18:

վրբրի Սասի նանսներ հայտարարում է. «Ես կոչ եմ անում նստաշրջանին՝ չկորցնել այս պատենությունը (Հայաստանի փոխառությունն իրացնելու մասին է խոսքը.— Լ. Մ.): Մեր օրերում շատ հաճախ մոռացվում է հայկական ողբերգությունը, կամ վրայից անցնում են ինչ-որ աշտարքեր ոճրական մետաղով, սակայն եվրոպական տերությունները պատասխանատվություն են կրում հայ ժողովրդի պարծառ ողբերգության մեջ և այժմ անհրաժեշտ է, որ նրանք ձեռք առնեն ռեալ միջոցներ՝ անցյալի ձախողանքի փոխարեն ստեղծելու ավելի պայման մի ապագա՝ ոսնահարավով իրավունքներով այդ ազգի համար»¹⁹:

Իր քննարկով ճառի վերջում նախենին առաջարկում է զեկուցման մեջ առաջ քաշված հարցերը հանձնել լիգայի հինգերորդ՝ Նումանիտար հանձնաժողովին, դրանց հետագա ընթացք տալու համար²⁰: Սեպտեմբերի 18-ին նանսների ծրագիրը քննարկվում է հինգերորդ հանձնաժողովում, որ հայ գաղթականությունը Մովսեսիանի Հայաստան տեղափոխելու միջոցառումների հիմնավորմամբ ու պաշտպանությամբ հանդես են գալիս Ֆր. նանսներ, Ալ. Քոման, Չարլզ Դյուպլոյսին ու ուրիշներ: Նանսենյան ծրագիրն իբր ավելի մանրամասնորեն ուսումնասիրելու նպատակով այնուհետև այն հանձնվեց 9 հոգուց կազմված մի ենթակոմիտեի, որ և ծավալվեցին զխալամը և լույսները և բացահայտվեց նախագծի նկատմամբ մեծ տերությունների իսկական, անսրող վերաբերմունքը: Այնտեղ Միծ Բրոնտեիայի պատվիրակ լոբի Անտոնյե իր կառավարության անունից հայտարարեց, որ նա չի կարող ոչ իրացնել և ոչ էլ երաշխավորել որևէ սովետական հանրագետության բաց թողած փոխառություն²¹: Արտահայտելով ֆրանսիական կառավարության տեսակետը, նրա պատվիրակ Պամեն սասց, թե իր երկիրը պատրաստ է երաշխավորել փոխառությունը, բայց այն անառարկելի պայմանով, որ Անգլիան ևս համաձայնի համատեղ երաշխիքներ տալուն: Իտալական պատվիրակը հայկական, ներկայացուցիչներին և Ֆր. նանսենին մասնավոր կերպով հայտնեց, որ նա այդ հարցում բաժանում է ֆրանսիական տե-

սակետը: Ենթակոմիտեի մնացած անգամները նանսենի նախագծին և փոխառության հարցին վերաբերվում են կարեկցարար ու համակրանքով, սակայն գործնական ոչ մի բայլ չեն անում: Անգլիական կառավարության այդպիսի անբարբաջակամ դիրքը՝ հայ գաղթականության համար անհրաժեշտ փոխառության նկատմամբ, ինչպես արտահայտվում է նանսներ, իր համար անսպասելի էր: Փոխառության կողմնակիցները ստիպված հետաձգում են ենթակոմիտեի աշխատանքները՝ մինչև որ գտնվեր փոխառության իրացման մի այնպիսի հարմար եղանակ, որը քննդուսելի լիներ անգլիական պատվիրակության համար:

Հայ գաղթականների Մովսեսիան Հայաստան տեղափոխելու հետ կապված միջոցառումների իրականացման համար պահանջվող փոխառության գործը զուրիս բերելու նպատակով Ֆր. նանսներ, Ալ. Քոման, բեյզիական ներկայացուցիչ Գերբուկերը և Ազգերի լիգայի ֆրանսիական քարտուղարության շեֆ Արթուր Սոլյեները մասնավոր տեսակցություն են ունենում Փարիզում ԽՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչության քարտուղար Ս. Փիրումյանի հետ: Զրույցի ընթացքում նրանք փորձում են պարզել, թե Հայաստանի կառավարությունը փոխառության ապահովման հիմնը նոր առաջարկներ կարող է ներկայացնել, որոնք բավարար լինեին առանց անգլիական երաշխիքների այն իրացնելու համար: Նրանց խոսակցություններից հասկանալի է զգանում, որ դա է հիմնական ղեկավարության պատճառը, քանի որ նախկին երաշխիքները մեծովել են անգլիական պատվիրակության կողմից: Ինչպես հաջորդում է 1925 թ. սեպտեմբերի 22-ին ՄՍԽԺ ժողովուրդների գրած իր զեկուցարարում Ս. Փիրումյանը, իրեն հետ բանակցողները, բացահայտ առաջարկ չանելով, փորձել են պարզել, թե արդյո՞ր Հայաստանի կառավարությունը չէր համաձայնի նախատեսվող փոխառությունը երաշխավորել զբեթե մշտական բնույթ կրող նյութական պարտավորություններով: Ի պատասխան դրա, Ս. Փիրումյանը վճռական կերպով հայտարարել է, որ սովետական կառավարությունը նրան չի կարող գնել այդպիսի բայլի: ԽՍՀՄ կառավարությունը համաձայնություն էր հայտնել ՄՍԽԺ անունից բաց թողնել փոխառություն Մոսկվայի կենտրոնական բանկի երաշխավորությամբ, իսկ այլ կարգի պարտավորություններ, որոնք կարող էին խախտել Սովետական Հայաստանի սովետներիտեսը, սո-

¹⁹ Նախ տեղում, թ. 19—20:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 20:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 454, ք. 206—207, և «Երո՞ւրհային Հայաստան», 27 սեպտեմբերի, 1925 թ., № 219:

վետական կառավարության համար միանգամայն անընդունելի են:

Այնուհետև Ալ. Քոման և Ֆր. Նանսենը առաջարկում են զանեկ փոխառության իրացման մի ուրիշ եղանակ, որը զուցիս ընդունելի լիներ Անգլիայի համար: Նրանք առաջարկում են ստեղծել մի ինքնավար կազմակերպություն, որը մի կողմից որոշակի պայմանագրային հիմունքներով Հայաստանի կառավարությունից կստանար Նանսենի ծրագրով նախատեսված հողամասերի սոսոզման, ճահիճների շրջացման ու այդ վայրերում ներգաղթողների տեղափոխման գործը, իսկ մյուս կողմից՝ փոխառություններ իրացնելու համար հարաբերությունների մեջ կընթաներ եվրոպական ֆինանսական շրջանների հետ²²:

Այդ առաջարկի հեղինակները ըստ երևույթին կարծում էին, թե այլ ինքնավար կազմակերպությունը կկարողանա Անգլիայից ստանալ այն երաշխիքը, որը նա չհամաձայնեց տալ անմիջականորեն Սովետական Հայաստանի կառավարության բաց թողնելիք փոխառության: Նանսենի կարծիքով դա կլիներ մարդասիրական բնույթի յուրահատուկ մի կոնցեսիա, որը կբողոքակեր Հայաստանի կառավարության փոխառությունը²³: Նանսենը և Քոման հայտարարում են, որ եթե այդ կապակցությամբ շուտափույթ կերպով մի կողմնորոշմային որոշում չկապակցվի, ապա անգլիական ղեկավարությունը կարող է որոժք ամբողջովին ու վերջնականապես ձախողել:

1925 թ. սեպտեմբերի 23-ին տեղի է ունենում ենթակոմիտեի վերջին նիստը, ուր ընդունված որոշման համաձայն ստեղծվում է հիմն հողուց բաղկացած մի նոր օրգան: Նրա խնդիրն էր վերջնականապես պարզել Նանսենի առաջարկած ծրագրի տեսնելիական լրացործելիությունը, բանակցություններ վարել Հայաստանի և մյուս շահագրգռված կառավարությունների, կազմակերպությունների ու մասնավոր անձանց հետ և լիզայի խորհրդին ներկայացնել մանրամասն առաջարկներ՝ ինքնավար կազմակերպության ֆունկցիաների մասին: Ազգերի լիզայի խորհրդը՝ կողմից հաստատված ստատուտով այդ ինքնավար կազմակերպությունը իրավունք կունենար հարկ եղած դեպքում Հայաստանի կառավարության հետ կնքել պայմանագրեր, սոսոզ-

վելիք հողամասերի վերաբերյալ կոնցեսիոն համաձայնագրեր և ընդհանրապես զբաղվել փոխառության իրացման հարցերով²⁴:

Սեպտեմբերի 25-ին հայկական փոխառության հարցը ենթակոմիտեից նորից փոխազդվում է Ազգերի լիզայի հիլեզերող հանձնաժողով, ուր ղեկուցումով հանդես է գալիս Բեզգիայի ներկայացուցիչ Գերրոկները: Ենթակոմիտեի ընդունված որոշման պաշտպանությամբ սոսոզման վրա, նա նշում է, որ պետք է մի կողմ դնել քաղաքական մոտիվները և օգնել տարաշիր հայության մի ստվար դանդաղածի, որը ղեռնա օժևան չի գտել օտարների շատ բան է արել գաղթականության մի գաղի մասին իր միջոցներով երկիր տեղափոխելու, իսկ այնտեղ գտնվող տասնյակ հազարավորներին հողով, բնակարաններով և այլ միջոցներով ապահովելու ուղղությամբ:

Արտասահման էմիգրանտական, հակասովետական շրջաններում Գերրոկների ճառը խիստ ժողովրդականություն էր ունենում, որը վտարանդի կզգետ Աստորվը, այդ առթիվ խորին վրդովմունք և ցավակցություն հայտնելով իր հայ բախտակիցներին, ասում է, թե ենթակոմիտեում ընդունված բանաձևը ըստ էության ներկայացնում է սովետների փոխառության միջազգային հանձնարարական²⁵:

Միևնույն ժողովուրդին ուղարկած իր ղեկուցագրում Ս. Փիրումյանը նշում է, որ Ազգերի լիզայի շրջանակներում փոխառության հարցի շուրջը տեղի ունեցած այդ բոլոր խորհրդակցությունները, ղեկուցումներն ու ելույթները, ինչպես և պետք էր սպասել, գործնական ուշին չափեցին հայ գաղթականության ներգաղթի կազմակերպման օգտին: Սակայն դրանք օրինկատիվորեն մեծ դեր խաղաղային սովետական հանրապետությունների հեղինակության, նրանց կայունության, կազմակերպվածության, կյանքի բոլոր բնագավառներում ձևեր բերված հակայական նվաճումների, ինչպես նաև ազգային հարցի լուծման դրական փորձի պրոպագանդման տեսակետից: «Սովետական իշխանության այնուրիս հակառակորդների հայտարարությունները, — գրում է Ս. Փիրումյանը, — ինչպիսիք են Ալ. Քոման ու Գերրոկները, որ

²² ՏՃ՝ 2 ՄՈՒ 2 ՆՈՒ ԳՊԱ, ք. 40/113, ց. 3, գ. 454, ք. 206—207:

²³ ՏՃ՝ 2 հուլիս տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 820, ք. 3—5:

²⁵ ՏՃ՝ 2 հուլիս տեղում, գ. 454, ք. 206—207:

Հայաստանի սովետական կառավարությունը Հիրավի ժողովրդական է, որ նա իրագործել է կազմակերպական հակալական խնդիրներ և արժանի է վստահության, Ազգերի լիգայի կուրսաներում ունեցել են հակալական ազդեցություն: Կեղայում երբևիցե անասական և վրացական էմիրանսական հակահեղափոխական գործիչները շշմել էին Սովետական Հայաստանի ու նրա կառավարության օգտին ծավալված պրոպագանդայից, զեպի սովետական իշխանությունը բոլոր հայկական ընկերությունների գրական վերաբերմունքից և նույնիսկ փոքրած էին անում նվազեցնել մեր այդ բարոյական հաղթանակի էֆեկտը՝ դ-ր նանսենի ու սովետական հանրապետությունների դեմ հարձակումներով²⁶:

Վերջապես, 1925 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Ազգերի լիգայի խորհրդի 35-րդ նստաշրջանի 16-րդ նիստում, հայ գաղթականների տեղավորման հանձնախմբի ղեկուցման Հիման վրա, որոշվում է՝ նկատի առնելով հայ տարագիրներին կոմկասում կամ այլուր տեղավորելու վերաբերյալ ընդհանուր ժողովի 1924 թ. սեպտեմբերի 25-ի հանձնարարականը, հաստատել հայ գաղթականների տեղավորման հիմնական սկզբունքներ, որոնք պետք է վերջնականորեն պարզեն ու ճշտեն նանսենի ծրագրի իրագործելիության տեխնիկական կարելիությունը, կարծիքների փոխանակություն կատարել Հայաստանի և ուրիշ կառավարությունների ու կազմակերպությունների հետ՝ փոխառության իրացման և վերահսկելի օրգանի ստեղծման հարցի շուրջը: Հայ գաղթականների տեղավորման հանձնախմբի մեջ մտնում են Տիբեթյան²⁷, նանսենը, Կ. Բերգմանը, Մարգոլա Մակդոնալդը, Ժյուլ Պամբը և իտալացի Պոման, որին սկզբում փոխարինում է Պետրելլին, սպա Կոնտաի Թոստինեն²⁸:

Հանձնախումբն իր առաջին նստաշրջանում, որ տեղի ունեցավ 1925 թ. հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը, լսում է Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Մ. Փիբուսյանի և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության կենտրոնական վարչության պատվիրակության (Լ. Բաշլյան, Գր. Մինայան, Մ. Պապաշանյան) Հաղորդումները՝ հայ գաղթա-

կանությունը Սովետական Հայաստանում տեղավորելու արժիվ նրանց տեսակետները պարզելու նպատակով:

Նստաշրջանի վերջում հանձնախումբը որոշում է ստանալ ղեկավարի պր.-ն Ռեյխման Մակինտոշիին՝ ինչպես կարելի է շուտ մեկնել Երևան՝ վերահսկելու համար ոռոգման պլանի վերջնական նախապատրաստության վրա՝ Ղուերի արևելյան և արևմտյան կողմում, Կարաստի և Զանգիրասարի շրջանում, որ նկարագրված է դոկտ. նանսենի ղեկուցման մեջ, ինչպես և հանձնախմբին տեղեկագրելու պլանի տեխնիկական կողմի մասին²⁹: Այդ որոշման համաձայն 1925 թ. ղեկտեմբերի 15-ին Երևան է ժամանում ինժեներ Ռ. Մակինտոշը, որը մինչև 1926 թ. փետրվարի 1-ը պետք է լիգայի գաղթականական հանձնաժողովին ներկայացնե իր ղեկուցումը³⁰:

Սովետական կառավարությունն ընդառաջում ու նպատակ է նաև այս որոշման կատարմանը, ամեն կերպ օգնելով: Երկրագործի Ազգերի լիգայի հայ գաղթականների տեղավորման հանձնաժողովի առաջիկա նիստին հասցվի Մակինտոշի ղեկուցագիրը: Ու. Մակինտոշը, հայ մասնագետների համագործակցությամբ, Երևանում աշխատում է մի քանի ամիս և 1926 թ. զարմանք հանձնաժողովին ներկայացնում իր ղեկուցագիրը՝ տանսենի նախագծերի տեխնիկական հիմնավորմանը: Մակինտոշի ղեկուցագրի զլխավորը երարակցությունն այն էր, որ նանսենի ծրագիրը տեխնիկապես միանգամայն իրագործելի է, տեխնոսական տեսակետից՝ շահավետ ու ընդունելի, ի՞նչ կարելի էին բավականաչափ երաշխիքներ տրամադրել այդ նպատակով անհրաժեշտ փոխառությունը բաց թողնելու համար: Միանգամայն Մակինտոշը Նանսենում է, որ նախագծերի իրագործման գրամական միջոցների վերաբերյալ ինքն ի վիճակի չէ գրական առաջարկ անելու, որովհետև սուկ սովետական պետական կենտրոնական բանկի երաշխավորությունը իրեն բավարար չէ թվում փոխառության իրացման համար: Նրա կարծիքով նպատակահարմար կլինեին, ի՞նչ այն երաշխավորված լինեին ոռոգվելիք հողամասերից ստացվող բերրով, որը բավարար կլինեին նաև պարսերի հատուցման համար: Մակինտոշի հետ վարած բանակցությունների ժամանակ սովետական կառավարությունը

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 162:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 17 ղեկտեմբերի, 1925 թ., №287:

Հայտնել էր, որ Մոսկվայի պետական բանկը պատրաստ է երաշխավորել Հայ գաղթականության Համար Նախատեսվող փոխառությունը: Բայց սովետական լայնությանն ասվեցին հետո խախտող ներքին ընտրի ոչ մի այլ պարամադորային մասին խոսք անցած լինել չէր կարող, ինչպես նաև չէր թույլատրվել երկրի ներսում Ազգերի լիգայի կամ որևէ պետության միջամտությունն ու վերահսկողությունը²⁰:

1926 թ. մարտի 19-ին Փարիզում տեղի է ունենում Հայ գաղթականների տեղափոխման Հանձնաժողովի նրաք ֆրանսիական սենատոր Ժյուլ Փամի նախագահությամբ: Նրանքի ներկա էին նաև Մարցոլու Մակդոնալդը (Անգլիա), Ֆր. Նանսենը, դոկտ. Մալբեր (Գերմանիա), իտալական ներկայացուցիչ Կուստաի Ռասսինին, լիգայի ըն խուր անկերիական Էրազմուսներ և Սովետական լայնատանի ներկայացուցիչ²¹ Ծրանսայում ԽՍՀՄ ներկայացուցչության քարտուզար Ս. Փերույանը: Նախագահող Փ. Փամին իր կուլյուրում հարգելով է, որ Հանձնաժողովն առաջին է Հայաստան ուղարկված էրազմուրի զննչացախրը, որը լիովին հաստատում է նաևանի ծրագրի իրազդրելիությունը: Ըստ նրա վկայության, հնարավոր է կարճ ժամանակամիջոցում ոտոցելի գարնենել 37450 գեյալատին լավագույն հողատարած, այնտեղ փոխադրել մեծ թվով Հայ գաղթականների, սկզբնական շրջանում նյութական ապահովել նրանց և օգնել կառուցելու բնակարաններ, ձևոր բերելու պոլադարտականական գործիքներ, սերմացու և այլն: Այդ բոլոր միջոցառումների իրականացման համար պահանջվում է ընդամենը 15 միլիոն ուրուլ, այնինքն՝ նախապես հաշվարկվածից մոտ 5 միլիոն ուրուլով ավելի²²: Ապա Փամսը հիշեցնում է, որ Հանձնաժողովն սկզբում մտածում էր այդ գումարն օտանել լիգայի անցած պետությունների կողմից երաշխավորված փոխառության ձևով: Սակայն անգլիական կառավարության հրամարումից հետո (որին չբժնեանքով հետևեցին նաև ֆրանսիական ու իտալական պարտիրապությունները), անհրաժեշտ համարվեց այդ փոխառության համար առաջադրել Ազգերի լիգայի երաշխավորությունը: Գործախարար այդ էլ անհաջողությամբ վերջացավ և անհրաժեշտ միջոցներ ձևոր բերելու խնդիրն այնուհետև կրկին

ընտրվեց լիգայի հինգերորդ հանձնաժողովում: Այդ հանձնաժողովի առաջարկությամբ լիգայի խորհուրդը որոշում կայացրեց ասելով մի կոմիտե՝ պահանջվող գումարը հավաքելու խնդրեցն ուսումնասիրելու համար: Միամտամանակ որոշվեց նաևանին ընդ նրա ներկայացուցչին վարկ արամադրել Նմբուպայում և Ամենկիպայում Հայ գաղթականների օգտին Հանգանակություն անցկացնելու հնարավորությունը պարզելու նպատակով²³:

Այսպիսով, Ազգերի լիգան, իմպերիալիստական տերությունների խարյախույնությունների ընդորինակելով, Հայկական հարցը փոխարինեց գաղթականական հարցով, իսկ գաղթականության հայրենագարությունը նպաստելու խնդիրը՝ նրա օգտին ինչ-որ Հանգանակություն անցկացնելու, իրականում ողորմություն մտքալու խզուկ միջոցառումով:

Հայ գաղթականության հարցի վերաբերյալ իրադարձությունների այդ ամբողջ շղթան կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ երկարամիջ այդ բաշըշուկը, մտքամասնորեն արասցուղին է Ազգերի լիգայի կողմից 1927 թ. Փեննում ֆրանսիական և անգլերեն հրատարակված «Հայ գաղթականության տեղափոխման պլան» հավակնուտ վերնագրով փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուի մեջ²⁴:

Սովետական կառավարությունը, անկեղծորեն մտահուզված լինելով բազմաշարյալ Հայ գաղթականության հակասազրովման կերպ ընդառաջում էր նրա հարցի լուծմանը, թեկուզ Ազգերի լիգայի միջոցով: Սակայն միանգամայն պարզ ու որոշակի էր, որ սկզբունքային հարցերում նա երբեք չէր կարող զիջումներ անել իմպերիալիստական շահերի արտահայտիչ Ազգերի կողմից խարյաններին: Ինչպես Հասարակախության հուղող մյուս հարցերը, այնպես էլ Հայ գաղթականության խնդիրը Ազգերի լիգան իրականում առաջ էր բաշում, սովորական ազմուկ բարձրացնում, որպեսզի պահպանի սմարդախորության կեղծ տիրույթը և ճնշված ու փոքր ազգերի աշխի թուգ փշի: Ամեն

²⁰ Տե՛ս «Նոր ուղի», 1923 թ., N 1, էջ 342:

²¹ Այդ զեբը՝ Plan d'etablissement des refugies Armeniens. General Survey and Scheme for the settlement of Armenian Refugees. General Survey and pri. doc". Geneva, 1927, գործախարար Գրանկոյի «Ն» նրանով, «Ն» էլ Մոսկվայի գրադարաններում, ուստի մեք չհարգուցանք մտքամասնորեն

²² Տե՛ս «Նոր ուղի», տեսաքր, նրան, 1929 թ., N 1, էջ 342:

²³ Տե՛ս 2002 ՀՀԸԸ ԳՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, ք. 502, ք. 44-47:

անգամ հայ զազմականների հարցը Ազգերի լիգայի խորհրդում ու նրա գանազան հանձնաժողովներում քննարկելիս իմպերիալիստական դիվանագետները պիզդատալյան արցունքներ էին թափում այդ պոթրախ ու շարաբոված ժողովրդի կրած առապանքների և, անշուշտ, նրան օգնելու անհրաժեշտության համար: Իսկ երբ իրար հարկ էր լինում գործով ապացույցել դիմ իրենց պարտքի զգացումն այդ ուղղությամբ, քննակառուցի, ինչ-որ կասկածելի հաշիվներ էին ներկայացնում հայ ժողովրդին:

Նրբ խորամուխ ենք լինում փաստերի լուսնյան մեջ, պարզ է գանձում, որ իմպերիալիստական տերությունների իսկական նպատակը հայ զազմականությանն իր հայրենիքը վերադառնալու գործում օգնելը չէր, այլ այդ սեղանի առջ, եթե նարաժուր էր, Սովետական Հայաստանն անմիջականորեն իրենց տեսնական, ազա նակ քաղաքական շահագործման ուղարկ մեջ առնելը: Նրա համար էլ նրանք չէին ցանկանում գործ ունենալ անմիջականորեն ՍՍՀՄ կառավարության հետ, այլ մեկուսացված Հայաստանի, որին, նրանց կարծիքով, Տեշտ կլիներ ենթարկել իրենց ազդեցությանը: Ընն այդպեղ էր, որ նրանք շարաշար սխալվում էին իրենց հաշիվների մեջ:

Հայ ժողովրդի նահատազորի, նրա ողբերգական անցյալի և պահպանության մեջ առաջադր զազմականության գառն վիճակի հանգեպ այդ դրածն խաղերը բոլորովին էլ նորություն չէին: Հայ աշխատավորությունը դեռ առանձնակներ առաջ իր մաշկի վրա զգացել էր դաշտունների և դիարալիլների, այժմ էլ տեսնում էր լլուլլ ջրրիների ու լարգ բերդոնների իրեն «օգնելու», ազառազրելու: Ժափն դատարի խուսրիք ու կեղծ ճառերի արյունոտ հետևանքները: Ըստ լուսնյան այդ փարիսեցիական խուսրիքի ու ճառերից նրբեր էլ այն կեղծ շանջավ Եվրոպայից հայ ժողովրդի անկեղծ օգնությունը և Ազգերի լիգայի «բարեբախտությունը»: Փաստորեն մի բարի առարի շարունակ հայ զազմականության հարցը և նանսների ծրագրերը օրինակելուց հետո Ազգերի լիգան այն մոռացության ավելց:

Ուստի միանգամայն իրավացի էր սովետական կառավարությունը, որ նանսների միջախի Հայաստան գալուց առաջ ու առավել ևս դրանից հետո, օճալ սպասելիքներ չունեն Ազգերի լիգայից և երբեք էլ ինչ-որ հույսեր չէր կապում նրա հետ: Այդ մասին շատ սեղին է արտահայտվել ՉՈՒՆ Հոգաբարձության

ժողով Աբ. Երզնկյանը, որը լավատեղիակ էր զազմականության հարցին և սփյուռքի կյանքին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի աշխատակցի հետ ունեցած զրույցում Աբ. Երզնկյանն ասել է. «Մենք նանսներին, որպես մեք և, առնաաբակ խորհրդային Մյուսնյան բարեկամի, անկասկած, հարգանքով ենք վերաբերվում և երբեք չենք կասկածում նրա բարի արածագործությունների և ցանկությունների մասին, սակայն նրա միտքայից մեծ բան չենք սպասում: Չ՛հ որ ես չէ որոշողն այդ խնդրեր: Կա Ազգերի լիգան:

Եթե մենք ընդունել ենք նանսների միտքան, ունեցել ենք երկու չ՛մանական նպատակ, որը չենք թաքցնում:

Դեռ արտասահմանում զազմաբանությունն մեջ կան կազմակերպություններ, որոնք դիտակցաբար և թե անդրադիտաբար միտքոնում են զազմաբան աշխատավորության դիտակցությունը, որորելով նրան օրն հույսաբով, թե մեծ պետություններից և Ազգերի լիգայից մեծ սպասելիքներ ունենք:

Մենք բոլոր նարավորությունները ավելցինք նանսներին, առաջադրելցինք բոլոր թե մեծ և թե դյուրին ծրագրերը, որպեսզի զազմաբանությունն աշխատավոր մասունները տեսնեն, թե մեծ պետություններից և լիգայից սպասելիքներ չկան...

Հայով նանսներին բոլոր նարավորությունները, մենք փակելցինք արտասահմանում գտնված մեք բոլոր հակառակորդների պրոպագանդաների բոլոր զանգերը: Մենք պարզ և որոշակի ասացինք նանսներին—մենք մոռալու ցանկություն չունենք, եթե դուք և ձեզ ուղարկողներն ուզում եք, որ ներդալիլի հարցը լուծվի, ավելց մեզ փոխառություն, մենք պատրաստ ենք թե փոխառությունն ապահովելու նույնիսկ արտասահմանյան բոլոր բանկերի միջոցով, մենք այդ նարավորությունը կասկածներ: Մենք պատրաստ ենք լավ տոկոս վճարել, որովհետև ուզում ենք, որ զազմականության հարցը լուծվի²⁴: Սակայն, ինչպես տեսանք, Ազգերի լիգան և նրանում եղանակ ստեղծող տերությունները շահագրգռված չէին այդ հարցի արդարացի լուծմամբ:

Գատապարտելով հայ զազմականության հարցում Ազգերի լիգայի երկերեսանի ու անճարակ վերաբերվուները, սովետական կառավարությունը և ողջ հայ աշխատավորությունը միաժամանակ արժանին են հասուցել հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ,

²⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 11 սեպտեմբերի, 1925 թ., № 210:

Ճեճ Ճարդասեր Ֆր. Նանսենին, որի անկեղծությանը նրանք չի կորսելի կասկածել: Անկախ Ազգերի լիգայի խաղաղացած դերից, հայ զաղթականության թշվառ կացության բարելավման ուղ-
ծությամբ խոչըր ծառայություններ ունի Ֆր. Նանսենը, մի Ճարդ, որի գիտական անխուշ գործունեությունը անխելչելորեն կապված է եղել հասարակական համարման պայքարի հետ: Չնայած որ նա իր բազմաթիվ հայացքներով մանր-բուրժուական զեմո-
կրտա էր, Ճեճ համակրանքով վերաբերվելու Ռուսաստանում հաղ-
թանկամ Նոյեմբերյան սոցիալիստական Ճեճ Նեղափոխու-
թյանը և դարձավ սովետական ժողովրդի անկեղծ բարեկամը: Նանսենը Ճեճ Ճարդասեր էր: Նրա պայծառ Ճարդասիրությունը գրեթե զուտ վաղ, դեռևս երա դեպի Հյուսիսային բևեռ կա-
տարած նանսայրոհորդությունների դժվարին օրերին: Ռուսի պատահական չէր, որ նա խորապես ցնցվել 1914—1918 թթ. իմպերիալիստական սպանդից և հետագայում իր ունեյն ամ-
բողջովին նվիրարենց պատերազմի զոհերին օգնելու վն: գոր-
ծելու:

Սկսած 1920 թ. գարնանից Ֆր. Նանսենը նորվեգիան ներ-
կայացնում էր Ազգերի լիգայում և որպես ռազմագերիների գոր-
ծերով լիգայի զերագույն կոմիսար Ճեճ շանքեր գործադրեց օ-
տարության մեջ առանցող հարյուր հազարավոր ռազմագերիներին:
րին իրենց ընտանիքները վերադարձնելու ուղղությամբ: Ֆր. Նանսենի ծավալած եռանդուն գործունեության շնորհիվ կարճ
ժամանակամիջոցում հաջողությամբ իրականացվեց ռազմագե-
րիներին փոխանակությունն ու հարկենադրությունը: Այնուհե-
տև Նանսենն աշխրհիկ դամբ հրաշալի պատճառով 1921 թ. Սովետական Ռուսաստանում բռնկված սովի դեմ պայքարում՝
Ճարդասիրական օգնություն կազմակերպելով հազարավոր սով-
լայներին:

Նանսենը հաջով էր վերջացրել Պոլոլմիեն սովյալներին
օգնելու իր դժվարին աշխատանքը, երբ ստիպված եղավ մե-
նամուխ լինել Ճարդասիրական մի այլ գործի: 1922 թ. սեպտեմ-
բերին, մենում ներկա գտնվելով Ազգերի լիգայի նիստերին,
Կոնստանդնուպոլիսի իր ներկայացուցչի Նանսենն ստացավ հե-
տևյալ բովանդակությամբ մի հեռագիր. «Անատոլիայի զաղթա-
կանների դրությունը շատ լուրջ է: Սպասե՛՛մ է սովը: Առա-

ջարկում եմ օգնություն կազմակերպել: Հեռագրեցնե՛ք մեր հա-
ժաձանությունը»²⁰:

Այլ կապակցությամբ Ազգերի լիգան Նանսենին առաջար-
կեց զբաղվել հույն զաղթականությանն օգնություն կազմակեր-
պելու գործով: Նանսենն ընդունեց այդ առաջարկությունը. ան-
միջապես մեկնեց Բալկաններ և այնտեղ լայն օգնություն կազ-
մակերպեց հույն և ալլազրի զաղթականներին:

Այնուհետև Նանսենի Ճարդասիրական հետադա գործունեու-
թյունը կապվում է հայ ժողովրդի՝ մասնավորապես սփյուռքա-
հայ զաղթականության հետ: Մինչև 1925 թ. ամառը, երբ Նան-
սենն անկամ էր եղավ Հայաստանում, նա բազմիցս առիթներ էր
ունեցել ծանոթանալու ինչպես հայկական հարցին, այնպես էլ
աշխարհով մեկ ցրված հայ զաղթականության վիճակին:

Դեռևս 1922 թ. մարտի 1-ին սովյալներին օգնող Նանսե-
յան միջազգային կոմիտեի Մոսկվայի ներկայացուցչի՝ Զոն Կոր-
վինի և Մոսկվայում ՆՊՏՀ լիազոր-ներկայացուցչի՝ Ս. Տեր-Կոր-
բիլյանի միջև ստորագրվել էր մի համաձայնագիր, բայց որի
Սովետական Ռուսաստանի արագործողում Գ. Վ. Չիլերինի և
Ֆր. Նանսենի միջև 1921 թ. օգոստոսի 27-ին կնքված պայմա-
նագրից պետք է տարածվեր նաև Սովետական Հայաստանի
վրա²¹:

Նանսենը լավատեղյակ էր նվիրույալի, Մերձավոր արևելքի
և այլ երկրների բազմահազար հայ զաղթականների ծանր վի-
ճակին, որը մի քանի տարի շարունակ բննարկման առարկա
էր Ազգերի՝ լիգայի նիստերում ու նրա զանազան հանձնաժողով-
ներում: Սակայն, մինչև Ազգերի լիգայի և իմպերիալիստական
զեվանադիստության այլ ամբողջներից ստեղծ ստիպանքին խոս-
քեր էին չալլում հայ զաղթականության հասցին և շարունա-
կում խաբել նրան, գնալով սովին էր վատթարանում տարագիր-
ների վիճակը: Նրանցից շատերը հասցնել կերպով երկրից փա-
խած ու Բուրջուական սպանդից հազիվ փրկված լինելով, զուրկ
էին անզամ իրենց բազաբացիությունը հաստատող փաստաթղղ-
թերից, և նրանց իրավունքները չէին նանաչվում օրենքի առջև:
Միջազգային իրավունքի սեևակետից նրանք համարվում էին

²⁰ ՏՃ՝ Ֆր. Նանսեն, «Յրաու-ը Բեևային ժովում, Նրան, 1925, էջ 41—

42. ²¹ ՏՃ՝ ՆՊՏՀ ՆՊՏՀ ՊՆՄ, Գ. 40/113, ց. 3, գ. 18, Բ. 29—31:

պարզապես Հայրենազորիկներ և ոչ որևէ պետության թաղաքացի կամ Հոգաբարձ³⁷:

Գաղթականությունը այդ անորոշ վիճակից Հանձնու կադետակով Հայկական Ազգային դատախազության նորքները նախագահ Գ. Նորասուևկյանը զիմեց Ազգերի լիգային՝ Հայ տարազրկներին միջազգային ճանաչում ունեցող նահանջյան անձնագրերով ապահովելու խնդրանքով: 1923 թ. սեպտեմբերին ընձարկելով այդ Նաթըր, Ազգերի լիգան սկզբունքորեն բնորոշում Հայ տարազրկների թաղաքացիությունը օրինականացնելու անհրաժեշտությունը³⁸:

Լիգայի խորհուրդը որոշեց Քուրդիայից Հեռացած Հայ տարազրկների համար նույնպես ստեղծել Ազգերի լիգայի Հոգաբարձությունը վաշխող մասնավոր անձնագրերի՝ այդ գործը հանձնարարելով Քր. Նահսենի զիսավորած կոմիտեին³⁹:

Ազգերի լիգայի խորհուրդը, 1924 թ. Հունիսի 12-ին բնեկելով գաղթականության բարձրագույն կոմիտեի Քր. Նահսենի ներկայացրած զեկույցագրեր, որոշեց հանձնարարել լիգայի անգամ պետություններին՝ ընդունել լիգայի անունից Հայ տարազրկներին արվող ինքնուրույն թղթերի՝ այսպես կոչված նահանջյան միջազգային անձնագրերի օրինականությունը⁴⁰: Դրա շնորհիվ մի շարք երկրներում երկար տարիներ Հազարավոր Հայ գաղթականների թաղաքացիությունն ու իրավունքները ճանաչվեցին օրինական:

Հեռացված մի շարք այլ գյուղություններ ստեղծվեցին Հայ գաղթականների նահանջյան անձնագրեր տալու գործում: Ազգերի լիգայի 1925 թ. Նոր Հրահանգի Համաձայն, սերկրոս ստեն ի վեր Քուրդիային Հեռացած և Քուրդիա Հետ իրենց բոլոր կապերը խզած Հայերեն անոնք, որ փափազ Հայտենն, իրավունք պիտի ունենան իրենց նահանջյան անձնագրերու վրա արձանագրել տալու իրենց միայն ընկալալարը և Հայ ազգությունը⁴¹, այնուհետև անձնագրերի զիմաց Հայ գաղթականներից զանձվող

գումարը հասցվում է նվազագույնի և այլն⁴²: Նահանջյան անձնագրերը զրական նշանակություն ունեցան Հայ տարազրկների արտասահմանյան մասնապահության կյանքը որոշ չափով բնթանցնելու իմաստով: Այդ առումով միանգամայն զրգատուների են արձանի այն մեծ շաները և շերմ Հոգաբարձությունը, որ ցուցաբերեց Քր. Նահսենը Հայ գաղթականներին իր անվամբ միջազգային լայն ճանաչում ունեցող անձնագրերով ապահովելու ուղղությունը:

Ընդհանրապես, թե որքան շերմ Հոգաբարձություն էր ստեղծում Քր. Նահսենը Հայ ժողովրդի հանդեպ, ի Հակազրկություն Ազգերի լիգայի, պարզ կերպով երևում է 1927 թ. Հունիսի 5-ին շտեղծ ժողկոմխորհի նախագահին նրա զրած համակի Հետևյալ տողերից. «Ես կարծում եմ, որ հարիվ թե կարիք կա Հայտենելու ձեշ, որ իմ սրտանց ցանկությունն է անել այն բոլորը, ինչ ևս կարող եմ Հայ գաղթականներին և ձեր հիանալի ժողովրդի համար, որին ևս ճանաչեցի Հայաստանում իմ կատարած անտեսանալի ճանապարհորդության ընթացքում:

Մի գրքում, որ ևս արգեն ավարտում եմ, հույս ունեմ ծառայանելու ձեզ և համայն աշխարհին այն մասին, թե ինչ եմ մասնում ևս ձեր ժողովրդի և նրա ապագա Հարավորությունների մասին⁴³:

Հայաստանում եղած կարճ ժամանակամիջոցում Քր. Նահսենը ճանաթացավ մեր երկրի թաղմարելուն կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին, այցելեց գյուղատնտեսական շրջաններն ու արդյունաբերական ձևնարկությունները, բնության տեսարան մայրերն ու պատմական հնագույն հուշարձանները, ազգային մանդարաններն ու նորարարող ուսումնական Հաստատությունները, տեսավ Հայ աշխատավորի շինարարական առաջակց կերտած կոթողներն ու լայն ժողովրդական զուլայ մեղդեղինները: Այցելելով մեր երկրից և սեղում ծանոթանալով նրա աշխատանք ժողովրդին ու զարավոր մշակույթին, մեծ մարդասեր իր ստացած անմիջական ապավորություններն ու եկրպական իրան լեզունրով մինչ այդ լույս տեսած աշխատությունների հիման վրա Հնտազայում զրեց Վարված ժողովուրդը գիրքը, որը Հնտա-

³⁷ Տե՛ս սՄիություն, ԼՂԾՍ երկամսյա պաշտանթերՄ, Փարիզ, 1929 թ., № 126, էջ 73-74:

³⁸ Տե՛ս «Կրկնի լուր», 8 Հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2928:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 21 Հունվարի, 1924 թ., № 3012:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 29 Հունիսի, 1924 թ., № 3124:

⁴¹ Տե՛ս «Հարասանի կոչուկ», 3 Հոկտեմբերի, 1925 թ., № 40, էջ 470:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 27 Փետրվարի, 1926 թ., № 9, էջ 410, նոս՝ 27 Հոկտեմբերի, 1926 թ., № 45, էջ 1655:

⁴³ 2002 ՀՊԸ ԳՊԿ, Գ. 40/113, ց. 3, ց. 520, Բ. 15:

յամ իր մեջ պարունակող որոշ անհնայտ, բայց և անխուսափելի սխալներն, հայ ժողովրդի պատմության, նրա ողբերգական, բայց և հերոսական անցյալի, ինչպես նաև լուսավոր ու պայծառ ազգային մասին նվիրագրի ուսումնասիրողների գրած լավագույն գործերից մեկն է Լեոնտալով Լայառանից, նաևսներ շնորհալի հայ ժողովրդին, ևս իր գրած գրքով ցույց տվեց, որ նրա հոգեբեր շատ մտտ ու հասկանալի են իրն:՝ նրա գիրքը ապիս է Լայոց պատմության վերաբերյալ թեպետ համառոտ, բայց և ճեարքորի մի անշարի:

Յակայն մեզ համար առավել ուշադրով են նաևսնի գրքի այն մասերը, որոնք նվիրված են Սովետական Լայառանի 20-ական թվականների ստորյալին ու հայ գաղթականության հանդեպ: Այդտեղ եւ գրգռաներով նկարագրում է սովետական իշխանության շինարար գործունեությունը Լայառանում և մեղադրում Անասանին ու Ազգերի լիգային, որոնք զբոհվով իրենց բոլոր խոտումները, լիատորեցին իրենց պարտքը հայ ժողովրդի հանդեպ:

Գույամ Ազգերի լիգայում հոգուա հայ գաղթականության ծավալում իր բազմամյա եռանդուն գործունեությանը, նաևսնին շնչաղվեց նրա հարցի լուծման ուղղությամբ շատ թե թե շուշաֆելի արդյունքների հասնել: Եվ խմբերեսխոսական մեքանիսթյունների հետևանքով Ազգերի լիգայում հայ գաղթականության խնդրի վերջնական ապագայումից վրդովված՝ նաևսններ նորվեցներն, գերմաներն, անգլերն և ֆրանսերն լույս ընծայեց իր գիրքը, որն ինչպես դիպուկ կերպով որակել է գերմանական հրատարակիչը՝ «մեղադրական է Անասանի և Ազգերի լիգայի գեմ»⁶⁴:

Նաևսներ փաստորեն խարվեց իր բարի մտադրությունների մեջ, Ազգերի լիգայից ունեցած անկալությունների մեջ: Բայց խարվելով հանգերմ, այդ աղերվ մարդասերն իր հրատարակած գրքով վերմխեցի կարգ իրեն խարդոնից: Ինչպես բնութագրել է անգլիական «Քայմա» թերթը, «Քարված ժողովուրդը» կարծին պես իր պոշի մեջ խայթոց ունի, որ վիրավորում է հանձակատարությունը բոլոր նրանց, ովքեր խոտացան ազգին, քան ի վիճակի էին կատարելու»⁶⁵:

Դա բնավ պատահական բնութագրում չէր, այլ պատկերազար կերպով ակնարկվում էր այն սուր բնագառությունը, որ նաևսներ ծավալել էր իր գրքի վերջին էջերում անգլիական կառավարության ու պետական գործիչների, ինչպես նաև Ազգերի լիգայի հասցեին: Ազգերի լիգայի մասին նաևսներ մասնավորապես գրել է. «Ինչո՞ւ է Ազգերի լիգան հանձնաժողովներ նշանակում հարցն ուսումնասիրելու համար, թե ի՞նչ նվազագույն բան կարելի է անել հարկենադուրի հայ գաղթականների օգտին: Արդյոք ամենց անմարդ խիզը՞ը հանգստացնելու՞, իբր թե որն էրան է արվում:

Բայց ի՞նչ նպատակով, քանի որ եղելությունը լավատեղյակ է գործը հասկացողների բարեխիղճ ուսումնասիրությունների հետևանքով արված ու շատերի կողմից շիրմորեն ընդունված առաջարկությունները շարժանացան մեծ տերությունների պաշտպանությանը, որոնք սառնասրտորեն մերժեցին ամենափոքր զոհողությունը՝ օգնելու համար ողորմելի՝ գաղթականներին, որոնց նկատմամբ երանք հասնն էին առել այնքան ծանր պարտականություններ: Այս հարցին պատասխանում են, թե չի կարելի զոհողություններ կատարել ուրիշի համար, կը մարդիկ հաղվհաղ իրենց ցափն են հոգում: Բայց արդյոք ազնի լավ չէ՞ր լինի այդ մասին խոչնչել այն մամանակ, կը հաստատ խոտումների և պատվի անուեով կը: Իր արվում այդ գործախոներին՝ Անասանի գործի համար զոհարեղել ոչ միայն իրենց գրքում և ունեցվածքը, այլև իրենց կյանքը»⁶⁶:

Այնուհետև, վերլուծելով հայ գաղթականության հարցի շուրջը տեղի ունեցած անց ու դարձը, կարծ, բայց լիբականացված բազմաթիվ խոտումները, նաևսներ գրում է. «Մարդ ստորակուսած հարցում է, թե ի՞նչն էր իրոր այդ բուրդի նպատակը: Արդյո՞ք այդ ամենը իսկապես գատարի խոտեր էին: Դատարի խոտերը, առանց լուրջ հիմքերի:

Իսկ Ազգերի լիգան՝ Միթն եւս նույնպես չէր զգում ոչ մի պատասխանատվություն»⁶⁷:

Ինչկերպիսխական տերությունները Ազգերի լիգայում զբոհելով հայ գաղթականության հարցը, իրականում ցանկանում էին խարել հատարականությանը, թե իբր իրենք մտածում են

⁶⁴ Տե՛ս «Նոր ուղի», 1929 թ., № 1, էջ 350:

⁶⁵ Նույն տեղում, 1930 թ., № 4—5, էջ 48:

⁶⁶ Fridtjof Nansen, Betrogenes Volk, էջ 231:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 232:

Հայ տարազիրների մասին Այդ Հանապարհով նրանք ցանկա-
նում էին Սովետական Հայաստանում երկարատև ժամանակով
իրենց ձեռքը դնել տնտեսական կարևոր ձեռնարկներ և, այնու-
հետև կախման մեջ գցելով սովետական իշխանությանը, իրենց
կամքը թելադրել նրան, Սովետական կառավարությանը, հա-
նուն օտարության մեջ տասնադոլ արշառաձուր Հայ գաղթական-
ության հարցի լուծման, բնդատաշելով Ազգերի լիգային, միա-
ժամանակ ճշարտեն կառնեց իմպերիալիստական տերություն-
ների իսկական նպատակները, ժամանակին հակահարված ազնեց
նրանց ստոր մերկնալություններին և կանխեց նրանց սպեկուլ-
յաթով հաշիվների իրականացումը: Ահա թե ինչու Ազգերի լի-
գան և այնտեղ բազմած զիմանագետները հրամարվեցին որևէ
բան անել հանուն Հայ գաղթականության: Ահա թե ինչն էր
իրոք այդ բոլորի նպատակը: Հենց այս էր, որ ժամանակին չէր
կարողացել բժրանել Թր. Նանսենը: Հետո միայն նա հասկացավ,
որ Հայ գաղթականության հարցում Ազգերի լիգայի բանած զի-
րը ո՛րչեղով չի տարբերվում մեծ տերությունների վերաբերմուն-
քից և խիզախորեն բողոքեց Անտանտի ու լիգայի դեմ, կըր-
քոտ կերպով մերկացրեց նրանց ստոր զործնեությունը:

Վերջում Նանսենը գրում է. «եվրոպայի ժողովուրդները և
պետական գործիչները հոգնել են հավերժական հայիական հար-
ցից»:

Ինքնին հասկանալի է:

Այս հարցում նրանք միայն ձախողում կրեցին: Հայերի ա-
նունն անգամ նրանց ներհող խիզներում արթնացան և հիշ-
գութություն խորանակված կամ անկատար հանդիսավոր խոստում-
ների ժանր շղթաների մասին, խոստումներ, որանց կատարման
համար նրանք մտար մասին էլին խիզի:

Այժմ խոսքը վերաբերում է այն փոքր, արյունոտ, սակայն
նվիրված ժողովրդին, առանց նավթի ու ոսկու:

Վա՛յ Հայ ժողովրդին, որ նրան ներբաշեցին եվրոպական
քաղաքականության մեջ: Նրա համար ազնի լավ կլինեք, որ
նրա անունը երբեք ոչ մի եվրոպական զիմանագետի շուրթերին
չլինեք:

Սակայն Հայ ժողովուրդը երբեք չհուսահատվեց: Մշտական,

համառ աշխատանքում նա պայտում էր, պայտում երկար: Նա
պայտում է մինչև օրս էլ⁴⁰:

Այ՛, Հայ ժողովուրդն պայտում էր, պայտում էր, բայց
արևն ոչ երբեք եվրոպական իմպերիալիստներից, այլ առա-
կան հորիզոնում վեր բարձրացած կարմիր ու հրաբորք դրոշից
և Արարածի ստորոտում ծնունդ առած Հայաստանի անկախ ու
սոցիալիստական պետությունից էր անկալում իր բազմաբնեթի
իրականացումը:

Հայաստանում կատարած իր ուսումնասիրությունների քն-
նացքում Նանսենը եկավ այն հաստատ համոզման, որ «միայն
վաղը, ուր ներկայումս կարելի է սեղավորել քնչազուրկ Հայ
գաղթականներին»՝ զու Սովետական Հայաստանն էլ Այստեղ, ուր
մի քանի ասրի ստաշ թաղավերում էին ավերածությունը, թըշ-
վառությունը, սո՞ղք, այժմ, սովետական կառավարության հոգա-
արության շնորհիվ, հաստատված է խաղաղություն և կարգ ու
կանոն, բնակչությունը որոշ շափով նույնիսկ ունեթ է գար-
նելի⁴¹:

1927 թ. կեսերին Նանսենը անդեկություն է ստանում, որ
Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, այլևս շաղան-
լով Ազգերի լիգայի կեղծ որոշումներին, մտադիր է իր ներքին
հարավորությունների մորիլիցացումով հիշոցներ կուտակել
Ղանթի, Սև չրի, Զանգիբասարի և մյուս մարզումների ճահն-
Ղանի շրջանում և սողովում համար Ստանալով այդ ուրախա-
լի լուրը, Նանսենն անմիջապես դիմում է ՀՍԽՆ Ժողովուրդին,
հայտնելով, որ, կթի այդ նիշտ է, ապա շնայած ինքը դեռևս չի
կարողացել սողովում ծրագրի իրագործման և գաղթականների
մեղավորման նպատակով գումար ձեթ բերել, պիտի փորձի
վարկեր ստանալ՝ զոնե գաղթականությանը Սովետական Հա-
յաստան տեղափոխելու համար⁴²:

Նանսենը մեծ զոգասանքով է խոսում զեպի Հայ գաղ-
թականություն սովետական կառավարության ցուցաբերած ու-
շագիր և հոգատար վերաբերմունքի մասին՝ նշելով, թե «մենք
տեսնում ենք, որ դոք գաղթական կերպարների համար անում
եք ազնիլին, քան կարող եք: Յանկանում ենք, որպեսզի ձեթ գաղ-

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 333—334:

⁴¹ Թր. Նանսեն, «Չքաղաք» Թեհրանի ժողով, էջ 42:

⁴² ՏՄՀ ԵՍՍՀ ԵՍՍՀ ՊԿԸ, ֆ. 40/113, ք. 3, ց. 520, Բ. 4:

Քական եղբայրները շուտով միանան ձեզ հետ»⁵¹, նա միաժամանակ Ազգերի լիգայի խորհրդում հայտարարում է, որ եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը ոչնչով չի նըպաստում հայ գաղթականներին Սովետական Հայաստան տեղափոխելու հարցի լուծմանը, հետևապես պետք է վերջ տալ այդ խարեությունը⁵²:

Հայ ժողովրդի տարազիր հատվածի նկատմամբ հոգսը նաևսնը մոռացուցնել չուզեց մինչև իր կյանքի վերջը: 1928 թ. նա շրջագայություն կատարեց ԱՄՆ-ում, որի ընթացքում դասախոսություններ ու զեկուցումներ կարգաց հայերի օգտին հանգանակություն ծավալելու նպատակով⁵³: Այդ ժամանակ էլ հենց վերջնականապես համոզվելով, որ կապիտալիստական աշխարհը բար անտարբերություն է վերաբերվում հայ գաղթականության տառապանքներին և շանդուծելով, որ Ազգերի լիգան շարունակի խարել հայ տարազիրներին, նաևսնը 1929 թ. աշնանը առաջադի մտցրեց լիգայի ընդհանուր ժողով՝ այլևս անօգուտ կերպով չգրազվել Սովետական Հայաստանում հայ գաղթականների տեղափոխման ծրագրով: Ազգերի լիգայի 1929 թ. սեպտեմբերի 21-ի նիստում ընդունվում է նաևսնի առաջարկը, և 1920 թ. ի վեր լիգայի շրջանակներում ապարդյուն կերպով արծարծված այդ հարցը հանվում է օրակարգից⁵⁴:

Միաժամանակ որոշվում է Գերմանիային, Նորվեգիային, Ռումինիային և Հունաստանին «զերծ կարգուցանել նախապես իրենց ստանձնած հանձնառություններեն» և կուրսեմբուրգի կառավարությանն ու երկու անհատ անձնավորությունների ետ վերադարձնել հայ գաղթականների տեղափոխության հոնդին հատկացրած շնչին գումարները⁵⁵:

Ըստ տեղեկությունների, մոտ մի հեզամյակի ընթացքում (1925—1929 թթ.) նաևսնի հաջողվել էր հայ գաղթականների տեղափոխման և նախատեսված հողամասերի ռոպման համար հավաքել հազիվ 1,6 միլիոն ուրլի⁵⁶, անձնան մի գումար նման

ձեռնարկի իրականացման համար: Այնպես որ, բնավ շարքացան այդ ձևնապարհով հայ գաղթականության հարցի լուծման նաևսնի հույսերը: Ինչպես ժամանակին ճիշտ կերպով նշվել է սովետահայ մամուլում, մեծ մարդասերի բուրը ձեռնարկումները՝ օգնության հասնելու հայ գաղթականներին՝ «շարժելով եվրոպայի և Ամերիկայի գոթը», չուրն բնկան: Դա մի ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ միանգամայն արգրաքցի է եղել սովետական կառավարությունը՝ իմպերիալիստական տերություններին և նրանց դիվանագետներին համարելով հայ ժողովրդի սխերիմ վնամյունը՝ ոչ մի հույս չկապելով նրանց հետ և ուրիշներին թողնելով նրանցից «բարիքներ» ակնկալելու պարտականությունը:

Ինչպես տեսանք, օտարության մեջ դեզերող սպիտուրահայ աշխատավորների մի գզալի մասի հայրենադարձությունը իրականացվեց ոչ թե Ազգերի լիգայի միջոցով (որին սովետական կառավարությունը ամեն կերպ ընդոտաչում էր հանուն հայ գաղթականության հարցի շուտափույթ լուծման, բայց որն իրականում ոչինչ չկարողացավ կամ շցանկացավ զլուխ բերել), ոչ թե իմպերիալիստական տերությունների օգնությամբ (որոնք ուղղակի պատասխանատվություն էին կրում հայ գաղթականության աննախանձելի վիճակի համար), այլ սովետական կառավարության գործադրած գերազույն ջանքերի շնորհիվ և Սովետական Հայաստանի աշխատավորների՝ զիպի իրենց տարափր եղբայրներն ու քույրերն ունեցած ջեբմ հողատարության և հանուն նրանց կատարած գոհողությունների:

⁵¹ Նույն տեղում, գ. 373, թ. 17:

⁵² ՏԿ՝ «Правда», 28 սեպտեմբերի, 1927 թ., № 221:

⁵³ ՏԿ՝ «Հայաստանի կրճակ», 12 մայիսի, 1928 թ., № 19, էջ 599:

⁵⁴ ՏԿ՝ «Միություն», 1929 թ., № 135, էջ 237:

⁵⁵ ՏԿ՝ նույն տեղում:

⁵⁶ ՏԿ՝ «Ետրոզային Հայաստան», 11 ապրիլի, 1929 թ., № 83:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԽԻՊԻՅԱՆ ԿԱՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԻԹ—ՍՓՅՈՒԹԲ ԿԱԳԵՐԻ ՋՐԲԳՎԱՏՄԱՆ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱՐԱՂՁՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՐԸ**

Քայքայված երկիրը վերաշինելու, հանրապետությունում կուտակված արժեքազուց զարթոնականության օգնելու, հայրենիքի և սփյուռքի միջև կապերը զարգացնելու, ինչպես նաև հայրենագարձությունն իրականացնելու գործում որոշակի դրական դեր է կատարել Հայաստանի օգնության կոմիտեն (204)։

Հայաստանի օգնության կոմիտեն կազմակերպվել է 1921 թ. սեպտեմբերին, Սերանում, մի խումբ հասարակական գործիչների ու մտավորականների նախաձեռնությամբ, որոնք խորապես մտահոգված լինելով մեր ժողովրդի ճակատագրով, ցանկանում էին միավորել ազգի բոլոր կենսունակ ուժերը՝ շուտագույն կերպով երկիրը ոտքի կանգնեցնելու նպատակով։

204-ի հիմնադիր անդամների թվում էին Ս. Կասյանը, Ս. Համբարձումյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ար. Ներսիսյանը, Գ. Շահվերդյանը, Ս. Փիրույանը, Մ. Արարիկյանը, Հովհ. Թումանյանը, Նար. Գուրը, Գ. Գեմիրճյանը, Մ. Սարգսյանը, Նզ. Թադևոսյանը, Բ. Մելիքյանը, Հ. Մանանդյանը, Մ. Աբրիզյանը, Լևոն, Ստ. Մալխասյանը, Վ. Արթուրին, Գր. Չուբարչյանը և ուրիշներ։

204-ի հիմնադիրների նպատակն էր մի կողմից՝ շինարար աշխատանքի ներգրավել այն բոլոր խավերին, որոնք զանազան պատճառներով հեռու էին կանգնել երկրում կատարվող վերափոխություններից, իսկ մյուս կողմից՝ ճշմարտացի ինֆորմացիայի բազմազան միջոցներով ցրել սովետական իշխանության

շուրթը թշնամական տարրերի կողմից տարածվող զրգարան-թյունների ու ստահող լուրերի հետևանքով սփյուռքում ստեղծված անվստահության մթնոլորտը։ Այն ժամանակվա դժվարին պայմաններում նման մի անկուսակցական, հասարակական կազմակերպության միջոցով հատկապես սփյուռքահայության կենսունակ ուժերը միավորելու, նրան հայրենիքի շուրթը համախառնելու խնդիրը խիստ կարևոր նշանակություն էր ստանում։

204-ի նման մի կազմակերպության ստեղծումը, անշուշտ, արդյունք էր նաև այն շրջահայաց ու խոհեմ քաղաքականության, որն իրականացվում էր սփյուռքահայության նկատմամբ հանրապետության կուսակցական ու պետական ղեկավարության կողմից։ Այն ժամանակ ՄԽՍՀ Ժողովուրդի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը, կուսակցական ու պետական մեծ գործչին հատուկ հետաետևություններ և նրբանկատություններ, 204-ին մեծ կարևորություն էր տալիս ոչ այնքան նրա բերելիք նյութական օժանդակության, որքան արտասահմանի հայ զանգվածներին Մոսկուտական Հայաստանի մասին ճշմարտացի տեղեկություններ հաղորդելու և հայրենիքի հետ նրանց կապերը զարգացնելու իմաստով։ Իր առջև զրկված նպատակներն իրականացնելու համար 204-ը պետք է ունենար իր կենտրոնական վարչությունը Սերանում, իսկ սկզբնական կազմակերպությունները կամ մասնաճյուղերը՝ սովետական մյուս հանրապետությունների հայաբնակ վայրերում ու արտասահմանի հայկական գաղթօջախներում, որոնց միջոցով էլ արտերկրի հայությունը կկարողանար կապվել մայր հայրենիքի հետ։

204-ի հիմնադիր համագումարից անմիջապես հետո ստեղծվեցին նրա տեղական մասնաճյուղերը՝ Թիֆլիսում (1921 թ. հոկտեմբեր), Բաթումում (1921 թ. նոյեմբեր), Մոսկվայում և Բարձում (1922 թ. փետրվար)։ 204-ի բազմաթիվ մասնաճյուղեր կազմակերպվեցին հատկապես նրա երրորդ համագումարից (1923 թ. հոկտեմբեր) հետո՝ Աստրախանում, Խարկովում, Կիևվում, Օդեսայում և Հյուսիսային Կովկասի ու Միջին Ասիայի գրեթե բոլոր հայաբնակ քաղաքներում։

Գաղութայինության ղեկի Ուկրաինական Հայաստան տրամադրելու, նրա կողմից երկրին օգնություն կազմակերպելու և 204-ի մասնաճյուղեր հիմնադրելու տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից 1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին 204-ի առաջին

¹ ՏԵՊ 2002 ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 249, թ. 21—26.

նախագահ, բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի գլխավորած պատ-
վիրակության առաքելությունը Կ. Պոլիս Պատվիրակության
նպատակն էր, ինչպես այդ մասին գրել է Հովհ. Թումանյանը,
«...մեր կոմիտեին համարման մի մարմին ստեղծել Պոլսում,
կապել մերին հետ, և նրա հետ միասին սազել ալիքի հեռու մեր
զաղուկների վրա, առաջ բերելու նույն տեսակի մարմինները»²։
204-ի պատվիրակությանը հաջողվեց միավորել մինչ այդ Կ.
Պոլսում գոյություն ունեցող մի շարք բարեգործական ու մշա-
կութային կազմակերպությունների միջուկները անշատ ծավա-
լած գործունեությունը և այն ուղղել հայրենիքի օգտին։ **Հովհ.**
Թումանյանի պատվիրակությունը հասկացալես սերտ կապեր
հաստատեց այսպես կոչված «շաբրների օգնության մարմին»
(20Մ) հետ, որն ստեղծվել էր 1920 թ. հոկտեմբերին և բացի
Կ. Պոլսից մասնաճյուղեր ուներ նաև Խուսիսիայում, Բուրջա-
րիայում և այլ վայրերում։ 20Մ-ի նպատակն էր նյութական ու
բարոյական աջակցություն կազմակերպել Հայաստանին։ Սա-
կայն, նոր 204-ի պատվիրակությունը Կ. Պոլիս հասավ, 20Մ-ին
գրավ խիստ երեբուն, փաստորեն անգործության մասնակցած
վիճակում՝ դաշնակների հակասովետական արողպագանայի և
որոշ շահով նաև ռամկավարների անտարբեր վերաբերմունքի
հետևանքով։ 204-ի պատվիրակությանը հաջողվեց կարճ ժամա-
նակամիջոցում պոլսահայությանը ծանոթացնել հայրենիքի ի-
րական դրությանը և սովետական կառավարության հինգ բա-
ղաբանությունը՝ բնկում առաջ բերելով դեպի Սովետական
Հայաստանն ունեցած նրանց վերաբերմունքի մեջ։ Այդ ա-
մենի շնորհիվ զգալի շահով ամբարձրվեցին նաև 20Մ-ի դի-
րերը, աշխուժացավ նրա գործունեությունը։ 1921 թ. դեկտեմ-
բերի 1-ին 204-ի և 20Մ-ի ներկայացուցիչների ստորագրություն-
ներով Կ. Պոլսից մի շրջաբերական ուղարկվեց զաղուկահայ
բոլոր կարևոր կենտրոնները։ Այդ շրջաբերականում կոչ էր
արվում տեղերում ստեղծել Հայաստանի օգնության կոմիտեի
մասնաճյուղեր, կապվել նրա կենտրոնական վարչության հետ և
ամեն կերպ նպաստել երկրի վերաշինության ու զարթոնանու-
թյան նյութական վիճակի բարելավման գործին³։ Վերոհիշյալ
կոչը լայն արձագանք գտավ սփյուռքահայության մեջ։ Ամենու-
րեք սկսեցին կազմակերպվել հայրենիքի օգտին հանդեսակու-

թյուններ ու նվիրատվություններ։ Չանցավ մի երկու ամիս և
Հայաստան հասան այլուր, դիզորար, հագուստեղեն և այլ մի-
ջոցներ⁴։ Շուտով Կ. Պոլսի հայկական կարմիր խալի ընկերու-
թյունը Երևան ուղարկեց հինգ հոգուց բաղկացած բժշկական մի-
ջուկն՝ երեք վազոն դեղորայքով և հիվանդանոցի ու զեղա-
տան սարքավորումներով։ 20Մ-ը Հայաստան գործողեց հասուկ
պատվիրակություն՝ երկրի դրությունը ծանոթանալու և ալիքի
արդյունավետ օգնություն կազմակերպելու միջոցառումներ
մշակելու նպատակով⁵։

Սակայն մինչև 1924 թ. սկզբները 204-ը արտասահմանում
գրեթե չկարողացավ մասնաճյուղեր կազմակերպել։ Ինչպես և
պետք էր սպասել, զաղուկահայ ուներ խավերն ու հետադիմա-
պետք հակասովետական ուժերը մեծ մասամբ բացահայտ թշնա-
մական, մասամբ էլ անտարբեր դիրք բռնեցին պոլլիզիանոս
Հայաստանի հանդեպ և նրան համակերպ կազմակերպություն
ներին ստեղծման գործում։ Այդ տեսակետից բացառություն էր
կազմում իրանահայ զաղթախեր, ուր շնորհիվ Սովետական Հա-
յաստանի լիազոր-ներկայացուցչության և տեղի առաջադիմա-
կան ուժերի ջանքերի 204-ի մասնաճյուղեր էին կազմակերպվել
դեռևս 1922 թ. փետրվարին։ Նման վիճակը, հասկանալի է, որ
204-ի կենտրոնական վարչության բավարարել չէր կարող, ու-
տի նա վճռական բայել էր կատարում արտասահմանում մաս-
նում մեծ ակտիվություն էին ցուցաբերում նաև սփյուռքահայ
լայն զանգվածները։ Ահա այդ համատեղ ջանքերի շնորհիվ
1924—1925 թթ. 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղեր կա-
զմակերպվեցին Մերձավոր արևելքի, Բալկանների, Յուբանայի,
ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հայկական զաղթախներում։ Հունաս-
տանի հայ աշխատավորների տասնյակներով մեկը հիմնեցին
204-ի տեղական մասնաճյուղեր և, չնայած իրենց թաղաքակա-
ն տնտեսական անբարենպաստ կացությանը, զգալի միջոցներ
տրամադրեցին 204-ի կենտրոնական վարչությանը⁶։ Եվ այս-

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 41114, ց. 1, գ. 3, ք. 101—102։
⁵ Տե՛ս նույն տեղում։
⁶ Տե՛ս «204-ի տեղակալու», ամսագիր, օրգան 204-ի կենտրոնական
վարչություն, Երևան, 1928 թ., № 1, էջ 56—60։
⁷ Տե՛ս «Էմբարիսկի», ամսագիր, օրգան 204-ի կենտրոնական վարչություն,
Երևան, 1925 թ., № 1, էջ 15։

² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 393, ք. 15։
³ Տե՛ս նույն տեղում։

գաղթօջախներում, երբ արդեն երկրի բնակչությունը բնավ կարիք չունի ՍՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող մասնաճյուղերից ստացվող անհյան օժանդակությունների, կենտրոնական վարչությունը որոշեց գաղթարկելի վերջիններիս գործունեությունը:

Այդ շրջանում զգալի շահով փոխվել էր նաև 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի գործունեության բովանդակությունը: Նրանք հիմնականում դարձել էին գաղութասնայությանը մայր հայրենիքի հետ կապող առաջադիմական մասսայական կազմակերպություններ: Սփյուռնասնայության Սովետական Հայաստանի հետ կապելու և նրա մասին ճշմարտացի տեղեկություններ տալու իմաստով այդ տարիներին մեծ դեր են կատարել 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից արտասահման մեկնած պատվիրակությունները: Այսպես, 1924 թ. վերջերի արտասահման գործուղվեց 204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ, ՀՍԽՉ հոգաբարձության ժողկոմ Ար. Երզնկյանը: Նա եղավ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում և Անգլիայում: Ամենուրեք նա բազմաթիվ հաղթյալներ ունեցավ գաղութահայ աշխատավորության ներկայացուցիչների հետ, զանգես կեավ Սովետական Հայաստանի մասին հանգամանալից զեկուցումներով ու ելույթներով: օգնեց հիմնելու 204-ի մասնաճյուղեր և Մարեգործական միության հետ կնքեց մի շարք համաձայնագրեր՝ Հայաստանին կտակված որոշ զուտարների օգտագործման վերաբերյալ¹⁰:

Հայաստան վերադառնալուց հետո, 1925 թ. փետրվարին, 204-ի կենտրոնական վարչության ընդլայնված պլանումում Ար. Երզնկյանը հանդես եկավ Հանգամանալից զեկուցումով, որի մեջ մանրամասնորեն անդրադարձավ որ ուղղություն արդյունքներին: Նա իր զեկուցման մեջ ներկայացրեց գաղութասնայության թշվառ կյանքի տխուր պատկերը, նրա աշխատավորական խավերի անվերապահ համակարանը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ Ար. Երզնկյանը նշեց, որ սփյուռնասնայության ամենահիմնական հոգսերից մեկը որևէ տեղ զեռու չհիմնավորված տարագրիչների ու որբերի խնդրն է:

Հատկապես խիտ մտահոգել էր հայ որբերի շարքը, քանի որ նրանց խնամքով զբաղվելու կոչված գաղութահայ բարեգործական հաստատությունները փաստորեն նրանց ցրում էին զա-

նազան ֆիրմաների ու անհատների միջև՝ Ֆրանսիայից մինչև կանադա: Հասկանալի է, թե ինչ տխուր հետևանքների կարող էր հասցնել հայ որբուկների ճակատագրի նկատմամբ նման անհոգի վերաբերմունքը: Զեկուցողը խնդիր դրեց, որպեսզի ներգաղթողների մեջ ապին շատ որբեր բերվեն հայրենիք, որտեղ նրանք կկարողանան ստեղծել սեփական օջախներ՝ վայելելով պետական լայն հոգաարություն¹¹:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռնասնայության կապերի ամրապնդման, ինչպես նաև արտասահմանում 204-ի մասնաճյուղերի գործունեության հետագա աշխուժացման իմաստով կարևոր դեր խաղաց 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից 1925 թ. վերջերին հայկական գաղթավայրեր մեկնած երբ պատվիրակությունը Այդ պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին կենտրոնական վարչության բարտուղար Գրիգոր վարդանյանը, վարչության անդամ Կարեն Միքայելյանը և Հայաստանի կարմիր խաչի նախագահ բժիշկ Սպանդարտ Կամսարակյանը, արտասահման մեկնեց 1925 թ. դեկտեմբերի 5-ին և հայրենիք վերադարձավ 1926 թ. դեկտեմբերի 1-ին, գրեթե 13 ամիս շրջագալելով հայկական գաղթօջախներում: Պատվիրակությունը եղավ Գերմանիայի, Բելգիայի, Շվեյցարիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի ու Ամերիկայի գրեթե բոլոր հայաշատ բաղաքներում և ծանոթացավ սփյուռնասնայության կյանքի տարբեր կողմերին: Պատվիրակության անդամները հանգամանորեն ուսումնասիրեցին 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի գործունեությունը, հիմնադրեցին նորերն և այլ ազգագրուործի կատարեցին: Ամենուրեք հանդես եկան Սովետական Հայաստանի նվաճումների և 204-ի հետագա անելիքների մասին դասախոսություններով ու զեկուցումներով, որոնք ուղեկցվում էին Հայկիստի նկարահանած ֆիլմերով կամ ուրիշ ցուցադրական նյութերով: Պատվիրակությունն իր հետ արտասահման էր տարել նաև մի փոքրիկ շրջիկ ցուցահանդես, զեղարվեստական բազմաթիվ պատկերազարդ ալբոմներ ու դիագրամներ, որոնք որոշակի գաղափար էին տալիս հանրապետության անտեսողական ու մշակութային վերելքի մասին: Հատկապես մեծ հաջողություն ունեցավ 204-ի կենտրոնական վարչության պատվերով Հայկիստի նկարահանած «Խորհրդային Հա-

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 66, ք. 66—68:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

յաասանք վաճարագրական կինոնկարը, որն բնօրրկում էր հանրապետության բազմաբույսանոց կյանքի բոլոր բնագավառները: Ինչպես հաղորդում են պատմիրակության անդամներն իրենց տպավորությունները, ամեն անգամ, երբ դահլիճում մտնում էր լույսը և խավարի մեջ պայծառորեն երևում էին Սովետական Հայաստանի գեղերն ու պետական դրոշը, հայրենակարտ հուզված սրտերը հրճվանքի գեղարարչին պահ էին ապրում և խանդավառ օգնացի առարում ի պատիվ ազատագրված հայրենիքի: Սփյուռքահայության վրա այդ կինոնկարի գործած ազդեցությունն այնքան ուժեղ էր, որ մի շարք երկրներում դաշնակները դիմել էին տեղական իշխանություններին, խնդրելով արգելել նրա ցուցադրումը:

Պատմիրակության ծավալած նոստրոն գործունեության շնորհիվ ամբարշտում են 204-ի մասնաճյուղերը, կազմակերպվում են նորերը: Այդ շրջանում արդեն զրանց թիվը Ֆրանսիայում հասնում էր 32-ի, ԱՄՆ-ում՝ 45-ի, բազմաթիվ մասնաճյուղեր էին ստեղծվել նաև հայկական այլ պաթմավայրերում: 204-ի շուրջն էին համախմբվում հատկապես աշխատավորական տարրերը, որի շնորհիվ այն դառնում էր սովետական օրինակատար խմբակային կազմակերպությունը:

Հայրենիք—սփյուռք կապերի ամբարշտումից և սփյուռքահայության բարոյական աշակցությունից բացի, պատմիրակությունը ձևոր բերեց նաև նյութական որոշակի արդյունքներ: 204-ի Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի մասնաճյուղերը զգալի գումարներ տրամադրեցին ներգաղթյալների համար Հայաստանում բնակարաններ կառուցելու ֆոնդին: Այդ միջոցներով հետագայում երևանում կառուցվեցին մի քանի շենքեր, որտեղ օժևան գտան տարագրությունից հայրենիք վերադարձած հարյուրավոր քնտասիրներ: Այսպես, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում կազմակերպված Մայսթիայի հայրենակցական միությունը Հայաստան ներգաղթող մայսթիայցիների համար պատմիրակությանը հանձնել 30000 զոլար: Էքսիթանի շրջանի էլճիլիարի նորակառույց քանցքով ուղղվող հողերի վրա հիմնադրված նոր ծիլոնկիս ամանի համար Բելգիայի հայ պաթմոն արամադրեց 27000 բելգիական ֆրանկ: Այլ գաղութներից ու հաստատություններից ստացվեց 20000 զոլար: Հայաստանում մի քանի գյուղական դպրոցներ կառուցվելու համար, 24000 ուրլի՝ մեղվաբուծական

դպրոց հիմնելու, 70000 ֆրանկ՝ երևանում ակնարուծական կլեմիկ կազմակերպելու համար և այլն: Պատմիրակությունը Հայաստան բերեց նաև մեծ քանակությամբ լարորատոր սարքավորումներ՝ Երևանի համալսարանի համար և ժողովրդական հեռու Անդրանիկի սուրբ, որը գորավարը նվիրել էր հայրենի քանդարանում պահելու համար¹²:

Պատմիրակության անդամները արտասահմանում գրավեցին նաև մի քանի տասնյակ հասնող հայկական կտակների, նվիրատվությունների և ազգային այլ գումարների խնդրով: Նրանց հաճախած նյութերի և շՄԽՀ ժողովուրդահի առնթվեր սեպակների ուսումնասիրության հանձնաժողովի՝ ձևոր բերած փաստաթղթերի հիման վրա 1928 թ. 204-ը Մոսկվայում հաստատական պատմիրակության անդամ Կարեն Միքայելյանի գրած «Հայ՝ ժողովրդական հարստությունները արտասահմանում» գրությունը: Վերջինս մեծ իրարանցում ու շփոթ առաջացրեց գաղութահայ քարագործների՝ շրջանում: Այդ գրությունը հարստությունն այն սփյուռքահայությանը ճանաչելու իր կեղծ քարերարներին, որոնք տարիներ շարունակ ժողովրդից թաքցրած էին պահում իրականում հենց նրան պատկանող ազգային հակալական դուժարները: Նրա շնորհիվ սփյուռքահայ առաջադեմական խավերը հնարավորություն ստացան իրենց արդար բողոքի ձայնը բարձրացնելու հանրային միջոցները շայտլոնների դեմ և ըստ կարելուցին այն օգտագործելու ազգային մշակութային նպատակներով:

1928 թ. ամռանը 204-ի կենտրոնական վարչությունը մի նոր պատմիրակություն (Ֆրիգոր Վարդանյան, Արամայիս Մուսայելյան) գործուղեց արտասահման: Այդ պատմիրակությունը նույնպես շուրջ մեկ տարի շրջադաշնեց նվիրույալի և Ամերիկայի հայիական գաղթօջախներում, ծանոթացավ սփյուռքահայ աշխատավորության վիճակին և 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի գործունեությանը: Պատմիրակությունը ղեկուցումներով, նյութներով, լուսանկարներով և ցուցադրական այլ նյութերի միջոցով սփյուռքահայությանը ներկայացրեց հանրապետության

¹² Մանրամասն տե՛ս ՇՄԽՀ ՀՀԿՍ ՊԿՄ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 298, ք. 19—14 (պատմիրակության հայեցակետերում արված 204-ի կենտրոնական վարչության 1926 թ. դեկտեմբերի 31-ի նիստում), նաև՝ «Նորհրդային Հայաստան», 21 դեկտեմբեր, 1926 թ., № 291:

կյանքը¹³։ Պատվիրակությունն իր հետ արտասահման էր տարել նաև «Խորհրդային Հայաստանն այսօր» վավերագրական ֆիլմը, որը մեծ հետաքրքրություն բերում էր սփյուռքահայերի կողմից։ Այդ նույն ժամանակ ԱՄՆ-ում և այլ երկրներում հաջողությամբ ցուցադրվում էին Հայաստանիկինոյի արտադրած «Նամուս» և «Ջար ոգի» գեղարվեստական կինոնկարները¹⁴։

Այսպիսով, 204-ի պատվիրակությունների, ինչպես նաև Սովետական Հայաստանի ղեկավար գործիչների ու մտավորականների արտասահմանյան ուղևորությունները, պրոպագանդայի և ինֆորմացիայի այլ բազմազան միջոցները արգեն 20-ական թվականների վերջերին մեծապես ուժեղացրին 204-ի դիրքերը հայկական զաղթչախններում զոլություն ունեցող ուրիշ կազմակերպությունների համեմատումը։

Սփյուռքահայությանը Սովետական Հայաստանի մասին ճշմարտացի ինֆորմացիա տալու տեսակետից կարևոր դեր էին կատարում 204-ի պարբերականներն ու այլ հրատարակությունները։ 204-ի կենտրոնական վարչությունն առաջին պարբերականը «Հրավիրակ» ամսագիրն էր, որը լույս էր տեսնում 1925—1926 թվականներին։ Ընդառաջելով արտասահմանյան մասնաճյուղերի և սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին՝ 204-ի կենտրոնական վարչությունը 1928 թ. հրատարակում է «204-ի սեղանիկատու» ամսագիրը։ Տարբեր ժամանակներում մի քանի պարբերականներ են լույս բերել նաև 204-ի Քիֆիսի և Մոսկվայի մասնաճյուղերը («Յոզերի Հայաստանին», «Հայրենաշուն», «Вестник комитета Помощи Армении», «Возрождающаяся Армения», «Լրարեր»)։

Իրենց ապահիր օրգաններն ունեին նաև 204-ի Ամերիկայի կենտրոնական վարչությունը («Երևարար» հանդեսը, որը լույս էր տեսնում 1927 թ. սկսած), Երվապոսի մասնաճյուղը («204» ամսագիրը)։ 204-ի Ֆրանսիայի կենտրոնական վարչությունը 1933—1935 թթ. Փարիզում հրատարակում էր «204» ամսագիրը՝ որպես 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի օրգան։ Սովետական Հայաստանի վերելքը, սփյուռքահայության կյանքը և 204-ի գործունեությունը մանրամասնորեն լուսարանում էր նաև 1925—1930 թթ. Փարիզում հրատարակվող «Երևան» թերթը։ 204-ի բոլոր պարբերականները, ինչպես նաև

սփյուռքահայ ամբողջ առաջադիմական մասուլը նպաստում էին հայրենիք—սփյուռք կապերի ամրապնդմանը, Սովետական Հայաստանի համակիրների աճին, 204-ի մասնաճյուղերի գործունեության հաջող ծավալմանը և հայրենագործության իրականացմանը։

1925 թ. սկզբին 204-ի կենտրոնական վարչությունը հիմնեց գեղարվեստական հրատարակության բաժին, որը մեծ թվով ուսումնասիրությունների, գեղարվեստական երկեր, նկարներ, ալբոմներ և այլ գործեր լույս բերեց, դրանով իսկ խթանելով երկրի մշակութային կյանքի վերելին։ Այդ բոլոր հրատարակությունների միջոցով 204-ը նպաստակ ունեւր աշխարհով մեկ ջրբազմ հայությանը բազմակողմանի ու ճիշտ գաղափար սակ Սովետական Հայաստանի մասին և նրա մեջ զուտ պահել սերը հայրենի երկրի նկատմամբ, վերջին հաշվով նպաստել հայապահպանության գործին։

204-ի հայրենասիրական գործունեությունը առաջ էր բերում զաղութահայ հետադիմական ուժերի և հատկապես դաշնակցության կատարել թշնամանքը։ Բազմաթիվ փաստեր կան զաշնակների կողմից 204-ի մասնաճյուղերի ու աղբյուրների նկատմամբ կատարված մատուցությունների, զրպարտությունների ու սպանությունների մասին։ Գեռես 1921 թ. վերջերին, երբ նրա էր կաշնակերպվել 204-ը, Կ. Պոլսում հրատարակվող զաշնակների «Ճակատամարտ» թերթը պրոպագանդիստ լուրեր էր տարածում, թե իբր նրա հիմնադիրները «Զեկայի սպանուիլներին տակ են ստորադրել և անզամաբղով կոմիտեին» և ոչ թե իրենց կամրով ու ցանկությունը¹⁵։

Հենց նման պրոպագանդաների ու բանասարկությունների պատճառով էր, որ 204-ը սկզբում իր նյութական աուցրումները Հայաստան կատարում էր ոչ թե ուղղակի 204-ի կենտրոնական վարչության հասցեով, այլ Մերձավոր արևելքի Ամերիկայի՝ Կալաաաամաուուց կոմիտեի Երևանի բաժանմունքի միջոցով¹⁶։

Գաշնակները լավ էին տեսնում, որ սփյուռքահայ զանգվածներին շրջանում Սովետական Հայաստանի ձեռք բերած լայն համակրարքի և 204-ի մասնաճյուղերի մասնակցականության

¹³ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԳՍ, ք. 178, ց. 1, գ. 463, ք. 7—10։

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 432, ք. 6։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 6, ք. 5—6։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 24։

204-ը սկսեց էական դեր կատարել սփյուռքահայության ղեկավարման գործում: Գաշնակները՝ տեսնելով, որ զբոսիչ շվարցացյան խանգարել 204-ի գործունեությանը, փորձեցին թափանցել նրա մասնաճյուղերի ղեկավարության մեջ և իրենց ձեռնառու հունով տանել զրահեց աշխատանքը, այսինքն՝ 204-ի կազմակերպությունները հակադրել Սովետական Հայաստանին: Այդ վտանգի դեմ պայքար կազմակերպելու նպատակով 204-ի կենտրոնական վարչությունը 1926 թ. մարտին քննարկեց արտասահմանյան մասնաճյուղերում տիրող զրոյության հարցը: Այդ առթիվ բնդունված որոշման մեջ նշվում էր, որ 204-ի ղեկավար օրգաններում անթույլատրելի է այն մարդկանց մասնակցությունը, ովքեր ինչամական վերաբերմունք ունեն Սովետական Հայաստանի հանդեպ: Կենտրոնական վարչությունն իր արտասահմանյան մասնաճյուղերին ցուցում տվեց, որ 204-ի ղեկավար օրգաններում մասնակցության իրավունք չեն կարող ունենալ նաև այն անձինք, ովքեր անորոշ կամ երկդիմի դիրք են բռնել Սովետական Հայաստանին պատկանող գումարներն ու գույքը նրանց օրինական տիրոջը հանձնելու հարցում²¹: Այդ ժամանակ արտասահմանում կային հայ ժողովրդին պատկանող, նրան կառավարված խոշոր գումարներ, որոնց միակ օրինական տերը Սովետական Հայաստանն ու հայ զաղթականությունն էին: Սակայն այդ գումարները, գտնվելով զանազան բարեգործական հիմնարկների ու կառակապարտների արժամարտության տակ, մեծ մասամբ ծառայում էին ոչ իրենց անմիջական նպատակներին: Մինչդեռ այդ գումարների ձեռք բերումով կարելի էին 204-ի Սովետական Հայաստանում տեղափոխել աստիճան հազարավոր նոր առարկություններ: Եկատի ունենալով այդ հանդամանքը, 204-ի կենտրոնական վարչությունն իր վերահիշյալ որոշման մեջ հանձնարարում է բոլոր մասնաճյուղերին՝ հաշվի առնելով զաղթականական հարցի սրությունը, պայքար ծավալել, որպեսզի «արտասահմանում կուտակված բոլոր հասարակական, ազգային գումարները և կտակները հատկացվեն դերազանցորեն զաղթականական հարցի լուծմանը և հորհրդային Հայաստանում գաղթականական հարցի լուծմանը և հորհրդային Հայաստանում այն հիմնական շինարարությանը, որը հնարավորություն կտա

լուծելու զաղթականները հարցը և ստեղծելու նրանց համար անհետսություն»²²:

Այս որոշումն աստանալուց հետո 204-ի մասնաճյուղերը ամենուրեք ակտիվ գործունեություն ծավալեցին նրա իրականացման ուղղությամբ: Ազգային գումարները Սովետական Հայաստանին տրամադրելու մասին 204-ի մասնաճյուղերի ու նրանց շուրջը համախմբված սփյուռքահայ աշխատավորների միահամուռ պահանջները վկայում էին, որ 204-երը իրոք զարկ էին սփյուռքահայության կենսական շահերի արտահայտիչները և Սովետական Հայաստանին աջակցող խավերի բարոյական շեփոթները արտասահմանում:

Հարկ է նշել, որ այդ բուռն բողոքների շնորհիվ հաջողվեց անեղի փոշիացումից փրկել Մեկունյան Ֆոնդի որոշ մասը և այն աշխատադրել Սովետական Հայաստանում շինարարական մի շարք կարևոր ձեռնարկների իրականացման (հանրային գրքարանի կահավորման և այլն), Կովկասի ու Մերձավոր արևելքի վերաբերյալ եղած զրգակնություն ձեռք բերման և հայադիտական արժեքավոր ուսումնասիրությունների հրատարակման գործին:

Սփյուռքահայ զանգվածների զգոնության բարձրացման շնորհիվ զաշնակները շվարցացյան շատ թև բիշ հաղթական հաննել: Միտղոզեցին նրանց մտաբարությունները՝ խանդարելու 204-ի ժողովրդականացմանը հստակագույն գաղտնահայ կարևորագույն կենտրոններում: Բուստոնում հրատարակվող զաշնակցական «Հայրենիք» թերթում Ս. Մասուրյանը (Ս. Վրացյանը) 1925 թ. դեկտեմբերին լույս ընծայած իր մի հոդվածում անդուսայ չարությունները փորձում էր ապացուցել, թն իր 204-երը ԱՄՆ-ում ժողովրդականություն չունեն: Բայց փաստերը միանգամայն հակառակն էին վկայում: Ահա զրա կանկրետ ապացույցներից մեկը. 1925 թ. հոկտեմբերի 25-ին, իրենց կուսակցության հիմնագրման 35-ամյակի առթիվ, զաշնակները նյու Յորքում հայտարարել էին «զաշնակցական օր» Սակայն 10 հազարից ավելի հայություն ունեցող զաղթներից հազիվ 300—350 մարդ էր հավաքվել նրանց «ծիր մուտքով» երկույթին: Մինչդեռ նույն օրը 204-ի կազմակերպած հանդեսին, որի տոմսերն, ի ղեպ, արժեին 1—2 դոլար, մասնակցելու էր եկել

²¹ ՏՃԾ 2002 ՀՀԾԾ ԳԿԿ, ք. 178, ց. 1, գ. 418, ք. 4—5:

²² Նույն տեղում:

ազնիք բան 1000 մարդ և հենց նույն տեղում էլ 75 հոգի անգա-
մազրկվել 204-ին²³;

204-ի դեմ պայքարում դաշնակները նույնիսկ դիմում էին
նրա ակտիվ անդամների նկատմամբ տեղորոշատական ակտերի:
30-ական թվականներին դաշնակ թափթիվողների այդ նորդիվի
զործունեությունն այնպիսի շափերի էր հասել, որ առաջադիմա-
կան ուժերը անհրաժեշտ համարեցին այդ տեղորի դեմ պայ-
քարելու համար ստեղծել հատուկ կոմիտե: 1933 թ. Փարիզում
հիմնվեց «Բաշնակ տեղորի զոհների պաշտպանության կենտ-
րոն», որը սփյուռքահայության ուշադրությունը հրավիրեց գաշ-
նակների կազմակերպած տեղորոշատական զործունեության դեմ
ազնիքի մոտակայն պայքար մղելու անհրաժեշտությունը վրա:
Սփյուռքահայության ուղղված նրա կոչերից մեկում նշված էր, որ
դեռ 10 տարվա ընթացքում դաշնակ տեղորոշատների ձեռքով
204-ի շարքերից բազմաթիվ զոհեր ընկան Բելյուսթում, Աթեն-
քում, Կիոսում և այլ վայրերում²⁴: 1933 թ. փետրվարի 26-ին
Ֆրանսիական Գրեոթը բազաբում դաշնակներն սպանեցին 204-ի
ակտիվիստ Մանուկ Մարտիչյանին և վերադրեցին հինգ ուրիշ
անդամներ ար քանի համար, որ նրանք ժողովի ժամանակ,
հակառակ Սովետական Հայաստանի նկատմամբ դաշնակների
զբաղաբարական ելույթներին, բացառապես էին՝ «Կենցեղ՝ հար-
հորդային Հայաստանը»: Բաշնակ տեղորի զոհերի պաշտպա-
նության կենտրոնը, անընդհանրապես այդ փաստերին, իր հրա-
պարակած կոչերից մեկում գրում է. «Գրեոթը զոհ Մարտիչյա-
նից հետո զոհվեց Գլըլըճյանը Աթենքում: Այնքան զորի մեջ
կհարմավորի տորթ. Թաշնակ, մինչև Ամերիկա Գույումճյան հար-
կանաբան կենթարկվի հոգաբարի (դաշնակների զորը.— Ն. Մ.)
դեմ արտահայտված ըլլալու համար²⁵: Այնուհետև կոչում
սփյուռքահայ աշխատավորներին խորհուրդ էր տրվում ամենու-
րեց ստեղծել դաշնակցական տեղորի զոհերի պաշտպանության
հանձնախմբեր և միասնական պայքար մղել այդ ազգայով
բողաբարականության դեմ, «...որովհետև մյայն ժողովրդական
ցասումի հակա ակթերն առչ է, որ վրացյանները և ջամայլան-
ները պիտի մտնեն իրենց որբերու ու պիտի չվրդովեն՝ իրենց քա-

ղաբարական արկածախնդիր խաղերով, զարգրվահայ հասարակու-
թյան հանգիստն ու ապագան²⁶;

Միջազգային ասպարեզում ռեակցիայի հետագա ուժեղա-
ցումը, մասնավորապես Ֆաշիզմի հանդես գալը, մեծ աշխու-
ժեթություն առաջ բերեց դաշնակցության զործունեության մեջ
ընդհանրական առաջադիմական դեմոկրատական կազմա-
կերպությունների: Ամենուրեք դաշնակցությունն աշխատում էր
հանձն մարտասանությունների ու մասնությունների միջոցով
հանդիս առաջադիմական կազմակերպությունների, այդ թվում
և 204-ի մասնաճյուղերի լիկվիդացմանը: Դրա հետևանքով 1934
թ. վերջերին և 1935 թ. սկզբներին հայկական մի շարք դազմ-
օջախներում լայն հարձակում սկսվեց 204-երի դեմ: Ահա նման
բազմաթիվ փաստերից մեկը. 1934 թ. վերջերին անգլո-եթիպ-
ական Իշխանությունները դաշնակների մասնությունների հի-
ման վրա ձերբակալեցին 204-ի Ալբերտազրիայի մասնաճյուղի
զեկավարներին ու բազմաթիվ անդամներ՝ մոտավորապես 80
հոգու: Ձերբակալվածների ղեմ որպես մեղադրող հանդես էր դա-
նա Սովետական Հայաստանի երգվյալ թշնամիներից մեկը՝ դաշ-
նակների «Հուսարներ» թերթի արտոնատեր Օննիկ Մաճառյանը:
Վերջինս նախաբանության ժամանակ եզրագրական գրատախաղին
անպատկառորեն հայտարարում է, թե «204-խառնորդ համայն
աշխարհի մեջ 204-ի դիմախի տակ զործող ամենավտանգավոր
համայնավարներն են»²⁷:

Գնալով ուժեղանում են հայաժամանակները 204-ի մասնաճյու-
ղերի դեմ նաև Եվրոպայում, Ամերիկայում և այլ վայրերում:
Սակայն, չնայած դրան, 204-ի շարքերում համախմբված
սփյուռքահայ աշխատավորները զմայտիկ պայմաններում շա-
րունակում էին իրենց պայքարը հանուն հայապահպանության
և Սովետական Հայաստանի հետ հարաբերությունների սեր-
տացմանը, եվ, թեպետ «Հայաստանի օրինության կոմիտե» ան-
վանումը այլևս չէր համապատասխանում այդ կազմակերպու-
թյան էությունը, այնուամենայնիվ, այն շարունակում էր կարևոր
դեր կատարել հայրենիքի հետ սփյուռքահայության կապերի
ամրապնդման ու զարգացման զործում:

²³ Տե՛ս «Երևան», Փարիզ, 3 զեկտեմբերի, 1925 թ., № 18:

²⁴ Տե՛ս «204», Փարիզ, 1933 թ., № 8, էջ 56—59:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում, 1935 թ., № 2, էջ 65; տե՛ս նաև «Միություն», շաբա-
թաթերթ, Հայֆա, 3 փետրվարի, 1946 թ., № 21:

Ուստի անհատի պաշտամունքի շրջանում առաջ եկած կա-
մայականություններով ու Անդրկովկասում ղեկավար դիրքեր
գրաված ժողովրդի թշնամի Բերիայի ստոր գործունեությանը
պետք է պայմանավորել 204-ի նման կարևոր դեր խաղացող
առաջադիմական մի կազմակերպության լիկվիդացիան 1937
թվականին: Անհիմն կերպով 204-ը որակվեց որպես օտարեր-
կերյա գործակալությունների ու լրեսանների կազմակերպություն,
իսկ նրա ղեկավարները՝ «ժողովրդի թշնամիներ»: Շինձու մե-
ղադրանքներով ձերբակալվեցին 204-ի ղեկավար շատ գործիչ-
ներ: ՀՍՍՀ Ժողովուրդի 1937 թ. ղեկամբերի 3-ի որոշմամբ
գաղաքացիացի 204-ի գործունեությունը²⁵, Չնայած նման անհիմն
և սրբաբարոյական պիտակավորմանը, 204-ի շարքերում համա-
խըմբված սովետական օրինադատացիա ունեցող սոցիոլոգաճա-
շխնատավորներ երբեք չկորցրին իրենց հավատը արդարու-
թյան վերականգնման և մայր հայրենիքի նկատմամբ: Շատ
երկրներում նրանք ստեղծեցին առաջադիմական նոր կազմա-
կերպություններ («Ֆրանսաճաչ ժողովրդական միություն», «Ա-
մերիկաճաչ առաջադիմական լիգա» և այլն) և շարունակեցին
իրենց պայքարը սոցիոլոգաճաչ աշխատավորության ու Սովե-
տական Հայաստանի ամեն զույնի ու երանդի թշնամիների դեմ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ
սոցիոլոգի հայության նյութական ու բարոյական աջակցությունը
մեր հայրենիքին, որոշակի իմաստով արդյուն էր նաև նախորդ
տարիներին արտասահմանում 204-ի ծավալած հայրենասիրտ
գործունեության: 204-ի շարքերում թրծված և կոփված սոցիոլո-
գաճաչ հաջարավոր աշխատավորներ ակտիվորեն պայքարի ե-
լան մարդկության մեծագույն թշնամու՝ ֆաշիզմի դեմ: Նրան-
ցից շատերը իրենց կյանքը զոհեցին օտար փոխում, հանուն
ազատության ու առաջադիմության, հանուն մայր հայրենիքի
անկախության, հանուն սոցիոլոգաճաչության փրկության:

Այսպիսով, Հայաստանի օգնության կոմիտեն իր գործունեու-
թյամբ որոշակի զրկան դեր կատարեց, նպաստելով սոցիա-
լիստական հայրենիքի հետ սոցիոլոգաճաչ աշխատավորների
կապերի ամրապնդմանը, նրանց սովետական օրինադատացիայով
զատախարակմանը և հայրենազարծության իրականացմանը:

Վ Լ Ի Ի Ե Վ Ե Յ Ե Բ Բ Բ Գ

ՍՓՅՈՒՐԸԱԵՅՆԻ ԶԱՆՎԱՍԱՅԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1946—1948/49 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմում Սովետական
Միության տարած պատմական հաթմանակից հետո Սովետական
Հայաստանի կուսակցական ու պետական մարմինները և ողջ
աշխատավորությունը, հանրապետության առջև ծառայած սո-
ցիալ-տնտեսական կարևոր խնդիրների լուծման հետ մեկտեղ,
մեծ ու լարված աշխատանք կատարեցին նաև օտարության մեջ
ղեկերող սոցիոլոգաճաչության զանգվածային հայրենազարծու-
թյուն իրականացնելու ուղղությամբ: Սոցիոլոգաճաչների զանգ-
վածային հայրենազարծության կազմակերպումը, անշուշտ, թե-
լաղրվում էր մի շարք հանգամանքներով:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի զմայրին տարինե-
րին սոցիոլոգաճաչ աշխատավորներին ամենուրեք ակտիվորեն
հանգնեց կեանք որպես Սովետական Միության և նրա անբաժան
մասը կազմող Սովետական Հայաստանի անկեղծ պաշտպան-
ներ: Նրանք արիաբար մարտնչեցին ֆաշիզմի դեմ ոչ միայն
զանգվածաբար զինվորադրվելով մեր գաշնակիցների բանակ-
ներում, այլև շատ երկրներում զենքը ձեռքներին հանդես եկան
զիմադրական-պարտիզանական շարժման մեջ: Նրանցից շատերն
իրենց կյանքը զոհաբերեցին հանուն ազատության՝ այն հաս-
տատ համոզմամբ, որ դրանով իսկ պաշտպանում են իրենց
մայր հայրենիքի և ժողովրդի պատիվն ու անկախությունը:

Այդպես գործեցին Միսաք Մանուշյանն ու Գեղամ Աթմաճ-
յանը, Արփեն Գավթյանն ու Հայկ Գավթյանը՝ Ֆրանսիայում,
Հակոբ Պարոնյանն ու Հեռմիլիս Թաղաթաղյանը՝ Բուլղարիայում,
Անդրադիկ Գուկասյանն ու Վահրամ Սաբալյանը՝ Հունաստա-

²⁵ Տե՛ս 2002 ՀՀՈՇ ՊԳԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 939, ք. 2.

նում, բազմաթիվ ուրիշ պայծառ հայտորիներ Հարավայսլավիա-
յում, Ռոմինիայում և այլուր:

Միքոզ արձագանքելով մայր հայրենիքի կոչին, Հայրենա-
կան մեծ պատերազմի ամբողջ ընթացքում, սփյուռքահայ աշ-
խատավորները, բոլոր երկրներում անխտիր, հանգնե եկան Սո-
վետական Միության պաշտպանության շիրքերում, նրա հերո-
սական զինված ուժերի հաջողություններով ուրախացողի ու
հպարտացողի դերում: Նրանք միաժամանակ նյութական ու բա-
նալական ամեն տեսակ օգնություն ու քաղաքացիական կազմակեր-
պչելի մեք երկիրի այն զինվորով որպես նաև իրենց իսկական
հայրենիքը: Գրա կոնկրետ վկայությունները հանդիսացան սո-
վետական բանակի համար գյուցազնական «Սատունցի Դավիթ»
տանկային շարասյան ստեղծման և այլ նպատակներով գու-
մարների հանգանակումը, հաջրատեղեկի, զեդրայքի, սնկզա-
մթերքի և այլ միջոցների առաքումը մեք երկիրը: Այդ ամենը
ցույց տվեց, որ սփյուռքահայությունը չբժքոքեն համակրում է և
անկեղծորեն նվիրված է իր սովետական հայրենիքին: Ահա սա-
կը այն հիմնական գրապատահանները մեկը, որը պատմա-
մից հնտո սովետական կառավարությանը թեկաղքեց ընդառա-
ջել հայրենասիրաբար տրամադրված սփյուռքահայության հայ-
րենադարձվելու բուռն ցանկություններին և կազմակերպել նոր
զանգվածային ներգաղթի:

Սփյուռքահայերի գանգվածային հայրենադարձության մյուս
կարևոր գրապատահանը հանդիսացավ Քուրբիայի կողմից կազմ-
ված հայկական Տոգրերի ետ պահանջումը, և այդ ժամանակ
առաջ բաշեց սփյուռքահայությունը, և այն բժքոքումով ընդունեց
ու պաշտպանեց սովետական կառավարությունը:

Ինչպես հայտնի է, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի
ժամանակ և առավել ետ ֆաշիզմի շախչախումից հնտո, սփյուռ-
քահայ գաղթօջայաների մեծ մասում հայկական առաջադիմա-
կան ուժերը կազմակերպեցին ազգային միասնական հակաու-
ները, Սովետական Հայաստանի բարեկամների միություններ ու
բնկերություններ, հայկական ազգային խորհուրդներ, որոնք
առաջ բաշեցին Քուրբիայի կողմից ապօրինաբար կազմված
աներտորիաները Սովետական Հայաստանին վերադարձնելու
պահանջը, որպեսզի գրանով իսկ ստեղծվի աշխարհասփյուռ
հայությանը իր հայրենիքում համախմբվելու իրական հնարա-
վորություն:

Քուրբիայի կողմից կազմված հայկական տերիտորիաների
մասնավորապես կարսի, Արզրիի, Արզահանի շրջանների ևս
պահանջումը կոնկրետ ցնաերկման առաքիա դարձավ 1945 թ.
ՄԱՀՄ-ի և Քուրբիայի կառավարությունների միջև, ինչպես նաև
դաշնակից երեք մեծ տերությունների ղեկավարների Բեռլինի
(Պոտսդամի) կոնֆերանսում (Տուլիս—օգոստոս, 1945 թ.):

1925 թ. ղեկոնմեքերի 17-ի սովետա-Քուրբական բարեկա-
մություն և շեդրություն պայմանագրի ժամկետը լրանում կա-
պեցությունը, 1945 թ. մարտի 19-ին սովետական կողմը Քուր-
բիային ծանուցում տվեց նրա ղեկոնաղային մասին: Այդ առ-
թիվ առեր ունեցան բանակչություններ՝ սկզբում Անկարայում,
իսկ այսպ Մոսկվայում, որտեղ Քուրբական կողմն առաջադեց
կենթև սովետա-Քուրբական նոր պայմանագրեր: Ի պատասխան
գրա, սովետական կառավարությունը պայման դրեց վերանայել
և կարգավորել սովետա-Քուրբական սահմանը կարսի, Արզրիի
և Արզահանի շրջաններում: Սովետական կառավարությունը
հայտարարեց, որ 1921 թ., Քուրբերն օգտվելով սովետական ղե-
նաության թուլությունից, անաղաբարացի կերպով կազմեցին Սո-
վետական Հայաստանի տերիտորիայի մի մասը: Ինչպես 1945
թ. Պոտսդամի կոնֆերանսի ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի ար-
տաքին գործերի մինիստր Ա. Իդենի հնտ ունեցած գրուցում
նշել է ՄԱՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Վ. Մ. Մուրոտովը, դա-
նեից հայերը վերադարձված են, որի համար էլ սովետական կա-
նեից հայերը վերադարձված են, որի համար էլ սովետական կա-
ռավարությունը բարձրացրել է օրինական կերպով ՄԱՀՄ-ին
անպատկանող այդ տերիտորիաները իրենց իսկական տիրույթ վե-
նադարձնելու հարցը: ՄԱՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմը միա-
ժամանակ հայտնեց, որ պետք է նկատի ունենալ նաև այն
ժամանակ հայտնեց, որ պետք է նկատի ունենալ նաև այն
հանգամանքը, որ արտասահմանում գտնվում է մեկ միլիոնից
հայերի հայ և, կր այդ հողերը վերադարձվեն Սովետական Հա-
ստանին ու նրա տերիտորիան ընդարձակվի, շատ սփյուռք-
ահայեր, որոնք ցանկություն են հայտնել վերադառնալ հայրենիք,
հնարավորություն կունենան կրկին հաստատվելու իրենց պատե-
նական օջայներում: Գա միանգամայն արդարացի կլինի, ու-
նայն տեղիական կառավարությունը, որը նախկինում բազմիցս
սր անվտակական կառավարությունը, որը նախկինում բազմիցս
հանդես է եկել Քուրբական տերապատության տակ գտնվող հայ

1 Տե՛ս «Советский Союз на международных конференциях периода
Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.)», сборник документов,
т. 6, изд. политической литературы, М., 1980.

ընակչության պաշտպանությամբ, ներկայումս շփոթ է դառնալիս այդ հարցում նրան աշակցելը²:

Հայկական հողերը Քուրբիայից պահանջելու և տարագիր հայության հարևանագործությունը կազմակերպելու անհրաժեշտության հարցը սովետական կառավարության առջև որոշակիորեն դրեցին նաև 1945 թ. ամռանը Ամենայն հայոց կաթողիկոսի քննությունը մասնակցելու համար սփյուռքահայ գրեթե բոլոր համայնքներից ժամանած աշխարհիկ ու հոգևոր պատգամավորները³:

Այդ հարցը քննարկվեց նաև 1947 թ. ապրիլին Նյու Յորքում բացված Հայկական համաշխարհային կոնգրեսում, որին մասնակցում էին սփյուռքահայ շատ գաղթականների և հասարակական-քաղաքական հասանքների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Քննարկելով ենթադրյալի ու հայրենիքի վերադարձնության շուրջը բոլոր հայ գաղթյալների միջև միություն և համագործակցություն ստեղծելու հարցերը, կոնգրեսը որոշեց ավելի զորացնել մշակութային ու հոգևոր կապերը գաղթյալների ու մայր հայրենիքի միջև և հասարակական նպատակով կարծիք ստեղծել հայկական հողային իրավունքների նկատմամբ, հետապնդելով դրանց արդարացի լուծումը Միավորված ազգերի կազմակերպության միջոցով: Կոնգրեսն ավարտվեց 3 հազար մարդու մասնակցությամբ կայացած մասնախմբական մեծ միտինգով, որտեղ ընդունված բանաձևում նույնպես խնդրի զրկեց ՄԱԿ-ի միջոցով հասնել հայկական տերիտորիալ պահանջների բավարարմանը, որպեսզի ճեղքվուր լինի կազմակերպել սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը⁴:

Ընդառաջելով սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերի կողմնորոշման ցանկություններին, հայկական տերիտորիալ պահանջները ամենայն սրությամբ և հետևողականությամբ առաջ քաշվեց նաև Սովետական Հայաստանի ղեկավարության կողմից: Թեպետ այդ հարցը քննարկվեց ՄԱԿ-ում, սակայն Քուրբիային հովանավորող արևմտյան տերությունների բռնած քայքայական

գործի հետևանքով հնարավոր չեղավ հասնել դրական արդյունքի:

Այսպիսով, սփյուռքահայերի կողմնորոշման գանդիական հարևանագործության կազմակերպման կարևոր շարժանքներից մեկն էլ հանրահայացված Քուրբիայից հայկական տերիտորիաների պահանջումը, որի դրական ընթացքը իրական հնարավորություն կստեղծեր դրանց օրինական տերերի՝ աշխարհով մեկ սփռված արագիր հայերի հարևանիք վերագրուելու քննական ցանկության իրականացման համար:

Երրորդ կարևոր պատճառը, որը թելադրում էր սովետական կառավարությանը վերականգն արտասահմանում ապրող հայերի գանդիականային ներգաղթը, մի շարք երկրներում նրանց զգալի մասի տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունն էր: Այդ հանգամանքը մի շարք այլ գործոնների հետ միասին պայմանավորված էր նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ առաջադիմական ուժերի հակաֆաշիստական պայքարին սփյուռքահայերի ակտիվ մասնակցությամբ: Ետպատերազմյան շրջանում շատ երկրներում իրականության զուգույնացած սեռական կառավարությունները խիստ թշնամական ու անհանդուրժողական վերաբերմունք էին դրսևորում հայերի նկատմամբ: Պատահական չէ, որ սփյուռքի տարբեր անկյուններից ստացվում էին բազմաթիվ դիմումներ, որոնցում թախանձազին խնդրվում էր վերականգնել ներգաղթը, թույլատրել վերադառնալ մայր հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան, դրանում ստեղծելով իրենց փրկության միակ ուղին:

Ահա թե ինչ էին գրում այդ մասին 1945 թ. հունիսի 18-ին Երևան ուղարկված իրենց դիմումի մեջ մի խումբ հայ երիտասարդներ Միխայիլ Հալսկի քաղաքից: Ներկայացնելով օտարության մեջ իրենց թշնամ ընկալը, նրանք հայտարարում էին. «...Ե՛նք կպահանջենք՝ հանուն որդեական իրավունքներու, հասնու հայրենաբազմ զավակներու իդեալներու զոհացման արդար հատուցումի՝ հայրենի պետությունեն մեր երազին իրականացումը: Կպահանջենք, անշուշտ, այնպե՛ս, ինչպես զավակը իր հորմեն:

... Այլպես մենք մահվան ետին հարվածը ստացած կըլլանք արդեն: Կմեռնինք, հայրենիքի և ուսումի կարտը մեր

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39—41:

³ Տե՛ս «Երասեր», երկօրյա թերթ, Նյու Յորք, 8—15 հունվարի, 1946 թ., № 73—76:

⁴ Տե՛ս «Ելմիման», ամսագիր, 1947 թ., մայիս-հունիս, էջ 82—83:

բայ աշխրուն: Այլապես մենք կդառնանք հողմակոծ, մենք կը-
գանանք փոշի, մենք կդառնանք անիմատս»⁵:

Իրենց տանջալից վիճակից փրկվելու նույնպես ներ-
գաղթի մեջ տեսնելով, մի խումբ հունահայեր, որոնք զբիված էին աշխատանքից և վաճառել էին իրենց վերջին ունեցվածքը սովից շնորհիվ համար, 1946 թ. մարտին սովետական կառավարությանը հղած դիմումի մեջ գրում էին. «Այլևս ոչինչ ու-
նինք ծախելու, որպեսզի կարենանք մեր զոյրթյունը քաշկռտել գոհն մինչև այն աստի, երբ ներգաղթի կենսատու լուրջ վերջ պիտի տա մեր առօրյա առապանքին»⁶: Դիմումի հեղինակներն այնուհետև նշում էին, որ հունահայությունը գտնվում է քաղա-
քական ու տնտեսական խիստ աննպաստ պայմաններին մեծ, ու-
րովհետև հակաֆաշիստական պայքարին ակտիվորեն մասնակե-
ցելու համար հայածվում է իրար հաջորդող ոչ հանրապետական կառավարությունների կողմից և հունահայ աշխատավորների հանդեպ սաստիկ հակակրոնի է առաջացել բոլոր սեփական շրջանների մեջ⁷: Հունաստանի տնտեսական ողբալի վիճակը ա-
ռաջին հերթին առավել ծանր էր անդրագոստում հայ աշխա-
տավորների վրա, որոնք մեծ մասամբ մատնված էին գործա-
զրկության, ինչպես «եանսեևյան անձնագրեր» ունեցողները, որոնք կազմում էին հունահայության 95 տոկոսը: Տնտեսական ու քաղաքական աղբյուրի հեղձոցիչ կացության մեջ ընկած հարյուրավոր հայ բնակիչները Հունաստանի տարբեր զավառ-
ներից եկել, կուտակվել էին Աթենքում և այլ քաղաքներում, հու-
սաբով որևէ աշխատանք գտնել կամ մեկնել հայրենիք, ինչի մասին նրանք բազմիցս դիմել էին տեղի սովետական զիսպա-
նությունը և հայրենի կառավարությանը: Այդ տաղանալի վի-
ճակը, որը վերաբերում էր ողջ հունահայությանը, շատ շուտա-
րատեցի է ներկայացրել Աթենքի «Նոր կյանք» օրաթերթը իր բազ-
մաթիվ հոդվածներում⁸:

Սակայն հունահայությունը բացառություն չէր կազմում:

Նման ծանր վիճակում էին գտնվում հայերը նաև Իրանում, Սի-
րիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Իրաքում, Պարզեստինում,
կիպրոսում և այլ երկրներում:

Անս այս ամենը նկատի առնելով, սովետական կառավա-
րությունը ձեռնարկեց սփյուռքահայերի նոր, զանգվածային հայ-
րենազարմության իրականացումը:

1. Սփյուռքահայերի հայրենազարմությանը նախապատրաստումը

Խորապես մտահոգված լինելով քաղմահազար տարազի-
րների ճակատադրով՝ Սովետական Հայաստանի կուսակցական և
պետական ղեկավար մարմինները դիմեցին Համվրլի Կենտ-
կոմի և ՍՍՀՄ Ժողովուրդին՝ առաջարկելով կազմակերպել
սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենազարմություն: Ընդա-
ռույնով արտասահմանի հայության հայրենազարմելու բուռն
ցանկություններին և ՍՍՀՄ ղեկավարության միջնորդությանը, ի
նշանավորումն Հայաստանում սովետական իշխանության հաս-
տատման 25-ամյակի, ՍՍՀՄ Ժողովրդական կոմիտեների խոր-
հրդը 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին որոշում ընդունեց սփյուռքա-
հայերի զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու մասին: Այդ
պատմական որոշման մեջ ազաված էր. սկսազարմության առնելով
արտասահմանում ապրող հայերի դիմումները նրանք հայրենիք՝
Սովետական Հայաստան վերադառնալու թույլտվության մասին
և ՍՍՀՄ ղեկավար մարմինների միջնորդությունը, թույլատրելի
ՍՍՀՄ Ժողովուրդին կազմակերպել արտասահմանյան երկրե-
րում ապրող հայերի վերադարձը, որոնք այդ մասին ցանկու-
թյուն են հայտարարել⁹:

Ի կատարումն ՍՍՀՄ կառավարության վերահիշյալ որոշ-
ման և ներգաղթի աշխատանքների գործնական իրականացման
համար ՍՍՀՄ Ժողովուրդը 1945 թ. ղեկավարելի 8-ին ստեղ-
ծեց Ժողովուրդին առնված արտասահմանից ներգաղթող հա-
յերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե. հետևյալ կազմով.

⁹ ՍՍՀՄ 220Ե ՊԿՄ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, թ. 1. տե՛ս նաև «Սովետական
Հայաստան, օրաթերթ, Երևան, 2 դեկտեմբեր, 1945 թ., № 259, Գաղվածքը
մեջ է ընդգծված բառ արխիվային փաստաթղթի:

⁵ ՍՍՀՄ 220Ե ՊԿՄ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 3, թ. 70—72:

⁶ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 13:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «Նոր կյանք», օրաթերթ, Աթենք, 15 փետրվարի, 1946 թ., № 266
և այլու:

պետական-կուսակցական ճանաչված գործիչ Բ. Ա. Աստվածատրբյան (նախագահ), շՍՄԷ ժողովմխորհի նախագահի տեղակալ Հ. Հ. Մարչանյան (նախագահի տեղակալ), ժողովրդական նկարիչ Մ. Ս. Մարյան (նախագահի տեղակալ), շՍՄԷ արտաքին գործերի ժողովու Ս. Կ. Կարապետյան և բժշկական գիտությունների գիտություն, պրոֆեսոր Արա. Ալ. Մելիք-Աղաթյան՝ անդամներ¹⁰։ Մի փոքր անց՝ 1946 թ. հունվարին, կոմիտեի կազմի մեջ մտցվեց նաև շՍՄԷ ներքին գործերի ժողովու Ի. Ի. Մամբլաճյանը¹¹։

Հրապարակելով ներգաղթի կոմիտեի ստեղծման մասին շՍՄԷ ժողովմխորհի որոշումը, «Սովետական Հայաստան» թերթի խորհրդով ղեկավարված խմբագրականում գրել է. «Մեր ճանրապետության կուսակցական, սովետական և հասարակական կազմակերպությունների առաջ կանգնած է պատասխանատու, ոչ նշուռ, բայց շնորհակալ խնդիր՝ բարձր կազմակերպվածությանը նախապատրաստել և իրագործել քաղաքական հսկայական կարևորություն ունեցող սովետական կառավարության որոշումը։

Մեր ճանրապետության յուրաքանչյուր աշխատավոր, յուրաքանչյուր հայրենասեր պետք է բազմակողմանի օգնություն ցույց տա հայրենիք վերադարձող մեր հայրենակիցներին բնորոշելու և տեղավորելու գործին»¹²։

Միաժամանակ կազմակերպվեց ՍՍՄԷ ժողովմխորհին առնվեթյակ վերաբերակցեցման վարչություն (նախագահ՝ Գ. Տ. Գևորգյան) և կատարվեց վերջինի ու ներգաղթի կոմիտեի ֆունկցիաների սահմանադաշտում¹³։ ներգաղթի կոմիտեի խնդիրն էր սփյուռքահայերի հայրենազարգացման կազմակերպումը արտասահմանում և նրանց բնորոշումը ՍՍՄԷ տեղիտորրիայում ստեղծված կայաններում (Բաթում, Ջուլֆա և Բարու), իսկ վերաբնակեցման վարչությանը՝ ներգաղթյալների տեղաբաշխումը հանրապետությունում, նրանց բնակարանային ու աշխատանքային

հարցերի կարգավորումը, նոր պայմանների և բնակիչ տների կառուցումը։

Շուտով մշակվեց և հաստատվեց ՍՍՄԷ ժողովմխորհին առնվեթյակ արտասահմանից ներգաղթող հայերի բնորոշման և տեղավորման կոմիտեի կանոնադրությունը¹⁴։

1945 թ. դեկտեմբերի 25-ին ՍՍՄԷ ժողովմխորհին առնվեթյակ ներգաղթի կոմիտեն սփյուռքահայ առաջադիմական հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների և բարեգործական հաստատությունների հզեց ներգաղթի նախապատրաստման աշխատանքներն սկսելու մասին իր հրահանգ-դիմումը, որը ցածրությամբ բնորոշվեց գաղթաշխարհի բոլոր անկյուններում։ Այդ փաստաթղթի մեջ սպվում էր, որ բնագաղթելով տարաբար հայության հայրենիք վերադառնալու բուն ձգտումներին, ՍՍՄԷ ժողովմխորհը որոշում է բնորոշել թույլատրել նրա ներգաղթը Սովետական Հայաստան։ Միաժամանակ հարցրդ կազմակերպության համար բնակարանային լայն շինարարություն՝ ինչպես պետական, այնպես էլ անհատական միջոցներով։ Ընդ որում անհատական կարգով բնակարանային շինարարություն կատարողների պետության կողմից հատկացվելու էր նրկարատամիտ վարկ կառուցվող բնակելի տան արժեքի 50 տոկոսի շահով կամ քաղաքներում 30 հազար, իսկ գյուղական վայրերում՝ 25 հազար ուրբու սահմաններում¹⁵։

Այնուհետև ներգաղթի կոմիտեն նշում էր, որ արտասահմանում գործող հայկական բոլոր առաջադիմական և բարեգործական կազմակերպությունների համար ներկայումս չկա ավելի կարևոր ու պատվավոր խնդիր, քան սփյուռքահայերի հայրենիք վերադառնալու գործի կազմակերպումը, դրան նպաստումը։ Առաջադիմական ու բարեգործական կազմակերպությունների գործունեությունը, սպվում էր դիմումի մեջ, որը մինչև այժմ բնթատանց է հիմնականում Սովետական Հայաստանի հետ կապուորական կապեր պահպանելու ուղղությամբ, այսուհետև պետք է ամբողջովին ենթարկվի ներգաղթի կազմակերպման և հայրենադարձների նյութական ապահովման հարցերին։

¹⁰ Տե՛ս ՍՍՄԷ շՍՄԷ ԳԿԱ, ք. 362, ց. 1, գ. 4, թ. 1, նաև՝ «Սովետական Հայաստան», 9 դեկտեմբերի, 1945 թ., № 264։ Հետագայում ներգաղթի կոմիտեի նախագահի տեղակալներ են եղել նաև Վ. Հ. Մաղկիսյան և Բ. Ա. ներաբյանը։

¹¹ Տե՛ս ՍՍՄԷ շՍՄԷ ԳԿԱ, ք. 362, ց. 1, գ. 4, թ. 19։

¹² «Սովետական Հայաստան», 9 դեկտեմբերի, 1945 թ., № 264։

¹³ Տե՛ս ՍՍՄԷ շՍՄԷ ԳԿԱ, ք. 362, ց. 1, գ. 15, թ. 40-42։

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 79-80։

¹⁵ Այսպե՛զ և հետագայում բերված գումարների շահերը արտահայտված են այն ժամանակվա դրամական կուրսով։

ծնելով աճառայն և կատարողներից, ներգաղթի կոմիտեան անհրաժեշտ էր գտնում, որպեսզի այն զազթօջախներում, որոնցից նախատեսվում էր առաջին հերթին հայրենագարծություն կազմակերպել, անմիջապես ստեղծվեն ներգաղթին աշակեղող տեղական կոմիտեաներ: Իրանց հիմնական խնդիրը պետք է լինեին հայրենիք վերագարծողների նյութական աջակցման և տեղեկություն հայրենագարծության նախապատրաստման հետ կապված բոլոր հարցերի լուծումը: Այդ կոմիտեաները փաստորեն պետք է գործեն ըստ ժողովուրդի նախաձեռնության և տեղափոխման կոմիտեանի տեղական մարմինների իրավունքներով: Ահա թե ինչու խորհուրդ էր արվում, որպեսզի դրանց գլխավորեն տվյալ զազուրթի հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների ղեկավարները, մարզիկ, որոնք ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում ցույց էին տվել իրենց նվիրվածությունը սովետական հայրենիքին, ունեին կազմակերպչական որոշակի ունակություններ և վաղելում էին մեծ հեղինակություն: Ինչպես ցույց տվեց պրակտիկան, այդ կոմիտեաները մեծ դեր կատարեցին ներգաղթողների ցուցակազրման, նրանց օտարերկրյա բաշարացիությունից զուրկ գալու, փոխադրության կազմակերպման, անհրաժեշտ միջոցների հայթայթման, բացատրական աշխատանքներ տանելու և այլ հարցերում:

Ներգաղթի տեղական կոմիտեաների ստեղծումից հետո առաջարկվում էր ձեռնարկել հայրենիք վերադառնալ ցանկացողներին ցուցակազրման աշխատանքները, դրանք ամբողջով ըստ կարելիության կարճ ժամկետներում և ցուցակների մեկ օրինակը ուղարկել Երևան, որպեսզի ըստ ժողովուրդի նախաձեռնության ներգաղթի կոմիտեան կարողանար պլանավորել իր հետագա անելիքները:

Միաժամանակ նշում էր, որ բարեգործական և այլ կազմակերպությունների կողմից հօգուտ ներգաղթի հանգանակվող գումարների հաշվին պետք է հույզ հայրենիք վերադարձող կարիքավոր ընտանիքների հագուստի, փոխադրության, ճանապարհի սննդի ծախսերը և հայրենագարծության հետ կապված մյուս պետքերը:

Ներգաղթողների ցուցակազրման և ընդհանրապես հայրենագարծության նախապատրաստման ընթացքում ժազող բոլոր հարցերում համապատասխան օժանկատություն ստանալու հա-

մար խորհուրդ էր արվում դիմել տվյալ երկրում սովետական ղեկավարություններին և չլուրպատասխաններին: Գրանց այդ ժաման անհրաժեշտ հրահանգներ էին արված ՍՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտարբատում 1946 թ. սկզբներին ստեղծված հայրենագարծության հանձնաժողովի կողմից, որը ըստ կառավարության հետ մեկտեղ ղեկավարում էր սփյուռքահայերի ներգաղթի անողջ նախաձեռնությունները: Այդ հանձնաժողովի կողմից գործնական ամբողջ աշխատանքը¹⁶: Այդ հանձնաժողովի կողմից մեծ թվով էին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության մերձավորարևելյան բաժնի վարիչ Ի. Վ. Սամիրովսկին (նախագահ), Գ. Ա. Հովանյանից (ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչ) և Գ. Բ. Հովանյանից (ՍՍՀՄ ՊԱՄ ներկայացուցիչ)¹⁷:

Սովետական կառավարությունը շատ մեծ ուշադրություն էր դարձնում սփյուռքահայերի ներգաղթի իրականացման գործին և բազմիցս անդրադառնում էր նրա նախապատրաստման քննարկմանը: 1946 թ. փետրվարի 22-ին ՍՍՀՄ Ժողովուրդների ժողովուրդական որոշում ընդունեց Երևանում հայերի Սովետական Հայաստան ներգաղթելու պրակտիկ միջոցառումների մասին¹⁸: Այդ որոշման համաձայն մշակվեցին կոնկրետ հրահանգներ, որով ղեկավարվելու էին ինչպես ԱԳԺԿ-ի հայրենագարծության հանձնաժողովը, այնպես էլ արտասահմանում ՍՍՀՄ ներկայացուցչությունները՝ 1946 թ. ներգաղթի պրակտիկ աշխատանքները նախապատրաստելու և իրականացնելու ժամանակ: ՍՍՀՄ ներկայացուցչությունների խնդիրն էր նաև ըստ մասնաճյուղի առաջադիմական կազմակերպությունների հետ համատեղ ներգաղթին աշակեղող տեղական կոմիտեաների ստեղծումը և նրանց գործունեությանը անհրաժեշտ ուղղություն տալը:

Հայրենագարծությունը նախապատրաստելու, մասնավորապես համապատասխան կոնտինգենտի ընտրության համար Բուլղարիա, Ռումինիա, Հունաստան, Սիրիա, Լիբանան և Իրան գործուղվեցին ըստ Մինիստրների խորհրդի երկրական ներկայացուցիչներ, իսկ այդ երկրների ՍՍՀՄ ղեկավարություններում (միսիաններում) առանձնացվեցին երկրական պատասխանատու աշ-

¹⁶ ՏՊՄ 2002 2206 90Ա, ֆ. 362, ց. 2, գ. 2, թ. 5 և գ. 8, թ. 2-4:

¹⁷ ՏՊՄ նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 145, թ. 1:

¹⁸ ՏՊՄ նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 2, գ. 20, թ. 1-8:

խատակիցներ՝ խորհրդականներ կամ առաջին բարատուգարները և հյուպատոսական բաժնի վարիչներ:

ՍՄԶ Մինիստրների խորհրդի վերոհիշյալ որոշմամբ, այսպիսով, 1946 թ. նախատեսված ներգաղթի իրականացման ամբողջ պատասխանատվությունը դրվեց սովետական ներկայացուցչությունների և ՍՄԶ ժողովմխորհրի վրա: Սովետական ներկայացուցչությունների ճանձնարարվեց վերջ նշված ներկրներին արտաքին գործերի մինիստրությունների առջև հարց հարուցել հայերի ներգաղթին աշակցելու, նրանց հպատակության փոփոխության, շարժական ու անշարժ գույքի տնօրինման և այլ հարցերում գյուրություններ ստեղծելու կազմակերպումը¹⁹:

Հանրապետության կուսակցական և պետական մարմինները մեծ կարևորություն էին տալիս և ամենաշն լրջությամբ նախապատրաստվում սփյուռքահայության զանգվածային հայրենադարձության իրականացմանը: Ահա թե ինչու 1946 թ. փետրվարին (24-րդ) Կենտկոմի հերթական պլենումը հատուկ քննարկեց «Արտասահմանյան երկրներից վերադառնող հայերի ընդունումը և տեղավորումը նախապատրաստելու միջոցառումների մասին» ՍՄԶ ժողովմխորհի նախագահ Ա. Ս. Սարգսյանի զեկուզումը²⁰:

Սփյուռքահայերի նոր, զանգվածային հայրենադարձությունը թույլատրելու վերաբերյալ ՍՄԶ ժողովմխորհի որոշումը (24-րդ) Կենտկոմի պլենումը գնահատեց որպես հսկայական քաղաքական կարևորություն ունեցող ազա, որպես Սովետական Հայաստանի և ամբողջ հայ ժողովրդի նրատմամբ մեծ ուշադրության ու հոգատարության կոնկրետ պատահալություն²¹: Պլենումը արձանագրեց, որ ՍՄԶ կառավարության այդ պատմական ուղղման կենսագործումը, արտասահմանյան մի շարք երկրներից մեծ թվով հայրենադարձների ընդունումը, տեղավորումը և աշխատանքով ազահովումը պետք է լինի հանրապետության կուսակցական, սովետական ու տնտեսական կազմակերպությունների առջև կանգնած կարևորագույն և առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Պլենումը դառավ, որ արտասահմանից վերադարձող

հայերին ընդունելու և բնակարաններով ու աշխատանքով ապահովելու գործում պետք է անմիջականորեն ամենագործուն մասնակցություն ունենան բոլոր հպատակացական, սովետական, հասարակական կազմակերպությունները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կուլտնեսությունները, սովետոները և հանրապետության բոլոր աշխատավորները: Պլենումը այդ գործը ուղղակի հայտարարեց համաժողովրդական հայրենասիրական կարևոր միջոցառում: (24-րդ) Կենտկոմի պլենումը հանրապետության կուսակցական, սովետական և տնտեսական մարմինների առջև խնդրեց զրեց ծավալել բնակարանային լայն շինարարություն, առանձնացնել ֆինանսական ու նյութական անհրաժեշտ միջոցներ՝ հայրենադարձների կենցաղային և կուլտուրական կարիքները հոգալու համար:

Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձության վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշումը անհուն զուճուհականություն է մեծ ոգևորությունը ընդունեց համայն հայությունը ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ սփյուռքում: Այդ առթիվ սովետական կառավարությանն ուղղված շնորհակալական շնորհագրով և սփյուռքահայ տարագիրներին հասցեագրված ողջուններով հանդես եկան մեր մտավորականության անվանի դեմերը Ավ. Իսախանյանը, Գ. Գեմիհճյանը, Հր. Աճառյանը, Մ. Սարյանը, Ա. Խաչատրյանը, Ա. Սարգսյանը, բանվոր դասակարգի և կուլտնեսային գյուղացիության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Հայ գրականության ճանաչված նահապետ Ավետիք Իսահանյանը «Բարի գալուստ թանկագին հարազատներին» վերնագրով իր ողջունի խոսքում այդ առթիվ գրեց. «Արտասահմանից հայերի Սովետական Հայաստան վերադառնալու մասին ՍՄԶ ժողովմխորհի որոշումը մեր բոլորի սրտերը լցնում է շատ մեծ ուրախությամբ: Անվերապահ խնդրությամբ ողջունում ենք այս նշանակալից ախար: Ոչ մի աղիվ հայ, բացի ցնծագին զնահատակներից, ուրիշ վերաբրմունք չի կարող ունենալ այս որոշման հանդակը²²: Մեծ գրող սրտի ցավով արձանագրում էր, որ բռնությունների, կտորածնների և հայրենիքից վտարումների հետևանքով հայ ժողովրդի կեսը հարկադրված է եղել ցրվել աշխարհով մեկ, սակայն ոչ մի թշնամական ուժ

¹⁹ Տճ՝ Նույն տեղում, ք. 326, ց. 1, գ. 117, թ. 1—5:

²⁰ Տճ՝ ՄԻՍ 2ՄԿԱ, ք. 1, ց. 35, գ. 1, թ. 111—161, նահ՝ «24-դ պատմության արվագիծը», էջ 568:

²¹ Տճ՝ ՄԻՍ 2ՄԿԱ, ք. 1, ց. 35, գ. 3, թ. 26—32:

²² «Սովետական Հայաստան», 4 զեկտեմբերի, 1945 թ., № 260:

չի կարողացել մեղսներ նրա ազգային միասնության զգացումը, հանցանքն նրա սերն ու կարոտը զեպի հայրենի երկիրը և վերջումս հայրենիքում հավաքվելու ձգտումը: Գաղութաճայու-
թյան հայրենաբազմ հայազգյանքներ միշտ ուղղված են նրան Սովյու-
տական Հայաստանին, որ ապրում և աշխատում են իր արյու-
նակից եզրայրենիքն ու բույրերը: Քափառական հայ բազմու-
թյունների անպարտելի տենչանքն է օր առաջ թողնել օտար եր-
կրենքը, որ մաշվում է նրանց կյանքը և զայ՛ հայրենիք, միա-
նալ իրենց եղբայրենիքն, միասին աշխատել ու կոտորել և ի-
մաստավորել իրենց վաստակը միահամուռ շանքերով ծաղիկող
հայրենիքում: «Մեր վերագարձող եղբայրների սիրակարտա
զգացումներն ենք, մենք՝ Սովյուտական Հայաստանի հայերս,—
աշուճեսուս գրում էր Ավ. Իսահակյանը.— կզիմաժորենք նույն
եղբայրակարտա զգացմունքներով: Գաման ճակատագրով իրա-
րք բամանված բույրեր և եղբայրներ, որ կռվել ենք զանազան
ճակատներում մեր թշնամիների դեմ, մեր ընդհանուր նպատա-
կի համար՝ հայրենիքն և ազատություն, ազգային և մարդկային
միեմունք իրենալենիքի, այսօր երկու իրավատեր հարազատներ զըր-
կաբաց փարվում ենք իրար ազատագրված հայերի տան մեջ»²³:

Բազմավաստակ վիպասան Գեներնիկ Գեմիրճյանն իր խոս-
քում գրեց. «Հայրենազուրի հայությունը հայրենիք է վերա-
դառնում: Դա ամենաբնական գործն է: ... Կա պիտի ապրի իր
հայրենիքում, ջանա, ստեղծագործի իր սեփական տանը: Այս-
տեղ միայն իմաստ ունի նրա կյանքը: Միայն Սովյուտական Հա-
յաստանի բախտի հետ կարող է կապել իր կյանքն ու հույանը
համայն հայությունը: ... Թող զա տուն և ծաղիկ տարագիր հա-
յությունը»²⁴:

Ավելի քան երկու տասնամյակ առաջ հայրենիքում տարա-
զրություն ցույց դնե նետած պիանավոր լեզվաբան Հրաչյա Ա-
ճառյանը, հայրենադարձության առթիվ գիմնելով սփյուռքաճա-
յնրեն, գրում է. «Այն օրից, երբ տանկական յաթաղունից հաղիվ
ազատված, ձեր սիրտն աբուժումով և ձեր աչքերը արշուճերով լեց-
ված հայրենի տան ծխացող կրակներից փոխաք՝ սպասանու
որոնելու օտար աստղերի տակ,— սպասում էինք ձեզ: ... Դուք
լժուռացքք ձեր երկիրը, ձեր մարմնական վերքերը բուժվեցին,

բայց ձեր ոգին չբուժվեց, դուք միշտ հիշում էիք հայրենի եր-
կիրը: ... Զեր սրտի իրձը կատարվեց, դուք իրավունք և արտո-
նություն ստացաք հայրենիք վերադառնալու: Մեր սրտերը հույ-
զերով, մեր աչքերը լույսերով, մեր հոգիները անձկալի կարո-
տով ու մեր ձեռքերը ծաղիկ պսակներով լցված, սպասում ենք
ձեզ»²⁵:

Յրանա՛հայ մշակութային ու հասարակական անվանի գոր-
ծիչ Արշակ Զուպանյանը, արձագանքելով իր հայրենի գրեզորայր-
ների խոսքին և անզրազաանալով հայ տարագիրների նկատ-
մամբ սովյուտական կառավարության ուշադրությանն ու հոգա-
տարությունը, գրեց. «Ետը՝ զրգային Հայաստանը մեր մեկ հատիկ
կենդանի հայրենիքն է, մեր մայրն է. մայր մեկ խարություն չի
գնեիր իր զավակներուն և՛, մեղև. կսպասենք ուրեմն ու կհուսանք,
որ ան ամենուս հանդեպ վարվի մայրաբար»²⁶:

Սփյուռքահայերի հայրենազարձություն վերաբերյալ որո-
շումը հայրենասիրական մեծ վերելք առաջ բերեց հանրապե-
տության աշխատավորության մեջ: Արդյունաբերական ձեռ-
նարկություններում, կուլտնտեսություններում, սովյուտներում,
ուսումնական ու գիտական հիմնարկներում տեղի էին ունենում
աշխատավորների միտինգներ, որոնցում գոհունակություն էր
հայտնվում այդ առթիվ: 1946 թ. ապրիլի սկզբին Արտաշատի
չբրանի կուլտնտեսականները, բանվորներն ու ծառայողները հա-
տուկ կռուձ գիմեցին հանրակրթության բոլոր աշխատավորնե-
րին՝ առաջարկելով ամեն ինչով աջակցել ներքաղթյին: Այդ կռի-
վն նրանք դրում էին. «Մենք, Արտաշատի շրջանի աշխատա-
վորները, որոշել ենք ստեղծել կրտսեռաճամայնից վերադարձող
հայերի տեղավորմանը օգնելու ֆունդ, այդ նպատակով առավ
բանվորների ու ծառայողների 4—5 օրվա աշխատավաքը և
յուրաբանչյուր աշխատունակ կուլտնտեսականի ինսյուդություն-
ների որոշ գումար: ... Մենք սրղին հայկարն ենք ավելի քան
մեկ միլիոն ուրլի և շրջանի 44 դյուղերում ու շրջկենտրոնում
առանձնացրել ենք 569 սենյակ՝ վերադարձող հայերին տեղա-
վորելու համար, սկսել ենք 156 նոր քնակարանի շինարարու-
թյունը: Մենք՝ արտաշատցիներս կոչ ենք անում մեր հանրա-

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Անտիլա», հանրաք, Փարիզ, հուլիս-գեկտեմբեր, 1946 թ., № 5—6,

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում:

պետության բոլոր աշխատավորներին, բանվորներին, ծառայողներին, կոլտնտեսականներին, մտավորականությանը, հետեվի մեր օրինակին...»²⁷:

Արտաշատցիները այնուհետև վստահություն էին հայտնում, որ հանրապետության ոչ մի աշխատավոր հեռու չի մնա հայրենասերական այդ մեծ գործից և ամեն ինչ կանի տարագիր հասության հայրենադարձությունը հաշտությամբ իրականացնելու համար:

Ով իբրք, Սովետական Հայաստանի բոլոր շրջաններում ու քաղաքներում արագորեն ծավալվեց հայրենասերական լայն շարժում՝ հայրենադարձների համար բնակարաններ առանձնացնելու, նրանց համար տներ կառուցելու և նյութական ու գրամական միջոցներ կուտակելու ուղղությամբ: Անց այդ մասին վկայող մի քանի կոնկրետ փաստեր: Հայրենադարձության ֆունդի օգտին Սիսիանի շրջանում մեկ օրվա՝ 1946 թ. 5 ապրիլի 5-ի հասակացումների դուամբը կազմեց 700 հազար, Երևանի լենինյան շրջանի միայն 12 արդյունաբերական ձեռնարկությունների կոլեկտիվների բանվոր-ծառայողները արամագրեցին 630 հազար²⁸, Բասարզեշարի շրջանի աշխատավորները՝ 300 հազար ուրիշ²⁹ և այլն: Մարտաբազարի շինարարները պարտավորվեցին իրենց միջոցներով հայրենադարձների համար կառուցել 500 նոր բնակարան, իսկ Կոտայքի (այժմ՝ Արցախի) շրջանի աշխատավորները հասակացրին 350 հազար³⁰, Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսականները՝ կես միլիոն, բանվոր-ծառայողները՝ 150 հազար, Հոկտեմբերյանի աշխատավորները՝ 850 հազար³¹, լենինականցիները՝ 1 միլիոն 22 հազար ուրիշ³²: Այլպես էր պատկերը նաև հանրապետության մյուս շրջաններում ու քաղաքներում: Զերմորեն պայտպանելով արտաշատցիների հայրենասերական նախաձեռնությունը, հանրապետության բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային դուրսացիությունը, գիտության ու արվեստի մշակները, սովետական ծառայողները իրենց խնայու-

ղություններից սիրով հասակացումներ էին կատարում հայրենադարձության ֆոնդի օգտին:

Հայրենադարձության աշակցելու գործում միանգամայն խրախուսելի դիրքորոշում ցուցաբերեց նաև էլքիմաձին Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը: Սովետական կառավարության վերահիշյալ որոշումը հայ առարկական եկեղեցին ողջունեց սրբաանց, խորին երաստագիտության անկեղծ զգացմունքով: Մայր միտոի օրհան սէլքիմաձին ամապիրը, հայրենադարձությունը համարելով ազգահավաքման կարևորագույն միջոց, գրեց. «Եկերապես իրականանում է սփյուռքի ցիրուցան հայության նվիրական իղձը, նրա վե՛հ անհշը՝ հավարժել իր ազատագրված պայանական օջախի շուրջը և իր հարազատ եղբայրներին հետևող Թեոփիլ Կոտայքացու»³³, կաթողիկոսական տեղապահ Քեոթցարեպիսկոպոս Չորեքչյանը այդ առթիվ արտասահմանյան հայկական եկեղեցական թեմերի առաջնորդներին հրավերեց՝ հայկական եկեղեցական կոմիտեներին՝ հայրենադարձության նվիրական գործը կազմակերպված ձևով և հաշտությամբ իրականացնելու համար:

Հայրենիքի ջերմ ու հոգատար վերաբերմունքը աննախընթաց խանդավառության ու հայրենասիրության պիր առաջ բերեց սփյուռքահայ բոլոր զազթջախեներում: Այդ առթիվ կայացած բազմաթիվ միտինգներում ու ժողովներում ընդունված բանաձևերում, անհատ ու կոլեկտիվ նամակներում և հետզհետեում սփյուռքահայ աշխատավորները խորին երախտագիտություն էին հայտնում սովետական կառավարությանը՝ օտարության մեջ դժոգրակ պայմաններում ստակալող, քաղաքական ու քաղաքացիական ամենատարտական իրավունքներից զուրկ հայությանը փրկության ձեռք մեկնելու և հայ ժողովրդի ազգային վերամիավորման բաղձանքը իրականացնելու համար:

Հայրենադարձության մասին սովետական կառավարության որոշումը առաջին ողջունողներից մեկը եղավ Իրախի Լազվիկի քաղաքի հայությունը: 1945 թ. դեկտեմբերի 9-ին Երևանում անցավից ՀՍՍՀ Գեներալուց սովետի նախագահության և ժողովուրդի հասցեով Լազվիկի հայերի դեկտեմբերի 6-ին

²⁷ «Սովետական Հայաստան», 5 ապրիլի, 1946 թ., № 51:

²⁸ ՏԿ՝ նույն տեղում, 7 ապրիլի, 1946 թ., № 82:

²⁹ ՏԿ՝ նույն տեղում, 6 ապրիլի, 1946 թ., № 82:

³⁰ ՏԿ՝ նույն տեղում, 7 ապրիլի, 1946 թ., № 83:

³¹ ՏԿ՝ նույն տեղում, 9 ապրիլի, 1946 թ., № 84:

³² ՏԿ՝ նույն տեղում, 10 ապրիլի, 1946 թ., № 85:

³³ «Էլքիմաձին», ամսագիր, 1946 թ., հունվար-փետրվար, էջ 9:

կայացած միտինգում 300 հայ ընտանիքների անունից ընդունված հեռագրեր, որ անկողմ գտնուակություն էր հայտնվում ներգաղթի թուլլատարին առթիվ³⁴։

Անգրագանալով ներգաղթի վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշմանը, հեռավոր Ամերիկայից գրում էին. «Այս մեծ ավետիսը էլեկտրականացրեց բովանդակ հայությունը։ Մեր պատմական և պատվական երազը իրականացած է այլևս։ Այս արևադարձային իրականության ի տես մեր աչքերը ցրնուցեցին արցունքներով լեցվեցան, մեր սիրտերը տրամանուշխարսուտներով փշվեցան և մեր վտարանդի հոգիները սկսան բոցավառվել³⁵։ Այնուհետև նշվում էր, որ հայը երկար ու ձիգ հայրադամյակներ անցազրում ստիպված էր հեռանալ «եր հայրենիքին պանդխտության երկամե ցուլը ձեռքը՝ թափանալով անհայրենիք՝ հյուսիսեին դեպի հարավ, արևելքին դեպի արևմուտք, ապահովության և ազատության ի խնդիր»։ Սակայն «հայ զազութներու ճակատագիրը ամենուրեք եղած է դժուրակ, անողոր և մռայլ, ինչպես ձենովայի, լեհաստանի, Հունդարի, Ռուսիին և այլ զազութները պատմության քատերարմենի վրա եկան ու գաղտնի իրենց ետին թողնելով հազիվ ցուրտ տապալանաբարձր միայն»։ Իսկ այժմ, ներգաղթի վերաբերյալ սովետական կառավարության կայացրած որոշմամբ, «հայկական գաղթականական կառույցի անկողմ վերջապես հետաշրջեցավ միանգամայն քնդվիշտ։ Հայը այլևս օտարութենեն դեպի մայր հայրենիք վերադառնա։ Արդարև, ինչ լուսավոր և աննախընթաց դարաշրջան, զոր կպարտիքը է. Հայաստանի կառավարության իմաստուն ղեկավարներուն և ռուս մեծ ազգին անշղթ բարեկամություն։ Փառք ու պատիվ անոնց, որոնք երկինքին այս նրանապետ օրը»³⁶։

Արտահայտելով սփյուռքահայերի իր ձեռքն ու ցանկությունները, բուլղարահայ «երևան» առաջադիմական թերթը գրում էր. «Սովետական կարգերի շնորհիվ հայ ժողովրդի համար փակվեցավ արտագաղթի և պանդխտության ողբայի շրջանը և սկսավ վերագարձը դեպի մայր Հայաստանի խանդավառ զինքը։ Տեսնելն է հետո սույն պայման իրողությունը, ամեն ողջամիտ հայու ու-

րիչ բան չի մնար ընել, էթն անվերապահ համարություններ ուղղունել Հայաստանի կառավարության վարած բազաականություն է։ Ճշմարիտ թյունը, որը հայ ազգային բազարականություն է։ Ճշմարիտ հայրենասիրությունը այս կպահանջն։ Տարբեր վերաբերում կնշանակե դեմ երթալ հայկական շահերուն»³⁷։

1945 թ. դեկտեմբերի 18-ին Պլուզիվից «Սևան» կոչակարական արևելի վարչությունը 2002 ժողովուրդի նախնիք ներգաղթի կոմիտեին գրում էր. «Քե բուլղարահայությունը անասանու հրճվանքով տեղեկացավ հայրենագաղթության մասին սովետական կառավարության որոշմանը, որը զգալիս է վերջ դնելու գաղթականին ու օտարականի անարգ մակդիրի տակ ավանդուղ հայրենի աստանդական, անորոշ վիճակին ու միավանակ գոհացում տալիս նրանց հայրենատուր օրտերի հայրենակարտ պապակին»³⁸։ Հայրենիք վերագանալու շարժումը բուլղարահայ գաղթաշախտում այնքան լայն թափ էր ստացել, որ արգել մինչև 1946 թ. մայիսը ներգաղթելու համար ցուցակագրվել էր 3256 ընտանիք կամ 11532 մարդ, և այդ թիվը շարունակում էր աճել³⁹։

Սովետական Հայաստան կառավարված նախորդ ներգաղթից արդեն անցել էր շուրջ մեկ տասնամյակ և սփյուռքահայ զանգվածներին այն մի տեսակ հեռու և անիրականալի երազ էր թվում։ Այժմ ահա այն նորից շոշափելի իրականություն էր դառնում և ոտքի հանում համայն սփյուռքահայությունը։ Անդրադառնալով վերակվող «Ալքարա» շարաթանքը գրում էր. «...ներգաղթի խնդիրը այլևս իրականություն դարձած է, և այդ մասին պաշտոնական հրահանգը արդեն հասած է արտասահման և մոտ է այն օրը, որ սփյուռքի հայությունը պիտի վերադառնա իր մայր հայրենիքը և ձեռք ձեռքի աված Հայաստանի մեր ներայիններուն հետ, պիտի շենցեն ու ժողկենցեն հայուն պատմական հայրենիքը»⁴⁰։

Ներգաղթի թուլլատարելու վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշման հրապարակումից կարճ ժամանակ անց, ար-

³⁴ ՏՊՀ 2002 ՀՀԾԾ ԳՊՆ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 4, ք. 6-7։

³⁵ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 9, ք. 97-98։

³⁶ Նույն տեղում։

³⁷ «Երևան», Խորյա թերթ, Սոֆիա, 2 փետրվարի, 1946 թ., N 21։

³⁸ 2002 ՀՀԾԾ ԳՊՆ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 14, ք. 44-46։

³⁹ ՏՊՀ նույն տեղում։

⁴⁰ «Ալքարա», շարաթանքի, 9 փետրվարի, 1946 թ., N 5։

դեն 1946 թ. փետրվարին, հայրենիք վերագտնալու ցանկություն էին հայտնել ավելի քան 130 հազար հայեր, այդ թվում՝ Սիրիայում և Լիբանանում՝ 50 հազար, Հարավային Ամերիկայի գաղթարհներում՝ 32 հազար, Իրանում՝ 21 հազար, Փուրբիսայում՝ 19 հազար, Հունաստանում՝ 8 հազար մարդ⁴¹:

Գիմում էին թե՛ անհատորեն, թե՛ խմբերով՝ ամբողջ արտեղներով ու հայրենակցական միություններով: Բոլորը միաբերան խնդրում էին որոան հնարանով էլ արագացնել հայրենադարձության վերականգնում: Ահա թե ինչ էր գրում Իրանից Հրանտ Համբարձումյանը՝ նրան ուղարկած իր դիմումի մեջ. «Քհառք չեմ գտնում հայտնելու մեր անասնաման շնորհակալությունը ձեզ՝ Սովետական Հայաստանի ղեկավարներին, որ ի կատար անցնեք մեր զարավոր երազը՝ դառնալ զեպի հայրենիք: Երչանիկ ենք մենք և անհամբեր... ենք որում ենք արագացրեք ներգաղթը...»⁴²:

Բելյուսի ֆրանսիական համալսարանի շուրջ 50 հայ ուսանողներ, ցեծությամբ տեղեկանալով հայրենադարձության վերականգնման մասին, նամակով դիմեցին շուրջ Ժողովուրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեին, խնդրելով իրենց առաջին հերթին հայրենիք վերագտնալու հնարավորություն տալ, «...որպեսզի մեր ջանքերը միացված մեր բախտալիք երբայրներու աշխատանքներուն, հաճությամբ և անձնվիրությամբ կատարենք Սովետական Հայաստանի մշակութային ու գիտական ապագայի կերտումը»⁴³:

Խորապես հույժի է Բելյուսի ամերիկյան համալսարանի 41 հայ ուսանողներիցների դիմումը՝ ուղղված ներգաղթի կոմիտեին, որ նրանք գրում էին. «Ազգին մեր հողիները հաճախ ու մեզանք հայ հողին, հայ դիրին, հայ պատմության կարոտով, և սակայն բազմք հույս մը, երչանիկ որ մեր անոնց մտտ ըլլալու հույսը, աղավ առկալու կորով մեղի: Սպասեցիք բազրոտաշունչ կանչի մը, հայրենիքի կանչի, և ահա լսեցիք այդ շատ սիրելի, երազված կուր: Եվ հիմա կբացվա՞նք մեր մեջ խոնդրավատությունը շուտով մեր քույրերուն միասնալու: Կույնք բալել մեր հայրենիքի ճամբաներեն, քանհինգ տարվան անոր անձնաքանչ:

վերելին գործած հպարտությունը մեր ճակատներուն, և մոռանալ, մոռանալ մեր կրած անտիրական հալածանքը»⁴⁴:

Ամերիկահայ ազգային խորհրդին կից հայերի ներգաղթի օգնության հանձնարումները հայրենակիցներին ուղղված իր կողմից մեկում գրում էր. «Ե՛ն պի երկիր, նորհրդային Հայաստան, երկիր դախտավայր:

Ի՛նչ անուշ և ի՛նչ հոգեպարար չեշտ մը կա այդ խոսքին մեջ: Այդ հայրենակից խոսքը նրանի արևափառ երկիրներն մեզի կուզա ծավալելով հորիզոնն հորիզոն, հույսի և լույսի սարսուռներով առկցուն:

Գարեբով պարթեցիներ, գարեբով երազեցիներ և դարերով երգեցիներ այս նվիրական օրը: Մեր հայրերը անցյալին մեջ, մեր քույրերն ու սերայրերը դեռ երեկ այս երանավառ օրվան համար ողջակիզվեցան և զոհարեցվեցան հավատքի կաթը իրենց հողին խորը և հույսի ծախքը իրենց շուրթերուն վրա:

Ներգաղթը շուրջ կառավարության պատմական մեկ որոշումն է, որ թե՛ խորհրդային Հայաստանի մեջ և թե՛ սփյուռքի հայերուն վտարանդի հողիները անհուն խանդավառությամբ կբոցվան: Ներգաղթի շարժումը արտասահմանի մեջ օվկիանոսի հոսանքներուն պես կատարավի այլը այլը: Բովանդակ արտասահմանի հայ գաղթը ոտքի ելած է զեպի երկրից⁴⁵:

Շուրջ Ժողովուրդին առընթեր արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեին հրահանգներ էին տալ վրա շուտով սփյուռքահայ գաղթարհներում անօգնական ներգաղթի տեղավորման և աշխատանքներին և հայրենիք վերագտնալու ցանկացողների ցուցակագրմանը: Ներգաղթին աշակցող տեղական առաջին կոմիտեները մեկը կառավարվեց Սիրիա-Լիբանանում: 1946 թ. փետրվարի 16-ին Բելյուսից նրանով շուրջ Ժողովուրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեին ուղարկված նամակում հայտնվում էր, որ «Սովետ Հայաստանի Լիբանանի բարեկամներու ընկերության և Սուրիո ու Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդներու նախագահներուն ուղղած 25/11—1945 թվակիր ձեր նամակը ստացված է և հրատարակված Սուրիո և Լիբանանի հայկական մամուլին մեջ»: Այդ նամակի հրա-

⁴¹ ՏՆՍ ՍՍ 20ԿԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 1, ք. 113—114:

⁴² ՇՄՇ 22ՇՇ ԳԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 17, ք. 15—16:

⁴³ «Երազառա», օրաթերթ, Բելյուս, 8 փետրվար, 1946 թ., № 1476:

⁴⁴ «Ջարթեր», օրաթերթ, Բելյուս, 8 փետրվար, 1946 թ., № 2390:

⁴⁵ ՇՄՇ 22ՇՇ ԳԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 9, ք. 66—67:

Հանդիմանքի համապատասխան կազմվել է ներգաղթի կենտրոն, որուն մաս կկազմեն առաջադիմական կազմակերպությանց և միութեանց ղեկավար անդամները⁴⁰։ Սիրիայի և Լիբանանի ներգաղթի կենտրոնի կազմի մեջ մտնում էին Մկրտիչ Մարզլյանը (պատվավոր նախագահ), Հրանտ Գեներալը (նախագահ), Հրաչ Սեդրակյանը (Ա քարտուղար), Վահրժ Ընթեճյանը (Բ քարտուղար), Քարառ Պաղտյանը (զանձապահ), Եփրեմ Էլլեզյանը, Գեորգ Պապոյանը, Արամ Մանվելյանը, Լեոն Ալիբեյլյանը, Հարություն Չալաբյանը, Հովսեփ Եղազյանը, Հարություն Պեղեճյանը՝ խորհրդականներ։ Հետագայում այդ կազմի մեջ որոշ փոփոխություններ եղան ոմանց հարկերի մեկնելու կամ ոմանց ճրածարվելու պատճառով Մ. Մարզլյանի փոխարեն կոմիտեի պաշտոն նախագահ դարձավ Բ. Պապոյանը⁴¹, անդամներ՝ Հակոբ Քրյանցը, Հայկաշեն Ուղտեյանը, Նահապետ Նազպետյանը, Արմենակ Փոլատյանը, Արմեն Ղարեպյանը, Խաչատուր Փիլավճյանը, Հարություն (Արթին) Մատեյանը և ուրիշներ⁴²։

Ներգաղթի տեղական կոմիտեներ ստեղծվեցին նաև Գամակոտում և Հալեպում։ Գամակոտի կոմիտեն կազմվել էր 1946 թ. փետրվարի 10-ին, հետևյալ կազմով. Հրանտ Գրիգորյան՝ նախագահ, Ավագ Չեղճյանի՝ փոխնախագահ, Հարություն Մատեյան՝ Ա քարտուղար, Լեոն Փոլոտյան՝ Բ քարտուղար, Ավետիս Ենգուզյան՝ զանձապահ, Պողոս Պեշիրյան, Հովհաննես Սիմոնյան և Մեսրոպ Մեթրոպյան՝ հաշվերենիչներ, Հովհաննես Մանձուղյան, Գրիգոր Հարությունյան, Հայկ Չեպեյան, Նուպար Նաճարյան և Երվանդ Մաղաբաբյան՝ խորհրդականներ⁴³։ Գամակոտում ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքներին զգալի շափով նպաստում էին նաև կոմիտեի կից ստեղծված պրոպագանդայի, հպատակության փոփոխության, հանրամակիչ, արդյունաբերական, կալվածական, առողջապահական, փոխադրական, գեղարվեստական և այլ հանձնախմբերը, որոնցից յուրաքանչյուրը ղեկավարվում էր կոմիտեի մեկ անդամի կողմից։

Միջև Այդ հանձնախմբերում ակտիվ աշխատանք էին կատարում ձեռնհայնը, Ինճեյանը, Մարգարյանը, Մեհրապյանը, Գոճայանը և ուրիշներ⁴⁴։ 1946 թ. փետրվարի 10-ին կազմվում է նաև Հալեպի և շրջակայքի հայերի ներգաղթի կոմիտեն, հետևյալ կազմով. Աբրահ Գալեմբերյան՝ Ա ստեղծարար, Ահարոն Խաչատրյան՝ Բ ստեղծարար, Ավետիս Տեր-Սահակյան՝ Ա ստեղծարար, Հարություն Մախյան՝ Բ ստեղծարար, Խաչիկ Քուլիմանյան՝ Գ ստեղծարար, Հակոբ Ներսիսյան՝ հաշվակալ, Գուրգեն Համալյան՝ զանձապահ։ Կոմիտեի կից կազմվել էին նաև կալվածական, բժշկական-առողջապահական, փոխադրական և անասնական հանձնախմբեր, որոնցում ակտիվ աշխատանք էին կատարում վերապատվելի Տիգրան Խրլուպյանը, Գանիկ Յուսուֆյանը և ուրիշներ⁴⁵։

Նույն ժամանակ ներգաղթի ենթակոմիտեներ կազմվեցին Ջեղիբում և Հոմսում։ Հոմսի ենթակոմիտեի մեջ մտան Միսաք ձեռնհայնը՝ նախագահ, Սուրեն Կարճյանը՝ քարտուղար, Փանոս Երեմյանը՝ փոխնախագահ, Աբրահամ Քոզճյանը՝ փոխքարտուղար, Տիրոս Մալումյանը՝ զանձապահ, Միհրան Ազանիրյանը՝ հաշվապահ, Գեորգ Հիտոյանը, Սարգիս Թենթերյանը, Լեվոն Քեռայանը՝ խորհրդականներ⁴⁶։ Ջեղիբի ենթակոմիտեի կազմում էին՝ Նորայր Ինճեյանը, Խաչա աղա Շատոյանը, Մուրադ աղա Ղազարյանը և ուրիշներ⁴⁷։

1946 թ. փետրվարի 18-ին բուլղարահայ օժրևանս առաջադիմական միութեան կենտրոնական վարչության ստեղծարար Գարրիկ Գարրիբյանը և ստեղծարար Գրիգոր Գարրիբյանը հայտնում են շուրջ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Ասովաձառայանին, որ կազմաված է Բուլղարիայի հայերի ներգաղթի կոմիտե, հետևյալ կազմով. Գարրիկ Գարրիբյան՝ նախագահ, Մարտիրոս Խաչիկյան՝ նախագահի տեղակալ, Գրիգոր Գարրիբյան՝ քարտուղար, Գալիկ Փավլյան՝ փոխնախագահ, Հակոբ Չաբրեով, Լեոն Մեծատրյան, Գեորգ Մեթրոպյան, Պարույր Մալումյան, Վարդան Սարգիսով, Սարգիս Փալաճյան և Արմենակ Գալաճյան՝ անդամներ։ Կոմիտեի պատվո անդամ էր բուլ-

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, Բ. 13:

⁴¹ Տե՛ս Չ. Մարզլյան, Մկրտիչ Մարզլյանի ազգային-քաղաքական գործունեությունը, էջ 314:

⁴² Տե՛ս շուրջ 2206 ՊՈՒ, Գ. 362, ց. 2, գ. 4, Բ. 13 և 66, գ. 30, Բ. 26, գ. 32, Բ. 46:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, Բ. 57:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 53:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 64-65:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 64:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 30, Բ. 76:

դարձայն թեմի առաջնորդ զեթ. Գրիգոր եպիսկոպոս Կարապետյանը: Բուլղարական ներգաղթի կոմիտեն իր մասնաճյուղերն ուներ հայաշատ բոլոր քաղաքներում⁵⁴:

Ինչպես Բուխարեստից հայտնում էր Հայաստանյան ճակատաբարձրմական կազմակերպության նախագահ Վահան Գանիելյանը, 1946 թ. սկզբներին կազմակերպվել էր նաև Ռումիելիայի հայերի ներգաղթի կոմիտեն Հարոթյուն Պապոյանի նախագահությամբ⁵⁵: Կոմիտեի անդամների մի մասի 1946 թ. հայրենիք մեկնելու կապակցությամբ, 1947 թ. գարնանը բնտրվում է կոմիտեի նոր կազմ՝ վարչական, արձանագրական և ֆինանսական բաժիններով: Նրանում առկա էր աշխատանք էին կատարում Աղասի Փամկոչյանը (վարչական բաժնի նախագահ), Գևորգ Եղիազարյանը (արձանագրական բաժնի նախագահ), Հարոթյուն Գազազարյանը (ֆինանսական բաժնի վարչ), Արտաշես Գասաբճյանը, Երվանդ Իսրայելյանը, Հակոբ Գալստիլյանը, Անդրանիկ Յոթիճյանը, Միհրան Մեքուրյանը, Եղիկ Գարագաջյանը, Ստեփան Պալպուրիլյանը, Գևորգ Տիրացյանը, Երվանդ Սրապիոնյանը և ուրիշներ⁵⁶:

1946 թ. մայիսի 10-ին Փարիզից Ֆրանսահայ ազգային ընդհանուր միության նախագահ Հանրի (Գևորգ) Մարմարյանը և բարտուղար Մեքուրյանը Հայաստան են երևան՝ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին ազնվաբար արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղափոխման կոմիտեն, որ Ֆրանսահայ ազգային ճակատ, որը մինչ այդ ղեկավարում էր ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքները, ստեղծել է ֆրանսաբնակ հայերի ներգաղթի կենտրոնական կոմիտե՝ բաղկացած 21 հոգուց: Կենտրոնի կազմում ընդգրկված էին կոմունիստներ Եսեն Տատուրյանը, Աղաս Աբաճյանը, Միհրան Մազիկյանը, Ալեքսանդր Կոստանդինյանը և ուրիշներ: Կենտկոմի ղեկավանի կազմում էին Արտակ Գարբիլյանը՝ նախագահ, Հայկ Գալճյանը և Պողոս Աբուլյանյանը՝ փոխնախագահներ, Գալիթ Դավթյանը՝ բարտուղար, Կարապետ Բուլումճյանը՝ փոխբարտուղար, Վահե Ֆրենկլյանը, Առաքել Չարբյանը (մի կարճ ժամանակ անց

վերջին երկուսին փոխարինեցին Մանուել Ոսկերիչյանը և Սարգիս Սաղբրյանը), Արթուր Տեր-Անդրեասյանը, Ասո Չորմիսյանը, Անդրանիկ Կենճյանը և Մեքուրյան Կասառուրյանը՝ անդամներ: Ֆրանսահայ գաղթօջախը բաժանվել էր չորս շրջանի՝ Փարիզի, Մարսելի, Լիոնի և Վալանսի, որոնք նույնպես ունեին ներգաղթի անդրական կոմիտեներ: Սրանց ենթարկվում էին ենթակոմիտեները, որոնք ստեղծվել էին հայաբնակ բոլոր վայրերում: Այդ ձևով ֆրանսահայերի ներգաղթի կոմիտեների մեջ ընդգրկված էր չորսը 20 մարդ⁵⁷:

Ֆրանսահայերի ներգաղթի կենտրոնը իր հրապարակած առաջին կրում գրում էր. «Հայ ժողովրդի պատմության մեջ ներգաղթի նպական երևույթ մըն է: Հայ ժողովուրդը միշտ իր երկրեն գաղթել է առիպված է ոչստմության ընթացքին: Այսօր ապահյն, շնորհիվ ներքարական Սովետական մեծ Միության աշխույժության, փառավոր էջ մը կրացվի մեր ժողովուրդի պատմության մեջ: Ի սփյուռս աշխարհի ցրված հայեր այսօր կպատրաստվին հայրենիք վերադառնալ: Գաղութի մեջ արդեն արձանագրված են տանայիկ հազարավոր հայեր և արձանագրություններ կշարունակվին: Առաջն ըլլալով գաղութիս հայրենաբաղձության զգացումներուն, կսիրեն հուսալ, որ ամեն հայ պարտականություն պիտի համարն բարոյական և նյութական իր օժանդակությունը բերել ներգաղթի կեղծկոմիտեին, դուրսաշնչելու և հաշտույթամբ զուխ հանելու համար այս մեծապես հայրենասիրական պարտականությունը»⁵⁸:

1946 թ. հունվարի 24-ին Հայֆայից Պաղեստինի Սովետական Հայաստանի պաշտպանության լիգայի ատենակալն Մարգիս Ասուրը և ատենակալի Կարապետ Չալբյանը ՀՍՍՀ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Ասովաժարյանին զրում էին. «Անհուն ուրախությամբ ողջունեցինք պատվարժան կոմիտեի կազմության լուրը, որը արտասահմանի հայրենաբաղձ և տարագիր հայության միակ բաղձան ներգաղթը եկավ իրականացնելու... Այս երջանիկ առիթով Սովիետ Հայաստանի պաշտպանության լիգան կուրա շնորհավորելու և մաղթելու ձեզ հաջողություն: և արդյունավորություն: Այս բարեկատես առիթով

⁵⁴ ՏՆ՝ ա նույն տեղում, գ. 14, թ. 2—3, գ. 32, թ. 17, նաև՝ «Երևան», 19 փետրվարի, 1946 թ., № 26:
⁵⁵ ՏՆ՝ ա ՀՍՍՀ ՀՇԾ ՊՊՄ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 13, թ. 2—5 և 22:
⁵⁶ ՏՆ՝ ա նույն տեղում, գ. 28, թ. 51:

⁵⁷ ՏՆ՝ ա նույն տեղում, գ. 6, թ. 36, գ. 31, գ. 43, գ. 22, թ. 16, նաև՝ «Երևան», շաբաթօրեակ, Փարիզ, 26 մայիսի, 1946 թ., № 63:
⁵⁸ ՀՍՍՀ ՀՇԾ ՊՊՄ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 6, թ. 38:

մեր ուշադրության կհանձնենք մեր գաղտնիքի բարարման մե-
ծամանություն իղձը՝ որ առաջ հայրենիք վերադառնալու...⁵⁹;
1946 թ. փետրվարի 16-ին կազմվում է Պաղեստինի հայերի
ներգաղթի կոմիտեն՝ Ղովհաննես Քորյանի նախագահությամբ
և Ղովհաննես Գաֆեևյանի քարտուղարությամբ⁶⁰: Կոմիտեին
անդամակցում էին նաև Զորջ Կարպետյանը (հետագայում
գործավճ կոմիտեի նախագահ), Գուրգեն Նալբանդյանը, Կարա-
պետ Չալչալյանը, ճինես Ճրայանը, Եզնիկ Պոչաճյանը, Պետրոս
Նշանյանը, Սարգիս Աստուր, Սարգիս Էպպիբոյանը, Հակոբ Մար-
տիրոսյանը, Հրանտ Չալչալյանը, Նուպար Տեղլյանը, Պողոս Տըր-
գառյանը, Պետրոս Խանճյանը, Գևորգ Փուլատյանը, Գրիգոր Ա-
բարադյանը, Անու Ունճյանը և Պապկե Պյուլատյանը⁶¹:

Շուտով ներգաղթի հանձնաժողովին նաև կազմվում է ևս երու-
սազենում, Ճաֆալում և Հայֆայում: Ճաֆայի հանձնաժողովի
մեջ մտնում էին ներկայացուցիչներ ԶԲԸՄ մասնաճյուղից, Հա-
լատասիի օգնության հանձնաժողովից, Հայկաշեն միությունից,
գեղարվեստատիրաց միությունից, ՀՆՄ-ից: Հանձնաժողովի գի-
րական ունեք հնարակ կազմե. Թ. Բաղդևյան՝ ստեղծագետ, Ա.
Ղովհաննիսյան՝ փոխստեղծագետ, Պ. Լիփեճյան՝ առևնագրիչ,
Կ. Գարսճյան՝ փոխստեղծագրիչ, Ա. Սարգսյան՝ գանձապահ,
Կ. Մարգարյան և Ա. Աշխնյան խորհրդակցիներ⁶²:

Փանի որ նախատեսված էր 1946 թ. ամենազանգվածային
հայրենադարձությունն իրականացնել Իրանից, ուստի ներ-
գաղթի տեղական անդրանիկ կոմիտեներից մեկը կազմվեց հենց
այդ գաղթօգնություն: Իրանահայերի ներգաղթին աշակցող կենսա-
կամը կազմված էր 31 հոգուց: Այն իր բաժանմունքներն ուներ
Համադրանում, Փեհլեհում, Մեշեղիում, Աբարում, Ռեշտում,
Ահվազում, Սպահանում և երկրի այլ հայաբնակ նահանգնե-
րում ու գավառներում: Գնուև 1946 թ. փետրվարի 16-ին կազմ-
վել էր Արարատականի նահանգի 15 հոգուց բաղկացած ներ-
գաղթի կենտրոն՝ Բարկեն Ղուրտլյանի նախագահությամբ և
Հրաշ Ղովհաննիսյանի քարտուղարությամբ⁶³:

Իրանահայերի ներգաղթին աշակցող կենտրոնի նախագա-
հության մեջ մտնում էին գերազատիվ վահան նպիսկույոս
կոստանյանը՝ պատվոհ նախագահ, Ռոման Իսաբե (Ռոմանոս Եսա-
յան)՝ նախագահ, Ղովսեփ Խոսեղ Դարբասյանը, Հայկ Գարսաշըր
և Էլազար Միմոնյանը՝ փոխնախագահներ, Անդրակ Արշալյանը՝
պատասխանատու քարտուղար, Ղովհաննես Բարսեղյանը՝ գան-
ձապահ, Սուրեն Սևոյանը և Խաչիկ Աբրահամյանը՝ անդամներ⁶⁴:

Իրանահայերի ներգաղթի կենտրոնը երեսու ուղարկած իր
առաջին իսկ գրուկյան մեջ նշում էր, որ հայրենադարձության
վերաբերյալ սովետական կառավարությանը որոշում գաղտնի
հայտնության կողմից քնդունվել է մեծ ցնծությամբ, առաջ բերելով
աննախըմբաց հայրենասիրական վերելք: Այն բնութագրվում էր
որպես հայ ժողովրդի պատմության մեջ նոր վառ էջ, որի հնոր-
նիվ իրականություն կհասն աշխարհագրորես հայ արարիչը-
ների իրենց հայրենիքում վերամիավորվելու զարավոր իղձը:
Այդ առթիվ իրանահայերը սարսանց երախտագիրտություն են
հայտնում սովետական իշխանությանն ու ռուս մեծ ժողովրդին
օգնության և արտասահմանյան հայերին յերկջ իրենց հայրե-
նիքը ձեռք բերելու հնարավորության ընձեռնելու համար⁶⁵:

1946 թ. սկզբին Նյու Յորքում կազմվում է Ամերիկահայ
ազգային խորհրդին կից հայերի ներգաղթի օգնության հանձ-
նախումբ (ՀՆՉՄ), որի մեջ մտան՝ Ջենս Չանդալյան (առևնա-
պետ), Արմեն Մերինճյան (փոխառևնապետ), Սկրտեր Բնա-
կունի (վարի-քարտուղար), Մարտիրոս Թարալյան (քարտու-
ղար), Տիգրան Սմաթրյան (գանձապահ), Մանիկ Խոճապարյան,
Արշավիր Փաղցրունի, Սարգիս Սարգսյան, Արմենակ Վասպու-
րականցի և Հակոբ Որլյան՝ անդամներ⁶⁶:

1946 թ. մայիսի կեսերից սկսվեց ներգաղթի ցանկացող-
ների արձանագրումը: Այդ առթիվ հանձնախումբը հրատարա-

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 32, Թ. 3—15:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 17, Թ. 57—58:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 9, Թ. 52ա—53. «Լոբեր» թերթի 1946 թ.

փետրվարի 16-ի № 113-ում հրատարակված է Ամերիկայի հայերի ներգաղթի
օգնության հանձնաժողովի կազմը, որտեղ իրենք թվարկածներին ավելացված են
վերապատվելի Եզնիկ Ազնալյան, Պետրոս Պետաթի, վեր. Մ. Բ. Գալաճյան,
արի. Արտույակ Ճերաթյան, արի. Ոսկինե Ծանկեյան, Մերձգառ Բրիտաթյան,
Արմենակ Կլոբեղյան, Հայկ Պարսնյան, Մահակ Ավետիսյան, Ս. Մ. Արտուրի
և Արամ Մերինճյանը:

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 16, Թ. 3—4:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, Թ. 8—9:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, հե՛կ. գ. 32, Թ. 18 և «Միություն», շաբաթաթերթ,
Հայֆա, 2 հունիսի, 1946 թ., № 33:

⁶² Տե՛ս «Արարատ», 10 օգոստոսի, 1946 թ., № 1648:

⁶³ Տե՛ս 2002 ՀՀԸԸ ՊԳԱ, գ. 362, ց. 2, գ. 17, Թ. 3—5:

կեց և Ամերիկահայ ազգային խորհրդի մասնաճյուղերի միջոցով ԱՄՆ-ի հայաշատ վայրերում տարածեց 50 000 հարցարաններ: Ինչպես հայտնում էր ՀնՅՈՒՐ, «արձանագրվողներն շատեր, մայր երկրի վերերթին նպաստել կարենալու համար կհամարվեն միասին զանազան գործիքներ, մեքենայական կազմավածներ, ապրանքներ բերել և արտել կազմել»⁶⁷:

Հայրենիք ներգաղթելու բուռն ցանկություն են հայտնում նաև ներպատում ապրող հայերը: 1946 թ. ապրիլի 14-ին եզրույթում հայ երիտասարդական 9 կազմակերպություններ, բացառությամբ դաշնակցական երիտասարդական միության, Հետադի են ուղարկում ՀՍՄՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեին՝ խնդրելով ներպատուից նույնպես հայրենադարձություն կազմակերպել⁶⁸: Շուտով կազմվում է եզրույթահայ ներգաղթի կենտրոն՝ եզրույթահայոց կրոնական թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Մամբրե արքեպիսկոպոս Միրունյանի նախագահությամբ: Կենտրոնին անդամակցում էին Հակոբ Արամյանը, Խաչիկ Ղովհաննիսյանը, Ասատուր Պողիկյանը, Լևոն Տաճարյան, Հրաչ Գալստյանը, Համբար Գավթիքը, Ստեփան Շահապազը և Պերճ Պապիկյանը⁶⁹: Ներգաղթողներին արձանագրման համար Կահիրեում կազմվել էին նաև Բաղաչին ենթակոմիտեներ, որոնցում սկսվով աշխատանք էին կատարում Առաքել Պատրիկը, Ստեփան Ումեալյանը, Հարություն Մեքերյանը, Հովսեփ Բուսթունյանը, Նորայր Պեյրլյանը և ուրիշներ: Ներգաղթելի ցանկացողների ցուցակագրումն սկսելու հրահանգը մամուլում հրատարակվելուց կարճ ժամանակ անց, օգոստոսի 15-ից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը քննված ժամանակամիջոցում, արձանագրվածների թիվը հասավ 10 հազար մարդու ներպատահայ գաղթաշարժում նույնպես լայն ծավալ ստացավ արտադրական արտելների կազմակերպման գործը⁷⁰:

Ներպատահայ ներգաղթի կենտրոնի հետ սերտ համագործակցության մեջ էին նաև Եթովպիայի, Սուդանի և աֆրիկյան մի քանի այլ երկրների հայկական գաղթաշարժները, որոնք կրոնական առումով մտնում էին եզրույթահայոց թեմի մեջ: Նրան-

ցում նույնպես բազմաթիվ հայեր հայրենիք ներգաղթելու ցանկություն հայտնեցին, ուստի կազմվեցին ներգաղթի սեղական կոմիտեներ, որոնք և ղեկավարում էին այդ աշխատանքը:

Այսպես Աթովպիայի ներգաղթի կոմիտեն, որն ստեղծվել էր 1946 թ. հոկտեմբերին, ուներ հետևյալ կազմը. Հովհաննես Բաճանա Կենչերյան՝ նախագահ, Գևորգ Քենեալյան՝ Ա ատենապետ, Վահան Փողարյան՝ Բ ատենապետ, Հակոբ Նալպանտյան՝ Բ ատենապետ, Արշակ Խաչատուրյան՝ Բ ատենապետ, Արսեն Աճնյան՝ խորհրդակալ: 1946 թ. աշնան վերջին ներգաղթելու համար Եթովպիայում ցուցակագրվել էր 464 մարդ⁷¹:

Սուդանահայ ներգաղթի կոմիտեի մեջ ընդգրկված էին Վահրամ Մալումյանը, Ժիրայր Պալլաբը և Կարապետ Օհանյանը: Մինչև 1947 թ. մարտը հայրենադարձվելու համար Սուդանում ցուցակագրվել էր 502 մարդ⁷²:

Եվե՛ք էր հայրենադարձվելու ձգտումը նաև իրաբանային մեջ: Իրարում նույնպես ստեղծվել էր ներգաղթի հանձնաժողով, որի կազմի մեջ մտնում էին՝ Թորոս Բարազամյանը, Սեդրակ Տեր-Նիկոսյանը, Սարգիս Զոլոպյանը, Իսրայել Զոբյանը, Հակոբ Վարդապետյանը, Հովհաննես Իսպիրյանը, Հովհաննես Զիվանյանը և Կոստան Չարխրադյանը⁷³: Մինչև 1947 թ. գարունը այդ հանձնաժողովը ներգաղթելու համար արձանագրել էր Իրարում ապրող շուրջ 14000 հայերից ավելի քան 9000 հոգու⁷⁴:

Նիկոսի ունենալով հունահայության խիստ ծանր կացությունը, սովետական կառավարությունը լրջորեն մտահոգված էր նրա հոգսերի թեթևացմամբ: Մինչև հունահայ ներգաղթի կոմիտեի ստեղծումը հայրենադարձության հարցերով զբաղվում էր 1945 թ. հոկտեմբերին կազմակերպված Հունահայերի ազգային ժողովրդական միության (ՀԱԿՄ) կենտրոնական վարչությունը (ատենապետ՝ Ստեփան Քլոսթենիսյան, ատենապետի Երրորդի Պերպերյան)⁷⁵: Միության նպատակն էր «անկեղծ սեր և գործակցության ոգի մշակել Սովետական Հայաստանի հան-

⁶⁷ ՀՀՍՀ ՀՀՍԿ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 9, Թ. 53:

⁶⁸ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 10, Թ. 23:

⁶⁹ ՏՆ՝ նույն տեղում, ց. 8, գ. 3, Թ. 8—10:

⁷⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում:

⁷¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 8, Թ. 2 և 5—12:

⁷² ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 4, Թ. 6:

⁷³ ՏՆ՝ Եթովպա, օրաթերթ, Հունիս, 3 օգոստոսի, 1946 թ., Ն 2695:

⁷⁴ ՏՆ՝ ՀՀՍՀ ՀՀՍԿ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 198, Թ. 1—3:

⁷⁵ ՏՆ՝ նույն տեղում, ց. 2, գ. 18, Թ. 19:

զկայ, նրա հետ հաստատել մշակութային կապ և կազմակերպել ներգաղթը⁷⁶։

1946 թ. մարտի 13-ին «Նոր կյանք» առաջադիմական թերթում հրատարակվում է ՀԱԺԿ կենտրոնական վարչության հայտարարությունը՝ հայրենիք ներգաղթել ցանկացողներին ցուցակագրումը սկսելու մասին⁷⁷։ 1946 թ. մայիսի վերջերին կազմվում է հունահայ ներգաղթի կենտրոնական հանձնախումբը՝ մասնակցությունը ՀԱԺԿ-ի, Բարեգործականի, Ազգային կենտրոնական վարչության, ինչպես նաև մի խումբ ազգային գործիչների⁷⁸։ Հունահայ ներգաղթի կենտրոնական հանձնախմբի կազմում էին ՀԱԺԿ կենտր. վարչության փոխատենայտ Առաքել Պետրոսյանը (ատենադպիր)⁷⁹, Պետրոս Հովհաննյանը (փոխատենապետ), Լ. Կյուրնույանը (ատենադպիր)⁸⁰, Վահան Գաբրելյանը, Մովսես Պաղարյանը, Սահեփան Քյուրնույանը, Սահեփան Ֆեւչյանը, Փ. Գույանյանը, Պ. Սարգիսյանը և ուրիշներ⁸⁰։ ԸՔԸԿ նախաձեռնությամբ Հունաստանում կազմակերպվեց նաև ներգաղթի ֆոնդի հանգանակելու մարմին (ատենապետ՝ Ա. Գալփազյան), որի մասին հունահայ ներգաղթի կենտրոնական հանձնախումբը 1946 թ. հունիսի 20-ին հանդես եկավ այդ կապակցությամբ հունահայության ուղղված հատուկ հոդվածի⁸¹։

Հայրենիք ներգաղթելու բուռն ցանկություն էին հայտնում նաև կիպրոսում ապաստանած հայերը, մասնավորապես Մելքոնյան կրթական հաստատության աշակերտները, որոնք 1946 թ. փետրվարի 22-ին այդ մասին կոլեկտիվ նամակ էին ուղարկել Երևանի ներգաղթի կոմիտեին, հակառակ որոշ առարկերի խանդարելի գործունեությանը⁸²։

Կիպրոսի Հայաստանի բարեկամներին միություն վերելչարարունգար Մ.Մարտ Տեղավայրան, ՀՍՄՀ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ՝ Բ. Ասափմաստարյանին հասցեագրած զիմուխ մեջ հայտնելով կիպրահայերի ծանր գրություն մասին, Լույսյակն խնդրում էր իրականացնել նրանց հայրենադարձությունը սկիզբ

րահայությունը, — գրում էր Ս. Տեղավայրանը, — մեծ հուշումով հետևեցավ ամբողջ 25 տարի արյունով և քրտինքով շահված մեր հայրենիքի հրաշափառ վերելքին և պատերազմի ժամանակ առ կրկրկին ըրավ՝ իր մասնակցությունը և օգնությունը հայտնելու հայրենիքի եղբայրներուն՝ կազմակերպելով Մասունցի Գավիթ հրասայլին շարասյունը, Ստալինկրատի (ճակատամարտի) և հայրենական պատերազմի ընթացքին ինկած ուղաժիհներու զավակներու ֆունտերուն ի նպաստ հանգանակությունը, ուստի հույսով է, որ այժմ հայրենիքն իր գիրկը կանձի կիպրահայ առաջադրելիքին⁸³։

1947 թ. ամռանը կազմվում է կիպրահայ ներգաղթի կոմիտե, որը օգոստոսի 1-ից սկսում է ներգաղթողների ցուցակագրումը։ Կիպրահայ ներգաղթի կոմիտեի մեջ ընդգրկված էին Մամվել Մուրադյանը, Ջոզֆար Պոտիկյանը, Կարապետ Թաշճյանը, Հակոբ Աճեմյանը և Սմբատ Տեղավայրանը⁸⁴։

Խնչպես հայտնում էր 1946 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ-ին գրած իր նամակում Կ. Պոլսի հայոց պատարարական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Աբսուրյանը, հայրենիք ներգաղթելու մեծ փափագ ունեին նաև Թուրքիայում գտնվող հայերը, որոնք «տեղվույց ՍՍՀ Միության ընդհանուր հյուպատոսարար ներկայացած և արձանագրված են», ուստի «...անհրաժեշտ է, առաջին ասիթով, որ հուսի ներգաղթիլիքներու փոխարկության հարավորությունը ներկայանա, նախապատվություն տալ այն բազմահազար հայերուն, որոնք Անատոլիոսի գանազան զավաններու մեջ, առավելապես զուղիներու և շեներու մեջ, ցրտու ու դառն լինանկի մը մեջ կգտնվին»⁸⁵։

Հայրենադարձությունը վերակրկուր լուրբ խանդավառությամբ համակեց նաև հեռավոր Հատինական Ամերիկայի հայկական զաղթնախններին, որոնք նույնպես ձեռնամուխ եղան ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքներին։ Այդ առթիվ ա՜ն թե ինչ էր գրում «Հայ համուր» շարաթափերը. «Ներգաղթի արտոնություն բնկրալի լուրբ անասման ուրախությունը կհամակե սրտերը բոլոր անոնց, որոնք մարտը համո

⁷⁶ ՏՄ՝ Նույն տեղում, թ. 11—13։

⁷⁷ ՏՄ՝ «Նոր կյանք», Աթենք, 13 մարտի, 1946 թ., № 287։

⁷⁸ ՏՄ՝ Նույն տեղում, 2 հունիսի, 1946 թ., № 354։

⁷⁹ ՏՄ՝ Նույն տեղում, 27 զեկտեմբերի, 1946 թ., № 530։

⁸⁰ ՏՄ՝ ՀՍՄՀ ՀՀՍԸ ՊԳԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 200, թ. 5—9։

⁸¹ ՏՄ՝ «Նոր կյանք», 22 հունիսի, 1946 թ., № 354։

⁸² ՏՄ՝ ՀՍՄՀ ՀՀՍԸ ՊԳԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 19, թ. 22—23։

⁸³ ՏՄ՝ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 74—78։

⁸⁴ ՏՄ՝ «Նոր Արարած», շարաթափերթ, Նիկոզիա, 2 օգոստոսի, 1947 թ., № 31—140։

⁸⁵ ՀՍՄՀ ՀՀՍԸ ՊԳԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 22, թ. 13—15։

գումբ ունեցան Սովետ Հայաստանի լուսապայծառ իրականության, և որոնք Սովետ Միության Հայրենական պատերազմի զժվարին օրերուն անխախտ հավատքը ունեցան ժողովուրդիներու արշար գառի հաղթանակին, անձկանք սպասելով բախաավոր ու երջանիկ օրփան, զեպի Հայրենիք ներգաղթին⁸⁶:

Արզնետինայում ՍՄՉՄ լիազոր-ղեկավարը Մ. Գ. Սերգեևի և զվաճար հյուպատոս Բուդարինի հետ համատեղ հալվական գաղթօջախի առաջափնական կազմակերպությունները 1947 թ. սեպտոտին կազմակերպում են Արզնետինայի հայերի Երկրագլխի աշակցող կենտրոն, հետևյալ կազմով. Բոռնիկ Երիզկյան՝ նախագահ, Կարապետ Էրշիլյան՝ փոխնախագահ, Արամ Գեյլեր-մենչյան՝ քարտուղար, Պարզև Էֆեյան՝ փոխքարտուղար, Բյուզանդ Գուշյան՝ գունձապահ, Պողոս Էքմեթյան՝ փոխգանձապահ, Գեորգ Սարգիսյան, Աբրահամ Լյմենսկյան և Մուշեղ Աբխանյան՝ խորհրդականներ⁸⁷:

Ներգաղթի ենթահանձնարարներ են կազմվում նաև Ռոսարիոյում և Կորգապոլում, որոնցում ընդգրկված էին Տիրան Եստուֆյանը, Մովսես Աբրաքայանը, Լովհաննես Գրանձյանը, Եսայի Տումանյանը և ուրիշներ⁸⁸:

Արզնետինահայերի ներգաղթին աշակցող կոմիտեն նրանև ուղարկած էր զիմուռի մեջ նշում էր, որ հայրենադարձության աշնդ կալթը սկսել է ...կիզել սփյուռքի հայրենակարտ գաղթականներու սիրտը, ուստի ինքը Բարձրան է դառնում «Տայրենաբազմ հասարակության համառ սնդոմներուն ու անգամ մը ևս զիմուռ ձեզի՝ խնդրելու համար, որ զեթ ստեղծագույն քվով հայրենադարձի շարժում սկսի կատին Ամերիկային⁸⁹: Կոմիտեն միաժամանակ հայտնում էր, որ Արզնետինայի հայության 80 տոկոսը ցանկանում է մեկնել Սովետական Հայաստան և կազմակերպվել են մի շարք արտոններ՝ հայրենիքում աշխատելու համար⁹⁰:

Նույնն էր պտակները նաև Ուրուգվայի և Բրազիլիայի հայկական գաղթօջախներում: Ուրուգվայում հայերի ներգաղթի կոմիտեի նախագահն էր Հարություն Երկաթգործյանը, քարտուղարը՝ Կարպիս Կեցոյանը⁹¹, իսկ Բրազիլիայի հայերի ներգաղթի հանձնարարի նախագահն էր Թադեոս Կիրակոսյանը, քարտուղարը՝ Ներսես Պոչմանյանը⁹²: Ինչպես վկայում են եղած փաստերը, 1947 թ. կառինական Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներում արձանագրված ներգաղթի ցանկացողների թիվը հասնում էր շուրջ 32 հազարի⁹³:

ՉՍՍՀ կառավարության մշակած նախնական պլանով որոշված էր 1946 թ. հայրենադարձել 8930 ընտանիք կամ 28800 մարդ, այդ թվում Իրանից՝ 4930 ընտանիք (15800 մարդ), Սիրիայից և Լիբանանից՝ 1450 ընտանիք (4950 մարդ), Հունաստանից՝ 600 ընտանիք (3450 մարդ), Ռումինիայից՝ 800 ընտանիք (2550 մարդ) և Ալ երկրներից՝ 50 ընտանիք (150 մարդ)⁹⁴: Սակայն, հաշվի առնելով Իրանի, Սիրիայի, Լիբանանի և Հունաստանի հայության զժվարին կացությունը, արհես 1946 թ. մայիսի 10-ին ՉՍՍՀ Միեմարտների խորհուրդը լրացուցիչ որոշում կայացրեց սփյուռքահայերի հավելյալ ընդունելության մասին և մշակեց կոնկրետ միջոցառումներ այդ ուղղությամբ⁹⁵:

Արդեն 1946 թ. փետրվարից Միեմարտում, Լիբանանում, Իրանում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և այլ երկրներում սկսվել էր ներգաղթողների արձանագրումը: Այդ աշխատանքները մեծ թափով էին ընթանում հատկապես Սիրիայում և Լիբանանում, ուր ներգաղթի տեղական կոմիտեները կազմվել էին լայն ներկայացուցչական հիմունքներով: Հայաշատ բնակավայրերում բացվել էին ցուցակագրման բազմաթիվ զրասենյակներ, որոնք ամբողջ օրը լեցուն էին արձանագրվելու եկած հոծ բազմաթվայն: Հենց միայն Հայկական կազմակերպվել էր ցուցակագրման 21 զրասենյակ⁹⁶: Ներգաղթի ցանկացողների ցուցակագրումն սկսվելու առաջին երկու օրվա

⁸⁶ «Հայ մամուլ», շաբաթաթերթ, Բուենոս Այրես, 8 դեկտեմբերի, 1945 թ., № 14:
⁸⁷ ՏՄ հ 2002 ՀՀԾԸ ԳՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 41, թ. 5-7, նաև՝ «Հայ մամուլ», 23 օգոստոսի, 1947 թ., № 100:
⁸⁸ ՏՄ հ «Հայ մամուլ», 4 և 11 սեպտեմբերի, 1947 թ., №Մ 106 և 107:
⁸⁹ 2002 ՀՀԾԸ ԳՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 44, թ. 13:
⁹⁰ ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 41, թ. 7:

⁹¹ ՏՄ հ նույն տեղում, թ. 8:
⁹² ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 44, թ. 6:
⁹³ ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 9, թ. 67:
⁹⁴ ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 12, թ. 7:
⁹⁵ ՏՄ հ նույն տեղում, ց. 1, գ. 12, թ. 5-7:
⁹⁶ ՏՄ հ չժողովուրդի ձայն», օրաթերթ, Բեյրութ, 28 փետրվարի, 1946 թ., № 1073:

ընթացում Գամասկոսում ապրող 1800 հայ ընտանիքներից շուրջ հազարը արձանագրվեցին⁹⁷։ Հալեպում և նրա շրջակայքում բնակվող հայերից կարճ ժամանակամիջոցում արձանագրվեցին 15500 ընտանիք կամ շուրջ 75000 մարդ, որը կազմում էր այդ շրջանի հայության գրեթե 92 տոկոսը⁹⁸։

1946 թ. մայիսի 2-ի ավլանիքով ներգաղթելու համար կիրանանում արձանագրված ընտանիքների թիվը հասել էր 14 հազարի, որը կազմում էր լիբանանահայության մոտ 90 տոկոսը⁹⁹։ Սիրիայում և կիրանանում ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքները շատ ավելի զործնական բնույթ ստացան և կազմակերպված հունի մեջ դրվեցին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի հասուկ ներկայացուցչի, ՀՍՍՀ արդարագոտություն մինիստր Գառնիկ Նազարյանի այնտեղ ժամանելուց հետո, որը գաղթօջախներում առաջ բերեց մեծ ոգևորություն։ Գ. Նազարյանը բազմաթիվ հրապարակային բանխոսություններով, զեկուցումներով, հարցազրույցներով հանդես եկավ Քհրիստիանում, Հալեպում, Գամասկոսում և այլուր, սփյուռքահայությանը պարզաբանելով ներգաղթի հետ կապված բաղձաթիվ հարցեր¹⁰⁰։

Նիստ հուլիս, սրտաշարժ դեպքեր ու խոսակցություններ էին տեղի ունենում ցուցակագրման զրասենյակներում։ Օրինակ, Աճարուլուի գրասենյակի առաջ վաթսուներկու մի զեյնուցի խնդրում էր իրեն անպայման արձանագրել, որովհետև եզեռ Հալաստանի մեջ զինվոր կրնամ ըլլալ։— ասում էր նա։ Իսկ մի ուրիշը, զիմելով կիլիկյան վարժարանի սույն ցուցակագրվելու համար հերթի սպասողներին, Թախանձագին խնդրում էր՝ «Քաստուն տարի է, որ կպայտեմ այսօրվան, ձգեցեք, որ առաջին անգամ ես արձանագրվեմ»¹⁰¹։ Ին կնչվիսի ոգևորություններ ու խանդավառություններ էին ցուցակագրվում տարադիր հայերը հայրենիք մեկնելու համար, վկայում է այն փաստը, որ միայն Սիրիայում և կիրանանում 25 օրվա ընթացքում՝ 1946 թ. փետրվարի 1-ից մինչև 26-ը, ցուցակագրվել էր 12600 ընտանիք կամ 65 հազար մարդ¹⁰²։

Ցուցակագրումը լայն ծավալ ընդունեց նաև Հունաստանում։ Մոտ 30 հազար հայ ընդգրկող հունահայ գաղթիված կարճ ժամանակամիջոցում, մինչև 1946 թ. մայիսը, ներգաղթելու համար արձանագրվել էր 23100 մարդ¹⁰³։

Պաղեստինում բնակվող 12 հազար հայերի 96 տոկոսը նույնպես արձանագրվել էր հայրենիք մեկնելու համար։ Հետաքրքիր է, որ այդ օրերին անգլիական «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթի ծրարազեմի թղթակիցը ճշտում էր այսպեսցել, թե իբր ներգաղթի արձանագրությունները Պաղեստինում ձախողվել են, քանի որ «հայ համայնքին 90 տոկոսը երջանիկ են Պաղեստինի մեջ և մտադիր չեն հեռանալու երկրեն»։ Տեղի հայերից միայն «300-ը ցարդ արձանագրված են ներգաղթի ցանկին վրա»¹⁰⁴,— շարախնդրեն նենգափոխում էր իրականությունը անգլիական թղթակիցը։ Սակայն, ինչպես նշվեց վերը, փաստերը միանգամայն պակասակն էին վկայում։ Պաղեստինի Սոզեռական Հայաստանի պաշտպանության իրայն ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առերևիբ ներգաղթի կոմիտեին այդ նույն ժամանակ գրում էր. «...Ձերդ ուշագրության կհանձնենք մեր գաղութին բացարձակ մեծամասնության (որը գրեթե ամբողջությամբ բանվորներն քաղկացած է և բիշ է թիվը բարեկեցիկներու) իղձը՝ որ առաջ հայրենիք վերադառնալու»¹⁰⁵։

Այսպիսով, արգեն մինչև 1946 թ. գարունը հայրենիք գալու ցանկություն էին հայտնել տասնյակ հազարավոր տարագրերին, որը պնդալորեն վկայում էր սփյուռքահայության Սոզեռական Հայաստանում համայնքովելու հաստատ վճռակալությունները։ Սփյուռքահայ աշխատավորները ամենուրեք տառաջտորեն գրոհում էին ներգաղթի արձանագրության զրասենյակներին վրա, հակառակ որոշ ուժերի կողմից հարուցվող բուրբ խոչընդոտներին ու զավեհին։

Ինչպես պատկերազարդ կերպով բնութագրել է Հալեպում հրատարակվող «Դեյլի երկիր» ամսագիրը՝ «ժողովուրդն է, որ կու գա իր լուսնեցած ամբողջ հարստությանը և ունեցած ամբողջ արքատությանը։ Կու գա և՛ կուսակցականը, և՛ լեզուրը, և՛ անհատը», մի խոսքով, բոլորն էլ ցուցակագրվում են եզելպի

⁹⁷ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՂՄԵ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, ր. 38:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ր. 64:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ր. 66:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ր. 67:

¹⁰¹ Տե՛ս «Ժողովուրդի Առևշ», 28 փետրվարի, 1946 թ., № 1073:

¹⁰² Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՂՄԵ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, ր. 12:

¹⁰³ Տե՛ս «Նոր կյանք», 12 մայիսի, 1946 թ., № 336:

¹⁰⁴ Տե՛ս «Եմբրաս», 27 հոկտեմբերի, 1946 թ., № 2771:

¹⁰⁵ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՂՄԵ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 16, ր. 3-4:

նոր կյանք մը, զեպի անձաճութուն, զեպի Կարմիր Հայրենիքս մեկնելու համար¹⁰⁶։

Հայրենադարձութեան վերակաման լուրջ լայն արձագանք գտավ նաև նրանց մոտ, ովքեր դասն ճակատագրի բերումով մտապեղ էին իրենց մայրենի լեզուն, անվանափոխվել, և նրանց անուններն ափելի շտա Տիշնցնում էին թուրքի, արաբի և այլ ազգերի, բան հայի։ Այդպիսիք շտա կային հատկապես արաբական անապատներում, սերիական հնձավոր զուլդերում։ Դրանց մասին էր ակնարկում «Արարատ» թերթը, գրելով. «Հայրենի շնն գտեր, կՔվեն անուններ՝ մաշու, Օսման, Պալին, Արազը և այլն։ Ու շն հավատար, որ հայ են, սակայն ինքնութեան թուղթին վրա գրված է «երմեն»¹⁰⁷։

Հայրենադարձութեան առաջ բերած խաղաղատեսչեան աղիքը Տասել էր Սիրիայի արաբխոս Արամո, Յազուրի, Զըզըր, Շիզըր հայկական զուլդերը, տարածվել մինչև հնձավոր Ղամըշէի և նրա շրջակայքի բրգախոս զուլդերի հայերը, որոնք «... ի լուր ՍՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատմական մեծ որոշման» չէին կարողանում «զուգի ուրախութեան արցունքները» և պաղատագին խնդրում էին արագացնել ներգաղթը, իրենց փրկել անխուսափելի ուժացման դաժան վտանգից¹⁰⁸։

Ամերիկահայ «Լրարեք» թերթի թղթակիցը Ղամըշէինց հազորում էր, որ երբ արձանագործ հանձնախմբերը շրջում են գյուղերում, ամենուրեք նրանց դիմադրում են «տաղաղով-զուռանջով, Ոչխարներ կմորթվին, բաժակներ կպարզվին զաղթական հայը իր ծոցը ընդունող մայր հայրենիքի կենացը» և «գլամըշէլցիները սրտատրոփ կպագանեն այն օրվան, երբ ոտք պիտի դնեն հայրենի հողի վրա, այնտեղի իրենց ըուլրերուն և եղբայրներուն հետ լծվելու համար շինարար աշխատանքի»¹⁰⁹։

Զանգվածային ներգաղթի իրականացումը զեպի դաժան պատերազմի բուցերից նոր զուրս եկած մեր երկիրը, պահանջում էր նյութական հնձութեան միջոցներ և ջանքեր։ Ուստի միանգամայն տեղին ու օրինական կլինեք, որպեսզի այդ մեծ

նպատակն իրականացնելու համար օգտագործվեն եղած բոլոր նյութական միջոցներն ու աղբյուրները, այդ թվում նաև սփյուռքահայ բարեգործական հաստատությունների տրամադրութեան տակ եղած ազգային գումարները։ Հայտնի է, որ հրատարակած բարեգործական ընդհանուր միությունը սփյուռքահայ ֆինանսագետ ամենահարուստ կազմակերպությունն է։ Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, ՍՍՀՄ Ժողովուրդի առընթեր ներգաղթի կոմիտեն 1945 թ. դեկտեմբերի 25-ին դիմեց ԶԲՄ Նյու Յորքի կենտրոնական և Փարիզի եվրոպական վարչություններին՝ առաջարկելով գործուն մասնակցություն ցուցաբերել զանգվածային հայրենադարձութեան իրականացման գործում։ Ներգաղթի կոմիտեն գտնում էր, որ ԶԲՄ, ինչպես և մյուս բոլոր բարեգործական ու հասարակական կազմակերպությունների համար տվյալ պահին ամենակարևոր ու պատվավոր խնդիրը և նրանց տրամադրութեան տակ եղած գումարներն օգտագործման լավագույն եղանակը կլինի օգնություն արտասահմանի հայերի հայրենի վերադառնալու գործի կազմակերպմանն ու նրանց տեղավորմանը¹¹⁰։

1946 թ. մարտի 19-ին ԶԲՄ կենտրոնական վարչությունն նախագահ Արշակ Կարալոյզյանը Նյու Յորքից հայտնեց ՍՍՀՄ Ժողովուրդի առընթեր ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Աստվածատրյանին, որ ԶԲՄ սղջունում է հայրենադարձությունը վերականգնող որոշումը, բանի որ զրա շնորհիվ «աշխարհի շտանակույնները ցրված վտարանդի հայության նրաշն է, որ կկատարվի...», ուստի իրենց սիրահամար ընդունում են ներգաղթողներին օգնելու առաջարկ¹¹¹։ Այդ նպատակով «միության կեդրվար, ժողովը.— այնուհետև գրում էր Ա. Կարալոյզյանը.— որոշեց ձեռնարկել ներգաղթի մեկ միլիոն տուրքի հանգանակություն», ինչպես նաև «նախորդ հանգանակութենեն հ. Հայաստանի արամադրելի գումարները ևս ներգաղթի հատկացնել, որպես անմիջական վարկ...»¹¹²։

1946 թ. մարտի 6-ին ԶԲՄ կենտրոնական վարչությունը հրատարակեց կուլ-շրջաբերական՝ ներգաղթի օգտին մեկ մի-

¹⁰⁶ ՏԿ՝ «Գեպի երկիր», պարբերադրք, Հալապ, ապրիլ, 1946 թ., № 4—5, էջ 201։

¹⁰⁷ «Արարատ», 11 մայիսի, 1946 թ., № 1562։

¹⁰⁸ ՏԿ՝ «Ժողովուրդի մարտ», 8 փետրվարի, 1946 թ., № 1060։

¹⁰⁹ «Լրարեք», 11 մայիսի, 1946 թ., № 123։

¹¹⁰ ՏԿ՝ ՍՍՀՄ ԶԲՄ ԳԿՄ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 30, Բ. 1—3։

¹¹¹ ՏԿ՝ նույն տեղում, Բ. 14։

¹¹² Նույն տեղում։

լինե ղուարի հանգանակութուն սկսելու մասին¹¹³, որն անց էր կացումը Եաբուսագալիսի և բնագաղթի տեղ ներգաղթն և Եսամեն հայ պետք է գտնե հայ մք, հիսն ու յոթանիք մք, Հայաստան զրկելու երանկութիւնը վայելն նշանարանով¹¹⁴: Հետագայում, 1947 թ. ապրիլին, ԸԲԸՄ կենտրոնական վարչութիւնը հայտարարեց ներգաղթի օգտին եւ կեն միլիոն ղուարի լրացուցիչ հանգանակութիւն՝ «հայրենագարձ կմնա օրվան կարգախօսք» նշանարանով, որպէսզի հնարավոր լիներ ավելի մեծ քովով տարագիրներ փոխադրել հայրենիք¹¹⁵:

Ներգաղթի նախապարտատական աշխատանքները տեղերում ավարտելու և սփարտահայերի ղեպի հայրենիք հանապարհումը կատարելու համար շտաբով Իրան, Սիրիա, Լիբանան, Հունաստան, Բուլղարիա և Ռումինիա մեկնեցին ԸՍՍՀ Միմիստարներին խորհրդի հայրենագարձութիւն ղեկով երկուական ներկայացուցիչներ: ԸՍՍՀ ներգաղթի կոմիտէի 1946 թ. մարտի 3-ի նիստում հայրենագարձութիւն ղեկով լրագոր-ներկայացուցիչներ հաստատվեցին Ռ. Քալանթարը և Ռ. Ղազարյանը (Իրանում), Հ. Հարությունյանը և Հ. Նուպարյանը (Սիրիայում), Զ. Չարչյանը և Մ. Կարապետյանը (Լիբանանում), Գ. Գևորգյանը և Ս. Մանուկյանը (Հունաստանում), Ա. Խրիստիանը և Մ. Օթարյանը (Բուլղարիայում), Բ. Չարչյանը և Գ. Մուրադյանը (Ռումինիայում)¹¹⁶: Հետագայում որպէս ԸՍՍՀ Միմիստարների խորհրդի հայրենագարձութիւն ղեկով լրագոր-ներկայացուցիչներ են եղել նաև Ա. Հինայեկյանը (Ֆրանսիայում)¹¹⁷, Հ. Հակոբջան-Քանը¹¹⁸ և Ք. Կասարյանը¹¹⁹ (Յրիպտոսում), Ա. Շահնազարյանը (ԱՄՆ-ում)¹²⁰, Ա. Հովհաննիսյանը¹²¹, Ռ. Արսյանը, Ռ. Հակոբջանը¹²² (Սիրիայում և Լիբանանում), Հ. Մելքոնյանը և Գր. Ասարյանը (Հունաստանում)¹²³ և ուրիշներ:

Իրենց բարդ ու ղեկարի նախատանքում ԸՍՍՀ կառավարության արտասահման գործուղված լրագոր-ներկայացուցիչները և ներգաղթի աշակցող տեղական կոմիտեները ամենօրյա բաղ-մակողմանի օգնութիւն էին ստանում ավելի երկրում ՍՍՀՄ ղեկավարութիւններից ու հյուպատոսութիւններից: Այդ ուղղութիւնը ղեկավարելու աշխատանքը են կատարել Լիբանանում ՍՍՀՄ միսիայի ղեկավար Գ. Սուլոբը, Բնյութում ՍՍՀՄ հյուպատոս Ռ. Ահարոնովը, Գամակոսում ՍՍՀՄ հյուպատոս Վ. Կիրիկը, Սիրիայում և Լիբանանում սովետական ներկայացուցիչութիւնների աշխատակիցներ Լիմովը, Ա. Սարգսյանը, Վ. Նաւդուովը, Իսաղուովը, Ներկայումս ՍՍՀՄ ղեկավար Ա. Շապորինը, ղեկավարութիւն աշխատակից Գ. Շահնազարյանը, Իրանում ՍՍՀՄ ղեկավար Սաղիկովը, Սպահանում ՍՍՀՄ հյուպատոս Կրուկովը, ղեկավարութիւն աշխատակիցներ Զենինը, Գասպարովը, Միրզաբարսեւը, Սիւր-Չապեն, Սաղովը, Ֆրանսիայում ՍՍՀՄ ղեկավար Ա. Բոգոմովը, Հունաստանում ՍՍՀՄ ղեկավար Կ. Ռոզինովը, ղեկավարութիւն աշխատակիցներ Ն. Չինիշևը, Կուսմանկովը, Ռումինիայում ՍՍՀՄ ղեկավար Ս. Քաղթարանը, ղեկավարութիւն աշխատակիցներ Յակովը, Ֆեդորովը, Շուստովը, Իրանում ՍՍՀՄ միսիայի ղեկավար Գ. Չապենը, Բուլղարիայում ՍՍՀՄ ղեկավարութիւն աշխատակիցներ Լյովիչկինը, Շելյուկովը, առևտրական ներկայացուցիչ Վ. Չապենը, Նյու Յորքում ՍՍՀՄ ղեկավար հյուպատոս Յա. Լամպինը և ուրիշներ:

Սփյուռահայ գաղթօջախներում ներգաղթի նախապարտատան ուղղութիւնում տարվող աշխատանքներին ղեկընթաց սովետական Հայաստանի կուսակցական, սովետական և տրեստական մարմինները լրացած գործունէութիւն էին ծավալել նաև հանրապետութիւնում Այստեղ ներգաղթողների համար պարտատան էին բնագարձներ, նրանց աշխատանքով ու նյութական միջոցներով ապահովելու պայմաններ: Կազմակերպվեցին, կահավորվեցին և լիովին նախապարտատանքի ներկայացուցիչներին բնորոշող կայաններ Բաթումում, Զուլֆայում և Բարքում (Վերջինս 1946 թ. օգոստոսի 31-ին լուծարել ենթակ-վեց), ինչպէս նաև Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում և Արտաշատում¹²⁴:

1946 թ. հունիսի 21-ին ՍՍՀՄ Միմիստարների խորհուրդը

¹¹³ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 29, ք. 33:

¹¹⁴ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 30, ք. 16:

¹¹⁵ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 29, ք. 1—3:

¹¹⁶ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 12, ք. 5—6:

¹¹⁷ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 31, ք. 42:

¹¹⁸ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 8, գ. 23, ք. 29:

¹¹⁹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 6, ք. 44:

¹²⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 2, գ. 28, ք. 69—72:

¹²¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 1, գ. 15, ք. 86:

¹²² ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 2, գ. 41, ք. 41:

¹²³ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 18, ք. 83:

¹²⁴ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 1, գ. 4, ք. 39:

անդրազգարձավ արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման ու տեղավորման ուղղությամբ Հայկական ՄՍՀ-ում տարվող նախապարտատական աշխատանքների ընթացքի և լրացման միջոցառումներ մշակելու հայրենազարգանքի համար մեծ ծավալի բնակարանային շինարարություն կատարելու նպատակով¹²⁵։ Ուրշվեց այդ նպատակով հենց միայն 1946 թ. կառուցել 135 հազար բմ բնակիչի տարածություն, որից 30 հազարը՝ գյուղական վայրերում։ Բացի այդ հանձնարարվեց համապատասխան մարմիններին՝ գոյություն ունեցող բնակարանային ֆոնդից առանձնացնել և վերանորոգել 3000 բմ տարածություն, ինչպես նաև կառուցել 3 նոր ավան՝ յուրաքանչյուրը 250 տնտեսության համար¹²⁶։ Գրա հետ մեկտեղ, ՄՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ, սահմանվեց ներգաղթողների համար իրականացնել անհատական բնակարանային լայն շինարարություն։ Այդ նպատակով հատկացվեց 40 միլիոն ուսրու վարի, որից 34 միլիոն ուսրի՝ գյուղատնտեսական և 6 միլիոն ուսրի՝ կոմունալ բանկի միջոցով։ Սեփական բնակարան կառուցող յուրաքանչյուր հայրենազարձի արվելու էր բաղադրներում 30 հազար ուսրի, իսկ գյուղական վայրերում 25 հազար ուսրի և վարի 15 տարի ժամանակով, այն ստանալու էր յուր արվանից սեպած առօրինակաբար մտրելու պայմանով¹²⁷։ ՄՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ կոնկրետ միջոցառումներ մշակվեցին նաև հայրենազարձների համար կատարվող բնակարանային շինարարությունը անհրաժեշտ շինանյութերով ապահովելու ուղղությամբ։

ՄՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեն, նախնական տեղեկություններ ստանալով հայրենիք մեկնելու ցանկություն հայտնածների թվի մասին, լուրջ մտաճողությունների մեջ ընկավ, քանի որ զարգ.թահայության ճնշող մեծամասնությունը ցանկանում էր հայրենազարձիկի Հասկանայի է, որ հայրենիքի երկիրը ի պիճակի չէր այդպիսի մարդ միանգամից ընդունելու, ուստի ներգաղթին աջակցող տեղական կոմիտեները գզուչաց-

վեցին, որ առաջին հերթին հայրենազարձներ կընդունվեն այն գաղթեցյալներից, որոնցում հայ բնակչությունը գտնվում է առավել ծանր վիճակում։ Այդ հանգամանքը ճիշտ բերանեցին նաև սփյուռքի առաջադիմական կազմակերպություններն ու գործիչները, որոնք սովետական կառավարությանը հասցնագրած իրենց դիմումների մեջ խնդրում էին «ներգաղթի ժամանակ նախընտրությունը տալ ներգործներուն»,— ինչպես գրում էր Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտկոմը, 1946 թ. փետրվարի 17-ին¹²⁸։ Նույն միտքն էր պաշտպանում Ալեքսանդրիայում լույս տեսնող «Արաբ» թերթը, գրելով. «Առաջին հերթին պետք է խորհրդային Հայաստան փորագրել շունտորները, կարոտյալները, գանտեց ամփոփելու, խնամելու, տեղավորելու, հայրենիքի թեկուն տակ պատասպարելու համար»¹²⁹։

2. Հայրենազարձների քաղաքների տունգարձը և նրանց տեղավորումը հանրապետությունում

Եվ այսպես, լարված նախապարտատական աշխատանքներից հետո, 1946 թ. հունիսի 23-ին, Բեյրութի նավահանգստից բարձր ուղևորվեց «Տրանսիլվանիա» շոգենավը՝ հայրենազարձների առաջին քարավանով, որի մեջ գտնվում էր 1806 մարդ։

Սկսվեց սփյուռքային հայերի գանգվածային մեծ հայրենազարձությունը։ Այդ մասին Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտկոմը, հեռագրելով Երևան, հատուկ «երախտապարտություն և շնորհակալություն» հայտնեց սովետական կառավարությանը¹³⁰։ Այդ «երախտապարտությունն ու շնորհակալությունը» արտահայտում էին ոչ միայն առաջին բարավանի անդամների զգացմունքները, այլև հայրենաբարձ ողջ զարգ.թահայության անկեղծ երախտագիտությունը մայր հայրենիքին։

Այդ առթիվ սփյուռքահայ ԱՄՆի ամսագիրը գրել է. «Եմեկ-նի առաջինը՝ հայրենազարձ հայերու մեծ կարավանին... եվ մամանակը կմնա ապահար՝ երևույթի մեղ դեմ, որ օտար է իրեն՝

¹²⁵ ՏՆ՝ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 5, թ. 7։

¹²⁶ ՏՆ՝ սովետական Հայաստան, 12 հուլիսի, 1946 թ., № 162։

¹²⁷ ՏՆ՝ ՄՍՀՄ 2206 ՊԳՔ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 2, թ. 7 Ի ղեկ, հետագայում սովետական կառավարությունը բոլոր հայրենազարձներին արքայզնի գողվեց վարկերի գումարներն ու գույքած տեղությունը։

¹²⁸ ՏՆ՝ ՄՍՀՄ 2202 2206 ՊԳՔ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, թ. 30։

¹²⁹ ՏՆ՝ «Արաբ», 5 հոկտեմբեր, 1946 թ., № 35։

¹³⁰ ՏՆ՝ ՄՍՀՄ 2202 2206 ՊԳՔ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, թ. 82։

իմաստի և համեմատություններու այս մեծութիւնը: Կմեկնի առաջին նախը: Այս կոփոխի պատմությունը հին ու հայաժգամ, բայց ապրիտ ճանճարն ունեցող ժողովուրդի մը: Կփակի պատմություն մը, որ զրգամ էր արդուն ու սրբունքով, հերով ու հասարակութիւնով— սե պատմություն մը կորուստի և կորանքի:

Սկիզբ կանն պատմություն մը ուրիշ՝ ռուս էջերուն մեջ արնը պիտի գա բնակիլ, և պիտի բլլա անիկա յոզարմա՞կ, ժրպտուն, հպարտ-Տուն կզանն պանդուխտ հայերն...¹³¹:

1946 թ. հունիսի 27-ին «Տրանսիլվանիան» խորհրդի նեանց Բաթումի նախահանգառում, իր ուղեգնացությունների բնթացքում երկի առաջին անգամ արժանանալով այդպիսի շքան ու հուզումնալից զիմաժորման:

Հայրենագարանների առաջին քարաձանի պետ բժիշկ Գևորգ Մանուչակյանը Բեյրութի—երևան ճանապարհորդության ընթացքում կազմել է մի որպորթություն—անդեկ հայերի, որ շատ հուշիլ: Էջեր կան օտարությունից առն զարձակ Հայրենակարոտ մարդկանց ապրած զգացմունքների, սովետական հողում նրանց ցույց տրված շքան ու սիրովի բնորոնելության մասին¹³²:

Հայրենագարանների բնորոնելու համար Բաթում էին ժամանել Հայաստանի կառավարության և աշխատավորության ներկայացուցիչներ, ներգաղթողների հարազատներ, գրողներ, մշակութի գործիչներ:

Առաջին քարաձանով Հայրենիք վերադարձողները Բաթումից շնորհակալական հեռագրեր ուղարկեցին Մոսկվա և Երևան: ՍՍՀՄ կառավարության հասցեարձամ հեռագրում ասված էր. «Մտնելով սովետական հողը, մեր սրտեր լցվեցին անասճան երախտագիտության զգացմունքներով... Սովետական Միության ներաշխարհային բոլոր ժողովուրդների և առաջին հերթին՝ հերոսական ու ազնիվ ռուս ժողովրդի նկատմամբ, ...որը կորստից փրկել հայությանը և ամեն կերպ օգնեց նրա ազգային լիակատար վերածնմանը: Մենք, առաջին քարաձանով հարազատ Սովետական Հայաստան վերադարձող արտասահմանյան հայերս, հայտնում ենք... մեր խորին երախտագիտությունը՝ մայր հայ-

րենիք վերադառնալու մեր վաղեմի իղձը իրականություն դարձնելու համար»¹³³:

24(ր) Կենտկոմի, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի և Միեիտարրենի խորհրդի հասցեով հղած հեռագրում ասված էր. «Մեր մայր հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան մտնելուց առաջ մենք հայտնում ենք Ձեզ և Հայաստանի աշխատավորներին մեր երախտագիտության զգացմունքները, մեծ երջանկության՝ մեր արյունակից ներաշխարհի ու բուլբուրի հետ վերամիավորվելու մասին մեր իղձերի լրագործմանը ցույց տված օգնության համար»¹³⁴:

22(ր) Ի Բեյրութից հետ ունեցած հարցազրույցում քարաձանի պետ Գ. Մանուչակյանը հայտարարեց. «Արտասահմանյան հայերի առաջին քարաձանի ուղևորությունը հեռավոր օտարությունից սովետական հայրենիք՝ շտեմելված ուղևորություն և հայրենափախկան խանդավառություն առաջացրեց զազուրի բոլոր հայերի մեջ: Նրանք առաջցորեն պաշարում էին մեզ բոլոր կողմերից: Չափազանցություն չի լինի, եթե ասեն, որ յուրաքանկողմերից: Չափազանցություն չի լինի, եթե ասեն, որ յուրաքանկողմեր հայ ցանկանում էր մտնել զիսկ հայրենի ափերը զնացող առաջին քարաձանի կազմի մեջ»¹³⁵:

Հունիսի 29-ին հայրենագարանների զնացրը Բաթումից շարժվեց զնպի Սովետական Հայաստան: Գ. Մանուչակյանը մանրամասնորեն նկարագրել է Սովետական Հայաստանի տեքստիլի մտնելուց հետո հայրենագարանների արարած որպորթությունը հուշիլ պահելը: «Գնացի Սովետական Հայաստանի ասճաններին ներս մտնել սրտահույզ զնպերու պատճառ կրդառան,— գրում է Գ. Մանուչակյանը.— Շոգեկառք կանգ կատնի: էրիկ մարդ, կին, երեխա, ծերունի վաղորեն զուրս կենտվին և կհամբուրեն հայրենի սրբազան հողը: Արտասահմանեն վերադարձողները և մեզ զիմավորելու կողմ երաջայները լուղի, հեծկառավով իրար կհամբուրեն, ժողովուրդը իրարուն չի ուղեր բաժանվի, կուշանանք, շոգեկառք կուղև և վերապես կբալենք»¹³⁶:

Հուլիսի 2-ին, ցերեկվա ժամը 11-ին, հայրենագարանների

133 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 93—94:
134 Նույն տեղում, թ. 94:
135 «Սովետական Հայաստան», 30 հունիսի, 1946 թ., № 152:
136 ՍՍՀՄ ՀՀՍԵ ՊԿՍ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, թ. 95:

131 «Անի», ամսագիր, Բեյրութ, հունիս, 1946 թ., № 3, էջ 169:
132 Տե՛ս ՍՍՀՄ ՀՀՍԵ ՊԿՍ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, թ. 85—96:

գնացրը ուրախ ազգազանկերու հանդիսավոր կերպով մտավ ճրկանի կայարան, ուր այդ օրը արտակարգ բազմություն էր հավաքվել: Հայրենիք վերագարձողների առաջին խմբին ուրախություն արցունքներով և ծաղկեփռչելով է դիմավորում հայոց մայրաքաղաքը: Հանդիսավոր հնչում են ՍՍՀՄ և շՍՀ պետական հիմները, հայաբուսության և երշանկության սարսուռով ցնեկով պանդխտությունից հայրենիք գարձած և սեփական պետականության գրչին փարված մարդկանց հողիները: Անկեղծագրի էր բոլոր հայրենագարձողների ուրախությունը, ինչպես նախկին հանրացի Մհեստ Օրուջյանի հուզմունքը, որ իր 360 հողաց բազկացանի զերգաստանի թուրքական յաթաղանից հրաշքով փրկված միակ ներկայացուցչին էր և երշանկությունից երեսալի նման արտասվում էր: Բեյրութից հայրենիք ներգաղթած մետաղագործ վարպետ Հազարոս Ճերճյանը, որը կիրիկեցի էր, ՀՀԳ-ի թղթակցին Հայտարարեց. «Ճարարության մեջ մեր սրբունում ծնվեց ու աճեց մեր միակ փափազը՝ ամեն լծից, ամեն կոտորածից պզտ մեր սովետական երկիրը գալ: Մեր փափազն էր տեսնել հայոց պետությունը, չէ՞ որ կիրիկիո մեր պետության կործանումից հետո ահա վեց զար է, մենք հայկական ազատ պետություն կերպակներ: Ու ահավասիկ մեր դեմ մեր պետության մայրաքաղաքն է»¹³⁷:

Ներգաղթի այնքան մեծ ոգևորություն էր առաջ բերել, որ շատերն իրենց ուրախությունն արտահայտում էին ձոն-բանաստեղծություններով: Դրանցից մեկում, որը վերածվել էր երգի և երգվում էր որպես ներգաղթի հիմն, ասված էր.

«Այ կարավան, ջան կարավան,
Բռեղ ղեպի լույս Երևան,
Ինձի համար կյանքի մը ետր
Այ կ'երևա այդ բուտը:
Իսկ ձգած արցունք ու վիշտ
Շվ պանդխտի ցուպը ընդմիշտ
Երթանք մեր մոր գրկին մեջ տար
Եվ Մասիսի հովանույն տակ,
Տրնիք, կերտենք, ըլլանք վստահ,
Որ ալ չի կա մեզ համար վախ,

Թե մեր բիրտին վաստակն արարք
Պես վալելեն մարդիկ օտար...»¹³⁸:

Ներգաղթի առաջին քարավանին հետևեցին երկրորդը. երրորդը և բազմաթիվ ուրիշները: 1946 թ. հուլիսի կեսերին սկսվեց ուսմիխնայների հայրենագարձությունը: Հուլիսի 19-ին Բուխարեստում տեղի ունեցավ փաստաթղթերի հանդիսավոր հանձնումը Սովետական Հայաստան մեխինոլ 1100 ուսմիխնայների: Այդ արտոգությունը վերածվեց խնչական տոնախմբության: Տեղի տանողած միտինգում ելույթ ունեցավ «Հայաստան» հակառակ կազմակերպության նախագահ: Վահան Գանիկյանը, որը հայտարարեց. «Արտասահմանային հայերը պատմական օրեր են ապրում, նրանք նորից հայրենիք են ձեռք բերել»¹³⁹:

Այդ նույն ժամանակ սկսվեց նաև բուլղարահայերի հայրենագարձությունը: 1946 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին ԱՆԽ-ը հայրենագարձությունը շոգենակերով Բուլղարիայից վառ, «Ռոսիա» և «Վերխուսակ» շոգենակերով Բուլղարահայերից վառ, Սովետական Հայաստան ժամանեցին 4383 հայրենագարձողներ¹⁴⁰:

Ուշագրավ է, որ բուլղարական կառավարությունը հայերին թույլատրել էր իրենց հետ հայրենիք տանել Էկեղեցական դուրը, սրբապատկերներ, գրքեր և ընդհանրապես հայկական ազգային մշակույթի համար արժեք ներկայացնող այլ առարկաներ: Դրանք միաժամանակ ազատվում էին մաքսից: Բուլղարահայ ներգաղթողներից շատերը կազմել էին մի շարք արտեղներ, ինչպես սլովեցիները՝ կուլակարական, մետաղմշակման, կախիչական սլովեցիները՝ կուլակարական, մետաղմշակման և թի, փայտամշակման, վառանցիները՝ մետաղաձուլական և այլն, հայրենիքում անմիջապես կազմակերպված աշխատանքի անցնելու և իրենց նվիրված ու համերաշխ գործունեություններ կրկին վերլինի մասնակցելու համար¹⁴¹:

1946 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում Հունաստանից հայրենիք եկավ 4974 մարդ¹⁴², 1946 թ. ամենա-

138 «Ձառթանք», 24 հունիսի, 1946 թ., № 2821:

139 «Պատմական», շաբաթաթերթ, Բուխարեստ, 21 հուլիսի, 1946 թ., № 30:

140 ՏՄ և շՍՀ 2206 ՊԱՍ, ք. 362, ց. 2, գ. 14, Բ. 53-60:

141 ՏՄ և հուլիս տեղում, գ. 8, Բ. 24-25:

142 ՏՄ և հուլիս տեղում, ց. 1, գ. 14, Բ. 27:

137 «Սովետական Հայաստան», 3 հուլիս, 1946 թ., № 154:

մեծ թվով հայրենազարմությունը կատարվեց Իրանից՝ 20597 մարդ¹⁴³։

Այսպիսով, 1946 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից Սովետական Հայաստան ներգաղթեց 10801 ընտանիք կամ 50945 մարդ, այսինքն՝ նախապես պլանավորվածից 22145 մարդով ավելի¹⁴⁴։ Իրանից 20597 մարդ հայրենիք եկավ Ջուլֆայով, իսկ 30348 մարդ՝ Քաթանով։ Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ հայրենիք ժամանելուց կարճ ժամանակ անց, հայրենազարմ որոշ ընտանիքների արժանան և բնական աճի հետևանքով վերջ բերված թվերը, ինչպես երևում է ՀՍՍՀ Միինստրենի խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի կազմած մի շարք տեղեկանքներից, փոփոխություն են կրել և 1946 թ. ներգաղթած ընտանիքների թիվը ցույց է տրված 11035, իսկ շնչերի թիվը՝ 51060¹⁴⁵։

Հստ առանձին երկրների 1946 թ. ներգաղթածների թիվը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. Իրանից՝ 3870 ընտանիք (20597 մարդ), Սիրիայից և Լիբանանից՝ 3794 ընտանիք (19253 մարդ), Հունաստանից՝ 1372 ընտանիք (4974 մարդ), Բուլղարիայից՝ 1248 ընտանիք (4382 մարդ), Ռումինիայից՝ 517 ընտանիք (1738 մարդ)¹⁴⁶։

Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը առեւ վերադարձող իր տարագիր եղբայրներին ու քույրերին ընդունեց զբոսբաց, սիրով և զորգուրանքով։ Սովետական կառավարությունը հայրենազարմների տեղավորման ու աշխատանքով ապահովման համար ստեղծեց հնարավոր ու անհրաժեշտ բոլոր պայմանները։ Չնայած անկալ զգվարություններին, մեծ աշխատանք կատարվեց այդ ուղղությամբ, թեպետ եղան նաև որոշ վրիպումներ ու սխալներ։ Մի խոսքով, կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը անում էին հնարավոր ամեն բան, որպեսզի հայրենազարմները որբան կարելի է արագ կարողանային ստեղծել իրենց սեփական օջախները, նրանց համար ապահովվեին բոտ մասնագիտության աշխատանք և կրթություն ստանալու լիակատար պայմաններ։ Սովետական հայրենիքը հայրենազարմներ և աղքատները ստեղծեց ընտանիքներում և նոր կյանքին ակտիվորեն հաղորդակից դառնալու մեծ հնարավորություններ։

1946 թ. ժամանած հայրենազարմները տեղաբաշխվեցին հանրապետության 32 քաղաքներում և շրջաններում։ Քաղաքներում տեղավորվեց 21704 (այդ թվում՝ Երևանում՝ մոտ 14000), շրջակենտրոններում՝ 3994, կոլտնտեսություններում՝ 17863, սովխոզներում՝ 3185 մարդ։ Հայրենազարմների ընդհանուր թվի մեջ աշխատունակները կազմում էին 20855 մարդ։ Հստ գրագրվածների էրանքը բաժանվում էր հետևյալ կատեգորիաների. գյուղացիներ՝ 9405, տարբեր մասնագիտության շինարարական բանվորներ՝ 1138, զինակներ՝ 1483, կոլեկտիվներ՝ 1459, տեսուրի բանվորներ՝ 672, վարորդներ՝ 791, սպիերիներ՝ 191, այլ մասնագիտության բանվորներ և արհեստավորներ՝ 4280, մտավորականներ՝ 343, այդ թվում՝ ուսուցիչներ՝ 160, բժիշկներ և առամնարույժներ՝ 61, զինասաններ՝ 39, նկարիչներ և քանդակագործներ՝ 32, ինժեներներ՝ 15, երգիչներ և երաժիշտներ՝ 19, զրոզներ և լրագրողներ՝ 12, պրոֆեսորներ 2 մարդ¹⁴⁷։

Նրանք աշխատանքի տեղավորվեցին արդյունաբերական ձև-նարկություններում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, պետական հիմնարկներում, գիտության, կուլտուրայի օջախներում։ Ուսումնակարող երիտասարդները ընդգրկվեցին գնառական սրայի զարուցներում, տեխնիկումներում և բուհերում։

ՀՍՍՀ Միինստրենի խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի 1947 թ. փետրվարի 1-ի ավյաներով գրեթե բոլոր աշխատունակ, ինչպես նաև սովորելու հասակ ունեցող հայրենազարմները տեղավորվել էին աշխատանքի կամ ընդգրկվել էին ուսումնական հաստատություններում։

Գյուղատնտեսության մեջ ընդգրկված էին 9405, արդյունաբերության մեջ՝ 3875, շինարարությունում՝ 1133, արհեստագործական կոոպերացիայի արտելներում՝ 3448, տեսուրի ցանցում՝ 234 մարդ, մնացածները այլ հիմնարկ-ձևոնարկություններում¹⁴⁸։

ՀՍՍՀ լուսավորության մինիստրություն 1947 թ. փետրվարի

¹⁴³ ՏՊՆ՝ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 26, թ. 1—3;

¹⁴⁴ ՏՊՆ՝ Նույն տեղում, գ. 12, թ. 7 և գ. 25, թ. 1—3;

¹⁴⁵ ՏՊՆ՝ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 24, թ. 12—27 և գ. 25, թ. 32—35;

¹⁴⁶ ՏՊՆ՝ Նույն տեղում, գ. 1, գ. 14, թ. 27—34;

¹⁴⁷ ՏՊՆ՝ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 26, թ. 1—3;

¹⁴⁸ ՏՊՆ՝ Նույն տեղում, թ. 32—35։

նահիրությունը ցույց տվեց, որ 1946 թ. հուլիսից մինչև 1947 թ. ապրիլը այդ շրջանում տեղափոխված 1260 հայրենազարձ արևմտահայրեններից (4924 շունչ) ստացվել է տարբեր բնույթի 6398 դիմում: Այդ դիմումներից 1564-ը՝ հողամաս և 119-ը՝ շինանյութեր ձեռք բերելու խնդրանքով, 446-ը՝ դրամական օժանդակություն, 1100-ը՝ վառելիք, 260-ը՝ վառարաններ, 2967-ը՝ նյութական օգնություն ստանալու մասին էին, որոնցից բավաբարվել էր 2927-ը¹⁵⁴:

Հանձնաժողովների կատարած ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ հայրենազարձների տեղափոխման, աշխատանքային ու նյութական-կենցաղային պահանջարկի գործում նկատված թերություններն ու զոժարությունները հիմնականում հնաեկաններն են:

1. Քաղաքներում բավականաչափ ազատ բնակելի տարածություն բացակայության հետևանքով որոշ թվով քաղաքաբնակ հայրենազարձներ տեղափոխվել են գյուղերում: Թեպետ նրանց աշխատանք էր տրվել կոլտնտեսություններում, ինչպես նաև շրջանային կենցաղային սպասարկման կոմբինատներում ու արտելներում, այնուամենայնիվ, հասկանալի պատճառներով, բոլորին հնարավոր չէր եղել աշխատանքի տեղափոխել հիմնական մասնագիտությամբ: Բնականաբար, այդպիսիները զրոգոհ էին գյուղական շրջաններում տեղափոխվելուց և ձգտում էին առկաբոխովի քաղաքներ, զլխավորապես՝ Երևան: Չնայած նրանց որոշ մասը հետագայում ՀՍՄՀ Միևիտարների խորհրդի գերարևակեցման վարչության քուլլուտվոյամբ փոխադրվել էր քաղաքներ, սակայն շատերն էլ նման բայի էին դժմում ինքնակամ կերպով, տեղափոխվելով ծանոթների ու ազգականների մոտ կամ մասնավոր կերպով վարձակալած բնակարաններում: Նման ձևով քաղաքներում կուտակվելու հետևանքով հայրենազարձների որոշ մասն ընկնում էր բնակարանային վատ, հատկապես ձմռանը ապրելու համար աննպաստ, պայմանների մեջ, որը առաջ էր բերում նոր զոժոհություններ:

2. Որոշակի զոժարություն էր առաջացել հայրենազարձ քնտարիների որոշ մասին վստելիքով պահանջելու գործում: Չնայած քաղաքներում և շրջաններում նրանց համար նախապես առանձնացվել էր վստելիք (փայտ, քարածուխ, տորֆ և այլն),

սակայն 1946—1947 թթ. խիստ ձմռան պայմաններում տրամադրված քանակով վստելիքը չէր բավարարում հայրենազարձների պահանջարկը, որը նույնպես զոժոհությունների տեղիք էր տալիս:

3. Լուրջ թերություններ կային նաև հայրենազարձներին պարենամթերքներով պահանջելու գործում: Բնկետ միութենական կառավարությունը այդ նպատակով լրացուցիչ ֆոնդեր էր բաց թողել և տեղական կազմակերպությունները սխտեմատիկ օգնություն էին ցույց տալիս հայրենազարձներին, այնուամենայնիվ՝ մի շարք կոլտնտեսություններում և սովխոզներում որոշակի զոժարություններ էին առաջացել նրանց պարենամթերք մատակարարելու գործում:

4. Որոշ զոժարություններ էին ծագել մի շարք մասնագիտությունների զոժով (սովկրիչներ, վարորդներ և այլն) հայրենազարձների աշխատանքի տեղափոխման հացում: Դա նույնպես առաջ էր բերում որոշակի զոժոհություններ:

Թեև հայրենազարձներն հիմնական զանգվածը ֆիզիկապես առողջ էր, սակայն Երանից եկած գյուղացիների մի մասի մոտ նկատվել էին անզրագարձ տիֆոյ և տրախոմալով հիվանդության փաստեր: ՀՍՄՀ առողջպահություն միևիտարության ձևնարկած միջոցառումների շնորհիվ կանխվեց տիֆի տարածման վտանգը և բուժվեցին հիվանդները: Կազմակերպվեցին հակաարտախոմային մի քանի բրիգադներ, որոնք սխտեմատիկաբար լինելով համապատասխան շրջաններում, բուժում էին հիվանդներին և իրականացնում կանխարգելիչ միջոցառումներ: Արտաշատի, Հոկտեմբերյանի, Էջմիածնի, Վենզու, Զանգիբաթանի և այլ շրջաններում կազմակերպվել էին հակաարտախոմային կայաններ և առանձնացվել լրացուցիչ ակնարություններ¹⁵⁵:

Չնայած նշված թերություններին ու զոժարություններին, հայրենազարձների բացարձակ մեծամասնությունը զոհ էր հայրենիք վերադառնալու համար, ճիշտ էր բժրահում վերաբնակման հետ կապված զոժարությունները և ձգտում համարվել կյանքի ու կենցաղի նոր պայմաններին, ջանում ոչ միայն սեփական աշխատանքով բարելավել իր գրությունը, այլև նպատակ հայրենի երկրի զարգացմանը:

Սակայն առանձին հայրենազարմների մտ նկատվում էին նաև բացասական տրամադրություններ՝ կազմած մասամբ կենցաղային և աշխատանքային զմեարությունների, մասամբ էլ նոր պայմանների ոչ ճիշտ ընկալման հետ։ Հանրապետության կուսակցական և սովետական ղեկավար մարմինները, անդրազտանալով նման երևույթներին, մշակեցին լրացուցիչ գործնական միջոցառումներ՝ հայրենազարմների աշխատանքային ու կենցաղային պայմանները բարելավելու, նրանց նկատմամբ անհնօրջա ուշադրություն և նօգաբարձություն ցուցաբերելու, ինչպես նաև նրանց շրջանում քաղաքական-դատաբարկական աշխատանքները ուժեղացնելու ուղղությամբ։ Մեծ կարևորություն տալով այդ գործին, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնում ստեղծվեց հայրենազարմների շրջանում առավել աշխատանքի սեկտոր¹⁵⁶։

Հայրենազարմներին օգնելու նպատակով ՀՍՍՀ կառավարության խնդրանքով ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. Դորբորդ կամայակում Հայաստանին հատկացրեց արդյունաբերական ապրանքների և պարենամթերքների լրացուցիչ ֆոնդ։ Այդ ֆոնդից, որպես միանվագ օգնություն, հայրենազարմներին տրվեց 600 տ ալյուր, 80 տ ձախար, 42,5 տ շաքար և հրուշակեղեն, 15 տ միս և ձուկ, 3 տ կենդանական և բուսական յուղ, 106,8 տ անտեսական օձառ, 38950 մ բրդյա և բամբակյա կտոր, 16300 կտոր տղամարդու, կանացի և մանկական հագուստ, 8350 զույգ կոշիկ, 63,6 տ կաշվ, 2600 հատ վառարան, 2268187 ու. դրամ և այլն¹⁵⁷։ Գրան զուգընթաց, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կրտսնատնությունները, սովխոզները և հիմնարկությունները իրենց մոտ աշխատող հայրենազարմներին սեփական միջոցներից պարբերաբար ցույց էին տալիս դրամական, նյութական և այլ կարգի օգնություն¹⁵⁸։ Բացի այդ, արտասահմանյան բարեգործական հաստատություններից ստացված և ՀՍՍՀ կառավարության տրամադրության, սակ ցունվող միջոցներից 1946 թ. ներդադվածներին տրվել է

¹⁵⁶ Տե՛ս ՄԻԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 35, 4, 7, գ. 73, ք. 2—9, նաև՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 29, ք. 94 և 112։

¹⁵⁷ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 14, ք. 30—34 և ց. 2, գ. 25, ք. 32—35։

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 14։

7816 զույգ կոշիկ, 24555 կտոր հագուստ, 5212 մ կտոր, 8780 կտոր անտեսական օձառ և այլն¹⁵⁹։

Սովետական կառավարությունը հայրենազարմների համար սահմանեց լրացուցիչ մի շարք արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ։ Այսպես, օրինակ, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդի 1946 թ. հունիսի 21-ի, ինչպես նաև ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ու ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդի 1946 թ. հուլիսի 9-ի համատեղ որոշումների համաձայն գյուղական վայրերում բնակություն հաստատած հայրենազարմները 2—5 տարի ժամանակով ազատվում էին գյուղատնտեսական հարկից, մյուսները՝ անզավակության, էին հարկատնտեսական հարկից, մյուսները՝ անզավակության, էին հարկերից¹⁶⁰։ 1946 թ. հոկտեմբերի 8-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց ներգաղթած քաղմազավակ և միանվակ մայրերին պետական նպաստներ նշանակելու և վճարելու¹⁶¹, ինչպես նաև հայրենազարմներին թողնելու արտասահմանում աշխատած ժամանակամիջոցը շակագրելիս արտասահմանում աշխատած ժամանակամիջոցը նույնպես որպես ստամ հաշվի առնելու մասին և այլն¹⁶²։ Դեռևս 1946 թ. ապրիլի 23-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում էր կայացրել թուլլատրել կրտսնատնություններին տնտեսական ֆոնդերից հայրենազարմների համար բնակարաններ կառուցելու նպատակով միջոցներ առանձնացնել։ Այդ որոշման համաձայն հանրապետության 28 շրջաններում հատկացվեց շուրջ 140 միլիոն ռուբլի¹⁶³։

1946 թ. մայիսի 14-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց հայրենազարմների համար երեք նոր ավաններ կառուցելու մասին։ Գրանցից երկուսը կառուցվելու էին Ստորին Քաղազանի ջրանցքով ոռոգվող 250 անտեսության համար։ Այդ գործը ղրվեց ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդին առընթեր վերաբերակիցման վարչության վրա և հանձնարարվեց զրանցում բնակելի տները՝ շինարարությունն ավարտել մինչև 1946 թ. հոկտեմբերը¹⁶⁴։

¹⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 14 և ց. 2, գ. 25։

¹⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 18, ք. 103։

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 8, ք. 96։

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 13, ք. 4։

¹⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, ք. 30—32։

¹⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 53։

2002 Մինիստրների խորհրդի 1946 թ. հունիսի 7-ի կարգադրությամբ առաջարկվեց Հայկոնսերվորեստին իր ենթակառուցվածքում սովորեցնելու հայրենագրածների բնդրուծումն ու տեղավորումը ապահովելու նպատակով Հուլիսին ավարտել 47 անհատական աների և բազմաճանր շինարարում 34 բնակարանների շինարարությունը, ինչպես նաև եղած բնակարանային ֆոնդից հարմարեցնել 170 սենյակ¹⁶⁵։

1946 թ. սեպտեմբերի 6-ին 2002 Մինիստրների խորհուրդը անդրադարձավ հայրենագրածների համար կատարվող բնակարանային շինարարության ընթացքին և արձանագրեց, որ ծայրահեղ անբավարար է վիճակը այդ բնագավառում։ Մինիստրների խորհուրդը գործնական միջոցառումներ մշակեց գրությունը կարող կերպով բարելավելու ուղղությամբ¹⁶⁶։

Նկատի ունենալով բնակարաններով ապահովելու գործում առաջացած զժվարությունները՝ 2002 Մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. նոյեմբերի 25-ի որոշումով այլ կազմակերպություններին հատկացված միջոցներից կրճատեց կես միլիոն արտի և այն ներդրեց քաղաքներում հայրենագրածների համար բնակելի տների կառուցման ֆոնդի մեջ։ 1600 բնտանիքներ ստացան հողաձևաքեր և վարկ՝ անհատական բնակարաններ կառուցելու համար¹⁶⁷։

Կոմունիստական կուսակցության և օպիտական կառավարության այս հոգատարությանը հայրենագրածների ճնշող մեծամասնությունը պատասխանում էր բարիխիզ և նվիրված աշխատանքով։ Հանրապետության կոլտնտեսություններում տեղավորված հայրենագրածների շատերը 3—4 ամսում վառատակել էին 150—200 աշխոր, տեր գարձիկ նյութական զգալի միջոցների։ Օրինակ, Քալինի շրջանի Ջառիկոզ գյուղի կոլտնտեսությունում հայրենագրած վաճառ Ասլանյանը իր բնտանիքով վառատակել էր 700, Մինուս Երանյանը՝ 500, Փիրմալար (այժմ՝ Արեգ) գյուղում հալիկ Քևանյանը՝ մոտ 450, Եղեղնաձորի շրջանում Զճանդի Կասումյանը՝ 700 աշխոր¹⁶⁸։

Արդյունաբերության և շինարարության մեջ նույնպես շատ

հայրենագրածներ աչքի էին ընկնում իրենց ազնիվ աշխատանքով, կատարում էին 2—3 արտագրական նորմա։ Կարելի է հիշատակել Երևանի Ստ. Շահումյանի անվան կաշվի գործարանի բանվոր, Իրանից հայրենիք եկած Արշակ Սահակյանի, գյուղգործիքների գործարանի արտագրամասի վարիչ, Բուլղարիայից հայրենագրած Գրիգոր Պապուկեճյանի և այլոց հայրենակներ աշխատանք¹⁶⁹։

Հայրենիք վերագրված օպիտական նոր քաղաքացիները ակտիվորեն մասնակցում էին նաև երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին։ ՍՍՀՄ Գեղարզուն սովետի նախագահության 1946 թ. հոկտեմբերի 19-ի հրամանագրի համաձայն Սովետական Միության տերիտորիա մտնելու պահից սկսած ներգաղթողներն ստանում էին ՍՍՀՄ քաղաքացիություն և, բնականաբար, օգտվում զրանից բխող բոլոր իրավունքներից¹⁷⁰։

1946 թ. հայրենագրածության հանրազմայրը ավելի պարզորոշ դարձրեց այն լրագրությունը, որ թեպետ զրեթե ամբողջ սփյուռքահայությունը ձգտում է կենտրոնանալ Սովետական Հայաստանում, այնուամենայնիվ դաժան պատերազմից նոր դուրս եկած մեր երկիրը զեռես ի վիճակի չէ լիովին իրականացնել այդ ցանկությունը։ Ուստի սովետական կառավարությունը որոշեց 1947 թ. և հետագա տարիներին շարունակել իրականացնել առաջին հերթին սփյուռքահայ այն զանգվածների հայրենագրածությունը, որոնք գտնվում էին քաղաքական ու տնտեսական առավել աննպաստ պայմաններում։

Այդ տեսակետից շարունակում էր խիստ ծանր մնալ Հունաստանի հայության վիճակը։ Եվ բնվ պատահական չէր, որ սփյուռքահայ շատ կազմակերպություններ օպիտական կառավարությանը խնդրում էին ամեն կերպ արագացնել «Նուսահայերի ներգաղթը, որոնց վիճակը ողբային է»¹⁷¹։ Սակայն բարձր չէր գրությունը նաև հայկական մյուս գաղթորայիններում։ Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտ-

¹⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 56։

¹⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 8, թ. 85—87։

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 12, թ. 24։

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 2, Գ. 24, թ. 12—27։

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 709, Գ. 2, Գ. 589, թ. 1—21։

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 326, Գ. 1, Գ. 145, թ. 1—19։

¹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 18, թ. 27—28, Գ. 30, թ. 28։

կոմի նախագահի տեղակալ Հրաչ Սեղրակյանը և քարտուզար Հարություն Մարտիանը 1947 թ. սկզբներին շուտ ներգաղթի կոմիտեին հասցնելու նպատակով գրում էին. «Եվրոյին շրջանին առաջ եկած և առկալ գարգազող մի շարք փոփոխություններ հետզհետե ծանրացող լուրջ կացություն մը ստեղծած են մեր երկրներու մեջ ապրող հայության համար: Պաղեստինի ներգաղթի կոմիտեն ստացած ենք հատուկ նամակ մը, ուր կընկարագրվի իրենց շրջանին մեջ ստեղծված լուրջ կացություն հետևանքով հայության մատնված խիստ դժվարին վիճակը և կըխնդրվի, մայիս ամսեն առաջ իսկ, մեծ թիվով պաղեստինահայերուն ներգաղթը:

Ջգալի շափով վատթարացած են և կշարունակեն ավելի վատթարանալ աշխատավոր մասսաներուն ապրուստի պայմանները, կամհին անգործությունն ու թշվառությունը, իրենց բոլոր հետևանքներով»¹⁷²:

Իրաքի հայերի ներգաղթի կոմիտեն, դիմելով Բաղդադում ՍՍՀՄ միսիայի ղեկավար Գ. Զայցևին, գրում էր. «Ուսումնասիրելով դիմողներուն (ներգաղթելու համար.— Լ. Մ.) տնտեսական վիճակը, կոմիտեն ասոնցմե առնվազն 4000 հոգի այս տարի մեկնելու խիստ անհրաժեշտություն կգտնե»¹⁷³: Եգիպտահայերի ներգաղթի կոմիտեն խնդրում էր 1947 թ. նախատեսված 3000 հոգու փոխարեն անպայման հայրենադարձնել առնվազն 5000 մարդ¹⁷⁴:

Հաշվի առնելով սփյուռքահայության այդ ծանր կացությունը, սովետական կառավարությունը որոշեց 1947 թ. ևս հայրենիք տեղափոխել մի քանի հազար տարագիրների: ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. դեկտեմբերի 3-ին քննարկեց 1947 թ. Հայկական ՍՍՀ կառավարիչի ներգաղթի ցանցը և որոշեց ընդունել լուրջ 63 հազար սփյուռքահայերի¹⁷⁵: Գրա հիման վրա շուտ Մինիստրների խորհուրդը մշակեց կոնկրետ պլան, որի համաձայն նախատեսվում էր 1947 թ. հայրենիք տեղափոխել Իրանից՝ 20 հազար, Հունաստանից՝ 15 հազար, Սիրիայից և Լիբանանից (այդ թվում նաև Իրաքից, Պաղեստինից և Կիպրոսից,

որովհետև այդ գաղթաբախներից նույնպես Բեյրութով էին հայրենիք գալու)՝ 15 հազար, Ֆրանսիայից՝ 7 հազար, Եգիպտոսից՝ 3 հազար, Հարավային Ամերիկայի երկրներից՝ 2 հազար և ԱՄՆ-ից՝ 1 հազար մարդ¹⁷⁶:

Միաժամանակ որոշվեց 1947 թ. ժամանող հայրենադարձների համար միտնական և հանրապետական բնակավայրային ձևով 147350 քմ բնակիչի տարածություն: Պետական վարչակերի հաշվին անհատական բնակարանային շինարարության գծով նախատեսվում է կառուցել 8400 տուն, այդ թվում՝ գյուղական վայրերում՝ 4400, քաղաքներում և բանավաններում՝ 4000 տուն: Մասնավորապես այդ նպատակով բաց թողնել 156 միլիոն ուրուլ վարկ, որից գյուղացուների գծով՝ 76 և կոմունալ բանկի գծով՝ 80 միլիոն ուրուլ: Նախատեսվում էր հայրենադարձներին համար կառուցել 4 նոր ավաններ՝ նոր յուրացված հողերի վրա: Հայրենադարձների աշխատանքով անմիջապես ապահովելու նպատակով ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին թույլատրվում էր նրանց համար կառուցել նոր արտադրական արտելներ և իր հայրենադարձության հաստատել զբանջ հաստիները: Հայրենադարձության հաջող կառավարված համար ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առաջարկվում էր արտասահմանյան համապատասխան երկրներ գործուղել իր ներկայացուցիչներին, այդ թվում Իրան՝ 4, Ֆրանսիա՝ 3, Եգիպտոս՝ 3, Հարավային Ամերիկա՝ 2 և ԱՄՆ՝ 2 մարդ: Միաժամանակ թույլատրվում էր առանձնապես ներկայացուցիչներ՝ հայրենադարձներին մեկնման նախահանդեսներից մինչև ժամանման կայանները ուղեկցելու համար, այդ թվում՝ Սիրիայից, Լիբանանից և Հունաստանից՝ 2-ական, իսկ Ֆրանսիայից, Եգիպտոսից, ԱՄՆ-ից և Հարավային Ամերիկայից՝ մեկական մարդ¹⁷⁷:

Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին արձեթեր ներգաղթի կոմիտեն, հաշվի առնելով Իրանում և Հունաստանում հայերի առավել դժվարին կացությունը, Բուլղարիայի և Ռումինիայի հետ համեմատած, որոշեց վերջին երկու երկրից 1947 թ. ներգաղթի կատարել, ավելացնելու համար առաջին երկու գաղթ-

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 41, թ. 37—38:

¹⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28:

¹⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 8, գ. 23, թ. 29—30:

¹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, գ. 12, թ. 82:

¹⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, գ. 20, թ. 18—24:

¹⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

օջախների քվոտան¹⁷⁶։ Սակայն 1947 թ. ներգաղթի հետ կապված իրազարմոթյունները ծավալվեցին այնպես, որ հնարավոր չեղավ Իրանից հայրենադարձել ոչ մի մարդ։ Իրանական կառավարությունը, չնայած իր նախնական համաձայնությանը, արգելեց հայերի հայրենադարձությունը։ Դրա հետևանքով ներգաղթելու նախապատրաստված և արդեն իրենց տներն ու գույքը վաճառած, գործերը լուծարելի ենթարկված իրանահայերը ընկան խիստ ծանր կացության մեջ։ Իրանահայերի ներգաղթի կոմիտեն, բարեգործական հասաստություններն ու սովետական կառավարությունը ձեռք առան արտակարգ միջոցներ՝ նրանց վիճակը ինչ-որ չափով թեթևացնելու ուղղությամբ¹⁷⁷։

Որոշակի խոչընդոտելի առաջացան նաև ԱՄՆ-ից և Հարավային Ամերիկայի հայկական գաղթյալներից հայրենադարձության իրականացման գործում։ ԱՄՆ-ի, Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի կառավարությունները մերժեցին այդ երկրները մեկնելու վիզաներ տալ 2002 Միխիստրների խորհրդի հայրենադարձության գծով ներկայացուցիչներին։ Հարուցվեցին նաև այլ կարգի խոչընդոտելի¹⁸⁰։ Սովետական կառավարության գործադրած հետևողական քանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ ինչ-որ չափով կարգավորել ամերիկահայերի ներգաղթը, սակայն Հարավային Ամերիկայի հայ տարագրների հայրենադարձությունը մնաց անկատար։ Այդ պայմաններում 2002 Միխիստրների խորհրդին առևթեր ներգաղթի կոմիտեն, նկատի ունենալով ուսմիանահայերի և բուլղարահայերի հայրենադարձվելու բուռն խնդրանքները, որոշեց 1947 թ. որոշ թվով հայրենադարձներ ընդունել նաև այդ երկրներից¹⁸¹։

Եվ այսպես, նախապատրաստական լայն աշխատանքներ կատարելուց հետո, 1947 թ. հուլիսից վերսկսվեց սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը և մինչև տարվա վերջը հայրենիք ժամանեց 8521 քնտանիք, 35401 մարդ¹⁸²։ Ըստ առանձին երկրների ներգաղթելի են. Սիրիայից և Լիբանանից՝ 2525 քնտանիք, 12985 մարդ, Հունաստանից՝ 3478 քնտանիք, 13241 մարդ,

Ֆրանսիայից՝ 1518 քնտանիք, 5260 մարդ, Եգիպտոսից՝ 486 քնտանիք, 1669 մարդ, Պաղեստինից՝ 243 քնտանիք, 1250 մարդ, Իրաքից՝ 177 քնտանիք, 856 մարդ, ԱՄՆ-ից՝ 88 քնտանիք, 151 մարդ, Չինաստանից՝ 6 քնտանիք, 16 մարդ¹⁸³։

Կարծում ենք, որ հետաքրքրությունից զուրկ չէ առանձին երկրներում ներգաղթի նախապատրաստման հետ կապված աշխատանքների մասին որոշ տեղեկությունների հաղորդումը։

Ֆրանսիական հայերի ներգաղթի կենտկոմի 1948 թ. նոյեմբերի 22-ին կազմած տեղեկագրում նշված է, որ ֆրանսահայ ներգաղթողները հայրենիք են մեկնել երկու խմբով, առաջինը՝ «Ռոսիա», իսկ երկրորդը՝ «Պորեզա» շրջանավերջով։ Նախապատրաստական շրջանում կենտկոմը կազմակերպել էր քանակոր և գրգռող պրոպագանդա, բացատրել ներգաղթի կարևորությունը և նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգային վերաձիավորման գործում։ Տեղի էին ունեցել բազմաթիվ հավատալիներ, կարգազուլի դասախոսություններ, զեկուցումներ, որոնց հաջողությունները մեծապես նպաստել են շԽԸՄ տեղի մասնաճյուղը, երիտասարդաց ու կապտեց միությունները, Հայ կարմիր խաչի կազմակերպությունը և հայրենակցական միությունները։ Փարիզի հայերի շրջանում մեծ հետաքրքրություն էր առաջ բերել «Ճանաչանք» հայրենիքը՝ թեմատով դասախոսությունների շարքը։ Հրատարակվել էր «ներգաղթը և խորհրդային սահմանադրությունը» գրքույլը։ Ներգաղթի հետ կապված հարցերը մանրամասնորեն լուսաբանվում էին ֆրանսահայ ազգային ընդհանուր միության օրգան «Ժողովուրդ» օրաթերթում և հայկական այլ պարբերականներում։ Ֆրանսահայ ներգաղթի կոմիտեն սերտ համագործակցություն մեջ էր գտնվում Փարիզի սովետական զեսպանության, ներգաղթի գծով ՀՍՄՀ Միխիստրների խորհրդի լիազոր Անդրասիկ Հինայնիկյանի, ինչպես նաև ՖՀԱՄ-ի և ՀԲԸՄ-ի հետ։ Ներգաղթի կենտկոմը իր ամփոփագրում նշում է, որ խիստ թերություններով իրականացվեց երկրորդ բարավանի մեկնումը։ Նախ շողենավը Մարսել ժամանեց պայմանավորված ժամկետից բավական ուշ, որի հետևանքով ներգաղթողները շուրջ 40 օր անտրոշ սպասողական վիճակում էին գտնվում, ապա հնարավորության պատճառով այնպես ստացվեց, որ շատերի բեռներն ուղարկվեցին, իսկ իրենք՝ վարորդացան մեկնել, կամ

178 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 15, թ. 6 և գ. 28, թ. 52։

179 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 41, թ. 16։

180 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 28, թ. 69—72 և գ. 41, թ. 2—3։

181 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 13, թ. 38—43։

182 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 25, թ. 7—10։

183 ՏՆ՝ ՄՄԻ ԸԿՎԱ, ֆ. 1, ց. 35, գ. 85, թ. 78—81։

ընտանիքի անդամների մի մասը մեկնեց, իսկ մյուս մասը՝ Հաջողվեց մեկնել և այլն¹⁸⁴։ Յրանահայերի ներգաղթի կենտրոնը միտմանական ներկայացրել է իր ֆինանսական Հաշվետվությունը, որից պարզվում է, որ հավաքվել է ընդամենը 2,429,820 ֆրանկ, որը օգտագործվել է հայրենասիրարժույթյան նախապատրաստման համար¹⁸⁵։

Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտրոնի և շրջանային կոմիտեների միացյալ ժողովը, որը տեղի է ունեցել Քեյրոսիում, 1947 թ. դեկտեմբերի 20—21-ը, ամփոփելով կատարված աշխատանքը, արձանագրել է, որ 1947 թ. Քեյրոսից հայրենիք է մեկնել 5 քարավան։ Առաջին քարավանը (4 հուլիսի, 1947 թ.) Լիբանանից հայրենիք է բերել 410 ընտանիք (2321 շունչ), երկրորդ քարավանը (25 հուլիսի, 1947 թ.)՝ Լիբանանից 23 ընտանիք (125 շունչ), Սիրիայից՝ 486 ընտանիք (2983 շունչ), ընդամենը 509 ընտանիք (3108 շունչ)։ Երրորդ քարավանով (11 օգոստոսի, 1947 թ.) հայրենիք են մեկնել Լիբանանից 415 ընտանիք (2113 շունչ), Սիրիայից՝ 185 ընտանիք (1041 շունչ), ընդամենը՝ 600 ընտանիք (3154 շունչ), չորրորդ քարավանով (6 սեպտեմբերի, 1947 թ.) Լիբանանից՝ 53 ընտանիք (315 շունչ), Սիրիայից՝ 459 ընտանիք (2288 շունչ), ընդամենը՝ 512 ընտանիք (2603 շունչ), հինգերորդ քարավանով (25 հոկտեմբերի, 1947 թ.) Լիբանանից՝ 199 ընտանիք (1011 շունչ), Սիրիայից՝ 150 ընտանիք (758 շունչ), Իրաքից՝ 181 ընտանիք (857 շունչ), Պաղեստինից՝ 261 ընտանիք (1305 շունչ), (նրանք ավտոմեքենաներով հասցվում էին Քեյրոսի և այնտեղից նավով մեկնում Բաթում), ընդամենը՝ 2822 ընտանիք, 15117 շունչ, որից արական՝ 7816, իգական՝ 7301 շունչ¹⁸⁶։

Անընդադաճաբով տեղ գտած զգվարություններին՝ Սիրիայի և Լիբանանի ներգաղթի կոմիտեն նշում է հատկապես զրամական միջոցների սղությունը։ Այդ երկրներում ներգաղթի կոմիտեների կրամտն գրեթե միակ աղբյուրը եղել է ներգաղթողներին

րից գանձվող զուամարը։ Սակայն քանի որ ներգաղթողների մեծ մասը ոչ մի կուպեն չէր մուծել, ներգաղթի կենտրոնը հայրենազարմներին փոխադրող նավերին պարտը էր մնացել 855700 լիբանանյան սուլի։ Լիբանանից 1947 թ. հայրենիք մեկնած 1100 ընտանիքից (5885 շունչ) միայն 53-ն (278 շունչ) էր լրիվ վճարել իր ճանապարհածախսը, որը կազմել է 48120 լիբ. սուլի։ 60 ընտանիք (266 շունչ) միայն կիսով չափ էր վճարել ճանապարհածախսը՝ 25751 լիբ. սուլի, 95 ընտանիք (1244 շունչ) կատարել էր միայն մասնակի վճարումներ՝ 26579 լիբ. սուլի, իսկ մնացած 992 ընտանիքը (2776 շունչ) մեկնել էր ամբողջովին ձրի¹⁸⁷։ Եթե 10 տարեկանից բարձր յուրաքանչյուր ներգաղթող վճարեր իր ճանապարհածախսը, կտացային 624600 լիբ. սուլի, մինչդեռ մուտք էր եղել ընդամենը 90450 լիբ. սուլի։

Սիրիայից ներգաղթած ընտանիքներին անվճար հայրենիք են մեկնել 400-ը, ճանապարհածախսը լրիվ մուծել են 143-ը, մասնակիորեն՝ 591-ը, որով կոմիտեն գանձարկղը մուտք է եղել 248596 լիբ. սուլի, մինչդեռ, եթե բոլոր շափահասները վճարեին ճանապարհածախսը, կտացվեր 768250 լիբանանյան սուլի¹⁸⁸։ Հասկանալի է, որ հայրենասիրածներին շահանված ճանապարհավարձի գումարը նավային ընկերություններին մուծում էր նույնպես սովետական կառավարությունը։

Սիրիայից և Լիբանանից 1947 թ. ներգաղթողների թվում հայրենիք եկան երկու արտելներ՝ մեկը Քեյրոսից՝ 6, իսկ մյուսը՝ Հայկաից՝ 14 բռնադատար ավտոմեքենաներով, ինչպես նաև Զեդիրեից ներգաղթողը երկու ընտանիք բերեցին 2 ավտոմեքենա, իսկ Քեյրոսի Զեյթունցիների հայրենակցական միությունը նոր Հեյթուն ավանի շինարարական կազմակերպություններին նվեր ուղարկեց մեկ բռնադատար ավտոմեքենա¹⁸⁹։

1947 թ. ներգաղթողների թիվը, անշուշտ, ավելի մեծ կլիներ, եթե արհեստականորեն ստեղծված մի շարք խանդարիչ հանդամանքներ չսուղնդոտեին հայրենադարձությանը։ Այսպես, Բրանի կառավարությունը արգելեց մոտ 25 հազար հայերի հայրենասիրարժույթունը¹⁹⁰, ԱՄՆ-ի, Արջնահայրենի, Բրազիլիայի

¹⁸⁴ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԵԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 31, ք. 43—48։

¹⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 50—51։

¹⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 41, ք. 44—45։ Պետք է նշել, որ վերը բերված թվերի և 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի ներկայացրած թվերի միջև կան որոշ տարբերություններ։ Ավելի ստույգ պետք է համարել ներգաղթի կոմիտեի ավյախները։

¹⁸⁷ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԵԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 30, ք. 65—78։

¹⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 41, ք. 43։

¹⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 47։

¹⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 19—20։

և Ուրուգվայի կառավարությունները բացասաբար վերաբերվեցին Հայերի ներգաղթին¹⁹¹, 1947 թ. աշնանը նդիպոտտում բռնակրկվեց հետադարձ (խուլբար) համաճարակ, որի հետևանքով շուտ հազար հոգուց թաղվացած երիպատահայերի երկրորդ քարափանի մեկնումը հետաձգվեց անորոշ ժամանակով¹⁹², Պարենտինում ծագած ժանտախտի համաճարակի պատճառով այնտեղից նույնպես կասեցվեց հայերի ներգաղթը¹⁹³ և այլն:

1947 թ. Սովետական Հայաստան ժամանած Հայրենազարմուկները սեղավորվեցին քաղաքներում՝ 21719 մարդ, շրջկենտրոններում՝ 2250 մարդ, բանավաններում՝ 1624 մարդ, կոլտնտեսություններում՝ 7344 մարդ, սովխոզներում՝ 2464 մարդ¹⁹⁴:

Հայրենազարմների ընդհանուր թվից աշխատունակ էին 15100 մարդ, որից շինարարներ՝ 1521, մետաղագործներ՝ 1465, տեքստիլագործներ՝ 1175, կոշիկակարներ՝ 1564, գերծակներ՝ 1756, վարսավորներ՝ 242, վարորդներ և տրակտորիստներ՝ 715, հողագործներ՝ 2698, այլ արհեստավորներ և բանվորներ՝ 2917, ոսկերիչներ՝ 108, անտորակներ՝ 392, քահանաներ՝ 11, մտավորականներ՝ 536, այդ թվում՝ բժիշկներ՝ 43, ուսուցիչներ՝ 208, գրողներ՝ 4, ինժեներներ և տեխնիկներ՝ 25, գյուղատնտեսներ՝ 7, քիմիկոսներ՝ 5, երաժիշկներ և երգիչներ՝ 72, նկարիչներ և բանդակագործներ՝ 11 և այլն¹⁹⁵:

1947 թ. ժամանած Հայրենազարմներին նույնպես նյութական մեծ օգնություն ցույց տվեցին Հանրապետության կոլտնտեսությունները, սովխոզները, հիմնարկ-ձեռնարկությունները: Գրան շուկանց սովետական կառավարությունը նրանց տրամադրեց զրամական օգնություն՝ 4100500 ռուբլի, ձրի հարցատեսչեն՝ 16982 կտոր, կոշիկի՝ 1720 զույգ, անկողինի՝ 1339 հատ, կահույք՝ 1052 կտոր: Մինչև պարենամթերքների բարտային սիստեմի վերացումը և զրամական ռեֆորմի անցկացումը (դեկտեմբեր, 1947 թ.) Հայրենազարմներին վաճառվեցին լրացուցիչ մթերքներ և արդյունաբերական ապրանքներ, այդ թվում՝ աշուր՝ 552 տ, ձավար՝ 84 տ, շաքար՝ 28 տ, օճառ՝ 102 տ, բլյակ՝

200 հազար մետր, կոշիկ՝ 10 հազար զույգ, կարտոֆիլ՝ 1500 տ, տարբեր տեսակի բանջարեղեն՝ 550 տ, 5 հազար խմ վառելափայտ, 9 հազար տ քարածուխ, 4 հազար հատ թիթեղյա և թուլեն վառարաններ¹⁹⁶:

Հայրենազարմների բնակելի տների շինարարության համար զբոլատնտեսական և կոմունալ բանկերի կողմից 1947 թ. բաց թողնվեց 212464 հազար ռուբլի¹⁹⁷: Նրանց համար կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց 2140 տուն և 2221 սենյակ¹⁹⁸:

1947 թ. հայրենիք վերադարձած սպորտաբաժնյակեր նույնպես մեծ հասնողով էին աշխատում հանրապետության կոլտնտեսություններում, սովխոզներում և արդյունաբերական ձեռնարկություններում: Բազմաթիվ հայրենազարմներ հայրենանվեր աշխատանք էին կատարում հանրային դաշտերում, 4—5 ամսում վատակելով 200—300 աշխուր: Այսպես, օրինակ, 1947 թ. ներվատակելով 200—300 աշխուր: Այսպես, օրինակ, 1947 թ. ներգաղթած Լ. Թուսույանը (Ստեփանավանի շրջանի Հորթաթի գյուղում) վատակել էր մոտ 240 աշխուր, Մ. Թաղուսյանը (Աղինի շրջանի Գուսանաղուզում)՝ 300 աշխուր, Գ. Ազատալյանի ընտանիքը (Հրազդանի շրջանի Ֆոնտան գյուղում)՝ 1200 աշխուր, Միխայիլյանի ընտանիքը (Արտաշատի շրջանի Ալեկեղաղ գյուղ)՝ մոտ 1000 աշխուր, որի դիմաց ստացել էր 1,5 տ հացահատիկ, 2,5 տ խաղող, 700 կգ շամիչ, 25 հազար ռուբլի զրամ և այլ մթերքներ: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող հայրենազարմ բանվորներ Մ. Գրիգորյանը, Գ. Ուրտաչյանը և շատ ուրիշներ իրենց արտադրական նորմաները Ուրտաչյանը և շատ ուրիշներ իրենց արտադրական նորմաները միանգամայն գործածելու մասին անհրաժեշտ պայմաններ էին ծագեցնում: Արդյունաբերական անհրաժեշտ պայմաններ էին ստեղծված գիտության, արվեստի և մշակույթի մյուս բնագավառներում աշխատող հայրենազարմների համար:

Հսկայական աշխատանք կատարվեց հայրենազարմների դպրոցական հասակի երեխաներին դպրոցներում ընդգրկելու և մեծահասակների անգրագիտությունն ու կրագրագիտությունը վերացնելու ուղղությամբ: Առ 1-ը հունվարի 1948 թ. 1946—1947 թթ. ժամանած հայրենազարմների 16726 երեխաներ սովո-

191 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2—3:
 192 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 11, թ. 64—65:
 193 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5, թ. 77—84:
 194 Տե՛ս ՄԼԻ 2ՄԿՁ, ֆ. 1, գ. 38, գ. 85, թ. 78—81:
 195 Տե՛ս նույն տեղում:

196 Տե՛ս նույն տեղում:
 197 Տե՛ս նույն տեղում:
 198 Տե՛ս նույն տեղում:
 199 Տե՛ս նույն տեղում:

րում էին մասսայական գլխացիներում, 1556 չոֆի՝ բաներիտ և գլուզիերտ գլխացիներում, 698 չոֆի՝ արհեստագործական և ֆարգործուսի ուսումնաբաններում, 377 չոֆի՝ բուհներում, ավելի քան 7000 չոֆի՝ անգրագիտության և կենսաբանությունից մինչև վերջինս խմբակներում: Հայրենագործների՝ ուսման մեջ ետ մնացող երիտասարդների օգնելու նպատակով մասսայական զբոսաբերություն կազմակերպվել էին 123 խմբակներ, որ բնագրկված 1362 աշակերտների հետ լրացուցիչ պարապմունքներ էին անցկացնում 298 ուսուցիչներ²⁰⁰: Ռուսաց լեզվին տիրապետելու նպատակով Հայրենագործների համար կազմակերպվել էին բազմաթիվ խմբակներ²⁰¹:

Հայրենագործների շրջանում մասսայական-բազաբական, կուլտուրական և դաստիարակական զգալի աշխատանք էին տանում կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունները: Այդ աշխատանքները սկսվում էին հենց ընդունման կայաններից, բաժումի, Զուլֆայի և մյուս բնօրնման կայաններում ստեղծված էին ագիտիտներ, գրագրարներ, փնթիցարաններ, ռադիոհանգույցներ և այլն, որոնք կազմակերպում էին հայրենիք ժամանող ներգաղթողների կուլտուրական հանգիստը, նրանց շրջանում ծաղկավոր բազաբական-բացառական աշխատանք: Ներգաղթողների կուլտուրական սպասարկման նպատակով սխտանատիկաբար ընդունման կայաններն էին գործողվում գեղարվեստական կատարողական կուկլետիկների հատուկ բրիգադներ: Հայրենագործների մեջ մասսայական-բազաբական աշխատանք տանելու համար կոլխոզներում, սովխոզներում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և նրանց բնակության վայրերում աշխատում էին մեծ թվով ագիտատորներ: Հայրենագործների համար կազմակերպվում էին զբոսայցներ, զեկուցումներ, դասախոսություններ՝ ՍՍՀՄ սահմանադրության, աշխատանքային օրենսդրության, սոցիալիստական զեմոկրատիայի և այլ հարցերի շուրջ: Շատ տեղերում ստեղծվել էին բաղխմբակներ ու բազաբություններ, որոնցում ուսումնասիրվում էին Վ. Ի. Լենինի կենսագրությունը, մեր երկրի ներքին ու արտաքին բազաբականությունը և այլ հարցեր: Հայրենագործ

մտավորականներից շատերը սովորում էին մարքսիզմ-լենինիզմի համալսարաններում:

Հայրենագործների բազաբական ակտիվության բարձրացման լավ զարգաց հանդիսացան սովետների ընտրությունները 1947 թ. ընտրական կամպանիայի ժամանակաշրջանում կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպությունները ավելի օւժեղացրին հայրենագործների շրջանում տարվող բազաբական-մասսայական աշխատանքը: Նախընտրական կամպանիայի օրերին հայրենագործների շրջանում ագիտացիոն աշխատանք էին տանում 1772 մարզ, որից 150-ը հայրենագործ ակտիվիստների թվից: Օկրուգային և տեղամասային հանձնաժողովներում աշխատում էին մոտ 1000 հայրենագործներ: Բոլոր Հայրենագործները միահամուռ կերպով իրենց ձայնը տվեցին կոմունիստների ու անկուսակցականների բլոկի թեկնածուների օգտին: Սովետական նոր բազաբացիներից 353 մարզ ընտրվեց սովետների ղեկուստառ, որից 264-ը՝ գյուղական, 17-ը՝ ավանային, 42-ը՝ շրջանային, 57-ը՝ բազաբային սովետներ, իսկ 3-ը՝ կերանային ներառված բժշիշ Գևորգ Մանուչակյանը, Սիրիսային ներգաղթած, Լենինականի Ճսի կոմերիտտի բանվոր Մարտիրոս Ղարաբաբչակյանը և Իրանից ներգաղթած, Արտաշատի շրջանի Դավր գյուղի կուլտեստեսության անդամ Մամետոս Խաչատրյանը՝ հանրապետության իշխանության բարձրագույն օրգանի՝ ՀՍՄՀ Գերագույն սովետի ղեկուստառ²⁰²:

Երկվյա վարարողի հայր, որը օտարության մեջ իրավազուրկ հագիվ բարշ էր տալիս իր դուստրուներ, այսօր էլ հայրենիքում արժանանում էր հանրապետության բարձրագույն իշխանության կազմում ընտրվելու պատվին: Կարնիլ՝ է բերել ավելի վառ վկայություն այն բանի, թե ինչպիսի լայն հնարավորություններ էր բացում հայրենիքը ամեն մի ազնիվ հայրենագործի առջև:

Ինչպես տեղական կուսակցական ու սովետական մարմինները, այնպես էլ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն և ՀՍՄՀ Մինիստրների խորհուրդը բազմիցս անդրադարձել են հայրենագործների շրջանում տարվող աշխատանքներին, ուսումնասիրել նրանց վիճակը, կազմակերպել սխտանատիկ օգ-

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰¹ Տե՛ս 24(բ) Կենտկոմի հաշվառությունը XIV համագումարին, Երևան,

²⁰² Տե՛ս «24-ն պատմության ուրվագծեր», էջ 568 և ՀՍՄՀ ՀՀՍԵ ՊԿԿ, Գ.

նութուն: 1947 թվականի ընթացքում 24(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն քննարկել է Լենինական քաղաքում, ինչպես նաև ընդունման կայաններում հայրենազարձների մեջ տարվող քաղաքական-մասսայական աշխատանքների վիճակը, միջոցառումներ մշակել զրանց բովանդակությունը բարձրացնելու և ավելի նպատակալից դարձնելու ուղղությամբ:

Գրա հետ մեկտեղ, հանրապետության կուսակցական և սովետական մարմինները հետևողական աշխատանք էին տանում հայրենազարձների նոր խմբերի ընդունման ուղղությամբ: Հայրենազարձության հետագա ընթացքի վրա շատ կարևոր դեր էր խաղում հանրապետությունում բնակարանային խնդրի սրույթը: Ինչպես նշված է 1947 թ. վերջերի 2ամ(բ)Կ Կենտկոմին ներկայացված ղեկուցազրույթ, 1946—1947 թթ. ժամանակ հայրենազարձների հիմնական զանգվածը տեղավորվել էր գոյություն ունեցող բնակֆոնդից առանձնացված սենյակներում և միայն որոշ մասն էր բնակարան ստացել նոր կառուցված տներում: Երկու տարվա ընթացքում հայրենիք եկած 19322 քուտաներից նոր տներում տեղավորվել էր 5172, իսկ նախկինում եղած բնակելի ֆոնդում՝ 14150 քուտաներ²⁰³:

Հայրենազարձների համար կատարվող բնակարանային շինարարությունը ընդլայնելու նպատակով, պետական ներքուստների հաշվին կառուցվող շենքերի հետ միասին, գնալով լայն ծավալ է ստանում նաև սեփական միջոցներով և պետական վարկերով անհատական բնակարանների կառուցումը:

1947 թ. ղեկավարների 10-ին ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց՝ «1948 թ. արտասահմանյան հայերին Հայկական ՍՍՀ ընդունելու և տեղավորելու միջոցառումների մասին»: Այդ որոշմամբ նախատեսվում էր 1948 թ. 2ՍՍՀ սահմաններն ընդունել մոտ 15000 հայրենազարձներ, այդ թվում Սիրիայից և Լիբանանից՝ 5000, Եգիպտոսից՝ 2000, Ֆրանսիայից՝ 3000, Ռումինիայից՝ 1500, Բուլղարիայից՝ 1500, ԱՄՆ-ի և Հարավային Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներից՝ 1000-ական մարդ²⁰⁴:

24(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1947 թ. ղեկավարների 23-ին քննարկելով ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի վերահիշյալ որոշման

կենսազործման հարցը՝ գտավ, որ անցած երկու տարում ներգաղթածների բնակարանային և աշխատանքային ապահովման գործում առաջացել են մի շարք զգվարություններ, ուստի նպատակահարմար կլինի 1948 թ. ընդունել 10 հազարից ոչ ավելի սփյուռքահայերի: Կենտկոմի բյուրոն միաժամանակ պարտաժողովրդից հանրապետության կառավարությանը, կուսակցական համապատասխան մինիստրություններին ու զերատեսչություններին՝ առաջիկայում հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնել 1946—1947 թթ. ժամանակ հայրենազարձների բնակարանային և աշխատանքային պայմանների արժատական բարելավման վրա: Միաժամանակ սահմանվեց 1948 թ. համար բնակարանային շինարարության կոնկրետ պլան: Որոշվեց 1946—1947 թթ. եկած հայրենազարձների բնակարանային պայմանները բարելավելու և նոր ժամանողներին տեղավորելու նպատակով 1948 թ. շահագործման հանձնել ավելի քան 84 հազ. քմ բնակատարածություն: Գրանից հանրապետական ենթակայության մի-նիստրություններին ու զերատեսչությունների և տեղական սովետների գծով՝ 27 հազ., միութենական-հանրապետական մինիստրությունների գծով՝ 14300, միութենական ենթակայության կազմակերպությունների գծով՝ 42700 քմ բնակատարածություն: Նախատեսվեց «Արարատ» տրեստի սովետներում կառուցել 400 մեկ սենյականոց բնակարան, իսկ բնակային վարկերի հաշվին անհատական բնակարանային շինարարության գծով՝ 3036 բնակելի տուն, որից քաղաքներում՝ 6093, իսկ գյուղական վայրերում՝ 2943:

Հանձնարարվեց համապատասխան կազմակերպություններին ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի կողմից հատկացված լրացուցիչ 6 միլիոն ուրլու հաշվին հայրենազարձներով բնակեցված պալաններում և թաղամասերում կառուցել զպրոցներ, հիվանդանոցներ, ջրմուղներ, ճանապարհներ և այլն²⁰⁵: Բանկային վարկերի հաշվին հայրենազարձների համար ավելի մեծ ծավալով բնակարանային շինարարություն կատարելու նպատակով ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը հանձնարարեց կոմունալ բան-

²⁰³ 2ՍՍՀ 2206 ԳԱԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 49, ք. 1—2:

²⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 20, ք. 39—44 և գ. 25, ք. 76:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 20, ք. 9—17:

կին՝ 1948 թ. համար նախատեսված 130 միլիոն ոտբուլո վարկի դեմաբից 125 միլիոնը հատկացնել հայրենազարմենիքը²⁰⁶:

1948 թ. հունիսի 10-ին ՀՍՄԷ Միևիտարների խորհուրդը հաստատեց հայրենազարմենիքի բնակչին կոոպերատիվների օրինակելի կանոնադրությունը:

Վերահիշյալ միջոցառումներից հետո ՀՍՄԷ Միևիտարների խորհուրդը վերջնականապես հաստատեց 1948 թ. բնթացքում շուրջ 10 հազար հայրենազարմենիքի ընդունելության պլանը: Ուրուշեց 1948 թ. ընդունել ԱՄՆ-ից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից՝ 1000-ական, Եգիպտոսից՝ 1500, Միևիտարներից և Վրաստանից՝ 2000 մարդ²⁰⁷: Մակայն նշված գաղթօջախներից թախանձագին խնդրում էին հայրենի կառավարությունը, ինչ զեռով էլ լինի, ավելացնել իրենց երկրներից ներգաղթողների քիվը: Այսպես, օրինակ, Ռումինիայում «Հայաստանյան հապտոսի» ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Ադ. ժամկույանը և բարտուղար Հ. Գայսերլյանը խնդրում էին ընդունել զեռուս անցյալ տարվանից հայրենիք մեկնելու պարտասուված 1540 հոգուն, որոնք ամեն ինչ վաճառել, բեռները կապել և անորոշ գիճակում սպասում էին հայրենազարմելու²⁰⁸: Չնայած այդ խնդրանքներին, մի շարք նոր հանգամանքների ծագման հետևանքով, 1948 թ. հնարավոր եղավ հայրենիք վերադարձնել նախատեսվածից էլ պակաս թվով սփյուռքահայերի: 1948 թ. Եգիպտոսից, Ռումինիայից և Չինաստանից հայրենազարմելից ընդամենը 897 բնուսներ, 3092 մարդ²⁰⁹:

ՀՍՄԷ Միևիտարների խորհրդին ազդեթեր ներգաղթի կոմիտեն նախապես պլանավորել էր 1949 թ. ընդունել մոտ 10 հազար հայրենազարմենիք, այդ թվում Վրաստանից և Եգիպտոսից՝ 6000, Հունաստանից՝ 1500, Չրաստանից՝ 1000 և ԱՄՆ-ից՝ 1500 մարդ: Ինչպես վկայում են այդ կապակցությունայր կազմված նախահաշիվները, դրա համար միայն ծովային տրանսպորտի գծով կատարվելիք ծախսերը կազմելու էին 26 միլիոն 752175 ոտբուլո²¹⁰:

Մակայն 1946—1948 թթ. ժամանած հայրենազարմենիքի բնակարանային և աշխատանքային ապահովման հոգսերը մի կողմից և միջազգային իրադրության սրումը մյուս կողմից՝ հնարավորություն չուվեցին իրականացնել այդ պլանները:

1943 թ. ԱՄՆ-ից հայրենիք եկավ 93 բնուսներ, 162 շունը: Իրանի փաստորեն 1948 թ. ներգաղթողների խմբից ետ մնացածներ էին: Ինչպես այդ մասին 1948 թ. հոկտեմբերի 8-ին ՀՍՄԷ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Աստվածատրյանին հայտնում է Ամերիկայի հայերի ներգաղթի օգնության հանձնախմբի վարիչ Գ. Սուլազյանը, շուրջ 260 ամերիկահայեր զեռուս Հուլիսին պատրաստ էին «Պորեգա» չերմանակով մեկնելու հայրենիք: Մակայն Նյու Յորքի նավահանգստի վարչությունը, հայերի հայրենազարմությանը խանգարելու դիտավորությամբ, պատրվակ բունեց «Պորեգայի» վրա եղած փրկարար նավակների իբր թե ոչ բավարար բանակը և արդենց այդ չերմանաների վրա ներգաղթողների փոխարումը²¹¹: Այդ պայմաններում, երբ վրավ ներգաղթողները վաճառել էին իրենց տուն ու տեղը և ընդունել ներգաղթողները վաճառել էին իրենց տուն ու տեղը և ընդունել ԱՄՆում: Ամերիկահայ միջհայրենակցական կոմիտյունը հարկատված իր միջոցներով նրանց մի բանի ամիս պահեց մի մասնազրկված իր միջոցներով նրանց մի բանի ամիս պահեց մի մասնազրկված պահեղոյում, հոգալով նրանց բուր ծախսերը: Վեց ամիս անց, 1949 թ. հունվարի 21-ին, 162 ամերիկահայ ներգաղթողները, վերջապես, Նյու Յորքից Գրեյնիա ամերիկյան բնակիչություն, «Սոպիկսթ» նավով մեկնեցին Իտալիայի Նեապոլ նավահանգիստը, ուր հասան փետրվարի 5-ին: Վեց օր հետո նրանք այնտեղից ուղևորվեցին զեռի Բաթում և փետրվարի 21-ին ոտբուլոն սովետական հողի վրա: 1949 թ. փետրվարի 23-ին ամերիկահայ հայրենազարմենիքի այդ խումբը զեռացրով մեկնեց Երևան²¹²:

Այսպիսով, սփյուռքահայերի հեղափոխարմյան զանգվածային հայրենազարմությունը կամ մեծ հայրենազարմը տեղի ունեցավ հիմնականում 1946—1948 թթ.: Մակայն, բանի որ մի փոքր խումբ հայրենիք եկավ 1949 թվականին, անհրաժեշտ է ժամանակագրական վերջին շրջանակը հասցնել այդ տարիքիվ և մեծ հայրենազարմի վերջը համարել 1949 թվականի սկիզբը:

²⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 25, ք. 54—55:

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 13, ք. 63—64:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 225, ք. 1—2:

²¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 13, ք. 113:

²¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 44, ք. 37—39:

²¹² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 68—70:

Ամփոփելով մեծ Հայրենազարթի արդյունքները, անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել ստորև բերված հաշուապը²¹³, որը կենդանու պատկերացում է առյուս այդ տարիներին տեղի ունեցած ներգաղթի մասին (տե՛ս էջ 241):

Հարկ է նշել, որ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի կազմած որոշ տեղեկանքներում 1946 թ. ներգաղթած ընտանիքների թիվը ցույց է տրված 11035, իսկ շնչերինը՝ 51060: Այդ 334 ընտանիքի և 113 մարդու տարբերությունը առաջացել է բնական աճի և որոշ ընտանիքների ստորմաս հետևանքով²¹⁴: Ուստի ճիշտ կլինի 1946 թ. ներգաղթած ընտանիքների թիվը հաշվել 11035, իսկ շնչերինը՝ 51060, որով 1946—1948/49 թվականներին ներգաղթած ընտանիքների ընդհանուր թիվը կկազմի 20646, իսկ շնչերի թիվը՝ 89750:

1949 թ. սկզբներից առիճանաբար կրճատվում են ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի հաստիքները, լուծարքի են ենթարկվում նրա ընդունման կայանները: Ներգաղթի կոմիտեի նախագահի հրամանով 1949 թ. Հռուժարի սկզբներին լիկվիդացվում է Զուլֆայի ընդունման կայանը, կրճատվում է Բաթումի կայանի և ներգաղթի կոմիտեի հաստիքների մեծ մասը²¹⁵: 1949 թ. օգոստոսի վերջերին լիովին իր զորոնունեությունը զարգանքից ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից ներգաղթող Հայերի ընդունման և տեղափոխման կոմիտեն²¹⁶:

1946—1949 թթ. արտասահմանյան 12 երկրից 89750 Հայրենազարձների տեղափոխման և տեղափոխման ծախսերը հիմնականում կատարվել են Մովսեսյան Հայաստանի կառավարության միջոցներից: Որոշ զուամրեր ստացվել են սփյուռքահայ բարեգործական ու Հայրենակցական հաստատությունների անցկացրած հանգանակություններից, նվիրատվություններից, ճանապարհածախսի համար ներգաղթողների մի մասի կատարած վճարումներից, ինչպես նաև Հայրենաբնակ աշխատավորների

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 225, ք. 1—2 և գ. 231, ք. 1—16:

²¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 2, գ. 24, ք. 12—27 և գ. 25, ք. 22—35:

²¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 26, ք. 36—37:

²¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 40:

Տեղափոխված հայրենազարձների կառավարման մասին

Երկրի անվանումը	1946—1948/49 թթ. կառավարման ընթացքում		1947		1948		1949		Ընդամենը	
	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է	թիվը վճարվել է
1—2. Սփյուռք-կրթական	3794	19253	2525	12985	—	—	—	—	6319	32238
3. Բուլղարիա	3248	4383	—	—	—	—	—	—	1348	4383
4. Իրան	3570	20597	—	—	—	—	—	—	3870	20597
5. Բուսնիա	517	1738	—	—	308	1046	—	—	825	2784
6. Հունաստան	1372	4974	3478	13241	—	—	—	—	4850	18215
7. Գերմանիա	—	—	485	5760	—	—	—	—	1518	5250
8. Երզրան	—	—	485	1669	—	—	—	—	1066	3692
9. Պարսկաստան	—	—	243	1200	—	—	—	—	243	1200
10. Իսրայիլ	—	—	177	856	—	—	—	—	177	856
11. ԱՄՆ	—	—	86	151	—	—	—	—	151	313
12. Գնահատան	—	—	0	16	—	—	—	—	16	39
Ընդամենը	10801	50945	8521	35438	897	3092	93	162	20312	89637
Կառավարման ընթացքում ավարտված	11035	51060	—	—	—	—	—	—	20646	89750

կողմից հայրենագործների օգնության ֆոնդին հատկացրած միջոցներից: 1949 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ ՀՍՍՀ կառավարությունը միայն որպես «հայրենագործների հունապարհավար» 1946—1949 թթ. ծախսել է 76,8 միլիոն ռուբլի²¹⁷:

Հայրենագործների համար պետական բնակարանային շինարարության, ինչպես նաև անհատական բնակարանների կառուցման գծով սովետական կառավարությունը բաց է թողել ավելի քան 300 միլիոն ռուբլի, չհաշված կուլտուրամեթյունների տրամադրված գումարները: Հարկ է նշել, որ 50-ական թվականների կեսերին ՍՍՀՄ կառավարությունը հայրենագործներին ազատեց վարկերի ամբողջ չմոծված գումարը և զոյացած առկուսները (չուրք 160 միլիոն ռուբլի) վճարելու պարտականությունից²¹⁸:

Արտասահմանում մնացած իրենց բարեկամներին գրած նամակներում շատ հայրենագործներ հաղորդում էին իրենց նկատմամբ ցուցաբերվող չեղձ հոգատարության մասին և հորդորում, որպեսզի նրանք ևս շատ ակնկալներ անելով երկիր, ձեռնամուխ լինեն նրա պայծառ ապագայի կերտման գործին:

Ամերիկահայ գրող Հակոբ Գույումճյանը, հետագայում այցելելով հայրենիք և այստեղ պահանատես լինելով հայրենագործների կյանքին, գրել է. «Գոհունակությամբ համակվեց տեսնելով տասնյակ հարազատը հայրենագործներու նոր կյանքը: Հայրենագործները իրենց համար ստեղծած են զոհուսակ ու բարեկեցիկ կյանք. ավելի ուրախակիթ պարագան այն է, որ հայրենագործներու զավակները, որոնք արտասահմանի մեջ բոլոր պատենություններն զրկված էին, Մայր Հայրենիքին մեջ հնարավորություն ունեցած են համալսարանական ուսում ստանալու և իբրև գիտնականներ, ինժեներներ, երկրագործական մասնագետներ, զրոյներ, երգիչներ և որակավոր աշխատավորներ իրենց մասնակցությունը կրերեն մեր երկրի շինարարության և բարգավաճման»²¹⁹:

Ի նշան հայրենիքի նկատմամբ չեղձ սիրու և նվիրվածության, սփյուռքահայ բազմաթիվ կազմակերպություններ և ան-

հատներ ՀՍՍՀ ներգաղթի կոմիտեի միջոցով ամեն տեսակ նվերներ էին ուղարկում կամ հայրենագործվելիս իրենց հետ Սովետական Հայաստան բերում արխատների զործքներ, մեքենաներ, կազմած արտույնը և այլն՝ հայրենի երկրին ավելի մեծ նպաստ մատուցելու նպատակով: Մի խոսքով, դրանք բազմազան ու բազմաբնույթ նվերներ էին՝ սկսած հաստոցներից ու բժշկական սարքավորումներից մինչև արտաբան բնտիր ծծուկներ ու մասունք դարձած սուրճի զավթներ: Այսպես, օրինակ, Եգիպտոսից հայրենիք եկած Գույաբյան գերզաստանը 1947 թ. նոյեմբերին Սովետական Հայաստանի կառավարությանը նվիրեց լիվերպուլում զնված բրդեղեն շուտոյ 63 արնդուկ անգլիական առաջնակարգ հաստոցներ, որոնք տրվեցին ՀՍՍՀ տեղական արդյունաբերության մինիստրության նրանի մահուցի ֆարիկային²²⁰: 1947 թ. երրորդ և չորրորդ բարավաններով հայրենիք եկան Հալեպում կազմակերպված ավտոտրանսպորտի 17 հոգուց բաղկացած արտելի անդամները²²¹: ԱՄՆ-ի Համասերասացիական շինարար միությունը հայրենիք ուղարկեց բեռնատար 2 ավտոմեքենա, Արարիկացիների հայրենիք նվիրեց էլեկտրական 3 մկրատ, բարեգործական մի շարք կազմակերպություններ ՀՍՍՀ առողջապահության մինիստրությանը տրամադրեցին մեծ քանակությամբ բժշկական սարքավորումներ և զեղորայք²²²: Ռուսիահայեր Մ. Շլուկյանը և Ս. Պայպուրիցյանը հայրենիք ուղարկեցին սանձնագործող մեքենաներ, ուրիշները՝ ներկեր և տանիքի ծածկի թիթեղներ, «Հայաստանյան ճակատ» միությունը՝ 3 հազար խմ շինափայտ և 60 մահահակալով հոսպիտալ՝ իր ամբողջ կահավորումով և այլն²²³:

ԱՄՆ-ում գործող միջհայրենակցական միությունը 1947 թ. օգոստոս-նոյեմբերի ամիսներին հայրենիք ուղարկեց 1217 հոս-

²²⁰ Տե՛ս ՀՍՍՀ 2206 ՊՊԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 18, ք. 93—96 և գ. 11, ք. 2—15:

²²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 5, ք. 73—76 և 96:

²²² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 15, ք. 4—5, գ. 25, ք. 25, գ. 4, 5, ք. 98:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 15, ք. 1, ց. 2, գ. 37, ք. 1, գ. 13, ք. 17 և 22—23:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 257, ք. 1—3:

²¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹⁹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստանը արտասահմանյան հյուրերի աչքերով», Երևան, 1960, էջ 130:

պիտուայինն վրան²²⁴, իսկ ՀԲՄ կենտրոնությունը՝ 10 էքսկա-
վատոր²²⁵:

Սիրիայում ապրող Հովհ. Ղոնթարյանը Հայաստանի պատ-
մութիան պետական թանգարանին նվիրեց Կիլիկիայի Ռուրիսյան
դինաստիային պատկանող պղնձյա դրամների հարուստ հավա-
քածու (104 հատ), նյու Յորքից Երանուհի Ասատրյանը՝ պարս-
կական երկու ծխամորճ և որիչ զեղարվեստական իրեր, այդ
բնիվում՝ դերասանուհի Սիրանուշին պատկանած սուրճի սպաս-
քը և այլ իրեր, իսկ Սիրիայի Ջեզիրեի շրջանից ներգաղթած
Պարունակ Երեզկյանը և Սարգիս Օսիկյանը հայրենիքին նվի-
րեցին արքարկան 5 ձի²²⁶:

1948 թ. նյու Յորքից հայրենիք բերվեցին նշանավոր նկա-
րիչ Արշակ Յեթվազյանի անձնական իրերը և զեղանկարները²²⁷,
Բուլղարիայից՝ քանդակաչության արժեքավոր զորգեր²²⁸, ռուսի-
սահայ Վարդան և Ջինսիդա Բարակյանները Հայաստանի պե-
տական պատկերասրահին նվիրեցին երկու տարիների ըն-
թացքում ձեռք բերած նկարչական ու զեղարվեստական իրե-
րի ճոխ հավաքածուն (16 արկղ, 747 անուն)²²⁹, իսկ Երանց
հայրենակից Հարություն ավագ քահանա Սարգսյանը Երևան
ուղարկեց իր հարուստ գրադարանը²³⁰: Այսպիսով, 1946—1948/
49 թթ. ներգաղթը ոչ միայն դրաման նպաստագրի բերումով աշ-
խարհով մեկ սփռված արևմտահայ տարադիրների հայրենա-
դարձություն էր, այլև հայ մշակույթի մասունքների տունդարձ,
որը շարունակվում է առ այսօր:

Գնա մե օրերին, մեծ հայրենադարձի իրականացման ան-
միջական տպագրությունների տակ, ճշմարիտ հայրենասեր-
ները իրավացիորեն շատ քարձր գնահատեցին ազգահավաքման
ու ազգապահպանման գործին սատարող ներգաղթի պատմա-
կան խոշոր նշանակությունը: Այդ կապակցությամբ Սիրիայի
և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտրոնը գրի է, որ նշանավ

ած են տեսակ խոշորոտներին ու բարդություններին, նշանավ
քառամյա հեռան պատերազմից նոր դուրս եկած ու զրանից ան-
միջական հետո խիստ երաշտի ենթարկված Սովետական Միու-
թյան մեջ բնակաչությունը առաջ եկած ժամանակավոր զմեռարու-
թյուններին, ընդամենը 2—3 տարվա ընթացքում սովետական
կառավարությունը իրականացրեց մոտ 90 հազար տարագիր-
ների հայրենիք փոխադրումը, որը կազմում էր հայրենադարձ-
ների հայրենիք փոխադրումների շուրջ մեկ հինգերորդը: Գա
վելու համար արձանագրվածների շուրջ մեկ հինգերորդը: Գա
հիթավի անտրանայի մեծ հողատարություն էր օտարության
մեջ ընչազուրկ վիճակում առանցքի սփյուռքահայ աշխատա-
վորների նկատմամբ և զրակվա խոշոր զբո ունեցավ նաև զեռես
զաղթի աշխարհում մնացողների ազգապահպանման պայքարի
հետագա հաջողության համար:

«Արցախ, Ամերիկային, Ցրանային, Եգիպտոսին, Մու-
ղանին, Ճեզիրենին, Բրազիլ անապատներին և Պաղեստինին ա-
մեն մի հայուն հայրենադարձը,— արձանագրել է Սիրիայի և
Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտրոնը.— զորավոր ազգակ
մբն է հաշուդրությամբ պայքարելու համար այդ երկիրներու հա-
յունության ազգային աշխատման դեմ, ազգայնորեն ուժացող հո-
գիներու մեջ ան կվերաբարձեն և կզորացնեն հավատքը հանցեպ
հայության, հայկականության, անոր ներկային և ապագային, և
զանոնք ամբասպես կկապեն հայրենի մայր հողին և ազգին:

Արցախ, մեր օրերուն հայրենադարձը ազգային պատմական
կարճաձև շարժում մըն է, որ ոչ միայն ավելի հզոր
կարճաձև մեր մայր հայրենիք Սովետ, Հայաստանը, ավելի
կզորացնեն անոր շինարարության և վերելքին թափը, կամրացնեն
միակ ամուր կոչմանը մեր բանազգրված հողերու ապաստա-
գրության համար, այլ նաև ան մենեն ազգեկցի միջոցն է
հայր հայ պահելու համար սփյուռքի մեջ²³¹:

31. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 30, ք. 75:

224 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, ք. 25, ք. 56 և գ. 2, ք. 43, ք. 29:
225 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, ք. 29, ք. 89—90:
226 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, ք. 18, ք. 134—146:
227 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 25, ք. 26:
228 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, ք. 15:
229 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 37, ք. 21:
230 Տե՛ս նույն տեղում, ք. 103—104:

ՍՓՅՈՒՌԱԶԱՅՆԻ ԷԼՅՐԵՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1962—1982
ՔՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆՑ*

40-ական թվականների վերջերին, սառը պատերազմի առաջացման և միջազգային իրադրություն կտրուկ սրման հետևանքով, կապիտալիստական մի շարք երկրների կառավարությունների քաղաքականության մեջ տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ զիպի Սովետական Միությունն ընդհանրապես, սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը՝ մասնավորապես: Մի շարք երկրներ, որոնցից կատարվում էր սփյուռքահայերի հայրենադարձություն, սկսեցին որոշակի ու բացահայտ խոչընդոտներ հարուցել այդ միջոցառման դեմ, ամեն կերպ փորձելով արգելակել այն: Այդ պայմաններում, ՍՄԶՄ դիրեկտիվ օրհանրների որոշմամբ, 1949 թ. կեսերից նպատակահարմար համարվեց դադարեցնել սփյուռքահայերի 1946 թվականին սկսված զանգվածային հայրենադարձությունը, մասնականորեն արգելել հայրենիք ժամանած երեքզմիսյանների որոշ մասի բնակարանային և աշխատանքային ապահովման գործում ևս առաջացել էին որոշակի դժվարություններ:

Չնայած այդ որոշմանը, այնուամենայնիվ ընդառաջելով սփյուռքահայ բազմաթիվ կազմակերպությունների ու աշխատավորների թախանձարին խնդրանքներին, 1950 թ. սկսած միութենական և հանրապետական համապատասխան մարմինների թույլտվությամբ, շարունակվել է առանձին հայ բնտանիքների անհատական հայրենադարձությունը, որի շնորհիվ շատ սփյուռքահայեր գարձյալ հանգրվանել են Սովետական Հայաստան:

Ինչպես վկայում են արխիվային մի շարք վավերագրեր, մասնավորապես 50-ական թվականներին տեղի ունեցած հայ-

րենադարձության վերաբերյալ ՀՍՄՀ արտաքին գործերի մինիստրության 1958 թ. օգոստոսի 27-ին կազմած պաշտոնական տեղեկանքը և այդ մինիստրության 1961 թ. տարեկան հաշվետվությունը, 1950—1961 թթ. ընթացքում, արտասահմանյան տարրեր երկրներից, անհատական կարգով Սովետական Հայաստան են ներգաղթել մոտ 4000 սփյուռքահայեր: ՀՍՄՀ դիրեկտիվ օրհանրների որոշմամբ նախատեսվել էր 1959 թվականին Արգենտինայից հայրենադարձնել 500—600 բնտանիք, մոտ 3000 մարդ: Այդ որոշման կատարման ընթացքի մասին դժբախտաբար մեզ հասել էր անհամապատասխան տեղեկություններ գտնել ո՛չ պարբերական մամուլում և ո՛չ էլ արխիվներում, էստ երևույթին, ինչ-ինչ պատճառներով, այն տեղի չի ունեցել, սակայն հենց միայն այդպիսի որոշում կայացնելու փաստն իսկ ինքնին նշանակալից է: Վերջ բերված փաստերը խոսում են այն մասին, որ հայրենադարձ սփյուռքահայություն մայր հայրենիքում հավաքվելու մի նպատակ արդեն ընթացք ստացած անկեղծ ձգտումն այլևս նհարավոր չէր, թեև նույն ժամանակավորապես, կասեցնել, և գաղթաշարժում շարունակում էր ամենուրեք թեվածել տունդարձար սրբազան կանչը: Ահա թե ինչու Սովետական Հայաստանի կուսակցական ու պետական համապատասխան օրհանրներ, հատկապես ՍՄԿԿ XX համագումարից հետո ստեղծված նպատակավոր իրադրության պայմաններում, հետևողականորեն նախապատրաստում էին նոր զանգվածային հայրենադարձության վերականգն գործը, բանի որ այն մասին սփյուռքահայ աշխատավորներից շարունակում էին ստացվել բազմաթիվ դիմումներ: ՀՍՄՀ արտաքին գործերի մինիստրության 1952 թ. ապրիլի 29-ին կազմած տեղեկանքում այդ մասին արձանագրերված է, որ մինիստրությունը և սովետական այլ հիմնարկներ բազմաթիվ դիմումներ են ստացել արտասահմանում ապրող սովետական և ոչ սովետական քաղաքացիներից՝ անհատական կարգով հայրենադարձվելու կամ Սովետական Հայաստան մշտական բնակության գալու խնդրանքով: Այսպես օրինակ, Խարտական բնակության գալու խնդրանքով Այսպես օրինակ, Խարտական ՍՄԶՄ բաղաքացիների բնկերության հայկական բաժանմունքը 1951 թ. մարտի 27-ին ՀՍՄՀ Մինիստրների խորհրդին

1 ՏՆ՝ ՍՄԶ ՀՍՄՀ ՊԿԿ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 257, թ. 1—3 և գ. 327, թ.

2 ՏՆ՝ ՍՄԶ նույն սերիում, գ. 257, թ. 1—3:

* Ժամանակագրության խոստման մասին բացատրությունը տե՛ս էջ 299-ի 131 նախադրությունում:

առընթեր հետևյալին ներգաղթը կոմիտեի նախագահի անունով գրած դիմումի մեջ խնդրում էր թույլատրել 2002 մշտական բնակության գալ Անհրաբիայում ապրող 90 ՍՍՀՄ բաղաբացիների և 31 ու ՍՍՀՄ բաղաբացիների, Համանման՝ դիմումներ ստացվել էին նաև ուրիշ երկրներում եղած սովետական առանձին բաղաբացիներից³։ Բուլղարիայում ապրող 40 հայ բնասնիքներ 1950 թ. մարտի 15-ին դիմել էին 2002 Մինիստրների խորհրդին՝ խնդրելով թույլատրել ներգաղթել Սովետական Հայաստան։ 2002 արտաքին գործերի մինիստրությունում մեծ թվով դիմումներ էին ստացվել հատկապես 1946—1948 թթ. Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Հունաստանից, Իրանից, Սիրիայից և Լիբանանից ներգաղթած սովետական բաղաբացիներից իրենց ծնողների կամ բնուսերի ալլ անդամների (որոնք տարբեր պատճառներով չէին կարողացել ժամանակին հայրենագարձվել) Սովետական Հայաստան գալու աշակցելու խնդրանքով։ 1950—1951 թթ. ընթացքում 2002 արտաքին գործերի մինիստրությունում ստացվել էր այդպիսի 50 դիմում⁴։

2002 արտաքին գործերի մինիստրությունը ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությունից այդ նույն ժամանակամիջոցում ստացել էր 37 հարցումներ, որոնցում խնդրում էր հայտնել հանրագնացության համապատասխան օրգանների կարծիքը տարբեր երկրներում ապրող որոշ թվով հայերի ՍՍՀՄ բաղաբացի ընդունելու և նրանց 2002 մշտական բնակության գալը թույլատրելու հնարավորության մասին։

Նվ, վերջապես, 1946—1948 թվականների Իրանից հայրենագարձված շատ հայեր 1952 թվականին դիմել էին 2002 արտաքին գործերի մինիստրություն, հայտնելով, որ Իրանում ՍՍՀՄ հյուպատոսությունը հայտարարել է, թե՛ նթ իրանահայերի Սովետական Հայաստանում ապրող ազգականները համապատասխան պատճենական տեղեկանքներ ուղարկեն այն մասին, որ իրենք կարող են անհրաժեշտ բնակատարածություն հատկացնել, ապա նման անձանց կթույլատրվի մեկնել Սովետական Հայաստան։

Այսպիսով, 1950 թվականից մինչև 1952 թվականի գարունն ընկած ժամանակամիջոցում 2002 արտաքին գործերի մինիստ-

րությունում ստացվել էր ավելի քան 250 դիմում սովետական բաղաբացի և օտարահպատակ հայերից՝ անհատական կարգով հայրենագարձվելու խնդրանքով⁵։

2002 արտաքին գործերի մինիստրությունը 1955 թ. մայիսի 18-ին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությանը հայտնում էր, որ վերջին շրջանում Բուլղարիայից և Ռումինիայից ստացվում են բազմաթիվ դիմումներ, որոնց հեղինակները, տեղեկացնելով 1946—1948 թթ. Սովետական Հայաստան ներգաղթած ազգականների մոտ զգալի քանակությամբ լինելու մասին, խնդրում են իրենց թույլատրել հայրենագարձվելու Սովետական Հայաստան։ Հայտնելով այդ մասին, 2002 արտաքին գործերի մինիստրությունը իր վերադասից խնդրում էր համապատասխան կարգադրություն անել այդ երկրներում սովետական ղեկավարություններին՝ արագացնելու այդպիսիների ընդունումը 1955 թ. հուլիսի 25-ին ձեռնարկված հրահրումը։ Ի պատասխան դրա, 1955 թ. հուլիսի 25-ին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությունից հայտնում են, որ ինչպես կապիտալիստական մի շարք երկրներից (Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս, Իրան, Ֆրանսիա, Քեյզիխ, Եվրոպայի, Հնդկաստան), այնպես էլ Բուլղարիայից ու Ռումինիայից ՍՍՀՄ-ին լայն վերաբերվող և սովետական բաղաբացիություն ունեցող բոլոր հայերին, 2002 իրավասու օրգանների որակյալ կարծիքի առկայության դեպքում, կթույլատրվի հայրենագարձվել⁶։

Վերագալ օրգանների առև թարթացնելով նոր հայրենագարձվյալներ վերսկսեան հարցը՝ Սովետական Հայաստանի կուսակցական ու պետական մարմինները միաժամանակ նկատի էին առնում այն հանգամանքը, որ մի շարք գաղթողներում (Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Կիպրոս, Հունաստան, Իրաք, Ինչպես նաև Լատինական Ամերիկայի երկրներում) հայերի համար ստեղծվել էր խիստ անհաստ, նույնիսկ օտար-նապալի կացություն, որից սփյուռքահայությանը դուրս բերելու լավագույն ելքը կլինեին զանգվածային հայրենագարձություն մտադրումը։ 50-ական թվականների կեսերին հատկապես մտահոգիչ վիճակ էր ստեղծվել եգիպտահայության համար Այլ առթիվ եգիպտահայ թեմի առանց որ արեւելահայոց

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 234, թ. 1—2.

⁴ Տե՛ս նույն տեղում.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում.

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 241, թ. 1—2.

Մամբրե Սիրունյանը 1957 թ. փետրվարի 11-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին գրած նամակում վերջինիս խրեղորում էր միջնորդել ՀՍՄՀ կառավարության առջև՝ եզիպտահայերին հայրենիք վերադառնալու, թույլտվություն տալու համար, որպեսզի նրանք Տարկաղզում շինեն հեռանալ ղեպի օտար հորիզոններ՝ ղեպի կանազա, Ավստրալիա, Աֆրիկա և կաթիլանկան Ամերիկա, որը կնշանակեր անզատելի կորուստ հայության համար⁷:

Բանն այն է, որ 1956 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբերի հայտնի իրազարմությունների հետևանքով այլ քրիստոնյաների հետ միասին հայերը նույնպես հարկադրված էին հեռանալ եզիպտոսից ղեպի կանազա, Հարավային Ամերիկա և այլուր: Սակայն, ինչպես պարզորոշ երևում է ՄԱՀ-ում ՍՄՀՄ գիսպանության կցորդ Մ. Առաքելյանի և Մ. Սիրունյանի միջև 1960 թ. ղեկավարների 13-ին կայացած գրույցից, եզիպտահայության բացարձակ մեծամասնությունը վճռական կերպով ցանկանում էր ներգաղթել հայրենիք՝ Այդ մասին Վազգեն Ա-ին գրած իր մի ուրիշ նամակում (22 ղեկավարների, 1960 թ.) նկարագրելով եզիպտահայության տագնապահար ու մուրթյալ վիճակը, Մ. Սիրունյանը կրկին պնդում էր նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու խիստ անհրաժեշտությունը վրա նա գրում էր, որ 1947—1948 թթ. երկու քարավանների հայրենիք մեկնելուց հետո եզիպտահայերը շարունակում են ապրել հայրենադարձության վերականգնող հույսով: Բայց քանի ղեկն այն չի վերսկսված, եզիպտոսում առաջանած նոր իրադրության հետևանքով հայերն սկսել են աստիճանաբար արտագաղթել ուրիշ երկրներ: Եթե մինչև վերջերս այդ պարագան առանձին օտաճողություն չէր պատճառում, որովհետև հայերի արտագաղթը մեծ չափեր չէր ընդունել, ապա օտարերկրացիներին (այլազգիներին) աշխատանքի տեղավորելու մասին 1960 թ. նոյեմբերին ՄԱՀ-ի իշխանությունների հրապարակած օրենքից հետո, վիճակը կտարակ կերպով փոխվել է: Այդ նացիոնալիստական օրենքի համաձայն եզիպտական քաղաքացիություն չունեցող օտարերկրացիները, որպեսզի աշխատանքի տեղավորվեն, պետք է անպայման ՄԱՀ-ի հասարակական աշխատանքների մինիստրություն-

նից ստանալին դրա իրավունքը: Օտարերկրացիներ էին հաշվում նույնիսկ նրանց, ովքեր ծնվել ու երկար տարիներ ապրել էին եզիպտոսում: Եզիպտահայերի մեծ մասը շուներ եզիպտական եզիպտացիություն և այդ նոր օրենքը առաջին հերթին բարբաղաբացիություն էր հենց նրանց վիճակը: Սակայն եզիպտական հպարտություն ունեցող հայերը ևս ենթարկվում էին խտրականության և ամենուրեք առավելությունը տրվում էր մասնակցաներին: Ահա այս շարժառիթների հետևանքով հայերի մեծ մասը մտադրվել էր հեռանալ եզիպտոսից և իր բախտը փրկություն ուրիշ երկրներում: Ինչպես գրում էր Մ. Սիրունյանը, վերջին շրջանում ակտիվ շարժում էր սկսվել Հարավ-Աֆրիկայան միություն մեկնելու համար: Այդ երկրի Կաշիբոնո գանձող շրջապատությունը լայնորեն քայցել էր իր զոները ասիատիկ քրիստոնյաների առջև և հրապուրում էր նրանց ղեպի այլևանող, Շատերն էլ փորձում էին մեկնել Բրազիլիա, Արգենտինա, Ավստրալիա, ԱՄՆ և այլ երկրներ, որը իրոք կնշանակեր անզատելիորեն կորցնել այդ հայությունը: «Մեր կարծիքով,— գանձախորեն կորցնել այդ հայությունը: «Մեր կարծիքով,— վերջում իրավացիորեն գրում էր Մ. Սիրունյանը Վազգեն Ա-ին.— հեռավոր երկրներ մեկնող հայերին սպասում է ասիմիլացիայի և իր հարստատ ազգությունը կորցնելու վտանգը, ուստի հարկավոր է, որ զուր դիմել մեր հարազատ կառավարությանը, որպեսզի թույլատրվի մոտ 2000 եզիպտահայերի ներգաղթը ղեպի հայրենիք»⁸:

Եզիպտահայ թեմի առաջնորդն այնուհետև նշում էր, որ եզիպտական իշխանությունները, որպես այլազգիների, այդպես են վարվում նաև իտալացիների և հույների նկատմամբ: Սակայն Կաշիբոնո գանձող իտալական ու հունական ղեկավանները իրենց ազգակիցներին խոստացել են ուղարկել հայրենիք: նման պարագայում Մ. Սիրունյանը խիստ ցանկալի էր գտնում, որ սովետական կառավարությունն ու ղեկավարությունը նույնպես իրենց զրական վերաբերմունքը արտահայտեն հայերի հանդեպ, որոնք Սովետական Հայաստանը գիտում են որպես իրենց միակ հայրենիքը:

Այդ նույն ամսանակի հայրենադարձվելու բուռն ցանկություն էին հայտնում նաև իրաքահայերը⁹, Քիչ էին դիմումներ-

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 14, թ. 1—4.
⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 257, թ. 1—4.

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 32, թ. 1—4.
¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 291, թ. 3—6.

բը հեռավոր Արզնանիայից, Ուրուզվախից, ԱՄՆ-ից և այլ երկրներից¹¹: Եվ այսպես, գնալով օրավուր աճում էին հայրենագործության հետ առնչվող հարցերը: Ուստի, դրանց ընթացքը ու լուծում տալու նպատակով անհրաժեշտ զարմավ ունենալ կառավարական հաստիք օրգան: 1958 թ. հոկտեմբերին ստեղծվեց ՀՍՄԷ Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի քննումման կառավարական հանձնաժողով (այսուհետև այն կրճատ կենսվանքը հայրենադարձության հանձնաժողով): Հանձնաժողովի նախագահը հանդիսանում էր ՀՍՄԷ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալը կամ տեղակալը, իսկ նրա կազմի մեջ մտնում էին 244 կենսկուրի ներկայացուցիչը, ՀՍՄԷ արտաքին և ներքին գործերի մինիստրները, պետական անվտանգության կոմիտեի նախագահը, ՀՍՄԷ Մինիստրների խորհրդին առընթեր վերահսկեցման վարչության պետը, ՀԱՄԽ-ի նախագահը, ապա հայրենադարձության կոմիտեի նախագահը և պաշտոնական այլ անձինք¹²:

Այդ հանձնաժողովը քննարկում էր հայրենիք վերադառնալ ցանկացողներից ստացված դիմումները և անհատական կարգով որոշում նրանց թույլատրելու կամ մերժելու հարցը: Հանձնաժողովի որոշումներն այնուհետև հաստատվում էին ՀՍՄԷ Մինիստրների խորհրդի կողմից, ապա գործարկում որպես կառավարական կարգադրություններ: Հանձնաժողովի կողմից հայրենիք գալու թույլտվություն ստացածների ցուցակները և հարակից մյուս նյութերը ուղարկվում էին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրություն, որը համապատասխան երկրի մեր ղեկավարության միջոցով իրականացնում էր տվյալ անձի կամ քնտանիքի հայրենադարձությունը:

Այսպես, հայրենադարձության հանձնաժողովի 1958 թ. հոկտեմբերի 6-ի նիստում (արձանագրություն N° 1) քննարկվում են մի խումբ սփյուռքահայերի դիմումներ՝ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու թույլտվություն ստանալու մասին: Որոշվում

է թույլատրել իրանից՝ 4 քնտանիք (20 շունչ), ԱՄՆ-ից՝ 1 քնտանիք (1 շունչ), Ուրուզվախից՝ 1 քնտանիք (5 շունչ) որպես անհատական վիզաներով հայրենադարձներ մշտական բնակության գալ Սովետական Հայաստան իրենց ազգականների մոտ, որոնք նրանց ապահովում են բնակարարություն: Միաժամանակ հանձնարարվում է ՀՍՄԷ Մինիստրների խորհրդին առընթեր վերահսկեցման և բանվորների կազմակերպված հավաքումն այնպիսի վարչությունը՝ ներգաղթողների ապահովելու ըստ մասնագիտության աշխատանքով¹³: Նույն թվականի նոյեմբերի 13-ին տեղի է ունեցել հայրենադարձության կառավարական հանձնաժողովի երկրորդ նիստը, ուր որոշվել է թույլատրել 9 քնտանիքների (26 շունչ) իրանից, ՄԱՀ-ից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և ԱՄՆ-ից ներգաղթել Սովետական Հայաստան¹⁴: Արխիվում մեզ հասցրվեց գտնել 3-րդ նիստի արձանագրությունը: 1959 թ. փետրվարի 4-ին տեղի է ունեցել 4-րդ նիստը¹⁵, իսկ մինչև 1960 թ. նոյեմբերի 17-ն ընկած ժամանակամիջոցում կալացել է ևս 17 քնտան, այսինքն՝ 21-ըրը¹⁶: Այնուհետև, 1961 թ. հունվարից սկսած, այդ հանձնաժողովի նիստերի արձանագրությունները համարակալվել են ըստ տարիների¹⁷: Հայրենադարձության կառավարական հանձնաժողովը ներկայումս էլ գոյություն ունի և նրա միջոցով են ամենից առաջ ընտանիքները ստանում արձանագրություններ, ինչպես նաև սովետական քաղաքացիության մեջ վերականգնվելու հետ կապված բոլոր հարցերը:

Ինչպես այդ հանձնաժողովի արձանագրությունները հայրենադարձության և նրան հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ ընդհանրապես բավականաչափ հարուստ նյութեր են պարունակում, այնուամենայնիվ զրանցից հնարավոր չէ թվական ստույգ տվյալներ բաղել մինչև 1962 թվականը տեղի ունեցած ներգաղթի վերաբերյալ:

Ավելի քան մեկ տասնամյակի (1950—1961 թթ.) ընթացքում իրականացված անհատական հայրենադարձության փորձը

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 21, Բ. 1—2.
¹² Տե՛ս նույն տեղում: Տարբեր ժամանակ հանձնաժողովի աշխատանքները դիմավորել են ՀՍՄԷ Մինիստրների նախագահի տեղակալներ կամ առաջին տեղակալներ Է. Վ. Հովհաննիսյան, Ա. Ա. Ստեփանյան, Ս. Է. Մովսիսյան, Ցա. Ն. Զարարյան, Գ. Ա. Մարտիրոսյան, Ա. Մ. Գրիգորյանը: Երկուր ժամանակ հանձնաժողովի բարտաշարն է եղել ՀՍՄԷ արտաքին գործերի մինիստրության պատասխանատու աշխատակից Ն. Վ. Գասարյանը:

¹³ Հե՛ս ՀՍՄԷ ՀՍՄԷ ՊԿԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 21, Բ. 1.
¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 2.
¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, Բ. 1—3.
¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 4—33, և ց. 28, Բ. 1—60.
¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 35, Բ. 1 և հետո:

ցույց տվեց, որ այդ եղանակով ընձամբ հնարավոր չէ բավարարել ստացվող բազմաթիվ խնդրանքները: Ինչպես նշված է 2002 արտաքին գործերի մինիստրության 1961 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ, սփյուռքահայ բազմաթիվ կազմակերպություններից և արտասահմանյան մի շարք երկրների սովետական զեպպանություններից ու միսիաններից շարունակում էին ստացվել բազմաթիվ միջնորդություններ՝ մեծ խմբերով հայերի հայրենադարձություն թիվաբանություն կազմակերպելու հարցը, շատ որոշակիորեն բարձրացրին նաև Հայաստանում սովետական իշխանության 40-ամյակի տոնակատարությունների առթիվ հայկական գրեթե բոլոր գաղթօջախներից հայրենիք ժամանած պատվիրակությունները:

Հաշվի առնելով այդ ցանկությունները և հանրապետության մոտոլրդական տնտեսության զարգացման հեռանկարները՝ Սովետական Հայաստանի կուսակցական ու պետական ղեկավար օրգանները միտքնական համապատասխան մարմինների առջև հարց հարուցեցին 1960—70-ական թվականներին արտասահմանյան երկրներից մի քանի տասնյակ հազար սփյուռքահայերի հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին: ՍՄԿԿ Կենտկոմը և ՍՄՇՄ Մինիստրների խորհուրդը, ընդառաջելով Սովետական Հայաստանի կառավարության և սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին, 1961 թ. օգոստոսի 12-ին որոշում ընդունեցին Մերձավոր ու Միջին արևելքի, ինչպես նաև ամերիկյան մայրցամաքի երկրներից հայերի նոր զանգվածային հայրենադարձություն կատարելու մասին¹⁵:

Գրանդով փաստորեն սկսվեց սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձության երրորդ փուլը, որը շարունակվում է մինչև այժմ: Պետք է նշել, որ այդ որոշումը, որպես կարևոր քաղաքական միջոցառում, դրական լայն արձագանք գտավ թե՛ հայրենիքում և թե՛ սփյուռքում: Այն նկատելիորեն նպաստեց հայրենիք—սփյուռք կապերի աշխուժացմանը, ավելի ուժեղացրեց համակրանքը սովետական հայրենիքի նկատմամբ և նոր հասնող ու թափ հաղորդեց հայապահպանման համար սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերի պայքարին: Այսպիսով, սովետական կառավարությունն իր կարևոր խնդիրնե-

րից մեկը դարձրեց տարագիր հայերի հայրենիք վերադառնալու գործի կազմակերպումը, այստեղ նրանց ապահովելով բոլոր պայմանները բարեկեցիկ կյանքի և ստեղծագործական աշխատանքի համար:

244 XXII համագումարը (սեպտեմբեր, 1961 թ.) առանձնահատուկ ուշադրություն նվիրեց նոր հայրենադարձության կազմակերպման խնդրին: 244 Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ համագումարի ընդունած քանակաձևում այդ մասին ասված է. «Նշելով, որ հայ ժողովրդի բախտի նկատմամբ կոտորածական կուսակցության և սովետական կառավարության հայրական հոգատարության շնորհիվ մոտ ժամանակներս կսկսվի արտասահմանյան հայերի նոր մասսայական վերադարձը Սովետական Հայաստան, համագումարը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմին, Մինիստրների խորհրդին, հանրապետության բոլոր կուսակցական ու սովետական օրգաններին առաջարկում է օրինակելիորեն նախապատրաստվել սովետական նոր քաղաքացիների ընդունմանը, նրանց լրիվ տեղավորմանը, նրանց համար ստեղծել անհրաժեշտ բնակարանային-կենցաղային պայմաններ, սկսելով աշխատանք կատարել նրանց օցիալիստական վերադաստիարակության ուղղությամբ»¹⁶:

Ելնելով ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՄՇՄ Մինիստրների խորհրդի վերահիշյալ որոշումից, ՍՄՇ Մինիստրների խորհուրդը նախատեսեց 1962—1965 թթ. հայրենիք վերադարձնել ավելի քան 40 հազար սփյուռքահայերի, այդ թվում՝ Նեփպտոսից՝ 8 հազ., Սիրիայից՝ 10 հազ., Կիպրոսից՝ 2 հազ., Լիբանանից՝ 6500, Իրաքից՝ 2 հազ., Իրանից՝ 6200, Հունաստանից՝ 2 հազ., Թուրքիայից՝ 1000, Ուրուգվայից՝ 500, Արգենտինայից՝ 1500 և այլ երկրներից՝ 1000 մարդ: Նախատեսվում էր ըստ տարիների հայրենադարձնել՝ 1962 թ.՝ 5 հազ., 1963 թ.՝ 8 հազ., 1964 թ.՝ 12 հազ., և 1965 թ.՝ 15 հազ. մարդ²⁰: Հայրենադարձների ընդունելու և տեղավորելու համար միտքնական և հանրապետական համապատասխան օրգանները ծավալելով նախապատրաստական լայն աշխատանք: Հայրենադարձության հետ կապված գործնական ամբողջ աշխատանքը զը-

¹⁵ 244 XXII համագումարի քանակաձևը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ, Երևան, 1961, էջ 24:

²⁰ Տե՛ս 2002 ՀՀԿ ԳԿԸ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 61, թ. 2—3:

խափորելու համար, 244 Կենտկոմի և ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի 1961 թ. օգոստոսի 29-ի համատեղ որոշմամբ, կազմակերպվեց ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդին առընթեր արտասահմանյան վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի (այսուհետև այն կրճատ կանվանենք հայրենադարձության կոմիտեի):

Հայրենադարձության կոմիտեն ստեղծվեց ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդին առընթեր վերաբնակեցման և բանվորների կազմակերպված հավաքագրման գլխավոր վարչության բազայի վրա²¹: Հայրենադարձության կոմիտեն, շնչված նրա ընդունման կայանները, սկզբում ուներ հետևյալ կազմը՝ ղեկավարություն, ընդունման և տեղավորման բաժին, կուլտ-մասսայական աշխատանքի բաժին, վարձատնտեսական մաս՝ ընդամենը 18 հաստիք²²:

ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդին առընթեր արտասահմանյան վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ֆունկցիաների մեջ մտնում էր մինչև հայրենադարձների ժամանումը համապատասխան կազմակերպություններից նրանց համար բնակարանների ստացումն ու պահպանումը, բոս նրանց մասնագիտությունների աշխատանքային տեղերի հայթայթումը, նրանց ճեքեաների ու երեսփոխարենի ուսուցման, ինչպես նաև հասակավոր բնակչության անզրազիտության ու կիսազրազիտության վերացման գործի կազմակերպումը, հայրենադարձների թռչակավորման և բազմազավակ բնտնիքների նպատակավորման հարցերի լուծումը, հայրենադարձների շրջանում կուլտ-մասսայական աշխատանքների կազմակերպումը և այլն:

Հայրենադարձությունը նախապատրաստելու գործում արտասահմանյան հայկական զաղթորախմբերում որոշակի աշխատանք էին կատարում ՄՍՄ և ՄՍՄԷ արտաքին գործերի մի-

նիստությունները, մեր ղեկավարություններն ու հյուպատոսությունները: Եահագրգրված կազմակերպությունների հետ միասին ՄՍՄԷ արտաքին գործերի միեկիտերությունը մշակել էր հայրենադարձության կազմակերպման վերաբերյալ մանրամասն հրահանգներ, որոնք հանրապետության ղեկավար օրգանների կողմից հաստատվելուց հետո ուղարկվել էին ՄՍՄ ԱԳՄ և այն երկրների մեր ղեկավարությունները, որոնցից նախատեսվում էր հայերի հայրենադարձություն կատարելու ՄՍՄ ԱԳՄ հայրենադարձության հարցով սերտ կապեր էր պահպանում ՄՍՄ ԱԳՄ համապատասխան բաժինների հետ և մասնակցում ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի հայրենադարձության գծով ներկայացուցիչների ուղարկմանը այն երկրները, որոնցից պետք է կատարվեր հայրենադարձություն:

Միլիտարահայրության զանգվածային հայրենադարձություն կատարելու մասին սովետական կառավարության այս նոր նախաձեռնությունը ակտուարահայ աշխատավորների շրջանում առաջ բերեց մեծ խանդավառություն, նրանք զանգվածաբար դիմում էին իրենց բնակության երկրի սովետական ղեկավարությունը՝ խնդրելով թույլատրել հայրենադարձվելու Սովետական Հայաստան:

1961 թ. նոյեմբերին ՄՍՄ արտաքին գործերի միեկիտերությունը ցուցում տվեց Եգիպտոսում, Միքսայում, Լիբանանում, Կիպրոսում, Իրաքում և Իրանում սովետական ղեկավարներին՝ այդ երկրների կառավարությունների առջև բարձրացնել նրանց մոտ Հայկական ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի հայրենադարձության գծով երկուական ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցը և հասնել զրա զրական լուծմանը: Շուտով զրականապես լուծվեց այդ հարցը, և այդ երկրները մեկնեցին ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի ներկայացուցիչները սկսեցին հայրենադարձների կենտրոններում նախապատրաստումը²³:

Ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է ՄԱԷ-ում (Եգիպտոս) ՄՍՄ ղեկավար Է. Երոֆենը 1962 թ. սկզբում կազմած ղեկուցարար՝ մեջ, հայրենադարձության գծով ՄՍՄ ներկայացուցիչների Կաիրն ժամանումը և հայրենիք մեկնելու համար ցուցակագրումը մեծ ոգևորություն ստացարին հայրենասիրաբար տրամաշրված եգիպտահայերի շրջանում: Կարճ ժամանակա-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, գ. 1, թ. 1 և գ. 20, 11:
²² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 36, թ. 1—6: Հայրենադարձության կոմիտեի առաջին նախագահն է եղել Գ. Տ. Գևորգյանը, մինչև 1967 թ. կեսերը, 1967—1969 թթ.՝ Ս. Տ. Գապայանը, իսկ 1969—1984 թթ.՝ Գ. Զ. Հովհաննիսյանը, 1984 թ. հուլիսից՝ Լ. Պ. Մանասերյանը: Տարբեր ժամանակներում կոմիտեում ղեկավար աշխատանք են կատարել Եսեկ Զ. Խ. Ալիբաբաևը, Լ. Ս. Հայրապետյանը, և Ա. Մառնիսյանը և ուրիշներ: ներկայումս կոմիտեի նախագահն անգլա-կաներ Լև Զ. Ա.՝ Հովսեփյանը և Ս. Զ. Բարսեղյանը:

²³ Տե՛ս ՄՍՄ 2206 ՊԵԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 305, թ. 1:
257

միջոցում մեծ թվով հայեր, խմբերով ու անհատորեն, այցելեցին սովետական զեպպետություն և հայտնեցին հայրենազարգիչու իրենց բուն ցանկությունը:

Հայրենազարգիչ ցանկացողների ցուցակագրումը սկսելուց բնզամենը քանահինգ օր հետո ՍՍՀՄ զեպպետության հյուպատոսական բաժնում արձանագրվել էր 350 քնտանիք, մոտ 2000 մարդ²⁴, նգիպտոսում հայրենազարգություն հայտապարտաբան մանր սկիզբներն արշակում էին հայոց թեմական խորհուրդը և ուսկիզբարական կուսակցության սեղանյան կազմակերպության զեկվաբարությունը: Մինչդեռ զագթօրայի ուսակցիոն խափերը, մասնազորապես զաշնակցականները, հայրենազարգություն զերարեթիվում էին խիտա թշնամեթիվ: Նրանք ափնի էին ուսկիզբարին զրպարտություններն ու անարկունները ինչպես «Հուսարեթի» էջերում, այնպես էլ հայրենիք ներգաղթելու ցանկություն հայտնած հայերի հասցեներով շարամիտ բովանդակությունը անատորագիր նամակներ ուղարկելով: Այդ շրջանում շատ հայեր իրենց փատարկողներում հայտնարեթում էին կահիրեից կամ նույնիսկ այլ զարերից ուղարկված հայերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն զրված անատորագիր նամակներ, որոնցում շատը զույնեթով ներկայացվում էր կյանքի Արևմուտքի երկրներում և հայրենի խորհուրդ էր արթում մեկնել ոչ թե Սովետական Հայաստան, այլ Ավստրալիա, Կանադա, Աստիանյան Ամերիկա և այլուր:

Այդ անատորագիր նամակների ոչ անհայտ հեղինակները նգնում էին սպացուցել, թե ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի հայրենազարգություն զոսով ներկայացուցիչների ժամանումը նգիպտոս կատարվել է ոչ թե իսկապես առաջին կ ներգաղթի նատապարտասելու համար, այլ լոկ այդ մասին էգած իստակցությունները հաստատելու նպատակով: Դաշնակների այդ հերյուրանքները, որոնք հավանարար տարածվում էին ոչ առանց արևմտյան տերությունների ներկայացուցիչների թեկզարների, կզիպտահայության զիտ որեկ սպցեություն լուսնեցան:

Ինչպես սեղեկացնում էր Ավստրալիայում ՍՍՀՄ զեպպետության հյուպատոսական բաժնի զտրիչ պաշտոնակատար Ռ. Պրոնիքը, ավստրալիական իշխանությունները ամեն կերպ խրախուսում էին հայերի մուտքը այնտեղ, քանի որ նրանք ու

քանիպ մասնազեկներ էին, տիրապետում էին մի քանի լեզուներ, մասնազորապես անգլերենի, որը շատ կարեոր է տեղի պայմաններում: Շահագրգոված իննեթով զրտեթով, ավստրալիական կատարություններ, կզիպտական իշխանությունների թույլտվությամբ, կահիրեում բացել էր հասուն կ ներգաղթի բյուրո՝ հայերին, ինչպես նաև հույներին հավաքագրելու համար²⁵:

ՍՍՀ-ից հայերին արևմտյան երկրներ արտագաղթեցնելու զործում որոշակի զեր էր խոսում նաև կաթոլիկ կեկեղեցին, մասնազորապես քանանա Շեղակը, որն սգնում էր ամերիկյան զեպպետությանը հայերի ԱՄՆ մեկնումը կազմակերպելու զործում: Հուսի կաթոլիկ կեկեղեցին էլ զրազված էր հայերի կանադա մեկնումը կազմակերպելու նոստեթով: Այդ նպատում ակնթիվ մասնակցություն ուներ նաև հայ կաթոլիկ քանանա Աղաշանյանը: Կաթոլիկ կեկեղեցին արևմտյան երկրներ մեկնող հայերին նույնիսկ նյութական որոշ սգնություն էր ցույց տալիս, կաշառում նրանց:

Հախոսակ զրտն, հայ լուսավորական կեկեղեցին միանգամայն զրական էր զերարեթիվում հայերի Սովետական Հայաստան հայրենազարգիչուն: ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի հայրենազարգություն զոսով ներկայացուցիչների կահիրե ժամանելու հնցը հարող օրը արքեպիսկոպոս Մ. Սիրունյանն իր քարազի մեջ հայերին կու էր անում լմեկնել Արևմուտք, այլ զերաղանալ հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան: Մ. Սիրունյանը կարականապես հրամարկել էր արևմտյան երկրներ մեկնելու համար հայերին համողելու՝ այդ տերությունների ներկայացուցիչների բազմաթիվ առաջարկներից: Ընցհակասակը, նա որոշակի աշխատանք էր ժափալել հայրենազարգիչող հայերի բնուները կահիրեից Ալեքսանդրիայի նափանահարտ փոխաղրելու և կարիքափորներին սգնելու համար հայ Համայնքից 1000 կզիպտական ֆուտա զումար հավարելու ուղուցությամբ²⁶:

Եթե մինչև ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչների կահիրե ժամանումը զաշնակները հայտաբարում էին, թե իբր ոչ մի ներգաղթ էլ չի լինի, սպա զրտնից հետո սՀուսարե-

²⁴ Տե՛ս նույն սեղում, ֆ. 873, ց. 1, գ. 8, ք. 2—3:

²⁵ Տե՛ս նույն սեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 326, ք. 1—14:

²⁶ Տե՛ս նույն սեղում, ք. 1—14:

րին էջերում նշում էին եզրագրային արտափնցնել Սովետական Հայաստանում կյանքի պայմանների անասնկերության վերաբերյալ առաջիններով ու ասոր Ներյուբաններով ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Բրազիլիայի, Արգենտինայի և Ավստրալիայի՝ Կահիրեում գտնվող ներկայացուցչությունները միտումնազոր կերպով գյուրացրել էին հայերի իրենց երկրները մեկնելու մեկնարկումները, որպեսզի որքան հնարավոր է շատ քանասնիքներ գաղթեցնեն: Այս գործում ոչ երկրորդական դեր էր խաղում նաև այսպես կոչված «Հայ գաղթականների ամերիկյան կոմիտեն»՝ ԱՆՉԱ-ն, որը գլխավորում էր ոչ անհայտ գաղթականական «խնամարարպետ» Ջորջ Մարտիկյանը: Սակայն, շնայած այդ բոլոր խորագրվածներին, եզրագրահայերի մեծամասնության անկեղծ ձգտում էր վերագրանալ մայր հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան:

Հանգզվածային հայրենագրություն վերականգնող կազմակերպումը մեծ էր նաև իրանահայերի խանցավառությունը: Մշակույթն այդ առթիվ հասնում էր Իրանում ՍՄՀՄ ղեկավար Ե. Պեղովը, հայրենագրություն վերականգնող մասին նրանքի ազդեցիկ հաղորդումը լսելուց անմիջապես հետո, սկսվեց տեղի հայերի մասսայական հոսանքը ղեկավարելու սովետական ղեկավարատուն: Ընդամենը երկու օրվա ընթացքում ավելի քան 2000 մարդ արձանագրվեց հայրենիք մեկնելու համար²⁷:

Այդ նույն ժամանակ Սամարայի ՍՄՀՄ գլխավոր հյուպատոսը հաղորդում էր, որ իրեն է ներկայացել տեղի հայ համայնքի ներկայացուցիչը և հայտնել, որ մոտ 1000 հայեր, գլխավորապես երիտասարդներ, պատրաստ են անմիջապես մեկնել Սովետական Հայաստան²⁸:

Կիպրոսի հանրապետությունում ՍՄՀՄ ղեկավար Պ. Երմուշինը նույնպես հայտնում էր, որ հայ համայնքի ներկայացուցիչները խնդրում են շուտափույթ կերպով կիպրահայերին փոխադրել հայրենիք, զբանում տանելով նրանց փրկությունը: Սովետական ղեկավարության ունեցած տվյալներով, 3200 հոգուց բաղկացած կիպրահայ համայնքի 80 տոկոսից ավելին ցանկանում էր ներգաղթել հայրենիք²⁹:

Անգլիայից նույնպես ՍՄՀՄ ղեկավարությունը հաղորդում էր, որ այնպիսի բնակվող հայեր 244 XXII համալուծարում ենկանոմի առաջին քարտուղար Յու. Ն. Հարությունի ղեկավարությամբ տեղականում հայրենագրություն վերականգնող մասին, խնդրում են իրենց և թույլատրել ներգաղթել Սովետական Հայաստան: Սովետական ղեկավարը խնդրում էր ՍՄՀՄ արտգործմիտարությունը՝ իրեն տեղյակ դարձնել Անգլիայից հայերի հայրենագրություն պլանի մասին³⁰:

Հայկական ՍՄՀ Մինիստրների խորհուրդը 1961 թ. նոյեմբերի 5-ին որոշում ընդունեց «Առտաստմանից 1962—1965 թվականներին ժամանող հայերին ՍՄՀՄ բնակավայրերում տեղավորելու մասին»³¹: Այդ որոշմամբ Սովետական Հայաստան ներգաղթող փոխարհայերին բնակարաններով ապահովելու և կրթելու համար կուլտուր-կենցաղային անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու նպատակով պարտավորեցվում էին ՍՄՀՄ ժողտրեսխորհրդը, ՍՄՀ Մինիստրների խորհրդին ստեղծելու սովետները, գլխավոր վարչությունը, Կիրովականի քաղաքների գործակալը, Իլհանի և Հրազդանի շրջանների գործիմները՝ 1962—1965 թթ. ընթացքում պատրաստել 280 հազար քմ բնակատարություն, որից 1962 թ. համար 15000 քմ: Այդ թվում կիրովականում՝ 3000, Իլհանում՝ 1000, Լուսավումում (1967 թ. Զարգացված)՝ 2400, Հրազդանում՝ 5000, Արցի ավանում՝ 600, ժողտրեսխորհի գծով՝ 3000 քմ բնակատարություն³²:

Երբ փոխվեց ավելի վաղ մշակված պլանը և ավելացվեց 1962 թվականին ներգաղթողների թիվը, ՍՄՀ Մինիստրների խորհուրդը 1962 թ. ապրիլի 9-ին կայացրեց լրացուցիչ որոշում, որի համառան սահմանվում էր հայրենագրությունների համար 1962 թվականին պատրաստել 4:650 քմ բնակատարություն: Դրանից նրանում՝ 1000, Լենինականում՝ 600, Կիրովականում՝ 12000, Ալավերդում՝ 150, Ղափնիում՝ 100, Իլհանում՝ 3000, Լուսավումում՝ 7000, Հրազդանում՝ 10800, Արզնիում՝ (ապակյա տարանների գործարանի բանավանում)՝ 300, Նոր Հանքում՝ 700 և հանրապետություն սովետներին ավաններում՝ 8000 քմ բնակատարություն³³: Այդ նույն որոշմամբ,

²⁷ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 327, ք. 5.

²⁸ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 3—6:

²⁹ ՏՆ՝ նույն տեղում:

³⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում:

³¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 367, ց. 10, գ. 1, ք. 1—2:

³² ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 3—5:

³³ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 12—19:

Հայրենազարմենիի գյուրոցահասակ երեխաներին գյուրոցներում քննչրկելու նպատակով, սահմանվում էր 1962—1965 թթ. ընթացքում Հրազդան, Ալավերդի, Լուսավան քաղաքներում, Իջևան, Արզնի, Էլուտ (այժմ՝ Արզնյան քաղաք) և Մասիս ավաններում շահագործման հանձնել 5360 աշակերտական տեղով գյուրոցական շինքեր: Այդ նույն ժամանակահիշտյում կառուցվելու էին 1800 տեղով նախադպրոցական հիմնարկներ, ինչպես նաև հիմնականուհներ, հիպոստատներ, պոլիտեխնիկաներ, տանկայի կայաններ, մանկական կոնսուլտացիաներ, մերենալսչված կաթնախոհանոցներ և այլն²⁴:

Ըստ նախնական պլանի վերջնական տարբերակի որոշվեց 1962 թվականին Հայրենազարմենի 1250 ընտանիք (մեկ ընտանիքը միջին՝ նաշվով ենթադրելով 4 հոգուց բաղկացած), 5000 մարդ, այդ թվում Իրանից՝ 750 ընտանիք (3000 մարդ), Եգիպտոսից՝ 250 ընտանիք (1000 մարդ), Կիպրոսից՝ 125 ընտանիք (500 մարդ), Իրաքից՝ 125 ընտանիք (500 մարդ): Այդ նպատակով նախատեսվում էր ծախսել մեկ միլիոն 83 հազար արտ. Լ՜²⁵:

Հայրենազարմենիին սովետական տերիտորիայում բնգուհելու համար Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1962 թ. փետրվարի՝ 28-ի կարգադրությունում Հայրենազարմենիյան կոմիտեն Բաթումում և Զուլֆայում կազմակերպեց երկու կայան յուրաքանչյուրը 500 մարդու հաշվով²⁶: Այդ կայանները կառուցվողու նպատակով Հայրենազարմենիյան կոմիտեն ձեռք բերեց անհրաժեշտ պարագաներ²⁷:

Զուլֆայի կայանը նախատեսված էր Իրանից եկող Հայրենազարմենիին բնգուհելու համար: Սակայն այն բանից հետո, երբ իրանական կողմը չհամաձայնվեց սահմանային Զուլֆա կայարանով բաց թողնել Հայրենազարմենիին, Հայրենազարմենիյան կոմիտեն ժամանակավորապես կոնսերվացիայի ենթարկեց Զուլֆայի կայանը և նրա փոխարեն կազմակերպեց Բարժի կայանը²⁸: Հետագայում, երբ վերսկզբից Իրանից Հայերի գնահվածային Հայրենազարմենիյանը, Զուլֆայի կայանը նորից վերա-

բացվեց, Ռշպես երևում է Բաթումի կայանի 1962 թվականի ապրիլյան Հաշվետվությունից, այն իր գործունեությունը սկսել է նույն թվականի մայիսից: Մայիս-սեպտեմբերի ամիսներին կառուցվեց ժողային նազմահանոցային և երկաթուղային կայարանի պահեստների Հայրենազարմենիի բնգուհման կայանին հասարգված շինքերի վերակառուցումն ու վերանորոգումը: Սակզմեցին բարեկարգ հանրակացարաններ, Հալաբան և բժշկական կայան, Հոկտեմբերից արդեն Բաթումի կայանը սկսեց բնգուհել Հայրենիք ժամանող Հայրենազարմենիի քաղաանները:

1962 թ. հոկտեմբերի 7-ին Բաթում հասավ Հայրենազարմենիի առաջին խումբը Կիպրոսից՝ 80 ընտանիք (336 շունչ), իսկ հոկտեմբերի 25-ին՝ ՄԱՀ-ից (Եգիպտոս)՝ 80 ընտանիք (213 շունչ): Բարժի կայանի միջոցով Իրանից Հայրենիք եկավ 14 ընտանիք (58 շունչ): Այսպիսով, 1962 թվականին Բաթումի և Բարժի կայաններով խմբակային կարգով Հայրենիք եկավ 174 ընտանիք (607 մարդ)²⁹: Բացի այդ, աշխարհի 10 երկրներից (Արևանս, Սիրիա, Ֆրանսիա, Արուզբայ, Արգենտինա, Իրաք, Իրան, Քուբրեա, Հունաստան, Կիպրոս) անհատական կարգով Հայրենիք եկավ նաև 46 ընտանիք (144 մարդ): Այսպիսով, ըստ ներգաղթի կոմիտեի 1962 թ. տարեկան Հաշվետվության, սփյուռքից Հայրենիք է ներգաղթել 220 ընտանիք (751 շունչ)³⁰: Սակայն 1962—1982 թթ. տեղի ունեցած Հայրենազարմենիյան վերաբերյալ կոմիտեն կազմած ընդհանուր աշխուսակի մեջ 1962 թվականին ներգաղթածների թիվը ցույց է տրված 217 ընտանիք (757 շունչ), այդ թվում Կիպրոսից՝ 81 ընտ. (338 շունչ), ՄԱՀ-ից (Եգիպտոս)՝ 75 ընտ. (213 շունչ), Սիրիայից՝ 4 ընտ. (14 շունչ), Իրանից՝ 38 ընտ. (137 շունչ), Արևանսից՝ 8 ընտանիք (29 շունչ), Կիպրոսից՝ 1 ընտանիք (2 շունչ), Իրաքից՝ 1 ընտանիք (1 շունչ), Արուզբայից՝ 1 ընտանիք (2 շունչ), Արգենտինայից՝ 4 ընտանիք (11 շունչ), Ֆրանսիայից՝ 2 ընտանիք (3 շունչ), Քուբրեայից՝ 2 ընտանիք (6 շունչ), Հունաստանից՝ 1 ընտանիք (3 շունչ)³¹: Մեր կարծիքով

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 6—8:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 22, ք. 11:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 10:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 1, ք. 11:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 2, ք. 20—21:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 21, ք. 29:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս 2002 Մինիստրների խորհրդին առկառահմանված Հայրենազարմենիի բնգուհման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվ, «Տեղիկ-ճիվաթյուններ 1962—1982 թթ. կառուցված Հայրենազարմենիյան մասին» գործը:

ավելի առույգ և նշագծած պետք է նամարել վերջին թիվը, ապրիլի⁴⁰ աղյուսակում նշված բնափոփոխների և շնչերի բանակը, Կիպրոսայ և եգիպտահայ հայրենադարձների ընդունելության գրասենյակ (Քաթմաթի ընդունման կայան ժամանելու պահի մինչև նշանակված բնակավայր հասնելը) ծախսվել է 66887 և 88 կոպ.⁴² Սովետական տերիտորիա ժամանելուց հետո ենթադրյալներն ստանում էին միանվագ դրամական նպաստ՝ առ 50 և, օրական երեք անգամ մինչև անոնը (ընդունման կայանի կարանտինում ներգաղթողները մեռնում էին 4—7 օր) և Քաթմաթից մինչև նշանակված բնակավայրը հասնելու համար չոր անոնի երկու օրվա նորմա⁴³:

Այսպիսով, նախապես պլանավորված 5 հազարի դիմադրություն 1962 թ. խմբակային վիզաներով հայրենադարձվեց ընդամենը 607 մարդ⁴⁴, Բանը նրանում էր, որ մի շարք երկրներում տեղափոխված քաղաքական իրազրույթույնը ուղղակի աննպաստ և դժվար զանգվածային հայրենադարձության համար: Այդ պատճառով էլ Սիրիայում, Լիբանոնում և Իրաքում ՍՄԸՄ զնայանությունները նպատակահարմար շտաբն այդ երկրների կառավարությունների առաջ ավելի պահին զենկ զանգվածային հայրենադարձության հարցը: ՍՄԸՄ զնայանությունների այդ կարծիքն էր՝ համաձայնեցին նաև մեր հանրապետության համապատասխան օրգանները, ուստի 1962 թ. հայերի զանգվածային հայրենադարձություն կատարվեց միայն Կիպրոսից, Եգիպտոսից և Իրանից:

Չնայելով նրան, որ հատկապես Իրանում, հայերի հայրենադարձությունը հանգրվեց լուրջ խոչընդոտների: Փաստորեն այնտեղ նույնպես քաղաքական իրազրույթույնը անսպասելիորեն աննպաստ եղավ հայրենադարձության համար: Իրանական իշխանությունները, խոսքով համաձայնելով հայերի զանգվածային հայրենադարձությանը, գործնականում բազմաթիվ խոչընդոտներ հարուցեցին դրա զենկ: Երբ հայրենադարձությունը նախապատրաստելու նպատակով Իրան ժամանեցին 2002 Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչները, իրանական իշխանությունները սկզբին անհիմն կերպով ձգձգել հայրենադարձու-

թյան հետ կապված հարցերի լուծումը: 2002 ներկայացուցիչներին չէին թույլատրում մեկնել այն քաղաքներն և շրջանները, ուր հայեր էին ապրում, երկուր ժամանակ ձգձգում էին հայերի իրանական նպատակախոսությունից դուրս գալու մեկնելու գաղտնի և այլն: Անհավան է, որ այդ գործում որոշակի բացասական դեր էին խաղում Քհնճարում ամերիկյան զնայանության աշխատակիցներն և զաշխակները, որոնք ձգտում էին աշխուժեցնել Իրանից հայերի հայրենադարձությունը: Այդ էր պատճառը, որ Իրանից խմբակային հայրենադարձության միջոցով 1962 թվականին հայրենիք եկավ նախատեսված 3000-ի դիմաց ընդամենը 58 մարդ: Չնայած ՄԱԸ-ի իշխանությունները սկզբնապես համաձայնել էին հայերի հայրենադարձությանը, սակայն դրանք նույնպես մի շարք դժվարություններ ստեղծեցին զանգվածային հայրենադարձության գործնական իրականացման ժամանակ (հայերին չէին թույլատրում իրենց հետ տանել ամբողջ ունեցվածքը, ձգձգում էին երանց մեկնման գործերի մեկնակցումը և այլն): Այդ տեսակետից համեմատաբար բարենպաստ եղավ միջնորոշը Կիպրոսում:

Հիմնականում վերը նշված պատճառներով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ պլանավորված 3000-ի փոխարեն խմբակային հայրենադարձության միջոցով 1962 թ. հայրենիք եկավ շուրջ 607 մարդ՝ Իրանից, Կիպրոսից և ՄԱԸ-ից⁴⁵:

Կիպրոսայ հայրենադարձները տեղավորվեցին Լևինակալում և Կիրովականում, իսկ եգիպտահայերը՝ Ալավիերի, Կիրովական, Լևինական և Երևան քաղաքներում⁴⁶:

Ի նշան անկեղծ երախտագրառության, 1962 թ. հոկտեմբերին, ներգաղթին աշակերտ կիպրահայ կամրանի նախագահ Տիգրան Զանիկյանի առաջարկությամբ հայրենադարձողների առևտրի նիկոզիայից հեռագրի օրակարգին ՍՄԸՄ կառավարությանը, ուր սոված էր. «Մենք, նախկինում Կիպրոսում ապրող հայերս, այս հանգրվածքը բողոքներին հայտնում ենք ամենանկեղծ երախտագրառություն և շնորհակալություն սովետական կառավարությանը, մեր մայր հայրենիքին՝ Սովետական Հասարակության, մեր մասին հոգատարության և մեզ մեր հայրենի-

⁴⁰ ՏՊ՝ 2002 ՀՀԸՄ ԳԿԸ, ֆ. 362, ց. 10, ք. 21, ք. 61.
⁴¹ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 62.
⁴² ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 61 և ք. 22, ք. 11:

⁴³ ՏՊ՝ նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, ք. 327, ք. 1—14.
⁴⁴ ՏՊ՝ նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, ք. 21, ք. 62:

քը, որից երկար տարիներ կտրված էինք, վերադառնալու եր-
շանիկ հարազատության ապու համար:

Մենք վտանակեցում ենք սովետական կառավարությանը և
մեր մայր Հայրենիքին, որ վերադառնալով Սովետական Հա-
յաստան, մեր բուրբ ուները կտանք մեր սիրելի Հայրենիքի ա-
ռաջադեմության ու ծաղիկման գործին, հանուն խաղաղության
պայքարի գործին⁴⁷:

1962 թ. զինվածների 13-ին կիրառում ՍՍՀՄ զենայնու-
թյան կցորդ Ա. Պրիկիսնովի և հայերի ներգաղթին աշակերտ
կոմիտեի անդամ Գրիգոր Քերեքյանի միջև կայացած գրույթի
մասնակց վերջին հայտնում է, որ Հայրենիք մեկնած կիրառ-
չայերից անաչցված նամակներում հազորվում է այնտեղ
երանց ցույց տված շեղմ ընդունելության և հոգատարության
մասին⁴⁸:

Սովետական կառավարությունը իսկապես մեծ հոգատա-
րություն էր ցուցաբերում Հայրենազարմենների նկատմամբ,
երանց ապահովելով ձրի, հարմարավետ բնակարաններով, ար-
տանյալ կարգով հատկացնելով կահույք և այլ միջոցներ: Ինչ-
պես երևում է Հայրենազարմության կոմիտեի 1962 թ. հուլ-
վեամբյուրներից, այդ տարվա համար առանձնացված մեկ ըն-
դիւն 83 հազար ութսույց ծախսվել է ընդամենը 296800 ուր-
լի⁴⁹, 1962 թվականին Հայրենազարմության կոմիտեն ընդուն-
ման կայանների հետ միասին ուներ 45 հաստիքային միավոր,
որից Բաթումի կայանում՝ 20, իսկ Ջուլֆայում՝ 19 աշխատա-
կիցներ⁵⁰: Ջուլֆայի կայանը նախատեսված էր Իրանից երկա-
թուղով Հայրենազարմողների ընդունման համար և 1962 թ.
երկրորդ ծառայակից պատրաստ էր: Սակայն այդ տարի Ջուլ-
ֆայով Իրանից ոչ մի Հայրենազարմ չէկով, թեպետ պլանավոր-
ված էր ընդունել 750 ընտանիք կամ 3000 մարդ և այդ նպա-
տակով կազմված էր 214510 ութսու նախահաշիվ⁵¹:

1963 թ. մայիսի 6-ին Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խոր-
հուրդը բնակիցեց նույն թվականին Հայրենազարմների ընդուն-

ման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման հարցը: Սահ-
մանից ընդունելության ընդհանուր պլանը՝ 3500 մարդ, այդ
թվում Իրանից՝ 1000, ԵՍՀՒ-ից՝ 700, Կիրգուսից՝ 600, Հունաս-
տանից՝ 500 և այլ երկրներից՝ 700 մարդ: Որոշվեց Հայրենա-
զարմների տեղավորել լենինականում՝ 750, Կիրովականում՝
700, Հրազդանում՝ 700, Լուսավանում՝ 500, Ալավերդում և Իջև-
վանում՝ 200-ական, Ստեփանավանում՝ 50, Ղափանում՝ 100,
Արցախում՝ 300 մարդ նախատեսվում էր, որ նրան հաջողի
լրացուցիչ Հայրենազարմել ևս 2000 հոգու, երանց տեղավորել
հանրապետության սովխոզներում⁵²:

2002 Մինիստրների խորհուրդը միաժամանակ հանձնա-
րարեց համապատասխան միջնորդություններին ու զերատես-
չություններին՝ Հայրենիք մասնաճյուղներին անմիջապես ապա-
հովել ըստ մասնազիտության աշխատանքով և կազմակերպել
երկեսներին ու երիտասարդներին ուսուցման, ինչպես նաև մեծա-
հասակների անզրադախտության ու կիսազրադախտության վերաց-
ման գործ⁵³:

Նույն թվականի ապրիլի 22-ին 2002 Մինիստրների խոր-
հուրդը կրկին անզրադախտով 1963 թ. Հայրենիք մասնաճյուղ
հայրենազարմների բնակարաններով ապահովելու հարցին: Որոշ-
վեց 1963 թ. բնակֆոնդը բաշխելուս Հայրենազարմների համար
առանձնացնել 41000 քմ բնակատարմություն, որից Երևանում՝
4000, լենինականում՝ 8000, Կիրովականում՝ 6000, Ալավեր-
դում՝ 2000, Ղափանում՝ 1000, Հրազդանում՝ 3000, Իջևանում՝
2000, Լուսավանում՝ 400, զյուլվերներին արտադրության և
մթերումների մինիստրության սովխոզների ավաններում՝ 6600
քառ. մետր⁵⁴, Այդ որոշմամբ միաժամանակ հանձնարարվում
է համապատասխան քաղաքիտների գործկոմներին նախորդ
տարիներին Հայրենիք կամ Հայրենազարմների բնակատար-
մությանը լիովին բավարարելու նպատակով 1963 թվականին
Հայրենազարմության կոմիտեին հատկացնել լրացուցիչ բնակ-
ֆոնդ՝ Երևանում՝ 24,000, լենինականում՝ 1740 և Կիրովակա-
նում՝ 1050 քմ⁵⁵:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 50, թ. 7:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 61, թ. 6-7:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, գ. 21, թ. 28:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 22, թ. 1 և 9:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2 և 11:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, թ. 18-24:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2-5:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

1963 թվականին սփյուռքահայ 16 գաղթօջախներից ընդունվել է 2304 հայրենադարձ (619 ընտանիք)⁵⁶, Գրանից 412 ընտանիք (1702 մարդ) կնգով Իրանից, 45 ընտանիք (152 մարդ)⁵⁷ Կիպրոսից, 24 ընտանիք (44 մարդ)⁵⁸ Հունաստանից և 90 ընտանիք (243 մարդ)⁵⁹ Եգիպտոսից, խմբակային վիզաներով: Մնացածները հայրենիք եկան անհատական վիզաներով: Բարբիայից, Լիբանանից, Ուրուգվայից, Իտալիայից, Նիդեռլանդներից, Միքսիկոյից, Իտալիայից, Իրաքից, Իրանից, Արգենտինայից և Բրազիլիայից⁶⁰:

1963 թ. հոկտեմբերի 11-ին ՀՍՄՀ Միևնաբերների խորհուրդը անդրադարձավ արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունելության, սեղազորման և աշխատանքով ապահովման հարցերին: Միևնաբերների խորհուրդը նշեց, որ հայրենադարձության կոմիտեան և սեղանակ սովետները այդ ուղղությամբ սուղալի աշխատանք են կատարել: Հանրապետության բազարներում և ավաններում, որ նախատեսված է եղել սեղազորել հայրենադարձներին, նախօրոք պարտադրվել են բնակարաններ, միջոցառումներ են ձեռնարկվել աշխատունակներին համապատասխան աշխատանքով ապահովելու ուղղությամբ, գյուղատեղիայի երկիսաներին ու երիտասարդներին նախաընթացիկ զբաղողներում և այլ ուսումնական հաստատություններում բնօրգրկելու համար և այլն:

Դրա նաև մեկուկուսից Միևնաբերների խորհուրդն արձանագրեց, որ այլ գործում սեղ են գտել նաև մի շարք թերութուններ: Երբեմն ժամանակին շահագործման չէին հանձնվում բնակարանները, բավարար ընամությունը պարենային և արդյունաբերական ապրանքներ չէին մատակարարվում հայրենադարձներով բնակեցված ավաններին ու թաղամասերին և այլն⁶¹:

Հայրենադարձների սպասարկումը և կուլուր-կենցաղային պայմանները անբավարար էին հատկապես Հրազդանի նոր թաղամասում: Այնտեղ ժամանակին շահագործման չէր հանձնվել սուր ջրի մատակարարումը, չկար հասարակական բազնիք, Եւրաբակները զրկված էին անհրաժեշտ սանիտարահիգիենիկ հարմարություններից: Նոր շահագործման հանձնված խանութ-

ները լավ չէին սարքավորված, չկար կապի բաժանմունք, անբարեկարգ, ուղղակի բարձրիցի վիճակում էին նաևադարձները, չկաշին կինոթատրոն, ակումբ և այլ կուլուրադական հիմնարկներ: Եւրթ թերութուններ կային հայրենադարձների բժշկական ու պատրիման ընթացակարգում: Բացահայտվեց այս և մի շարք այլ թերութուններ, ՀՍՄՀ Միևնաբերների խորհուրդը կոնկրետ միջոցառումներ մշակեց դրանցից արժատապես բարելավելու ուղղությամբ⁶²:

1964 թվականին սեղի ունենալիք հայրենադարձության նախապատրաստման հարցը բնորոշվեց ՀՍՄՀ Միևնաբերների խորհրդի նույն թվականի մարտի 6-ի նիստում: Այնտեղ սահմանվեց 1964 թ. Իրանից, ՆԱՀ-ից, Կիպրոսից և այլ երկրներից սփյուռքահայերի ընդունելության պլանը՝ 2500 մարդ⁶³: Հայրենադարձության հանձնաժողովին հանձնարարվեց որոշել ժամանակների թիվն ըստ առանձին երկրների: Նախատեսվեց հայրենադարձներին սեղազորել և ներսն, Լեհիստան, Կիբրոսից, Իշլանդիայից, Իսրայելից և Հանրապետության այլ բնակավայրերում: Այդ նպատակով 1964 թ. բնակարանային ֆոնդից հայրենադարձության կոմիտեին հատկացվեց 34200 ըմ բնակատարանություն, որից Իրանում՝ 5000, Լեհիստանում՝ 8700, Կիբրոսիցում, Լուսավանում և Հրազդանում՝ 2000-ական, Սև-Վանում՝ 200 և Հանրապետության սովխոզային ավաններում՝ 15000 ըմ: Միամասնակ հանձնարարվեց հայրենադարձության կոմիտեին՝ համապատասխան քաղաղաների, միևնաբերությունների՝ ու զերտանությունների նաև համասեղ երկամայամակետում որոշել այն ձեռնարկություններն ու կազմակերպությունները, որոնցում պետք է ըստ մասնագիտությունների աշխատանքի սեղազորվեին 1964 թ. ժամանակ հայրենադարձները: Այդ առիթով ստաշարկվեց Ժողովուրդի թեմի արդյունաբերության վարչությանը՝ մինչև մարտի 15-ը Հրազդանում շահագործման հանձնել արհիտոմարի ֆարրիկո, իսկ մինչև օգոստոսի 1-ը՝ Լեհիստանում և Կիբրոսիցում նույնիկ կարման լրացուցիչ արտադրամասեր: Հայրենադարձ կանանց աշխատանքով ապահովելու նպատակով որոշվեց թեմի արդյունաբերության ձեռնարկություն բացել Լուսավանում: Մշակվեցին

⁵⁶ Տճ՝ նույն տեղում, գ. 29, ք. 37:

⁵⁷ Տճ՝ նույն տեղում:

⁵⁸ Տճ՝ նույն տեղում, գ. 7, ք. 28—29:

⁵⁹ Տճ՝ նույն տեղում:

⁶⁰ Տճ՝ նույն տեղում, գ. 7, ք. 7—8:

նակ մի շարք այլ միջոցառումներ՝ Հայրենազարմեների աշխատանքային և կուլտուր-կենցաղային պայմանները բարելավելու համար⁶¹։

Նախադարձաբանական այս աշխատանքները կատարելուց հետո սկսվեց Հայրենազարմեների ընդունումը։ 1964 թ. Հայրենիք կնիքով 281 ընտանիք (1088 մարդ), որից խմբակային գի-զաներով 251 ընտանիք (1005 մարդ), այդ թվում՝ 55 ընտանիք (139 մարդ)՝ ԵՄՀ-ից, 6 ընտանիք (10 մարդ)՝ Կիպրոսից և 187 ընտանիք (836 մարդ)՝ Սփրիայից։ 30 ընտանիք (83 մարդ) Հայրենիք կնիքով անհատական գիզաներով, աշխարհի 11 երկրից⁶²։ 1964 թ. կատարվելիք ներգաղթի գրա նախատեսված էր մասնակ 2 միլիոն 800 հազար ուսույն, փաստացի միայն կազմել է 259283 ուսույն⁶³։

Ինչպես իր զննուցազրում հաղորդում է 1964 թ. ԵՄՀ-ում Հայրենազարմույթյան զծով ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչ Է. Մուսիջանը, գաշնակները և ԱնՉԱ-ն շարունակում էին Հայրենազարմույթյունը նա զրում է, որ ԱնՉԱ-ի բրնց խորհրդային զորմուննությունը նա զրում է, որ ԱնՉԱ-ի նախագահ Զորչ Մարտիկյանը, Պերն Մարյանը և Ավետիս Զարչյանը 1964 թ. մայիսի սկզբին, որպես գաշնակցական կուսակցության ներկայացուցիչներ, մեկնել են Ավստրալիա և Կանադա՝ ԵՄՀ-ից և մերձավորարևելյան մյուս Հայկական գաղ-խավայրերից զեպի այդ երկրները Հայերի ձրի մեկնումը հա-չողացնելու, ինչպես նաև արտագաղթող Հայերի համար այդ երկրներում հոգ ստանալու նպատակով։ Սակայն նրանց այդ մեռակեր մախողվել է։

Գտանելով Ավստրալիայից և Կանադայից ստացված նա-մակներից, այնտեղ մեկնածների մեծամասնությունը զծով էր իր գիճակից, Ավստրալիա և Կանադա զնացողները իրնց հետ շին կարող տանել իրենց ձր նոզներին, քանի որ նշված եր-կրները շին ընդունում նրանց։ Այնտեղ հիմնականում զծով էր աշխատունակ երիտասարդությունը, իսկ զտառմյալ հասակ ունեցող մարդիկ զանազան պարտվակներով մերժվում էին։ Չմայած զրան, Սեդպուտում ԱնՉԱ-ի ներկայացուցիչ, սանրիկ-

յան բանակի բրիգադային զնեռալ Հայկ Շերքեռյանը, որը հա-նախ էր լինում Կահիրեում և զնկուզարում զաշնակների զոր-մուննությունը, գաշնակցական սՀուսարիքի՝ Հեա միասին շա-րունակում էր զտվերակի արևմտյան երկրները և խանդարել Հայ-րենազարմույթյուն⁶⁴։

Է. Մուսիջանը նշում է, որ ինչպես նախորդ տարիներին, այնպես էլ 1964 թ. գաշնակները շարունակում են սՀուսարիքի էնթում և այլ միջոցներով պրոպագանդա մղել Հայրենազար-մույթյան զիմ, իրնց էմիգրանտներին ուղարկում են այն ընտա-նիքները, որոնք մեակերպում են Հայրենիք մեկնելու զիզաներ, որպեսզի սմեն կերպ մախողն նրանց Հայրենազարմույթյունը։ Այս շրջանում կերպական իշխանությունները ընդհանուր առ-մամբ թեպես շին խուլընդուում ԵՄՀ-ից Հայերի մեկնելու՝, բացառությամբ բժշկի, ինճներին, միխանիկի և այլ կարգի այլ մասնագիտությունների տեր սմանց, այնուամենայնիվ փաս-տաթղթերի մեակերպման այնպիսի բարդ կարգ էին սահմանել, որով սնցնելու համար զահանջվում էր ստովակը 4 սմիս։

ՍՍՀՄ զնագանությունը և նրա հյուպատոսական բաժինը մի շարք բայիք մեռարկեցին Հայերի Հայրենիք մեկնելու մեա-կերպման արտադրությունները թեթեանցելու, ինչպես նաև Հայ-րենազարմույթուների կողմից Հայրենիք արտղող թանկարժեք ի-րերի ու այլ զույրի քանակը սովկայցնելու ուղղությամբ։ Պետք է սանել, որ այդ մեռարկումները զրական որոշ արջուրնքնը ունեցան⁶⁵։

Կոմիտեն 1965 թ. տարեկան հաշվետվությունից պարզվում է, որ 1965 թ. հոկտեմբեր-զնկունբեր սմիսներին խմբակային զիզաներով Հայրենազարմվել է 503 ընտանիք (2576 շուն), ո-րից 49 ընտանիք (108 շուն) ԵՄՀ-ից, 463 ընտանիք (2468 շուն)՝ Սփրիայից։ Անհատական զիզաներով կնկել է 35 ընտա-նիք (124 շուն), որից 10 ընտանիք (38 շուն)՝ Իրանից, 1 ըն-տանիք (8 շուն)՝ Իտալիայից, 4 ընտանիք (8 շուն)՝ Բրաբից, 10 ընտանիք (40 շուն)՝ Քուրդիայից, 1 ընտանիք (3 շուն)՝ Արգեն-տինայից, 2 ընտանիք (5 շուն)՝ Ֆրանսիայից, 1 ընտանիք (1 շուն)՝ Բուլղարիայից։ Նրկուր միասին կազմում է 538 ընտա-նիք (2700 շուն), որից 2556 շուն Հայրենիք է կնկել Բաթու-

⁶¹ Տե՛ս նախ սեղում։
⁶² Տե՛ս նախ սեղում, գ. 26, ք. 34։
⁶³ Տե՛ս նախ սեղում, ք. 40։

⁶⁴ Տե՛ս նախ սեղում, ք. 326, ք. 1, գ. 363, ք. 9—10։
⁶⁵ Տե՛ս նախ սեղում, գ. 326, ք. 1—14։

ժող. Այդ ամենի վրա 1965 թ. ծախսվել է 532622 ուտրի, որից 82435 ա. տրվել է որպես միանվագ գրամական նպաստ, իսկ 96970 ուտրի՝ այլ կարգի օգնություն⁶¹:

1965 թ. նախատեսված էր Իրանից, ՍԱՀ-ից և ԵԱՀ-ից Հայրենագարներին 6000 մարդ, այդ թվում Իրանից՝ 4000: Սակայն Իրանական Իշխանությունները չբույլատրեցին այդ և կայն Բ. զանգվածային նայրենագարանություն տեղի ունեցավ միայն Մերիդիայի և Երկաթուղից:

Հնչոհանրագուս պետք է նշել, որ սովետական կառավարությունը շատ մեծ և սխառնմատիկ օգնություն էր ցույց տալիս Հայրենագարներին: Բացի լուրջարանելուց Հայրենագարներին Հասանելիք միանվագ նպաստից, որը տրվում էր Հայրենիք օտք դնելուց անմիջապես հետո, Հայրենագարանության կոմիտեն, անզգական սովետներն ու հիմնարկ-ձեռնարկությունները շարունակում էին սխառնմատիկ նյութական օգնություն ցույց տալ սովետական նոր քաղաքացիներին:

Հայրենագարներին նկատմամբ հողատարության դրուսորման կունքերն օրինակ է 2002 Մինիստրների խորհրդի 1963 թ. փետրվարի 5-ի կարգադրությունը, որով պարտավորեցվում էին 2002 սոցալմիկիտարությունը և Երանի, Լենինականի, Կիրովականի, Հրազդանի քաղաքային ու Իշխանի շրջանային սովետներ՝ գործկումները՝ մինչև փետրվարի 20-ը հաշվի առնել 1962 թվականին Երկաթուղից, Իրանից և Կիբրոսից Հայրենիք կնգում պետական կենսաթոշակի իրավունք ունեցող բոլոր Հայրենագարներին և լուծել նրանց թոշակավորման հարցերը:

Նկատի ունենալով միջազգային իրագործության սրման պատճառով արտասահմանյան մի շարք երկրներում լուրջ դժվարությունների առաջացումը Հայրենագարներին թոշակավորման հետ կապված փաստաթղթերի ստացման ու օրինականացման գործում, 2002 Մինիստրների խորհուրդը Բուլլատրում է Հանրապետության սոցալպի օրղաններին՝ վերահիշյալ երկրներուց 1962 թ. Հայրենիք վերագործում քաղաքացիներից բացառության կարգով ընդունելու ստամի մասին շորինականացված փաստաթղթեր, ինչպես նաև վկայությունների հիման վրա ո-

բոշել պահանջվող աշխատանքային ստամբ և սահմանված կարգով լուծել նրանց կենսաթոշակների հարցը⁶²:

1963—1964 թթ. ընթացքում 2002 Մինիստրների խորհուրդը Հայրենագարանության կոմիտեն և Լենինականի, Կիրովականի, Հրազդանի, Հափանի քաղաքականներին ու Իշխանի շրջանկտին լրացուցիչ հատկացրել է 36500 ուտրի՝ կարիքավոր Հայրենագարներին գրամական օգնություն ցույց տալու համար, միամամանակ նրանց արմատերիցով մահանակներ, անկողնային պարտադաներ և այլ գույք⁶³: Այդ կարգի օգնությունը շարունակվում էր նաև Հետագայում, մինչև որ Հայրենագարներն իրենք կկարողանային սեփական աշխատանքի արդյունքներով գոհացում առլ իրենց բոլոր հոգսերին:

2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայրենագարանության հանձնաժողովը 1965 թ. հուլիսի 21-ի նիստում լսեց Լուսավանքի և Հրազդանի քաղաքականների գործկումների նախազանները՝ հաղորդումները՝ Հայրենագարներին բնակ-կենցաղային վիճակի և աշխատանքով ապահովման մասին: Հանձնարարվեց Հայրենագարանության կոմիտեն՝ մեկ ամիս հետո ստուգել ընդունված որոշման կատարման ընթացքը և վերացնել այդ գործում կնգած թերությունները⁶⁴:

Հայրենագարներին օգնելու ուղղությամբ շատ լուրջ թալլ կատարվեց 2002 Մինիստրների խորհրդի 1965 թ. հուլիսի 7-ի որոշմամբ, որի նպատակն էր լիովին ապահովել 1946—1962 թթ. մամանականիցսում Հայրենիք կնգում զնես բնակարանային կարիք ունեցող բոլոր Հայրենագարներին: Ինչպես արմանկարգված է այդ որոշման մեջ, հանրապետության հիմնարկ-ձեռնարկություններում Հայրենագարներից բնակարանային պահանջով ստացված 2587 դիմումների ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ զրանցից 595 բնասների իրոք հանգիստանում է սուր կարիքավոր, 951 բնասնիք կարիք ունի բնակարանային պայմանների բարելավման՝ հիմնականում բնասների անզամների թվի աճի հետ կապված, իսկ մնացած մասը առայժմ ապրում է բնակարանային շատ թե իշ: տաննի պայմաններում:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 117, ք. 50, ք. 53, ք. 10:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 362, ք. 10, ք. 2, ք. 26—27, 41—42 և ք. 3, ք. 4—5:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 326, ք. 2, ք. 57, ք. 32:

Բնակարանի կարիք ունեցող Հայրենազարմ բնասեր-
ներին ապահովելու նպատակով Մինիստրների խորհուրդը ա-
վելի քան 7000 քմ բնակատարածություն հատկաբերեց Որբազ-
աովանի գործկոմիին: Հանձնարարվեց մինիստրություններին,
գերատեսչություններին ու կազմակերպություններին՝ իրեն
մտա աշխատող Հայրենազարմներին բնակարաններով ապահ-
ովել առաջին հերթին⁷⁰:

Միամասնակ շարունակվում էր Հայրենազարմների նոր
բարավանների ժամանումը, ուստի անհրաժեշտ էր նախորդ առ-
ջերներին ներգրավածներին կենցաղային-բնակարանային պայ-
մանների բարելավմանը զուգընթաց մտածել նաև նոր կեդո-
ների մասին: Ահա թե ինչու, 1966 թ. մարտի 18-ին, 2002 Մի-
նիստրների խորհուրդը որոշում կայացրեց սփյուռքից ժամա-
նող Հայրենազարմների ընդունման և սեղանավորման հետ կապ-
ված հարցերի մասին: Որոշման մեջ նշված է, որ կենիակա-
նի, կիրավականի, Արտյանի քաղաքիկուների և Հոկտեմբերյա-
նի, Քայիի, Էջմիածնի, Վեդու շրջագետների գործկոմները,
ինչպես նաև Հայրենազարմության կոմիտեի զբաղ աշխատանք
են կատարել վերջին տարիներին Հայրենիք ժամանողների ըն-
դունումը նախապատրաստված կատարելու, բնակ-կենցաղային
և աշխատանքային նորմա պահպանելու ապահովելու ուղղու-
թյամբ⁷¹: Մինիստրների խորհուրդը արձանագրեց, որ 1962
թվականից հետո եկած բոլոր Հայրենազարմները ստացել են
նոր բնակարաններ, խիստ կարիքավոր բնասերներին ցույց
է արվել նյութական օգնություն, հատկացվել է տնային կա-
նուց (մասնակայնք, սեղաններ, արձույններ), աշխատունակ-
ները հիմնականում ապահովված են ըստ մասնագիտության
աշխատանքով և այլն: Չեռնարկություններում հետևողական
աշխատանք է արժուում նրանց որակավորումը բարձրացնելու
և վերաորակավորելու ուղղությամբ: Հայրենազարմների զբո-
րոցահասակ բոլոր երեխաները ընդգրկված են հանրակրթական
զրկողներում և այլն:

Մինիստրների խորհուրդը միամասնակ նշեց, որ զեռու
անբավարար են լուծված Հայրենազարմների կենցաղային մի
շարք հարցեր: Բարեկարգված չեն Հայրենազարմներով բնա-

կեցված թաղամասերը, փողոցներն ու բակերը կենիական, կի-
բավական քաղաքներում և Հոկտեմբերյանի, Էջմիածնի, Քայի-
նի, Աշտարակի, Վեդու շրջանների մի շարք սովխոզների ավա-
ններում: Նշված վայրերում Հայրենազարմներին արժամարկված
բնակելի շենքերը երբեմն շահագործման են հանձնվում սակի-
տարատեսիլիկական, էկեկտրամոնումատային և այլ աշխատանք-
ների շատ թերություններով:

2002 Մինիստրների խորհուրդը հանձնարարեց համապա-
տասխան քաղաքիկաների՝ ու շրջագետների գործկոմներին և
շինարարության մինիստրությանը՝ մեկամսյա ժամկետում վե-
րացնել բնակելի շենքերում եղած բոլոր թերազատություննե-
րը, բարեկարգել Հայրենազարմներով բնակեցված թաղամասերն
ու փողոցները, շահագործման հանձնել կոչուտուր-կենցաղային
օրինակները, բարելավել կապի գործը, Հայրենազարմների աշ-
խատանքային ապահովման հարցերը, վարկեր արձանագրել
սովխոզներում սեղանավորված Հայրենազարմներին՝ տնտեսու-
ներ ձևոր բերելու համար և այլն: Իրապ կարիքավոր Հայրենա-
զարմներին նյութական օգնություն ցույց տալու և տնային օր-
տագործման իրերով ապահովելու համար, Մինիստրների խոր-
հուրդի սեղանավորման ֆունկցիոն քաղ թղզվեց 35 հազար ուրլի:
Հանձնարարվեց 2002 զյուզուտնտեսության մինիստրու-
թյանը՝ մինչև 1966 թ. ապրիլի 1-ը գյուղական վայրերում
ապրող Հայրենազարմներին ապահովել տնամերձով, սերմերով
և տեկանյութերով: Լուսավորության մինիստրությունն առա-
ջարկվեց Հայրենազարմների բոլոր երեխաներին զրկողներում
ընդգրկելու համար բացել լրացուցիչ դասարաններ և միջոցներ
ձեռնարկել հասակավոր բնակչության անբարագիտությունը վե-
րացնելու ուղղությամբ: Նրկու տարով Հայրենազարմները ա-
զատվելու էին գիշերոթիկ զրկողներում ընդգրկված երեխաների
համար վարձ վճարելու:

Առևտրի մինիստրությունը և Հայկուտին հանձնարարվեց
բարելավել մասակարարումը և առևտուրը Հայրենազարմների
բնակավայրերում: Առողջապահության մինիստրությանն առա-
ջարկվեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Հայրենազարմների
բուժանոթարկման գործի վրա:

Հայրենազարմների շրջանում աշխատանքները բարելավե-
լու և ավելի օպերատիվ դարձնելու նպատակով Հայրենազար-
մության կոմիտեին հատկացվում է ներգրավածների կենցաղա-

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3, թ. 7—8:
⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, թ. 2—7:

ինն և աշխատանքային տեղակայման հարցերով զբաղվող ազգային տնտեսական հարցերի մարմինը՝ Արտիկայի, Հոկտեմբերյանի, Քալինի, Ղեմբաճիի և Վեղու (այժմ՝ Արարատի) շրջաններում աշխատելու համար⁷¹: Մինչ այդ մի շարք քաղաքացիների գործկամներում կոմիտեն ուներ բաժնեկիցներ:

1965 թ. վերջին ամառվից միտիոնական ինստանցիաների կողմից սահմանված սփյուռքահայերի մասսայական հայրենադարձության մասին 1961 թ. օգոստոսի 12-ի որոշման ժամկետը, ուստի հանրապետության կառավարության խնդրանքով 1966 թ. օգոստոսի 9-ին այդ կազմակերպվածք ընդունվեց նոր որոշում: Այնուհետև ամփոփ էր. «Քուլլատարի 2002 Մինիստրների խորհրդին՝ աշխատանք տանելու: 1966—1970 թվականներին արտասահմանյան երկրներից հայերի ՍՍՀՄ հայրենադարձության ուղղությամբ, Հայրենադարձությունն իրականացնելի միայն ուղղությամբ հայ օտարերկրյա քաղաքացիների անհատական ընտրության հիման վրա, հաշվի առնելով հայրենադարձություն կատարելի երկրների քաղաքական իրադրությունը, ինչպես նաև հանրապետությունում նրանց աշխատանքի տեղավորման և ընկալմանով ապահովման համապատասխան պայմանները⁷²:

Միտմամանակ սահմանվեց, որ 1966—1970 թթ. ընթացքում տարեկան պետք է հայրենադարձնել 1000 մարդ: 2002 Մինիստրների խորհրդին հանձնարարվեց բարելավել հայրենադարձողներին կոտեյնգենտի ընտրությունը, որպես կանոն, Քուլլ շտաբ առանց ձեռնարկների կամ երկիտների ՍՍՀՄ գալու: 2002 Մինիստրների խորհուրդը միտմամանակ պարտավոր էր հայրենադարձողներին համար մամանակին ապահովել բնակարաններ և աշխատատեղեր՝ հաշվի առնելով նրանց մասնագիտությունը: Քուլլատարվում էր 2002 Մինիստրների խորհրդին, ՍՍՀՄ արտգործմինիստրության հետ համաձայնեցրած, 1966—1970 թթ. արտասահմանյան համապատասխան երկրներն ուղղակի ներկայացուցիչներ՝ հայրենադարձությունը կազմակերպելու համար: 1966—1970 թթ. հայրենիք վերադարձողներին վրա տարածվելու էին այն բոլոր արտոնությունները, որոնք

սահմանված էին ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1961 թ. օգոստոսի 12-ի որոշմամբ⁷³:

Անդրապատնայով սփյուռքահայերի հայրենադարձությանը, 244 XXIV համագումարին ամփոփ կենտկոմի հաշվետու զեկուցման մեջ ամփոփ է. «Երազործելով սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը և հանրապետության Մինիստրների խորհուրդը բոլոր միջոցներին ներշնչեցին անուամ, որպեսզի մեր նոր քաղաքացիներին ներշնչեցին հանրապետության քաղաքներում ու շրջաններում, նրանց համար սեղանվելու աշխատանքային, բնակարանային ու կենցաղային նորմալ պայմաններ: Այս խնդրի լուծման ուղղությամբ մեզ մեծ և անգնահատելի օգնություն են ցույց տալիս ՍՄԿԿ կենտկոմը և սովետական կառավարությունը⁷⁴:

1966 թ. մայիսի 30-ին 2002 Մինիստրների խորհուրդը և ՍՍՀՄ-ը համառոտ որոշում ընդունեցին հանրապետությանը 1966 թ. ընկալմանակն ֆոնդից այդ արված ներդրողների համար հայրենադարձության կոմիտեին հատկացնել 36500 թմ ընկալարժեքով, որից նրանում՝ 1000, կենտրոնականում՝ 6000, կիրովականում՝ 3800, Լուսավանում՝ 2500, Արտիկայում՝ 3500, Հրազդանում՝ 500, Սպիտակում՝ 200, Հոկտեմբերյանում՝ 600 և սովիտացներում՝ 15000 թմ⁷⁵:

Սակայն մի շարք երկրներում, որոնցից նախատեսված էր կատարել հայերի զանգվածային հայրենադարձություն, անպատեհներին աննպաստ պայմաններ տալուցանու Այլը էր պատճառը, որ 1966 թ. զանգվածային հայրենադարձություն իրականացվեց միայն Սփրիայից, ուր մեկնել էր 2002 Մինիստրների խորհրդի հայրենադարձության զեմով ներկայացուցիչ⁷⁶:

1966 թ. սփյուռքից հայրենիք ներգաղթեց ընդամենը 223 ընտանիք (1423 մարդ), որից խմբակային վիզայով ՍՍՀՄ-ից (Սփրիա)՝ 191 ընտանիք (1311 մարդ) և անհատական վիզաներով այլ երկրներից 32 ընտանիք (112 մարդ), այդ թվում՝ կ-

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷² 246 կենտկոմի հաշվետու զեկուցումը 244 XXIV համագումարին, ներկայացնելով, էջ 71:

⁷³ Տե՛ս 2002 ՀՀԿ ԳԿԻ, ֆ. 362, ց. 10, գ. 3, ք. 13—16:

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 259:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 214, ք. 1—2:

բանների՝ 2 ընտանիք (7 մարդ), Իրանի՝ 16 ընտանիք (61 մարդ), Քուրդիայի՝ 6 ընտանիք (23 մարդ), Իրաքի՝ 3 ընտանիք (8 մարդ), ԵՄՀ-ից՝ 1 ընտանիք (3 մարդ), Քուվեյթից՝ 1 ընտանիք (3 մարդ), Ուրուգվայի՝ 1 ընտանիք (1 մարդ), Ֆրանսիայից՝ 1 ընտանիք (1 մարդ), Լատվիայից՝ 1 ընտանիք (6 մարդ)։ 1966 թ. Հայրենագարների ընդունելության վրա ծախսվեց 265055 ուրլի⁵⁰։

1967 թ., կազմված մի շարք հանգամանքների հետ, մասնագործուհի արտադրանքները դեմ Իտալիայի արևմտյան հետևանքով, սփյուռքահայերի խմբակային Հայրենագարություն տեղի չունեցավ։ Միայն անհատական վիզաներով 8 երկրներից Հայրենիք կնվզ 148 ընտանիք (734 մարդ), այդ թվում՝ 128 ընտանիք (679 մարդ) Իրանից, 5 ընտանիք (27 մարդ) Կրանանից, 2 ընտանիք (4 մարդ) Իրաքից, 4 ընտանիք (10 մարդ) Քուրդիայից, 2 ընտանիք (4 մարդ) ԱՄՆ-ից, 1 ընտանիք (3 մարդ) Արգենտինայից, 2 ընտանիք (2 մարդ) Անգլիայից, 1 ընտանիք (1 մարդ) Ֆրանսիայից։ Նրանց ընդունման համար կատարված ծախսը կազմել է 71333 ուրլի⁵¹։

Հայրենագարության հանձնաժողովը 1967 թ. սեպտեմբերի 9-ի նիստում, որին մասնակցում էին նաև Անիմականի, Կիրովականի, Լրագլայի, Չարենցավանի և Արսիյանի քաղաքականների գործկոմիների նախագահները, ինչպես և մի շարք միջադատությունների ներկայացուցիչներ ու սովխոզների ղեկավարներ, ընտարկեց Հայրենագարության կոմիտեի նախագահ Ս. Գապարյանի ղեկավարած «1967 թ. Հայրենագարների ընդունման և տեղավորման ընթացքի մասին» նշվեց, որ ընայով 1967 թ. համեմատաբար ավելի փոքր է Հայրենագարների թիվը, քան անցյալ տարիներին, այնուամենայնիվ Հայրենագարությունների կոմիտեն և Բվարկիված քաղաքականների գործկոմիները թույլացրել են աշխատանքը Հայրենագարների շրջանում, ինչպես ընդունման, այնպես էլ տեղավորման գործում։

Հանձնաժողովը հանձնարարեց վերջ նշված քաղաքականների գործկոմիների նախագահներին և սովխոզների ղեկավարներին՝ ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Հայրենագարների ընդունման, տեղավորման, աշխատանքով ապահովման հարցն-

եր վրա և կարճ ժամանակամիջոցում վերացնել կզամ թերությունները։ Առաջարկվեց հետևողական աշխատանք կատարել նաև նրանց երեխաների մանկապարտեզներում և դպրոցներում ընդգրկելու ուղղությամբ⁵²։

Որ ավարտվեց սփյուռքահայերի զանգվածային Հայրենագարության ներքին, երրորդ փուլի առաջին վեցամյալը, 1968 թ. հունվարին ՀՍՄՀ Միևիտարների խորհրդին առընթեր արասանմանից վերացարձակ Հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեն ամփոփեց 1962—1967 թթ. ընթացքում կատարված Հայրենագարության արդյունքները, անկող մի շարք ընդհանրացումներ ու եզրակացություններ։ Կոմիտեն մի շարք գործնական առաջարկներ ներկայացրեց Հայրենագարների ընդունելությունն և տեղավորումը առաջիկայում քարելվելու ուղղությամբ⁵³։

Այդ մասին կոմիտեի ղեկավարում նշվում էր, որ 1962—1967 թթ. ընթացքում սփյուռքահայ տարրեր զարթոթաններից Հայրենիք է վերացարձակ ավելի քան 9 հազար մարդ, այդ թվում Միրիայից՝ 4673, Իրանից՝ 2699, ԵՄՀ-ից՝ 708, Կիպրոսից՝ 500, այլ երկրներից՝ 426 մարդ⁵⁴։ Հայրենագարների հիմնական զանգվածը տեղավորվել էր Հանրապետության հետևյալ քաղաքներում և շրջաններում. Սերանում՝ 544 մարդ, Անիմականում՝ 1910, Կիրովականում՝ 1640, Չարենցավանում՝ 1004, Արսիյանում՝ 820, Լրագլայանում՝ 495, Իշանում՝ 70, Զափանում՝ 39, այլ քաղաքներում՝ 162, էլեմիանի շրջանի սովխոզներում՝ 571, Լոկաներիայանի՝ 564, Վեդու՝ 425, Քալինի՝ 408, Աշտարակի՝ 354 մարդ⁵⁵։

Ուշագրություն էր դրվում այն պարագան, որ զևալով նվազում էր ոչ միայն Հայրենագարվողների թիվը, այլև այն երկրների թիվը, որանցից կատարվում էր ներգաղթ⁵⁶։ Այդ հանգամանքը բացատրվում էր նրանով, որ մի շարք երկրների կառավարություններ (Կրանան, Իրաք, Քուրդիա, մասնակիորեն նաև Միքիա և Եգիպտոս) Հայերի Հայրենագարությունը

⁵⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 326, է. 2, գ. 116, է. 47—50։

⁵¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 5, է. 4—23։

⁵² ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 5։

⁵³ ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 5—6։

⁵⁴ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 121, է. 1—5։

⁵⁵ ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 302, գ. 10, գ. 29, է. 22—23։

⁵⁶ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 31, է. 12։

վերաբերվում էին կամ խիստ աշխատասերներն էին կամ էլ բնավ թույլ էին տալիս այն: Մյուս կողմից նկատվում էր, որ այդ երկրներում մեր զինվածազորական ներկայացուցիչները սփյուռահայերի Հայրենազարմոթյան հետ կապված հարցերը լուծման գործում ու միշտ էին ցուցաբերում անհրաժեշտ հետևողականություն և համառություն: Ակնհայտ էր նաև Հայրենազարմոթյան նկատմամբ հայկական մի շարք գաղթաբախներում առաջադիմական, զեմոնրատական կազմակերպությունների գործունեության որոշ թուլացում: Վերջապես մեր հանրապետության մի շարք գերատեսչություններ և կազմակերպություններ, որոնք իրենց գործունեությամբ կապված էին սփյուռքի հետ, նույնպես բավարար սկզբով աշխատանք չէին ծավալում Հայրենազարմոթյանը նպաստելու ուղղությամբ: Որոշ իմաստով նաև հենց այս հանգամանքներով պետք է բացատրել այն անցանկալի իրողությունը, որ Մերևույթը ու Միջին արևելքի մի շարք երկրներից հայերի մի մասը Յովետական Հայաստան գալու փոխարեն արագազգիվում էր դեպի Ավստրալիա, Կանադա, ԱՄՆ, Լատինական Ամերիկայի երկրներ և այլուր:

Հայրենազարմոթյան ընթացքի վրա համառ բացատրար էին ազդում նաև որոշ երկրներում անհաստեկան մեկնումների ձևակերպումների հետ կապված զմայրությունները: Մի շարք երկրներից անհաստեկան կարգով ՍՍՄՄ մեկնելու համար յուրաքանչյուր ընտանիքի ձևակերպումը ձեռնարկում էր մի քանի ամիս: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ որոշ երկրներից զանգվածային Հայրենազարմոթյունը ստորեր պատճառներով առայժմ անհնար էր գտնելու, կոմիտեի կարծիքով անհրաժեշտ էր ավելի լայնորեն օգտագործել անհաստեկան մեկնող ներգաղթը, գտնելով այն գյուրացնելու կոնկրետ ուղիներ: Այդ իմաստով կոմիտեն նպատակահարմար էր համարում նաև ՍՍՄՄ Միևիտորների խորհրդի Հայրենազարմոթյան զեմոնրատական կազմակերպիչների անպայման գործադրելու Իրան, Իրաք, Իրանահ, Սիրիա, ԵՊՀ և այլ երկրներ՝ տեղում հարցերը հանդամանորեն ուսումնասիրելու և ներգաղթի գործը ավելի ակտիվացնելու նպատակով:

Հայրենազարմոթյան Լեհաստանի փուլում ներգաղթողները տեղավորվում էին ամբողջ հանրապետությունում: 1952 թվականից սկսած՝ Հայրենազարմոթները հիմնականում տեղավորվում էին Լենինականում, Կիրովականում, Հրազդանում, Զարնոցավա-

նում, Արսլանում և Էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի, Աշտարակի, Թայիի և Արարատի շրջանների սովետիզմում: Ժամանակով բնակության վայրը, Հայրենազարմոթները ապահովվում էին սահմանված ախտով բնակատարածությամբ և 2—3 օրվա ընթացքում՝ նաև աշխատանքով: Այսպես, Էջմիածնի, Էրբեմնի, շինարարության ժամկետների խախտման հետևանքով, բնակարանային հարցում ծագում էին որոշ զգվարություններ: Երեսուրտի և Երևանի կարիքը շինարարական աշխատանքների որակը: Այդ կարգի թեթևությունները առաջ էին բերում Հայրենազարմոթների արգարացի զգոհությունները: Աշխատանքի տեղավորման գործում որոշ զգվարություններ էին առաջանում հասկալիս զերմակերպիչ, ավտոմատորգներին և մի քանի այլ մասնագիտությունների տեղ անձեռն տեղավորելիս, ինչպես նաև թուշակավորման ու նպաստավորման ժամանակ՝ անհրաժեշտ փաստաթղթերի բացակայության պատճառով:

Հայկական ՍՍՀ Միևիտորների խորհրդի սահմանած կարգի համաձայն յուրաքանչյուր Հայրենազարմոթ տրվում էր միանվագ նպաստ՝ 30 օտար շաբաթ: 1962—1967 թթ. կհամ Հայրենազարմոթներին տրվել էր 270150 օտարի ընդհանուր զուտարժ միանվագ նպաստ: Բացի այդ, խիստ կարճ տարիներին, որպես անվերացարժ օգնություն, տրվել էր 201450 օտարի⁸⁶, Հայրենազարմոթները երկու տարով ապաստվում էին եկամտահարկից և տեղավորության հարկից: Չնայած որ զա նույնպես կարևոր օժանդակություն էր կրողը համար, սխուստնեայիով, անհրաժեշտություն էր զգացվում Հայրենազարմոթի համար սահմանել նոր պարտունություններ: Դա վերաբերում էր հատկապես այն բազմազանում՝ 7—10 հոգանոց ընտանիքներին, որոնցում աշխատում էր միայն ընտանիքի զյուրը: Որպես կանոն, խիստ կարիքավոր էին հատկապես Իրանից և Սիրիայից ներգաղթած շատ ընտանիքներ: Երանց կեանքի վաթից, հատկապես սկզբնական շրջանում, նրք պահանջում էր ուժանց վերաբարակավորում կամ նոր մասնագիտության ձեռք բերում: Համեմատարար մեծ չէր և, բնականորեն, չէր բավարարում: Հատկապես այդ պատճառով էրբեմն Հայրենազարմոթները հրաժարվում էին իրենց կրթականների ուղարկել մանկական հիմնարկներ կամ դիշեր-օթիկ զյուրոցներ: Որոշակի զմայրություններ էին առայժմում

⁸⁶ Տե՛ս նաև տեղում, Գ. 262, ք. 10, գ. 3, Բ. 4—22:

նաև կոմունայ ծախսերի վճարման գործում և մի շարք այլ հարցերում:

Գնար է նշել, որ արտասահմանից կկամ այն ընտանիքներին համար, որոնք տեղափոխվում էին հանրապետության սովխոզներում, ծագում էին աշխատանքի և կյանքի յուրահասուցի, սեփական պայմաններ: Այնտեղ կարևոր նշանակություն էր ձևար բերում գյուղացիների համար տնամերձ հողամասերի ստացման ու սպասարկման, սեփական տնտեսությունների ստեղծման խնդիր: Սակայն այդ կարևոր հարցը շատ սովխոզներում անբավարար կամ էլ զանգուղ էր լուծվում: Բանը նրանում էր, որ սովխոզների ավաններում, որպես կանոն, նույնպես բազմաճանր աներ էին կառուցվում և նրանցում, հատկապես վերին հարկերում տեղափոխված տնտեսությունները, դրանից առաջացող անհարմարությունները հետևանքով, գրգռվում էին հողամասի նաև կապվելու, անասունների և անաչխի թելուներ պահելու նեարավորությունից: Երբեմն նրանց հողամասեր էին հատկացվում տեղի մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, որը նույնպես որոշակի անհարմարություններ էր ստաց բերում: Այդ էր պատճառը, որ մի շարք սովխոզներում հայրենագարներից ոմանք խուսափում էին տնամերձ հողամասեր ստանալուց (օրինակ, էշմիածին շրջանի Ալյոք լճի (այժմ՝ Ակնա լճի) և Աշտարակի շրջանի № 37 սովխոզներում): Կարևոր հանգամանք էր նաև սովխոզային ավաններում տեղափոխված հայրենագարների մասակարարումը պարենային և արդյունաբերական առաջին անհրաժեշտություն սպրանքներով, մինչդեռ այդ գործում ևս նկատվում էին էական թերություններ:

Հայրենագարների հիմնական զանգվածը տեղափոխվում էր կիրովոպոլսում, Անիենպոլսում, Հրազդանում, Չարենցավանում և Արթովանում: Գա պայմանավորված էր նրանով, որ այդ քաղաքները, լինելով արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ, նեարավորություն էին բնկնում հաջողությամբ լուծել հայրենագարներին աշխատանքով ապահովելու խնդիրը: Սակայն համեմատաբար շուտ և ցածրագրի երկրներից (Իրան, Աֆրիս, Եգիպտոս, Կիպրոս և այլն) եկող Հայրենագարների համար, կիմիայական պայմանների տեսակետից, այդ քաղաքներից մի քանիսն ունեին որոշակի անհարմարություններ: Հատկապես այդ պատճառաբանությամբ Հայրենագարության կոմիտեն շատ դիմումներ էր ստանում ներդաղամներից՝ իրենց այլ, ավելի

առաջ կամ ցածրագրի շրջաններ փոխադրելու խնդրանքով: Եստեղը վկայակոչում էին զանազան հիվանդություններ, ներկայացնում բժշկական փաստաթղթեր՝ աշխատելով հիմնավորված լինել դիմումները: Հայրենագարների սկզբնապես նշանակված մեկ քնակավայրից մյուսը փոխադրելու հարցերը ծագում էին նաև այլ պատճառներով՝ բարեկամական կապերի, երբեմն նաև արտադրության մեջ մասնագետներին առավել նպաստահարմար օգտագործելու նկատառումներով և այլն:

1962—1967 թվականների ընթացքում կոմիտեն հարկազրքված է եղել կատարել 295 բնասանքի (1170 մարդ) տեղափոխություն, որը, անկասկած, լրացուցիչ հոսքեր է պատճառել նրան: Նշանակված բնակավայրերից այլ տեղ փոխադրվելու մասնությունն առաջացման գործում որոշակի նշանակություն ուներ նաև այն իրողությունը, որ հայրենագարներն մի մասը, եկած լինելով խոշոր քաղաքներից, ինչպես ասենք՝ Փենրանից կամ Կաշիերից, և արդեն վարձված լինելով մեծ կենտրոններին հասուն կյանքին, ձգտում էր տեղափոխվել հեռուներ: Հաճանալի է, որ կոմիտեն չէր կարող բավարարել այդ կարգի բոլոր խնդրանքները, ինչը և առաջ էր բերում որոշակի զրգահարություններ: Նման փաստերից խուսափելու նպատակով կոմիտեն առաջադրում էր վերադառնալ օրհաններին՝ առաջիկայում պայմաններ ստեղծել ավելի մեծ թվով հայրենագարներին էջմիածնում և Արարատյան գյուղի ուրիշ վայրերում, ինչպես նաև մայրաքաղաքին մոտիկ Արթովանում տեղափոխելու համար⁶⁰:

Նշված ժամանակաշրջանում կոմիտեի կողմից մեծ աշխատանք էր կատարվել նաև մինչև 1962 թվականը ներդաղված և Երևանում տեղափոխված հայրենագար բնասանքների բնակարանային պայմանների բարելավման ուղղությամբ: Կոմիտեի կողմից ուսումնասիրվել էր շուրջ 2800 հայրենագար բնասանքների բնակարանային վիճակը և դրանցից 777-ի գործեր ենթակայացվել էին Երթազավանի գործված՝ նրանց բնակարաններով արտահերթ ապահովելու համար: Մինչև 1962 թվականը կկամ հայրենագար բնասանքների բավարարման համար 1965—1967 թթ. ընթացքում 2002 Մինիստրների խորհրդի կողմից Երթազավանին տրամադրվել էր 28 հազար քմ բնակելի առարձառություն: 2002 Մինիստրների խորհրդի 1964 թ. մարտին

⁶⁰ Տե՛ս նաև տեղում, Բ. 1—2:

ընդունած որոշման համաձայն Հանրապետության այլ բազարներում և ավտոներում բնակիչոց հայրենագարձներին թույլտարբում էր ցանկության ղեկարում բնակիչուպարտովի անզամ գտնուպ նրանում:

Կուսակցական, սովետական և հասարակական կազմակերպությունների կողմից շատ բան էր արվում Հանրապետության նոր բազարացիների հասարակական-բազարական ակտիվ գործունեության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ: Հայրենագարձներից ոմանք ընարվել էին ՍՍՀՄ և ՀՍՍՀ զեբազում սովետների, շատերը՝ տեղական սովետների ղեկուսատաներ, դարձել արտադրության սառաբարներ, գիտականներ, մանկագարձներ, արվեստագետներ, մշակույթի տարրեր բնագաբանների ճանաչված ղեկեր:

Ինչ խոսք, որ կապիտալիստական տարրեր երկրներից միևկամից սոցիալիստական հասարակարգ կեամ նոր բազարացիների շրջանում պահանջվում էր ծագաբել բազմակողմանի աշխատանք, ցույց տալ ամեն տեսակ Նոգատարություն ու աշակերություն, որդեսպի նրանք կարողանային որքան ճանարգոր է արագ Նաղթանարել այն ղեկարությունները, որանք անխոստափելիորեն առաջանում են ընդհանրապես մի երկրից մեկ ուրիշը մշտական բնակության քաղաքաբեկելու: Նաև զրանով էր բացատրվում այն փաստը, որ միայն 1966—1967 թթ. ընթացքում Հայրենագարձության կոմիտեն ներգաղթածներից ստացել էր տարբեր խնդրանքներով մոտ 3 հազար ղեմում⁵⁷:

Հայրենագարձության կոմիտեն բամիններ ուներ նրանևն բազարային ու շրջանային սովետներում, կենտրոնանում և կիրաբովանում, ավագ տեսուներ Նոկտեմբերյան-Քալինում, էչմրածին-Աշտարակում, Չարենցաբանում, Հրազդանում, Արոբան-Վեդիում և Ալավերդում, որանց միջոցով տեղնում իրականացնում էր աշխատանքը Հայրենագարձների շրջանում: Նրանց միջոցով և տեղական կուսակցական ու սովետական օրգանների օգնությամբ կոմիտեն օպերատիվ կերպով լուծում էր հայրենագարձների կենդանային, կուլտ-մասսայական, թոշակաբարման, երեխաներին մանկական ու զորքայական հիմնարկներում տեղաբերելու, Նոգամաներ հասակացնելու, նյութական օգնություն կազմակերպելու և բազմապիսի այլ Նարչեր:

Կոմիտեի և տեղական կուսակցական ու սովետական օրգանների աշխատանքը հայրենագարձների ճան ընր ավարտում նրանց հանրապետությունում ընդունելով, նրանքան ու աշխատանք հասակացնելով: Նրանց ճեա իսկական աշխատանքը փաստորեն սկսվում էր այց ամենից ճեաու: Գրանից ճեաու էր, որ կոմիտեն և մշտ կազմակերպությունները հայրենագարձների շրջանում տանում էին բազարատարակական և կուլտ-մասսայական աշխատանքներ, կազմակերպում էին գրողների, կոմպոզիտորների, նկարիչների, գիտնականների ու արտադրության սառաբարների ճեա հանդիպումներ և այլ միջոցաումներ: Հասարակական-բազարական և գիտահանրամատչելի թեմաներով Հայրենագարձների համար կազմակերպվում էին ղեկուցումներ, զրույցներ, զասախոսություններ, էրսուլտիսաներ՝ ղեկի հանրապետության տեսարման գայրերը, արշուխարեական ձեանարկությունները և այլուր:

Օրինակ, տեղական կուսակցական և սովետական օրգանների ճեա համատեղ կոմիտեն հայրենագարձների ճեա հանդիպման երեկոներ է կազմակերպել կիրաբովանում, Նոկտեմբերյանի, Քալինի և Վեդու շրջաններում, որանց մասնակցել են նաև ղեկուսականներ, գրողներ, արվեստագետներ: Այլ հաբարներում խրախուսվել են իրենց լավ աշխատանքով աշխ բնկած հայրենագարձները: Վերոհիշյալ շրջաններում և կիրաբովան բազարում նշվել է 235 հայրենագարձների հայրենակներ աշխատանքը, որի համար նրանք արմատացել են տեղական սովետների պատվոգրերի, ստացել զրամական պարչներ, թանկաբար ներերի, սառաղարաններ կամ Մուսկվա մեկկելու անվնար ուղեգրեր⁵⁸:

Հանրապետության նոր բազարացիներին նորաշրական վրաստանի և Արրերեանի տեսեսություն ու մշակույթի ճեա ձեա նոթանցելու նպատակով հայրենագարձության կոմիտեն 1965 թ. Նոկտեմբերին կազմակերպել նրանևն-Քրիլյանի-Ռուսթափ-Մուկուսի-Նրևան և Նրևան-Քարու-Մուսգաբի-Նրևան ուղեթերով գրարեկամության մուրիստական ղեաացներ⁵⁹:

Պետք է նշել, որ հայրենագարձների շրջանում բազարական, զասախարակական և կուլտ-մասսայական աշխատանք-

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 6, թ. 67 և գ. 10, թ. 1—2:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Ֆ. 276, ց. 2, գ. 121, թ. 40:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 24, թ. 1—2:

ները արժուժում էին կայանքի, ասորյա զործնական խնդիրներին չես սերտորեն շաղկապված, նրանց կողմից բարձրացված է լուծում պահանջող հարցերի չես առնչված: Օրինակ, 1967 թ. Չարենցավանում և Իջևանում հայրենասիրաների չես անցկացված զբոյցներից չեսու, կոմիտեի ներկայացուցիչները, չրբբ-սովետների զործկոմների և կուսըրչկոմների զնկավարների չեսու միտանի կազմակերպել են հայրենասիրաների կուրկախով ընդու-նելուժյուն: Այստեղ, լսելով հայրենասիրաներին հուզող հարցերի մասին, համապատասխան հիմնարկ-ձևանարկուժյունների միջոցով, չենց տեղում ընթացք են ստացել քնակարանով ապա-նովման, աշխատանքի տեղավորման, աշխատավարձի կարգա-վորման, թոշակավորման և այլ հարցեր⁵¹:

2002 Միխտարների խորհրդի հանձնարարուժյամբ հայրե-նասիրանուժյան կոմիտեն և դուրստանտեսուժյան միխտարու-ժյունը 1968 թ. զարնանք ուսումնասիրելից թալիին չրջանի Ա-րազանի, Արտևանի ու Քարակերտի և Հոկտեմբերյանի չրջանի Մալիսյան ու Մյանսիկյանի անվան սովխոզներում 1965—1966 թթ. քնակուժյուն հաստատած հայրենասիրաների նյուժական-կենցաղալին պայմանները: Այդ ուսումնասիրուժյունների ար-դյունները ամփոփվեցին 2002 Միխտարների խորհրդին ներ-կայացված զնկուցարում, որտեղ նշվում էր, որ հայրենասիրան քնտանիքների որոշ մասը գտնվում է նյուժական ոչ բարձր վիճակում: Դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ այդ քնտանիքները բազմանգամ էին, մեծ մասամբ անշափա-տա ներխանք ունեցող, իսկ աշխատանքակեր մեկ-երկու հո-դի, որտեղ եկամուտները չէին կարող լիովին բավարարել նրանց կարիքները: Այդպիսի քնտանիքների թիվը նշված սովխոզնե-րում 23 էր, որտեղ ցույց էր արվել նյուժական-դրամական օգ-նուժյուն: Թեպետ քուրորեն հասկացվել էին տեսները հոգանա-սեր, սակայն շատերը չէին մշակում, պատճառարանելով, թե դրանք հեռու են քնակավարներից, իրենց ապում են բազմա-հարկ շենքերում, ուստի համար չեն իրենց համար և այլ: Այդ քնտանիքները լուծելին նաև անասուններ: Ուսումնասիրուժյան ընթացքում խիստ կարիբազորներին ցույց արվեց 1200 ուրու-լի դրամական օգնուժյուն: Արտևանում 20 քնտանիքների հաս-կացվեցին երկհարկանի աներ՝ կից հոգանասերով: Քարակեր-

տի սովխոզում 24 հայրենասիրան քնտանիքների համար հան-նարարվեց կառուցել նուրնպես երկհարկանի առանձնատներ, կից հոգանասերով: Հարյի անվեցին նաև անասուն պահելու հանկուժյուն հայտնած տեսուժյունները՝ նրանց անասուններ հակացանկու համար⁵²:

Հայրենասիրանուժյան հանձնառուժը 1968 թ. մայիսի 13-ի իր նիստում լսեց հայրենասիրանուժյան կոմիտեի նախագահի հաղորդումը այդ միջոցառումների կատարման ընթացքի մասին և հավանուժյուն տվեց դրանց⁵³:

2002 Միխտարների խորհուրդը 1968 թ. հունիսի 5-ին հաս-տուկ կարգադրուժյուն արեց 1964—1966 թթ. հայրենիք վերա-գրամած և էրմիտանի, Հոկտեմբերյանի, Քալիինի, Աշտարակի չրջանների սովխոզներում քնակվող հայրենասիրաներին լրա-ցուցիչ օգնուժյուն ցույց առլու մասին: Այդ կարգադրուժյամբ հանձնարարվեց 2002 դուրստանտեսուժյան և դուրսական շի-նարարուժյան միխտարուժյուններին՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձևուժանել 1968 թ. շահագործման հանձնվելիք երկհարկանի աների մամանակին կառուցման համար և դրանք հատակացել 1964—1966 թթ. հայրենիք մամանած հայրենասիրաներին: Ա-ռաշարկվեց նաև արագացնել ջրմուղի երկու գծերի շահագործ-ման հանձնուժը Հոկտեմբերյանի և Քալիին չրջաններում՝ հայ-րենասիրաների անաները ջրով ապահովելու համար: Քույ-լարարվեց հայրենասիրանուժյան կոմիտեին՝ 1968 թ. Քալիինի, էրմիտանի, Հոկտեմբերյանի, Աքարատի և Աշտարակի չրջործ-կոմներին հատակացնել 45 նպար ուրլի՝ կարիբազոր հայրենա-ցարած տեսուժյուններին օգնելու անասուններ ձևոր քնելու համար: Առաշարկվեց իրականացնել մի շարք ուրիշ միջոցա-ռումներ՝ հայրենասիրաներին թոշակավորելու, վատելիքով ա-պահովելու և այլ կարգի օգնուժյուն կազմակերպելու ուղու-ժյամբ⁵⁴:

1968 թ. զնկուժներին 12-ին 244 466 սկումը և 2002 Մի-խտարների խորհուրդը համատեղ քնդարանկ որոշում կայաց-րին հայրենասիրաների ընդունումն ու անկավորումը բարելու-

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 262, ց. 10, գ. 8, ք. 9—11:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 266, ց. 7, գ. 171, ք. 12—18:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 262, ց. 10, գ. 10, ք. 1—3:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

վելու և նրանց շրջանում ավելի նպատակաույաց աշխատանքներ տանելու գնդաբերյալ⁵⁴:

1969 թ. գարնանը ՀԱՄԷ Մինիստրների խորհրդի կողմից ասանձակցված Հատուկ բրիգադները ուսումնասիրեցին Հայրենագարձների ընդունման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման վիճակը Հանրապետությունում: Այդ բրիգադները մեծ աշխատանք կատարեցին ոչ միայն տեղերում իրական պատկեր պարզելու իմաստով, այլև գործնական օգնություն ցույց տվեցին գյուղից ունեցող Թերոթյունների վերացման ուղղությամբ: Հայրենագարձության հանձնաժողովը 1969 թ. մայիսի 14-ի նիստում, շնագրողված կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, քննարկեց այդ բրիգադների կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները և հանձնարարեց Համապատասխան գործկոմիների նախադասնորին ու սովորողների շրջագործներին⁵⁵ կարճ ժամկետում ավարտել Հայրենագարձների համար կառուցվող շենքերի շինարարությունը և լուծել նրանց աշխատանքի տեղավորման հարցերը⁵⁶: ՀԱՄԷ Մինիստրների խորհրդի նախագահությունը Համապետության ավելի Հայրենագարձներին նյութական օգնություն կազմակերպելու և նրանց կուլտուր-կենցաղային ապաստարաններ քարելավելու գնդաբերյալ հանձնաժողովի մշակած ծրագրին և միջոցներ հատկացրեց զբա իրանակացման համար⁵⁷:

Ինչպես վկայում են Հայրենագարձության կոմիտեի Լենինականի, Կիրովականի և Հոփաներիյանի լիազորների 1969 թ. կազմած զեկուլցագրերը՝ Հայրենագարձների շրջանում տարվող աշխատանքների մասին, տեղեկում սովետական և տնտեսական կազմակերպությունները (բացառելի մի շարք արտոնություններ էին սահմանել սովետական նոր քաղաքացիների համար⁵⁸): Այսպես, Կիրովականի քաղաքկոմի գործկոմի որոշմամբ 1968—69 թթ. Հայրենիք ժամանածները ապագովել էին կոմունալ բոլոր վարձերից՝ բնակարանի, շրի, գազի, շոտուցման և այլն: Որոշ հիմնարկ-ձեռնարկություններ իրենց մաս աշխատող Հայրենագարձներին հատկացրել էին կահույք և այլ իրեր⁵⁹:

1964—1969 թթ. ընթացքում Հոփաներիյանի շրջանի յոթ սովետիկներում բնակություն հաստատած 150 Հայրենագարձ ընտանիքների (862 մարդ) համար ձեռնարկությունների ազմիխտրացիայի օգնությամբ քնվել էին մասը և խոշոր եղջերավոր անասուններ⁶⁰:

1968 թ. մայիսին Հայրենագարձության կոմիտեի հանձնաժողովի կողմից ստուգվեցին նաև Լենինականում բնակվող Հայրենագարձների բնակ-կենցաղային և աշխատանքային պայմանները: Ստուգող հանձնաժողովը պարզեց, որ Հայրենագարձների բնակարանային հարցերը համեմատաբար լավ էին լուծված, սակայն աշխատանքով ապահովելու գործում, մասնավորապես վարորդների աշխատանքի տեղավորման գործում, կան որոշ զգվարություններ:

Գնվ Լենինականի քաղկոմը 1966—1968 թթ. ընթացքում երկու անգամ անգորգարձել էր Հայրենագարձների հարցին. կազմել էր Հատուկ հանձնաժողով՝ նրանց շրջանում տարվող աշխատանքները զիստավորելու համար: Սակայն այդ հանձնաժողովը միայն մեկ նիստ էր ունեցել և փաստորեն ոչ մի ծրագրված աշխատանք չէր կատարել: Լենինականի քաղաքկոմի գործկոմը երեք անգամ քննել էր Հայրենագարձների ընդունման և տեղավորման հարցերը, բացահայտել այդ գործում եղած Թերությունները և համապատասխան կազմակերպություններին ավելի կոնկրետ հանձնարարություններ ու առաջադրանքներ:

Ստուգող հանձնաժողովը լուրջ Թերություններ բացահայտեց հասկացվա Լենինականի կողմից Հայրենագարձների համար Անտառավան և նոր Ավան Թաղամասերում կառուցվող շենքերում, որտեղ անորակ էին, շենքերի բակերն ու ճանապարհները անբարեկարգ և այլն:

Հայրենագարձների կուլտուրապատկուր օրինակելիորեն էր կազմակերպված հատկապես Անտառավանի կուլտուրայի տան Գրիգոր Զոհրապի անվան գրադարանում: Այստեղ հանասյակի կազմակերպված էին զաստիսություններ, զեկուլցույուններ, դրույցներ, հարց ու պատասխանի երեկոներ, զբոսիքի բնարկումներ, Հետաքրքիր Նամդիպուններ և այլն:

Գյուղոջական երիտանների մեծ մասին տրվել էր հաղուստ. 1—4-րդ դասարանների բոլոր աշակերտներին՝ ձրի սնունդ,

⁵⁴ ՏՊ՝ Երևան տեղում, գ. 13, թ. 2:

⁵⁵ ՏՊ՝ Երևան տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 121, թ. 12—15:

⁵⁶ ՏՊ՝ Երևան տեղում, ց. 1, գ. 350:

⁵⁷ ՏՊ՝ Երևան տեղում, ֆ. 362, ց. 10, գ. 12:

⁵⁸ ՏՊ՝ Երևան տեղում, գ. 13, թ. 7—8:

⁵⁹ ՏՊ՝ Երևան տեղում, գ. 10, թ. 1—2:

գլուխադրեր և գրեմական պիտույքներ: Լենքազուգծեաի գործ. կարիք 1966 թ. ապրիլի 22-ի որոշմամբ գիշերօթիկ դպրոցն ենթարկում սովորող հայրենասպարհ երեխաները երկու տարով ազատվել էին ուսման վարձից:

Հանձնաժողովը միաժամանակ արձանագրեց, որ Լենքազուգծեաի գործկոմը դրամական միջոցներին մեծ մասը տվել է որպես միակողմ օգնություն և չի պահանջել հայրենասպարհների համար մանկակարգի, սեղաններ, աթոռներ և այլ անսակի անպիսի գույք ու կահույք գնելու առաջադրանքների կատարումը: Օրինակ, 1967 թ. հայրենասպարհության կոմիտեի կողմից Լենինականին հասկացված 8600 ուրուց 5757 ուրուլին բաշխելու էր որպես օգնություն¹⁰⁰:

1969 թ. հունիսի 17-ին հայրենասպարհության հանձնաժողովը քննարկեց հայրենասպարհների բնակարանային ապահովման վրայից հարցը և արձանագրեց, որ այդ գործում զեռան զոյություն ունեն որոշակի թերություններ: Այսպես, Արոճյան քաղաքում բնակարանով զեռան ապահովված չէին 35 հայրենասպարհ բնուանիբներ, իսկ 34-ը բավարարված էին ժամանակավորապես: Այդ 70 բնուանիբներին բնակարանով ապահովելու համար անհրաժեշտ էր 3020 քմ բնակարանություն: Արոճյանի քաղաքովեաի հայտարարության համաձայն 36 բնուանիբ բավարարման հարցը պետք է լուծվեր մեկ շարաքվա, իսկ մուսցած 34-իբը՝ երկու ամսվա ընթացքում: Լենինականում բույր հայրենասպարհները ստացել էին բնակարաններ, սակայն 17 բնուանիբներ զեռան բավարարված չէին իրենց հասանելի նորմայի շահով, որը պետք է կատարվեր կարճ ժամանակամիջոցում: Կիրովականում 17 բնուանիբներ տեղավորված էին ժամանակավոր բնակարաններում, իսկ 3-ը՝ ազգականների մոտ: Չարևնցավանում 5 բնուանիբներ տեղավորված էին ժամանակավոր բնակարաններում, իսկ 18-ը՝ ազգականների մոտ: Հրազդանում 27 բնուանիբներ նույնպես տեղավորվել էին ժամանակավորապես, իսկ 9-ը՝ ազգականների մոտ: Աշտարակում զեռան բնակարան չէր հասկացված 5 բնուանիբի: Հայրենասպարհության հանձնաժողովը առաջարկեց նշված քաղաքներին գործկոմներին՝ կարճ ժամկետներում հայրենասպարհ բնուանիբներին ապահովել համապատասխան բնակարանու-

թյամբ և հուլիսի սկզբին անդրադառնալ այդ հանձնարարության կատարման ընթացքին¹⁰¹:

1969 թ. մայիսի 23-ին 244 Կենտկոմի քարտուղարությունը նույնպես անդրադարձավ արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման հարցերին և այդ մասին ընդունել կոնկրետ որոշում¹⁰²:

1969 թ. սեպտեմբերի 18-ին հայրենասպարհության կառավարական հանձնաժողովը լսեց հայրենասպարհության կոմիտեի հաղորդումը 244 Կենտկոմի քարտուղարության վերահիշյալ որոշման կատարման ընթացքի մասին: Հանձնաժողովը արձանագրեց, որ Լենքազուգծեաի զեռան չի կատարել 25 հայրենասպարհ բնուանիբի տեղավորման վերաբերյալ 244 Կենտկոմի քարտուղարության հանձնարարությունը: Որոշ քաղաքովեաներ և շրջափեաներ նույնպես թերացել էին հայրենասպարհների համար նախատեսված բնակիլի շենքեր ժամանակին հասնալործման հանձնելու գործում: Հանձնաժողովը կոնկրետ հանձնարարություններ տվեց հայրենասպարհության կոմիտեին ու Լենինականի, Արոճյանի և այլ քաղաքովեանիբն՝ շուտափույթ կերպով հայրենասպարհներին բնակարաններով ապահովելու վերաբերյալ¹⁰³:

1970 թ. փետրվարի 25-ին հայրենասպարհության հանձնաժողովը լսեց հայրենասպարհության կոմիտեի նախագահի հաշվառությունը՝ 1969 թ. ընթացքում և 1970 թ. հունվարին ժամանակ հայրենասպարհների ընդունման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման մասին:

Պարզվեց, որ զեռան 205 հայրենասպարհ բնուանիբներ ապահովված չեն բնակարանով, այդ թվում Լենինականում՝ 70, Չարևնցավանում՝ 42, Հրազդանում՝ 34, Արարատում՝ 16, Էջմիածնում՝ 10, Երևանում՝ 5, Առաշատում՝ 3 և Աշտարակում՝ 2 բնուանիբ: Ժամանակավորապես ապրում էր ազգականների մոտ, այդ թվում՝ Լենինականում՝ 27, Կիրովականում՝ 7, Հրազդանում՝ 17, Չարևնցավանում՝ 14, Էջմիածնում՝ 12, Երևանում՝ 2 բնուանիբ: Բացի Կիրովականից, վերջնիվ մուտ քաղաքովեաները 1969 թ. հասկացվելիք բնակ-

¹⁰⁰ ՏՆ՝ Երևան տեղում, ք. 206, ց. 2, գ. 131, ք. 21—22:

¹⁰¹ ՏՆ՝ Երևան տեղում, ք. 22—29:

¹⁰² ՏՆ՝ Երևան տեղում, ք. 29—48:

¹⁰³ ՏՆ՝ Երևան տեղում, գ. 9, ք. 1—9:

Ֆոնդի հաշվից հայրենագործության կոմիտեին պարտք էին մնացել 5620 թմ ընկալաբաժնուկներ¹⁰⁴։

Միամտամանի արևանագրից, որ մի շարք տեղերում զեռն ու բոլոր հայրենագործներն են անդամորժամ աշխատանքի։ Հանձնաժողովը հանձնարարեց Լեհիմկանի, Հոլտեմերբյանի, Գրիբշանի, Պարենցյանի, Իշևանի, Ղափանի, Արարատի քաղաքական գործիչներին՝ 10-օրյա մամիկնում մարել իրենց պարտքերը հայրենագործության կոմիտեին ընկի՞նոց առանձնացնելու, գծով և համապատասխան աշխատանքով ապահովել բոլոր հայրենագործներին¹⁰⁵։

Արտասամանից հայրենիք եկամտներ մեջ զգալի թիվ էին կազմում անդամուսնուներն ու կիսադրացուները¹⁰⁶, Ավգիլն, Միրխայից 1965 թ. ենթադրաբանոր ձեռն մասը (հատկապես Ղամբազիի շրջանից եկամտներ), ինչպես նաև Քուրթիայից մամանաների որոշ մասը նույնիսկ հայերեն խոսակ չգիտեր։ Հայրենագործության կոմիտեն, ժողովրդական կրթության օրգանները տեղերում կազմակերպում էին հատուկ խմբակներ մեծահասակ հայրենագործների անդրադիտությունն ու կիսադրացիությունը վերացնելու համար։ Հասկանալի է, որ դա նույնպես հոկայական շանքեր ու միջոցներ պահանջող գործ էր։

Հայրենագործների նյութական դրու՞թյան և նրանց շքրշանում տարվող աշխատանքների հետագա բարելավման նպատակով կոմիտեն հանրապետության ղեկավար օրգաններին առաջարկում էր ավելացնել յուրաքանչյուր հայրենագործին տրվող 30 ոտրի միակնակ նպատակ դումարը՝ այն հասցնելով 50 ոտրու։ Այնուհետև առաջարկում էր հայրենիքում զբաղվելու առաջին տարվա ընթացքում հայրենագործներից չբազանել կոմունալ մասնաբեր, նրանց Շիվանդության զեղբրում անաշխատունակության թերթիկներով վճարել աշխատավարձը։ Ինչ թե 50 ٪-ի, այլ մինիմում 80 ٪-ի շահվով, նրանց էր նախ-

նորին մանկական հիմնարկներում և զինվորթիկ զորոցներում ընդգրկել անվճար կամ զեղվում վճարով։

Այսպիսով էր նաև զյուզակյան վայրերում տեղավորվող հայրենագործների համար I—2 հարկերի տներ կառուցելու մասին ստորաբերը, որի շնորթիվ, անշուշտ, նպատավոր պայմաններ կառնդվիկին անմեղք օժանդակ անտեսություններ կազմակերպելու համար։ Կոմիտեն նպատակահամար էր զբաղում հետագայում հայրենիք ենթադրողներին տեղավորելու հիմնականում Արարատյան դաշտի ընկալվալորում և Արմյան քաղաքում¹⁰⁷։ Այդ առաջարկներն մեծ մասը ամբողջովն կամ մասամբ հավանության արժանացավ վերադաս օրգաններն կողմից և շրանց կենսագործումը զրակուն նշանակություն ունեցավ հայրենագործության հետագա ընթացքի վրա։

2002 Մինիստրների խորհրդին առնթվել արտասամանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեն, օգտագործելով անցած տարիների ընթացքում կուտակած իր փորձը, շարունակեց ավելի կազմակերպված մեղով իրականացնել սոխյուրա՞նյանի հայրենագործությունը։ Այսպես, 1965 թվականին անհատական վիզաններով հայրենիք եկավ 482 ընտանիք (2350 մարդ)։ Հայրենագործներն մեծ մասը՝ 452 ընտանիք (2254 մարդ) եկավ Իրանից, 9 ընտանիք (30 մարդ)՝ Կիտանից, 6 ընտանիք (15 մարդ)՝ Ֆրանսիայից, 4 ընտանիք (14 մարդ)՝ Իրաքից, 2 ընտանիք (2 մարդ)՝ Հունաստանից, 2 ընտանիք (2 մարդ)՝ ԱՄՆ-ից, 6 ընտանիք (31 մարդ)՝ Քուրթիայից, 1 ընտանիք (2 մարդ)՝ ԵՄՀ-ից։ Հայրենագործների ընդունման և տեղավորման վրա 1965 թ. կուտակված մալուր կազմել է 242887 ոտրի¹⁰⁸, 1968 թ. մամանում հայրենագործներին բնակարաններով ապահովելու նպատակով 2002 Մինիստրների խորհրդի և ՀԱՄՆ-ի համատեղ որոշմամբ անհրապեւություն մասրեր քաղաքներում և սովիտոլային ավաններում հայրենագործության կոմիտեին հասկալվել է 27750 թմ ընկալաբաժնուկներ¹⁰⁹։

1969 թվականին, դարձյալ անհատական վիզաններով, հայրենիք եկավ 896 ընտանիք (4516 մարդ), որից 857 ընտանիք

¹⁰⁴ Տե՛ս նախ անգում, գ. 142, Բ. 4—5։

¹⁰⁵ Տե՛ս նախ անգում։

¹⁰⁶ Տե՛ս 2002 Մինիստրների խորհրդին առնթվել արտասամանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ընթացքի արխիվ, «Տեղեկություններ 1962—1962 թթ. կուտակված հայրենագործության մասին» գործը։

¹⁰⁷ Տե՛ս 2002 ՆՈՒՑ ԳՅՈՒ, Գ. 367, Գ. 10, գ. 33, Բ. 15—16։

¹⁰⁸ Տե՛ս նախ անգում։

¹⁰⁹ Տե՛ս նախ անգում, գ. 10, Բ. 5։

(4363 մարդ) Իրանից, 2 քնտանիք (2 մարդ) Եկզ-ից, 12 քնտանիք (30 մարդ) Կիրանանից, 12 քնտանիք (67 մարդ) Իրաքից, 1 քնտանիք (1 մարդ) Ֆրանսիայից, 10 քնտանիք (4 մարդ) Քուրդիստանից, 1 քնտանիք (2 մարդ) Կիրիսիայից, 1 քնտանիք (1 մարդ) Կանադայից: Հայրենագարձույթյան գծով 1969 թ. ծախսվել է 456265 ուրլի, որից 70003 ուրլի տրվել է հայրենագարձներին որպես օդուսթյուն¹¹⁰:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված թվերը, ամենամեծ թվով հայրենագարձույթուն կատարվել էր Իրանից: Եվ ԼՔԻ Արևելյան իրանական իշխանությունների կողմից տարբեր պատճառաբանություններով խոչընդոտների հարուցումը հայերին հայրենից մեկնելու ձևակերպումների գործում, սպա ավելի մեծ կլինեին իրանահայ հայրենագարձների թիվը: Այդ խոչընդոտների հազարամասն ուղղությամբ շատ չանքեր են գործադրել Իրանում ՍՍՀՄ ղեկավարությունը, նրա հյուպատոսական բաժինը և ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի Իրանում հայրենագարձույթյան գծով ներկայացուցիչները¹¹¹:

Հայրենից մեկնելու համար իրենց փաստաթղթերի ձևակերպման ժամանակ հատկապես մեծ զգվարություններ էին կրում Իրանի դյուղական շրջաններում սարդոզ հայերը: Այդ են վկայում Սպահանի նահանգի Հեզարչերի, Բոլորան, Շուրջիկան և այլ գյուղերի հայ բնակիչների կրած տառապանքները: Լուրջ խոչընդոտների էին հանդիպում նաև Քավրիզում, Ղարաղազում և այլուր սարդոզ հայերի¹¹²:

Իրանում ՍՍՀՄ ղեկավարության հյուպատոսական բաժնի վարիչ Ի. Կալիտայի 1967 թ. օգոստոսի հաղորդման համաձայն, մինչև 1966 թվականը իրանական հպատակությունից դուրս գալու համար պահանջվում էր 1—2 տարի ժամանակով ՍՍՀՄ ղեկավարության գործադրած շանքերի շնորհիվ համեմատաբար դյուրացվեց այդ պրոցեդուրան՝ դառնալով 5—6 ամիս, սակայն շարունակում էր մնալ որպես բավականին բարդ և նույնիսկ ստորացուցիչ ու վիրավորական մի արարողություն:

Բանն այն էր, որ ըստ գոյություն ունեցող օրենքների, իրանական հպատակությունից դուրս գալ ջանկացող ամեն մի քա-

ղաքացի պետք է Մինիստրների խորհրդի անունով դիմում ներկայացնեի և մուծեր 25 թուփան դումար: Սովետական ղեկավարության գործադրած շանքերի շնորհիվ դեռևս 1946 թվականին հայերն ազատվել էին այդ գումարը վճարելուց և կարող էին դիմել ուղղակի ոստիկանական զիջավոր վարչություն: ՍՍՀՄ մեկնողներին թույլատրվել էր նաև առանց մարտային ստորերի ու հարկեր վճարելու իրենց հետ տանել մինչև 50000 դրամի շարժական գույք: Նշված դումարից ավելի արժեցող գույքը ենթակա էր մարտային ստորերի¹¹³: Սակայն 60-ական թվականներին, հայերի հայրենագարձությունը արդիականելու նպատակով, իրանական իշխանությունները սկսեցին դարձյալ արհեստականորեն բարդացնել հպատակությունից դուրս գալու արարողությունը: Յուրաքանչյուրից, ով դիմում էր իրանական հպատակությունից դուրս գալու համար, պահանջվում էր մինչև 90 օրանակար, բոլոր հարկերի մուծման և զինվորական ծառայությունից ազատված լինելու վերաբերյալ տեղեկանքներ և այլ փաստաթղթեր: Այդ ամենի հետևանքով հպատակությունից դուրս գալու մասին դիմելու պահից մինչև հարցի վերջնական լուծումը անցնում էր անվազան 6—7 ամիս: Փաստաթղթերի ձևակերպումը, որպես կանոն, ուղեկցվում էր փոզ գրով փեղով և կաշաարով: Գրա հետ մեկտեղ, հպատակությունից դուրս եկող հայերը ենթարկվում էին խտրականության և հետապնդման: Նրանց ազատում էին ծառայությունից, երեխաներին չէին բնորոշում դպրոց, ոստիկանությունը նրանց տեներում կատարում էր միտումնավոր խուցարհույթյուններ, առանձին անհատների նկատմամբ սահմանվում էր հակողություն և այլն: Անվտանգության օրգանների (ՍԱԱԿ-ի) կողմից շատ հայեր ենթարկվում էին ստորացուցիչ հարցաքննությունների, արձանանում վիրավորանքների: Հպատակությունից դուրս գալուց հետո հայերից վերցնում էին իրանական բոլոր փաստաթղթերը և ձերբակալման կամ արտաքսման սպառնալիքով նրանց առաջարկում ծալաահող սահմա ամսակ ժամկետներում (7—10 օրվա ընթացքում) հեռանալ Իրանի սահմաններից¹¹⁴: Այդ պատճառով էլ սովետական ղեկավարությունը հայրենագարձների խմբերը կոմպլեկտավորելու և նրանց թվի ու մասնա-

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 35, թ 11—13:

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 11, թ. 1—3:

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 422, թ. 1—10:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 332, թ. 1—2:

գիտական կազմի մասին ժամանակին կենտրոն հաղորդելու հնարավորություն չէր ունենում: Սովետական դեպպանությունը բազմիցս դիմել էր երանական կառավարությանը այդ և ուր խաչքողաներ վերադնելու մասին: Ընկն այդ հետևողական շահերի շնորհիվ էր, որ այնուամենայնիվ հաջողվեց Իրանի հայրենասիրներին մեծ թվով հայերի¹¹⁰:

Սակայն, ինչպես նշված է 2002 արտաքին գործերի միջնորդության 1970 թվականի տարեկան հաշվետվության մեջ, 60-ամյա թվականների վերջերից, միջազգային իրադրությունը սրման և հայերի հայրենասիրության նկատմամբ մի շարք երկրների կառավարող շրջանների բացասական վերաբերմունքի հետևանքով, գործնականորեն անհնարին դարձավ սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենագաղթության իրականացումը: Միևնույն ժամանակ, հայրի անվերջ բազմանշար սփյուռքահայերի հայրենիք վերագրանալու անկեղծ ձգտումը, միտմեծական ինտանցիաները թույլատրելին 2002 կառավարությանը՝ շարունակել արտասահմանյան երկրները հայերի հայրենագաղթությունը ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով¹¹¹:

1970 թվականին հայրենագաղթվել է 812 քնտանիք (4019 մարդ) այդ թվում՝ 766 քնտանիք (3836 մարդ)՝ ոչ մեծ խմբերով և 46 քնտանիք (253 մարդ)՝ անհատական կարգով: Ենթակալին հայրենագաղթությունը իրականացվել է միայն Իրանի 766 քնտանիք (3836 մարդ), որից 729 քնտանիք (3529 մարդ)՝ քաղաքային և 83 քնտանիք (493 մարդ)՝ գյուղական¹¹²: 1970 թ. ժամանակ հայրենագաղթներին քնտանիքներով պաշտօններում համար 2002 Միևնույնի խորհուրդը հայրենագաղթության կամրանին հասկացրեց 45 հազար քմ բնակարարություն, որից 38 հազարը՝ քաղաքներում և 7 հազարը՝ գյուղական վայրերում՝ սովխոզների բանավանդներում: Գյուղական վայրերում տեղափոխված հայրենագաղթ քնտանիքների արժամագրվեց նաև 800-1200 քմ տարածություն արևմտա-հարավային օժանդակ տեսակետություն ստեղծելու համար: Երեսու կարիքավոր հայրենագաղթներին, ինչպես միշտ, արժեց նյութական օգնություն, անվճար կահույք և այլն¹¹³:

1971 թվականին տարրեր երկրներից հայրենիք ներգաղթեց 295 քնտանիք (2885 մարդ)¹¹⁴, որից 2715 մարդ՝ Իրանից¹¹⁵: 1972 թվականին ոչ մեծ խմբերով հայրենագաղթություն կառավարեց միայն Իրանի՝ 535 քնտանիք (2653 մարդ), իսկ անհատական կարգով 12 այլ երկրներից՝ 32 քնտանիք (81 մարդ): Այսպիսով, 1972 թ. հայրենիք է վերագրանել 567 քնտանիք (2734 մարդ), որից արական՝ 1479 յոթի, իգական՝ 1255 յոթի: Երանի բնակարաններով պաշտօններում համար 2002 Միևնույնի խորհուրդը 1972 թ. մարտի 1-ի որոշմամբ հասկացրել էր 70100 քմ բնակարարություն, որից 59100 քմ՝ քաղաքներում, 11000 քմ՝ սովխոզներում¹¹⁶: Սակայն շինարարության պլանների թերակատարման հետևանքով այդ գործում առաջացան լուրջ դժվարություններ, շահի որ առ 20-ր յունվարի 1973 թ. շահագործման էր հանձնվել քնտանիք 22730 քմ տարածություն քաղաքներում և 2400 քմ՝ սովխոզներում¹¹⁷:

Իրանում ՍՄՄՄ դեպպանության կազմած ցուցակի նամական հայրենագաղթվելու համար պատրաստ պատում էր զնեռ 12600 մարդ¹¹⁸: Քանի որ 1973 թվականին ավարտվում էր ՍՄՄՄ Միևնույնի խորհուրդի 1971 թ. նոյեմբի 25-ի որոշմամբ սահմանված հայրենագաղթության ժամկետը, հանրապետական համապատասխան օրգանները հարց բարձրացրեց միտմեծական կառավարության առջև՝ սփյուռքահայերի հայրենագաղթության ժամկետը երկարացնելու, ինչպես նաև Իրանից եկողների տարեկան բժուսան ավելացնելու մասին¹¹⁹:

ՍՄՄՄ Միևնույնի խորհուրդը 1974 թ. մայիսի 26-ին որոշում քնդունեց սփյուռքահայերի հայրենագաղթությունը ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով շարունակելու մասին¹²⁰: Այդ որոշման հաջող կատարման նպատակով 1974 թ. նոյեմբի 19-ին 2002 Գերատյուն սովետի արտաքին գործերի մշտական հանձնաժողովը մի շարք միևնույնիներին ու կառավարչություններին ղեկավարներին և քաղաքիկաներին ու շրջավան-

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 547, թ. 4-6:

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 498, թ. 1-2:

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 512, թ. 1-30:

¹¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 162, թ. 1-5:

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 512, թ. 1-30:

¹¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

ների գործվումների նախագահների մասնակցությամբ քննարկեց Հայրենազարմաների ընդունման, տեղավորման, աշխատանքով ապահովման, կուլտուր-կենցաղային պայմանների հետագա բարելավման հարցը և այդ մասին համապատասխան առաջարկներ ներկայացրեց 2002 Վերագույն սովետի նախագահությանը, որը և ընդունեց ծավալուն որոշում¹²⁶: Նույն թվականի դեկտեմբերի 11-ին 2002 Մինիստրների խորհուրդը նույնպես անդադարված այդ հարցին և մշակեց կոնկրետ միջոցառումներ Հայրենազարմաների ընդունման ու տեղավորումը բարելավելու ուղղությամբ¹²⁷: Ելք որոշման մեջ Մինիստրների խորհուրդը հատուկ կերպով ընդգծեց Հայրենազարմաների ընդունման և տեղավորման գործի արժանապատիվ բարելավման խիստ կարևորությունը, հայրենազարմաների կուլտուր-կենցաղային ապաստանման մակարդակի բարձրացում, նրանց շրջանում տարվող քաղաքական-քաղաքական և կուլտ-մասսայական աշխատանքների ուժեղացման անհրաժեշտությունը: Որոշման մեջ միաժամանակ լուրջ ուշադրություն հրավիրվեց Հայրենազարմաների ներքին և արտասահմանյան ուսուցման, ինչպես նաև հասակավորների անզբաղիտության ու կիսազբաղիտության վերացման գործի վրա: Համապատասխան հիմնարկներին առաջարկվեց հասակավոր բնակչության համար տեղերում կազմակերպել նաև հայաց և ուսաց լեզուների ուսուցման խմբակներ:

Հայրենազարմաներին հանրապետության քաղաքներում և սովխոզներում բնակարաններով ապահովելու նպատակով, 2002 Մինիստրների խորհուրդը 1974 թ. մայիսի 20-ի և հուլիսի 1-ի որոշումներով առանձնացրեց 15000 քմ բնակատարմություն, որից 12500 քմ՝ քաղաքներում¹²⁸:

Նախապատասխան այս աշխատանքները կատարելուց հետո, սկսվեց Հայրենազարմաների ընդունումը: 1974 թ. ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով հայրենազարմվեց 241 քուտանիք (1124 մարդ), որից արական՝ 601 (53,5 %) և իգական՝ 523 հոգի (46,5 %)¹²⁹: Կարիքավոր հայրենազարմ քուտանիքներին

¹²⁶ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 564, թ. 1—26:
¹²⁷ ՏՆ՝ նույն տեղում:
¹²⁸ ՏՆ՝ նույն տեղում:
¹²⁹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 2, գ. 194, թ. 1—5:

ներինն ուղևորվելուց ցույց տալու համար հանրապետության կառավարությունը 1974 թ. ապրիլի 35 հարցը աուրբի¹³⁰:

Քանի որ 1974 թվականից հետո տեղի ունեցած հայրենազարմության վերաբերյալ արխիվային նյութերը դեռևս վերջնականապես մշակված ու սխտեմեմվորված չեն, նպատակահարմար ենք համարել մեջերևել 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանյան վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվից ձևեր բերած աղյուսակը, որտեղ ամփոփված են տեղեկություններ 1962—1982 թթ. կատարված հայրենազարմության մասին¹³¹ (տ՛Ն՝ էջ 300):

Ինչպես երևում է աղյուսակից, 1962—1982 թթ. հայրենազարմվել է 6795 քուտանիք կամ 31920 մարդ: Ամենամեծ թվով հայրենազարմաներ եկել են 1963 թվականին՝ 896 քուտանիք կամ 4516 մարդ, իսկ ամենափոքր թվով՝ 1981 թվականին՝ 35 քուտանիք կամ 140 մարդ:

Այդ տարիներին հայրենազարմություն է կատարվել 30 երկրից: Ըստ առանձին երկրների հայրենազարմաների թվեր հետևյալ կերպ է տեղադրաշխվում¹³².

Իրանից	5039 քուտանիք,	24283 մարդ
Միրիայից	889 »	4848 »
Եգիպտոսից	275 »	727 »
Քուրդիստանից	125 »	547 »
Կիպրոսից	134 »	505 »
Լիբանանից	113 »	378 »
Իրաքից	71 »	291 »
Հունաստանից	31 »	53 »
ԱՄՆ-ից	22 »	50 »

¹³⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 1, գ. 564, թ. 36:
¹³¹ ՏՆ՝ 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանյան վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվ, «Տեղեկություններ 1962—1982 թթ. կատարված հայրենազարմության մասին» գործը: Ինչպես մեր աղյուսակից մասնակագրական վերջը 1980 թվականով է աճմանախափում, սակայն աղյուսակը լրացրելու նպատակով մենք արվածները ընդգրկել ենք մինչև 1982 թվականը:
¹³² ՏՆ՝ 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանյան վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվ, «Տեղեկություններ 1962—1982 թթ. կատարված հայրենազարմության մասին» գործը:

Հայրենադարձների մասնագիտական կազմը: Մեծ տոկոս են կազմում արհեստավորները, այնուհետև զալիս են արդյունաբերության և տրանսպորտի աշխատողները, շինարարները, տնտեսոր աշխատողները, ծառայողները, հոգաբարձուները և այլք: Պետք է նշել, որ թիպա Հայրենադարձության նախորդ փուլերի հետ համեմատած 1962—1982 թթ. ներգաղթյալների մեջ մեծ է կրթություն ունեցողների թիվը, այնուամենայնիվ դարձյալ շատ են կիսազբաղվածներն ու անզբաղվածները: Այսպես, 1962—1982 թթ. Հայրենիք եկած զվարճական տարիքից դուրս գտնվող 17926 Հայրենադարձներից կիսազբաղված էին 3346-ը և անզբաղված՝ 6208-ը¹³³: Հայրենադարձության կոմիտեն, ժողովրդական կրթության մարմինները մեծահասակ Հայրենադարձների անզբաղվածությունն ու կիսազբաղվածությունը վերացնելու համար տեղերում կազմակերպում էին հատուկ խմբակներ: Հասկանալի է, որ զա նույնպես հեկայական ջանքերն ու միջոցներ պահանջող դործ էր:

Ինչպես երևում է վերը բերված աղյուսակից, գնալով տարեցուտարի պակասում է Հայրենադարձների թիվը: Դրա պատճառներից մեկն այն է, որ վերջին տարիներին ՇՍՇ Միխայելայի խորհուրդը Հայկական զաղթօրհանների մեծ մասում չի ունեցել Հայրենադարձության գծով իր ներկայացուցիչները, որոնք նախապատրաստում են սփյուռքահայերի ներգաղթը:

Նրկորդը կարևոր պատճառը արտախորալիական և իրանա-իրարյան ռազմական կոնֆլիկտներն են, որոնց հետևանքով խիստ զգվարացել է մերձավորարևելյան երկրներից զանգվածային Հայրենադարձության իրականացումը:

Գնալով նկատելիորեն պակասում է նաև զյուղացիական ընտանիքների թիվը: Օրինակ, 1972 թվականին նրանք կազմում էին Հայրենադարձների ընդհանուր թվի հազիվ 1,5 տոկոսը: Բանն այն է, որ զյուղացիական ընտանիքների զալիս են հիմնականում Իրանից, որոշ շափով նաև Միրիալից: Իրանահայ զյուղացիները Հայրենիք զալու համար ցուցակագրվում են իրենց զյուղերում, սակայն, որպեսզի կարողանան շատ Հայրենադարձվել, ընտանիքներով փոխազրկում են ըստարները, հատկապես Թեհրանի իշխանության կենտրոնական օրգաններից ազնի մոտ լինելու ու իրենց Հայրենադարձության հետ կապ-

ված փաստաթղթերի ձևակերպումն արագացնելու նպատակով: Սակայն րանի որ զա տեւում է շատ երկար, այդ ժամանակամիջոցում նրանք՝ մասնավորապես երիտասարդները, ձեռք են բերում ներ՝ բազաբային մասնագիտություններ և Հայրենիք են զալիս արդեն որպես քաղաքացիակներ:

Քանի որ Հանրապետության վերադաս օրգանները պլանավորում են մինչև 1990 թ. տարեկան 5000, իսկ հետանկարում՝ մինչև 2000 թվականը, տարեկան 10 Հազար մարդ Հայրենադարձելի¹³⁴, ապա անհրաժեշտ կլինի Հանրապետության հետագա զարգացման հեռանկարներից ելնելով անպես անել, որ նրանց մեջ որոշակի կելու ունենա զյուղական բնակչությունը՝ նրան նոր յուրացվող հողերի վրա կազմակերպվող խաղաղազործական և պտղաբուծական սովխոզներում բնակեցնելու համար: Նպատակահարմար կլինի ներգաղթյալների այնուհետև հիմնականում տեղաբաշխել Հանրապետության նոր աճող քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում:

Սփյուռքահայերի Հայրենադարձությունը կարևոր քաղաքական միջոցաւում է, բավականին բարդ մի գործ, որի նախապատրաստման ու իրականացման մեջ անկտիվ դեր են կատարում արտասահմանում եղած ՍՍՀՄ զնտապետությունները, նրանց հյուպատոսական բաժինները, սփյուռքահայ զաղթօրհաններ մեկնող ՇՍՇ Միխայելայի խորհրդի Հայրենադարձության գծով ներկայացուցիչները, որոնք տեղերում աշխատում են Հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների և ներգաղթին աջակցող խմբերի կամ կոմիտեաների հետ սերտ համագործակցությամբ:

Ուստի միանգամայն տեղին է, որ նրանց աշխատանքը բոտ արժանավույն զնահատվում է համապատասխան օրգանների կողմից: ՇՍՇ Միխայելայի խորհրդին աորնիքը Հայրենադարձության հանձնաժողովը 1968 թ. օգոստոսին հանձնարարքը Հայրենադարձության կոմիտեին՝ թանկարժեք հուշարներով պարգևատրել Իրանից Հայրենադարձության իրականացմանը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերած ՍՍՀՄ զնտապետության հյուպատոսական բաժնի վարիչ Ի. Կալիտային:

¹³³ ՏճԿՆ Նույն տեղում:

¹³⁴ ՏճԿՆ ՇՍՇ ՀՀՍԵ ՊԳՍ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 59, ք. 59—61:

գեղացուության կցորդներ 2. Հովհաննիսյանին և Ռ. Աբրույան-
վիլի³⁵,

1962—1982 թթ. տեղի ունեցած Հայրենազարծության ժա-
մանակ տարրեր երկրներում ՆՍՄԸ Միևիտորների խորհրդի ներ-
կայացուցիչներ են եղել Ա. Շահինյանը, Կ. Մելքոնյանը, Լ. Գևորգյանը, Ն. Մոսիսյանը (Ծղկատոսում), Ա. Կիրակոսյանը, Վ. Մելիքյանը, Ա. Խաչիկյանը (Իրանում), Ն. Գասպարովը, Գ. Փահլևանյանը, Ա. Նանազուլյանը (Սֆրիայում), Ա. Իսպան-
զարյանը, Յ. Հովհաննիսյանը (Կիպրոսում) և ուրիշներ: Նշված
ժամանակաշրջանում Հայրենազարծության իրականացման գոր-
ծում կարևոր ավանդ են ներդրել նաև Իրանում, Եգիպտոսում,
Սֆրիայում, Լիբանոսում, Կիպրոսում և այլ երկրներում ՍՄԸՄ
գեղացուներն Ն. Պեգովը, Գ. Հայցյեղ, Վ. Երոֆեևը, Նիկիֆորովը,
Պ. Երմոշինը, Ա. Բարիովիկին, Նյուպատոսությունների աշխա-
տակիցներն Ա. Զուրովը, Լ. Նոսկովը, Ի. Կալիսան, Լ. Կոստրո-
մինը, Ս. Առաքելյանը, Պ. Բալայանը, Վ. Պիսկոնովը, Ա.
Պրիպիսովը, Ի. Ցարյովը, Ի. Շչերբակովը, Կ. Նովիկովը և
ուրիշներ:

Պետք է հասուկ նշել, որ նախորդ փուլերի հետ համեմա-
տած, 1962 թ. սկսված Հայրենազարծությունը ավելի կազմա-
կերպված և հաջող է իրականացվել: Առանց բացառության բո-
լոր Հայրենազարծներն անխտրբ պետության կողմից ձրխարսր
ստացել են հարմարավետ բնակարաններ, ըստ իրենց մասնա-
գիտության ժամանակին տեղավորվել են աշխատանքի, ստացել
բազմապիսի օգնություն և մի շարք առանձնաշնորհումներ:

Տեղական կուսակցական, սովետական և հասարակական
կազմակերպությունները սխտեմատիկ աշխատանք են տանում
Հայրենազարծների շրջանում: Նրանց ծանոթացնում են ՍՄԸՄ
սահմանադրության, սովետական քաղաքացիների իրավունք-
ների և պարտականությունների, մեր երկրի նվաճումների և այլ
հարցերի հետ: Հայրենազարծների հետ տարվող այդ աշխա-
տանքները տալիս են զրական արդյունքներ: Նրանք ավելի
շուտ են բնտելանում նոր միջավայրին, ակտիվորեն մասնակե-
ցում իրենց կուլնիտիվների ու ամբողջ երկրի հասարակական-
քաղաքական կյանքին, դառնում արտադրության առաջավորներ,
Հայրենի մշակույթի ճանաչված դործիչներ: Եվ բնավ պատա-

հակառակ չէ, որ մեծ թվով Հայրենազարծներ արժանացել են կա-
ռավարական պարգևների, բնորովի ավանսյին, գյուղական
շրջանային, քաղաքային սովետների, ինչպես նաև հանրապե-
տության ու միության գերագույն սովետների ղեկավարումներ:

Հայրենազարծների հանրապետական երկրորդ հավաքում,
որը տեղի ունեցավ 1966 թ. ապրիլի 10-ին, Երևանում, բարձր
ղնահասակակի արժանացավ արգարավոր Հայրենազարծների
Հայրենանվեր աշխատանքը հանրապետության կուլնտեսային
ու սովետային զարտերում, արդյունաբերական ձեռնարկու-
թյուններում ու շինարարության մեջ, Հայրենի մշակույթի ու
գեղության օջախներում:

Սոցիալիստական Հայրենիքը Հայրենազարծության միջո-
ցով անսահման լայն հնարավորություններ է բացում օտարու-
թյան մեջ մի կերպ իրենց գոյությունը բարձր սովող հաղաբավոր
տարագիրների սունզարձի համար, Հայրենի հողի վրա նրանց
բնգունակությունների անկաշկանդ դրանորման ու տաղանդների
ծաղկման համար:

Ահա թե ինչու, արհամարհելով Հայրենազարծության հայ-
րենասիրական միջոցառման ղեմ կղած բուրդ զրպարտություն-
ները և իրենց ճանապարհից ղեկ նետելով ամեն սեական խոշ-
ընդունները, տարազիր Հայրության հողաբակ քարավանները
անհասանելի կերպով քայլում են ղեպի Հայրենիք: Նրանց սուն-
զարձի երթը շարունակվում է...

³⁵ Տե՛ս ետյն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 121, ք. 30—35:

**ՏԱՐԻՔԵՐ ԳՒՌԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻԱՆԻՐԱԶՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՏԱՐԱՐ**

Նախորդ էջերի բովանդակ շարադրանքը ակնբխի կերպով վկայում է, որ իր գոյության ճննց սկզբից սովետական կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրել ինչպես հանրակրթությունում կուսակցած արևմտահայ գաղթականության և որբ ու անապատան երեխաների հոկայական զանգվածի հարցի արմատական լուծման ուղղությամբ, այնպես էլ հոգատար վերաբերմունք է դրենորել աշխարհով մեկ ցրված սփյուռքահայության ճակատագրի նկատմամբ՝ կազմակերպելով նրա որոշ մասի հայրենադարձությունը:

Իսկ ի՞նչ էին անում այդ ուղղությամբ զաղութահայ բարեգործական հաստատությունները, քաղաքական կուսակցություններն ու մյուս կազմակերպությունները: Ուղղակի պետք է ասել, որ դրանք մեծ մասը այդ հարցում միանգամայն դատապարտելի անտարբերություն ու անհոգություն էր ցուցաբերում: Գաղութահայ կազմակերպությունների նման վարքագիծը բովանդակ հանգամանորեն քննադատել է ժամանակի պարբերական մամուլում և բազմաթիվ անհատ գործիչների կուլմեններում:

Քեպան զաղութահայ բուրժուական ու բարեգործական շրջանները, քաշատեղյակ լինելով ժողովրդական զանգվածների պրոտակտական տրամադրություններին, իրենց չմերկացնելու համար զբաղվում ու բանավոր հանձախ էին շեփարում Սովետական Հայաստանին ու զաղթականական զանգվածներին օգնելու մասին, սակայն գործակալան շրջափելի ուլին էլին անում: Նման վարքագծի մերկացման ու զտապարտման իմաստով խիստ բնորոշ են Հայկական բարեգործական ընդհանուր միու-

թյան կենտրոնական վարչության անդամ և ՀՊԿ-ի արտասահմանյան լիազոր եսայի Կարիկյանի բազմաթիվ կուլմենները, հոգիմաններ և խնդրո առարկա հարցին նվիրված նրա երկու գրքուկները¹:

Ե. Կարիկյանը, որը 20-ական թվականների սկզբին եղել էր Սովետական Հայաստանում, լավատեղյակ էր այստեղ կառավարող վերափոխություններին և արևմտահայության բեկորների նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությամբ, վերլուծելով հայկական գաղթաշարժի տրամադրությունները, նշում էր, որ սփյուռքահայերի զբախախիչ մեծամասնությունը այսօր աչքը հստած դեպի Հայաստան, մեկ բնաբան միայն իրեն կրոնք բարձ է՝ վերաշինություն և ներգաղթ²: Մինչդեռ զաղութահայ բարեգործական հաստատություններն ու կազմակերպությունները, որոնք զգալի միջոցներ ունեն և ցանկության դեպքում ի վիճակի են օրինել այդ աշխատանքներին իրականացմանը, դատարկանշյուն խոսքերից այն կողմ շնն անցնում և գործի չեն կայում:

Կոնկրետացնելով իր խոսքը, Ե. Կարիկյանը վկայակոչում է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության շարժունությունները, որը «երևույ տարին ի վեր խոշոր ուրբումներով ճամբա կաձ է դեպի Հայաստան, կբալն ու կբալն և դեռ կիցած տեղն է, բայլ մը առաջ շաներ, մինչդեռ այս երկու տարվա մեջ դեպի արևմուտք հոկայաբայլ ճամբա կորեց, առանց այդ մասին բառ մը բեկու, առանց շշուկ մը անգամ հանկուռ³»:

Այն ժամանակ, երբ Հայ գաղթականների ու որբերի անունով զանազան բարեգործներ ուղղակի ուղորմություններ էին հայցում ուրիշներից, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունն իր ձևորում կենտրոնացրել էր նրանց օգտին եղած մեկ շարք կտակների, նվիրատվությունների ու այլ գումարների և շահյլորեն ձախում էր իր բազմաթիվ զբառնչակների ու պաշտոնյաների վրա: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ միայն 1914—1922 թթ. զաղութահայ բարեգործական հաստատությունները զանազան ազդուներից ստացել են մոտ 10 մի-

¹ Տե՛ս Ե. Կարիկյան, Հայաստանի երկրագործական պանթան, հայ հարուստներ և բարեգործական հաստատությունները, Փարիզ, 1924, նաև Եսայի՛ Կեղտանաթ և կերտանաթ, Փարիզ, 1925:

² Ե. Կարիկյան, Կեղտանաթ և կերտանաթ, էջ 5:

³ Նույն տեղում:

լին զուար, մինչդեռ հանրօրոտ նպատակներով ծախսել են դրա շնչին մասը⁴:

Բարեգործական վարչիների մեծախոտոտում ճանրի առ-
թիվ շատ անդին է Ե. Կարիկյանի դիտակ հեղձանքը, սեթե խոս-
քով վերլուծ երեք, ծովի շափ յուղ ալ ես կիտատանայի⁵: Այլա-
պես ինչ⁶վ բացատրել այն փաստը, որ 1921—1924 թթ. քն-
նացրում Բարեգործականը արտասահմանում ծախսել էր
192709 անգլիական ոսկի, իսկ Հայաստանի սովյալներին և իր
կողմից այստեղ ուղարկված որբերին հատկացրել հազիվ 8475
անգլիական ոսկին:

Ազգաշահանալով գաղթականությանը օգնելու նպատակով
20և2 գյուղատնտեսական բանկի բաց թողած փոխառության
իրացման հետևեալ Բարեգործականի բռնած դիրքին, Ե. Կարիկ-
յանը քննադատում է նրան, նշելով, որ այդ սերկրագործական
պանթան այսօր բացեր է յուր ազատիկ արկղը, մեր գաղթա-
կաններուն փոխառություն կրեն, անոնց բա՜ ու բրըշ կուտա, որ
իրենց արտերը մշակեն, ապրեն ու ապրենցն են իրենները,
ասոր վկա է մեր ամբողջ մամուլը, մինչ անդին կեդր. վարչու-
թյունը հայ գաղթականներին լուսաները կհամարեն, օտար երկրա-
գործներու փոխ կուտա և տակսներով կուռցնեն բարեգործա-
կանի անտուղը և կկուռչու, որ այդ պանդխտին հետաժող եղ-
բայրն ու անոր երեխաները վզերին ծոած տրչին դուր ա-
փերենին բռնան պատառ մը հաց մուրալու:

Քող Բարեգործականը հային հայտնի, օտարին օգնե, այդ
պանդխտ հաց, որ զան զուտ բնիկ է, այսօր լրված ու
մուրացկան անտեր չէ բուրբոլին... Ես ունի հայրենիքի մեջ մի-
լին մը եղբայրներ որ բուրբեր, որ անզուգար կաշխատին վե-
րականնելու (կերկիրը), հետու չէ օրը, որ անտեր ոտքի կկլնեն
ու ձեռք կերկարեն իրենց հետաժող եղբայրներուն ու բուրբերուն
ալ և կհանեն զիրենք այս դժբախտ օրերին...⁷:

Շուրափելի գրեթե ոչինչ շանկով, գաղութահայ բուրբուս-
կան խավերը միաժամանակ շատ էին թմրկահարում Սովետա-
կան Հայաստանին իրենց ցույց տված «օգնություն» մասին:

Արտասահմանից ստացած «օգնություն» մասին իրական գա-
ղափար կազմելու համար ավելորդ չի լինի ծանոթանալ մի ոմն
մեծահարուստ Արբանյան Բոլշայանի քարեղբորություն պատ-
մությունը. որը խիստ բնորոշ ու կազկեշտական փաստ է այդ
անասակներից:

1924 թ. դարևանք վիննանքանկ գործալվածա Արբ. Բո-
լշայանը հանկարծ ցանկություն է հայտնում Հայաստանում բա-
ցել մեղվարծածական գորոց: Շուտով նրա ներկայացուցիչը գա-
ցել է Հայաստան և 204-ի կենտրոնական վարչության հետ
կերում համաձայնագրի՝ Սեփականավանում այլուպիսի գյուղաց
հիմնելու մասին: Ըստ պայմանավորվածության, Բոլշայանը
նախնական ծախսերի համար հատկացնելու էր 11 հազար ուռչի,
իսկ այնուհետև՝ տարեկան 3700 ուռչի, մինչև որ գյուղացը
ինքնաբաժվ դառնար: Այդ պայմաններով հիմնադրված «նա պա-
հանջում էր ուսումնարանի շենքի հասակին մեծ-մեծ տաներով
գրե՜լ Մեղվարծածական գորոց: Տուն Ա. Բոլշայանի և իր
մեծագորի լուսանկար կախիլ գյուղացի զահլիճի աչքի բնկնող
տեղում, գյուղացում պահել մի դոնապան, որն իր դիլին անենա
սեխայրյան ազգանունը կրող դիլարի⁸:

Խոտացված նախնական դամարից միայն հազար ուռչի
նրա ներկայացուցիչը ծախսեց հատկացված շենքի վերանո-
րողման վրա, վիճենալից ստացվից Բոլշայանի մեծագորի նկա-
որը, որը փակցվից զահլիճի աչքի բնկնող տեղում, գյուղացի հա-
կատին մեծ-մեծ տաներով գրվից նրա անունը, բայց քարե-
րարից» այլևս ոչ մի տեղեկություն չստացվեց: Գործին լուսա-
տեղյակ շրջանների վկայությամբ, այդ խորհրդավոր լուսության
պատճառը գյուղացում ժամացույց գնել է կղել, որը «խիստ
զայրացրել է» Բոլշայանին: Հետագա տեղեկությունները ցույց
դրվեցին, որ բարեգործի հուշար Բոլշայանին պարտապես հար-
ավոր է կղել ինչ-որ շահագրտական գործի հաշտությունն ապա-
հովելու համար: Այդ գործարքը զույս բերելուց հետո Բոլշա-
յանը «ժողացավ» իր հանձնառությունը:

Արտասահմանում Սովետական Հայաստանի հմայրը և
նրան այսկնող կազմակերպություններին ու անձանց ժողովրդ-
դականությունը անբան մեծ էին, որ անզամ գաղութահայ բուր-

⁴ ՏՆ՝ 2002 2206 ԳԿՅ, ք. 178, գ. 66, ք. 66—68:

⁵ Ե. Կարիկյան, Կեդրոնական և կերտնախոյր, էջ 14:

⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

⁸ ՏՆ՝ 2002 2206 ԳԿՅ, ք. 178, գ. 35, ք. 1—22, նաև՝ Ալ. Մարտո-
նի, Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, էջ 21:

ծուական խավերի որոշ ներկայացուցիչներ, «հասուն իրենց գործերի հաջողության», մեր երկրի հետ նրբմուն համաձայնության նյութ էին փնտրում և փորձում «ազնիվ բարեխաբի» անուն վաստակել:

Գծվար չէ նկատել, որ արտասահմանյան բարեգործական որոշ հաստատություններ ու անհատներ հայրենիքին օգնելու, գաղթականության ու որբերի վիճակը մեթոդաբանական հարցերը փաստորեն միտումնավոր կերպով շահագործում էին որպես հավելյալ եկամտի աղբյուր:

Այդ իմաստով ուղղակի դատապարտելի էր դաշնակցության գործունեությունը: Գաշնակցական վերնխավերը, օրինական ոչ մի իրավունք չունեցող «Է. Լ. պատվիրակությունը» և այլ հաստատություններ իրենց գոյությունը պահում էին ծայրահեղ թշվառության մասունված գաղթականության ու որբերի հաշիվին: Ուստի պատահական չէր, որ այդ հաստատությունները վաղից Ուստի պատահական չէր, որ այդ հաստատությունները վաղից իրենց գոյությունը ներկայարձակելու նպատակով գաղթականության աշխատավորությունը մղում էին նորարար արկածախնդրություններին: Այդ է վկայում մեկուկ 20-ական թվականներին գաշնակցության առաջ բաշած այսպես կոչված «էքստերիտորիալ հայկական կառավարություն» կամ «գաղութահայ կենտրոնական վարչություն» ստեղծելու ցեղաբաժնու գաղափար: Ըստ էության այդ վարչությունը պետք է հանդիսանար գաղութահայության միակ ղեկավար օրգանը, որի համար կարևոր չէր ունենալ որոշակի տերիտորիա, այլ՝ վարչական ապարատ, որ տարուկ պաշտոններ կատանային երբեմնի նախարար-գաշնակցականները:

Պոզու Նուպարի, ապա Գարրիել Նորատունկյանի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը 1924 թ. նոյեմբերի 30-ին մի հայտարարությամբ դադարեցրեց իր գոյությունը, ավելի հիշա՝ պարզապես անվանափոխությամբ փակեց իր քաղաքական խոնավքը և փոխարենը բացեց գաղթականական մի կլեր պակ՝ «Շայ գաղթականաց կենտրոնական հանձնախումբ» ցուցանակի տակ: Այդ հանձնախմբի կերպահայրենի հայտարարությանը հավատարմով, կարելի էր ենթադրել, որ դա արվում էր «գաղթականներու ու որբերու ընթացիկ խնդիրները անհնամ

շնորհելու համար»¹⁰, Քայլ իրականում նրա հեղինակները հետապնդում էին գաղթականների անուր շահագործելու միջոցով իրենց գոյությունը արդարացնելու և երկարամղելու նպատակ:

Սակայն, բարեխաբաբար, գաղութահայ ժողովրդական զանգվածներն այլևս չէին հետևում նրանց խաղերին, երես էին դարձրել նրանցից և մեկընդմիջ ապավինել Սովետական Հայաստանին, որն իր բոլոր հնարավորությունները, ուներն ու ետևողը գործարարում էր գաղթականության հարցը արմատապես լուծելու օգտին:

Սփյուռքահայ աշխատավորության և առաջադիմական բոլոր ուժերի քաղաքական-դատակարգային հաստատության ցայտուն վկայությունը եղավ 1924 թ. սեպտեմբերի 1-ին ժեկուտ բացված հայաստրական միջազգային կոնֆերանսին հայտարարված բողոքը: Գնուկ 1924 թ. հուլիսին Հայաստրենրի միջազգային ընկերությունն իր նախագահ էրվարը նախկին ու բարտուղար Քրավթ Բոնարի ստորագրությամբ մի կու էր հղել բոլոր հայկական գաղութները, հայանպաստ կազմակերպությունների ու մասնավոր անձանց, հրավիրելով մասնակցել սեպտեմբերի 1-ին ժեկուտ բացվող հայաստրական միջազգային կոնֆերանսին: Կոնֆերանսի գլխավոր գրադուներն էր լինելու հայ գաղթականների ու որբերի, ինչպես նաև մոտ 50 հազար տարազիրների Սովետական Հայաստան տեղափոխելու խնդիր: Սակայն կոնֆերանսի կազմակերպիչները «մոռացին» ինչ հրավեր, որ կոնֆերանսի հրավիրման խնդրական նախաձեռնողները գաշնակներն էին: Գրանտով նրանք փաստորեն ձգտում էին իրականացնել համազգային համագումար հրավիրելու բողոքից ձայնողված իրենց փորձերը, իսկ «հայաստր» նախկիններն և բոնարներն ստիկ դորձրել էին դարձել նրանց ձեռքին: Ժամանակին կուսակցով գաղութահայության ղեկավարությունը, սփյուռքահայ առաջադիմական բողոք կազմակերպություններն և հոսանքները վճռական բողոք հայտնեցին նման կոնֆերանսի հրավիրման դեմ և հրաժարվեցին մասնակցել նրա աշխատանքներին: Ամեն կողմից մեկուսացված գաշնակներն ու նրանց «պատվարած» հայաստրները, մի քան օրվա վտա-

¹⁰ ՏՊՈՒ 2002 2202 ՊՈԱ, ք. 178, գ. 66, ք. 66—88;

¹⁰ ՏՊՈՒ «Մամուր», օրաթերթ, 4. Պոյն, 23 դեկտեմբերի, 1924. № 50;

րեկ գրույցներից հետո, առանց որևէ արդյունքի հասնելու, ստիպված եղան զգալարեցնել կոնֆերանսի աշխատանքները¹¹։

Միտուրանայ առաջադիմական ուժերն իրենց այդ վերաբերմունքով վերջնականապես ցույց տվեցին, որ գաղթականության անունից խոսելու իրավունքը պատկանում է միայն ու միայն իրենց անյուր տառապանքների մեջ գտնվող հայ տարազիրներին և սովետական կառավարությանը, որը ոչ թե գաղտարկահանչյուն խոսքերով, այլ ռեալ գործերով է ապացուցում նրանց դեգերումներին ու ընկառույցուններին վերջ տալու իր անկեղծ պատրաստակամությունը։

Եվ բնավ պատահական չէր, որ ինչքան ավելի էր ուժեղանում սովետական կառավարության ուշադրությունը հայ տարազիրների նկատմամբ և կազմակերպվում էր նրանց որոշ մասի հայրենադարձությունը, այնքան ավելի կատարելի ու շարունակեց էր դառնում դաշնակների ու մյուս թշնամական հոսանքների պայքարը ընդդեմ Սովետական Հայաստանի նրանք ձգտում էին խանգարել հայրենադարձության իրականացմանը, վարկաբեկել Սովետական Հայաստանը, ժխտել երկրում ծավալված սոցիալտատական շինարարությունը, մուլորտության մեջ գցել գաղթական զանգվածներին և այլն։

1924 թ. մայիսին Կ. Պոլսից շուկա Ժողովախորհրդի ուղարկած իր զեկուցագրում Գ. Շահվերդյանը հայտնում էր, որ «գաղթականների փոխադրությունը (Հայաստան) ժողովրդական մասսաների մեջ մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել ինչպես այստեղ, այնպես էլ մյուս զաղույթներում։ Բայց վարել մարտիները (սակերպում է գաղթականական ու բարեգործական ազգային հաստատությունների ղեկավար օրգանները.— Լ. Մ.) այնքան էլ զուժեք ևս այդ փոխադրությունից։ Բանն այն է, որ արտասահմանի բոլոր մարմինները ապրում են գաղթականներով և որբերով, սրանցով են արգարացնում իրենց գոյության իմաստը, սրանց շնորհիվ են ստանում պաշտոններ ու ապրուստի միջոցներ և այլն։ Այսպիսի պայմանների շնորհիվ է, որ զեկականները փոխել են իրենց դիրքերը։

Եթե առաջ աշխատում էին ամեն կերպ գաղթականներին ուղարկել Հայաստան, ներկայիս չեն ուզում մատր մատին

խիվե այդ գործին նյութական օժանդակություն հասցնելու համար։ Ծիշա է, հողմաններ են գրում, ժողովներ են գումարում, ծրագրեր են կազմում և այլն։ Բայց այդ բոլորն առերևու, ներքուստ ամեն կերպ աշխատում են խանջարել գործին¹²։

Խոսելով Սովետական Հայաստանի հակառակորդների կողմից ներգաղթի շտրքը ծավալված զրգարույական կամպանիայի մասին, Գ. Շահվերդյանը նշում է, որ ոմանք այնքան են առելությունը 1924 թ. իրենց վերաշինության ու ներգաղթի համար գաղտնեցում հանդեսակալած գումարները չուղարկել Հայաստան, այլ օգտագործել արտասահմանում։ Իրենց շինծու պատճառաբանություններով համախոս են որդան ժեղաշին վիճակի մեջ էին բնկնում այդ արկածախնդիրներն, առանց մեկնաբանություններ լինելու է այն փաստը, որ Կ. Պոլսում գոյություն ունեցող ազգային իշխանությունները 1924 թ. իրենց գաղտնի ժողովներից մեկում որոշում էին կայացրել «գաղթականների շինարարել Հայաստան, այլ սողալուրել Աֆրիկայում կամ Ամերիկայում, որովհետև այնտեղ կրոնը ազատ է»¹³։

Դաշնակցական մամուլից հետ միասին իր հակասովետական քարոզությամբ և ներգաղթի դեմ ծավալած կամպանիայով այդ տարիներին աչքի էր ընկնում նաև Կ. Պոլսի անկուսակցական կամ չկար կուլված «Վերջին լուր» օրաթերթը։ Խեղափոխությունը իրականությունը, արևմտահայ վերնախավի, մասնավորապես պրոպագանդային առևտրական բուրժուալիայի, ձայնափող Հովհաննես Ապագեյի «Վերջին լուրի» էլեբորը չեփորում էր, թե Սովետական Հայաստանում «գաղտնություն չկա», իսկ «երբ ազատությունն անհետացած է, կմնա երկիր մը, բայց այլևս հայրենիք մը գոյություն չունի»¹⁴։

...Պարտիքը շնոնում, որ նրան ո՛չ քաղաքականապես, ո՛չ անտեսապես, ո՛չ այ բարոյապես հայության ամբողջության համար, կամ անոր սովաբազույն մասի համար, վերջնական հայրենիք մը հանդիսանալու պետք էր ևս պայանությունն այսպիսի մանկերը չի ներկայացներ տակալին։ Ուստի, արտասահմանի հայերուն պարտքն է հող տանիլ, որ ուրիշ բնակավայրեր, ուրիշ

¹¹ Տե՛ս «Ենորճային Հայաստան», 1924 թ., 25 սեպտեմբերի, № 219, 2 Հոկտեմբերի, № 225 և 7 Հոկտեմբերի, № 229։

¹² ՇՄՄ 220Ե ՊԿԱ, ֆ. 113, ք. 3, գ. 54, Թ. 10—11։
¹³ Նույն տեղում, ֆ. 40/113, ք. 3, գ. 303, Թ. 39—40։
¹⁴ «Վերջին լուր», Կ. Պոլս, 16 Հունիսի, 1924 թ., № 3138։

բույնը ալ գտնվին, իբրև առ այժմ պահեստ մեր ժողովրդին վարձավատին հաստիքներուն համար:

Վերջապես, Երևան ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլև իմացական, հոգեկան, բարոյական ավելի նուր տեսակետներով ալ ի վիճակի չէ գոհացնելու հայկական հայրենիքի մը խեղալը¹⁵,— Հովհ. Ասպետին համահայտն ձայնակցում էր Բյուզանդ Քեչյանը: Բարբախտաբար, վերջինս չի գլանում քացատրելու, թե ինչ՞նչ Երևանը, այսինքն՝ Սովետական Հայաստանը, չի կարող դառնալ պղտավայր բուրժուազիայի «հայրենիքի մը խեղալը»: Թանկե պարզվում է այն պատճառով, որ «այսօրվան Հայաստանին մեջ, ուր շուտով կդառնա, կըլլա պուլիտրոյի միջազգային տարույնս մը», ուր իբր թե «կրակ կորվին, կոշիչագվին հայութեան բոլոր սրբազան նշխարները» և սպառնական ժողովուրդը, նամանավանդ արևմտահայ դաղուքը, պետականորեն կտարաքցի հայութիին, աշխարհադաբաքցի լուծ տարրի մը վերածվելով¹⁶: Ան արևմտահայ պահպանողականների տիպիկ ներկայացուցիչ Բյուզանդ էջեմյանի Քեչյանի տեսակետներն ու բարբառները հայ աշխատավորության սոցիալիստական հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի մասին: «Զգուշանալը նաև հայության բովանդակ նյութական ու բարոյական հաստատություններն ու դժամագրություններ և բոլոր որբերն ու նոր սերունդը Երևանի փոխարեին, խորհելով, որ անոնք այլուր ոչ նվազ օգտակար կրնան ըլլալ բոլոր ցեղին և ավելի ապահով¹⁷,— դրամ էր Բ. Քեչյանը՝ հակադրվելով գաղութահայ այն շրջաններին, որոնք կողմնակից էին ազգային որոշ հարատույններ Սովետական Հայաստան տեղափոխելուն:

«Եր մտնանադորեն կիրառված պուլիտի սկզբունքները ուրացում են հայության բնատոճիկ նկարագրին, անոր իսկապես ազգային հատկանիշներուն»,— շարունակում էր Բ. Քեչյանը և հրահանգում, որ հայ գաղթականներն ու որբերը շտեղծփոխվեն Հայաստան: Նա առաջարկում էր՝ «շատանք հայերը սեղավորել, ապրեցնել և կազմակերպել ուր որ կան, կամ ուր որ կրնան բնակի, սիրաշահելով տեղային իշխանությունը»¹⁸:

«Մեր մատաղատի ու խոստումնակից որբերը ղեկի կոսմոսով» մի ուղարկել, «ուր սևանին սամեջ վարգապետություններով ու տեսակ մը «բարոյագիտությունով», և վազվան համար պատրաստվին հայաձեյու իրենց հայրերուն սուրբ կոտորել և ազգավազելու ազգային սրբազան լիզուն»¹⁹,— բարոզում էր Հովհաննես Ասպետը:

Հայ գաղթականն ու որբը թող ղեան Արցնտիհան, Բրազիլիա, Ուրուգվայ, Աֆրիկայի խորքերը, բայց ոչ Էրբը Սովետական Հայաստան: Սովետական Հայաստանը հայության իսկական հայրենիքը չէ, հարկավոր է որոնել ու սուղծել նոր հայրենիքներ— ահա այդ թշվառականների հայտնաբերած ղեզատուսը, որն առաջարկում էին աստանդական հայ գաղթականին ու որբին:

Նրանք այդպես էին վարվում մամն անգամ, երբ տեսնում էին, որ սովետական կառավարությունը կազմակերպում է սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձություն: Հայրենիքում տեղավորում, հողով ու այլ անհրաժեշտ միջոցներով ապահովում, հող տանում նրանց կարիքների մասին: Իսկ երբ տնտեսական նկատառումներով, երբևէ ժամանակավորապես դադարեցվում էր ներգաղթը, դաշնակ ջոջերն ու նրանց սպավորները ամբողջ ձայնով գոռում էին, թե «փակել են դռները, թե Սովետական Հայաստանի կառավարությունը թույլ չի տալիս գաղթականությանը երկիր վերադառնալու, որովհետև չի մտածում լուծել նրա հարցը և այլ ներյուրանքներ:

Մինչդեռ ռուս փաստերը վկայում են, որ այն ժամանակ, երբ Հունաստանը, Բուլղարիան և այլ երկրներ զանգվածաբար տեղահան էին անում իրենց մտա պատասխան հայ տարագիրներին, երբ «մարգարես ու ղեմնկրատական» Ամերիկայում հայերից ազատվելու համար հորիկում էին ինչ-որ «Կաթոսլայն գործ» և փորձում որոշել այն հարցը, թե հայերը սպիտակա մորթ են թե՞ սևամորթ, և նրն սպիտակամորթ չեն, ապա շեն կարող ամերիկյան քաղաքացիներ համարվել ու Ամերիկայում ապրելու իրավունք ունենալ, այդ նույն ժամանակ Սովետական Հայաստանը բնազում էր հաղաբար հայ տարագիրներին: Այնպես որ իլուր էր դաշնակ Ս. Մատուրյանը, նա ինքը Ս. Վրացյանը, Կ. Պոլսի նշոճան «Ճակատամարտի» էջերից սովե-

¹⁵ Նույն տեղում, 21 հունիսի, 1924 թ., № 3143:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, 16 հունիսի, 1924 թ., № 3138:

ասկան կառավարության հասցեին ազդակում՝ թե «բաց՜ք դռները»: Այդ կարախոսը դաշնակները մեղանդ էին հանել հենց այն մասնակ, երբ սովետական կառավարությունը, բնդառաջելով սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին, հայտնել էր իր համաձայնությունը զանգվածային նոր կազմափոխման մասին, սակայն այն պայմանով, որ ներսորսը Նոդազմեհի հայրենազարմների անսպառա՛նք և որոշ մասնակ նաև երկրում սարկելու նրանց ծախսերը:

Ս. Վրացյանն անդրադառնալով այդ հարթին, զեմագրգիկ կերպով գրում էր. «Գործակալի մեջ ստիկա կնշանակե, թե երևանի կառավարությունը զազթեաններու առջև ամառ կբախնէ Հայաստանի դուռները, որովհետև շատ պարզ է, որ հայ գաղթականներու ճնշիչ մեծամասնությունը չի կրնար ապահովել իր «մեկ տարվան ապրուստը»²⁰: Այդ կազակցությունը «մեկ գիշերով» սովետական կառավարությանը և շանթ ու որսոթ թափելով նրա հասցեին, զաշնակցական զբաղեին անմեղ ու միաժխտ-տես էր բնդունում: Կա ձևացնում էր, թե թեմով ղլխի չի բնկնում, որ ներգաղթողների «մեկ տարվան ապրուստը» չհրգալու խնդիրն առաջ էր բաշխված արասասմանում եղած տասնչակ միլիոնների համեզդ չափական հարստությունները, գազթեականների ու որբերի հացի շահագործումից հրգացած բարեգործական հաստատությունների կուսակառման միջոցները և հայ ժողովրդի անունով կտակված գումարները հայրենազարծությունը հատկացնելու համար: Եվ մի՛թե վրացյաններին պարզ էր, որ սովետական կառավարությունը չէր կարող առանց ներգաղթողների նյութական միջոցների ապահովման մասին՝ Նոդազմու, հախուռն կերպով հայրենազարծությունը կառնակերպել և նոր դժգոհությունների մասնել հազարավոր տարազիրներին:

Գաշնակցությունը խիտ դժգոհություն էր հայտնում նաև այն քանի համար, որ Սովետական Հայաստանը բուշրի առաջ չէր բացում իր դռները, ոտսի նրա օրգան «Ճակատամարտն» իր խմբազրականում եղբայրանում էր, որ «մեր երկիրը փակված է երկաթյա փեղկերով»²¹: Այո՛, պարտաւայր դաշնակցականների և բուշր նրանց համար, ովքեր անկեղծ չէին մեր հայրենիքին նկատմամբ, այլ շարժատորեն զրգարում էին

նրան, ուղղակի պայքարում էին նրա դեմ, նրանց առջև «երկաթյա փեղկերով» փակված էին բուշր դռները:

Հունաստանում ՍՍՀՄ հնգյան Ա. Մ. Ուստինովի կողմից 1925 թ. նոյեմբերի 11-ին արտգործնորդմատ հղված գեկուցարում հայտնվում էր, որ հունահայերի հարկենազարծությանը զգալի շափով խոշրնդոտում են սեղից դաշնակցական կազմակերպությունները, այդ գործում ստանալով Սալոնիկում Ազգերի լիգայի ներկայացուցիչ Ցվերների աջակցությունը:

Սալոնիկում հրատարակվող «Ալիթ» թերթի էջերում, ինչպես նաև քանավոր կերպով, դաշնակները մեծ ազմունք էին բարձրացրել հայրենազարծության դեմ: Մասսաներին մարտեցնելու համար նրանց հորինել էին, թե իրը հունահայեր բռնությունը համար կարողությունը Հայաստան և ոչ թե իրենց կամբով, թե հայրենազարծության համար հանգանակված գումարները ծախարվում են ոչ թե ներգաղթողների ուղևորությունը կազմակերպելու, այլ արտասահմանում պրոստիտուտական անչեղակ կազմակերպություններ ստեղծելու ու պահպանելու վրա և այլն²²: Հայրենազարծությունը խափանելու նպատակով նրանք զինում էին ամեն տեսակ ստոր միջոցներով, նույնիսկ 204-ի կտրվով անզամենեին կեղծ մատուցություններով բանտարկել տալու և ուրիշ գաղբիլի մեթոդներ գործադրելու փորձերը²³: Սգտագործելով սոսի ու կեղծիքի իրենց հարուստ դիմանցը, զաշնակները արտասահմանյան մամուլում լուրեր էին տարածում այն մասին, թե իրը 1925 թ. սկզբներին Հունաստանից հայրենիք ներգաղթածներից շատերը սովետական կառավարության կողմից ենթարկվել են ուղևորսխանների, իսկ նրանցից մի քանիսը կախաղան են բարձրացվել: Նրանք նույնիսկ նշել էին կոնկրետ անուններ, շնայած այդ հայրենազարծները հանդիստ ու խաղող սարում էին կենդանակ բաղարում: Տեղեկանալով այդ խեղդատակությունը, բարեբախտաբար միայն դաշնակցական մամուլի էջերում «կախաղան հանված» հայրենազարծները «ետարճրային Հայաստան» թերթում հրատարակեցին մի դալրայից բողոք, ուր կոչ էին անում արտասահմանի իրենց եղբայրներին, որ չհավատան «գաղտնախաղության սիրտը պղտորող

²⁰ ՏՃՄՄ 2002 2206 ՊԳԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 204, թ. 15 և գ. 517, թ. 62—63:

²¹ ՏՃՄՄ հուլիս անգում, գ. 517, թ. 62—63:

²⁰ ՏՃՄՄ «Ճակատամարտ», 4, Պուլս, 16 ապրիլի, 1924 թ., Մ 1656:

²¹ ՏՃՄՄ հուլիս անգում, 15 ապրիլի, 1924 թ., Մ 1655:

ու նրա բրտները ծոց այդ ինքնակոչ խնամակալներին ու ստորակներին, որովհետև նրանք իրենց «մշտնջենական արհեստ են քնարել կեղծիքը, ստան ու պրոֆոկացիան»²⁴:

Բարեբախտաբար գաղութահայ աշխատավորությունն արդեն լավ էր ճանաչում իր իսկական բարեկամներին ու թշնամիներին և իր ճանապարհից վճռականորեն դեռ նեղելով բոլոր խռընդոտները, ձգտում էր ներգրավել Սովետական Հայաստան:

Ավելորդ ճամբարով մանրամասնորեն թվարկել դաշնակների բոլոր զրգարությունները, որպես դրանց պատասխան, բավականանաք Վանայում հրատարակվող «Լուսարձակ» թերթից հետևյալ բաղձածրի մեղերումով, որն քսա Լուսիայն ճշտորեն է բացահայտում ներգաղթի իսկական կողմնակիցներին ու հակառակորդներին: «Լուսարձակ»-ը 1924 թ. Նոյեմբերի 25-ի ճամբարում այդ կապակցությամբ գրել է. «Կ. Պուսին 10 հազար հայ գաղթականներն մասին կիսուներ, սակայն որքան ասեն որ հայ կառավարությունը ճամբար չէր տար, մամուլը և Կ. Պուստ ազգային իշխանությունները կպնդեին զանոնք Հայաստան փոխադրելու: Հիմա, որ Հայաստանի կառավարությունը դոները բացած է, կտեղեկանանք թե ոչ որ չի մտածեր ստոր վրա և անկե ի վեր 7 ամիս է, որ այդ թշվառներուն (Կ. Պուստ) զավաններից կուտակված գաղթականներին. — 2. Մ.) նպաստ կտրվի, մինչդեռ այս ծախսված դրամին կներկրվի քանոնք Հայաստան փոխադրելու:

Կիմանանք, որ Կ. Պուստ չոչնոր, երբ մեկ կողմն առերես պ. Շավրճյանի հետ կրանակցին, մյուս կողմն գաղտնի ծաղովի մը մեջ խնդիր բերն են, որ գաղթականները Մարտ փոխադրեն, քանզի հոն կրոնքը ազատ է եղեր:

Գարակոչյանն այլ իր Կ. Պուստ որդեսոց Ծղանա կփոխադրե եղեր և Փարիզի շրջակայքը հին պալատ մը գնելու վրա է եղեր:

Ահա թե ինչպես հայ գաղթականները և որերը կմղվին դեպի օտարացում, դեպի պայգազանացում բոլոր անոնց կողմն, որոնք կերգնուն հանուն սպողությունն»²⁵:

Հետևապես, հայրենազարծությանը իրականում դեմ էին գաշակցությունն ու զարգ. թահայ բուրժուական շրջանները: Նրանք լավ էին հասկանում, որ ամեն մի գաղթականի ու որբի երկիր տեղափոխությունը լուրջ սպառնալիք է ստեղծում իրենց հետագա գոյության համար, որովհետև ներգաղթի հետևանքով նրանք զրկվում էին այն միջավայրից, ուր դեռևս հնարավորություն ունեին գործելու և ապրելու: Ինչպես ժամանակին նշել է Ա. Մյանսիկյանը, գաշակցականներին ձեռնտու էր, «որպեսզի գաղթականությունն անունով գաշակցությունը հանգանակություն կանի հոգուտ իր դրամարդի, երկուս՝ այն ու ձախ հայհոյանքներ կՓափի մեր գլխին ու կփառաբանի իրեն. — չէ՞ որ բուլշևիկները գաղթականներին «չեն քնդունում», իսկ բարի գաշակցականները նրանց մասին այբան են «մտածում»²⁶:

Բայց հակառակ բոլոր բարբառանքներին ու ստոր զրգարություններին, գաղութահայ աշխատավորությունը, մեղակցանելով իր թշնամիների նեղ դավըրը, բուռն կերպով ձգտում էր դեպի հայրենիք: Աներդհատ սովետական կառավարությունը բազմաթիվ դիմումներ էր ստանում բոլոր գաղթօջախների օտարագիր երկրագործներից, բանվորներից ու արհեստավորներից, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնում ներգաղթել հայրենիք և այստեղ կատարել գյուղեր ու ավաններ, ակտիվորեն մասնակցել երկրի վերաշինության կենսական գործին՝ Շատ դիմումներ էին ստացվում նաև զանազան մասնագիտության տեր մտավորականներից և հատկապես երիտասարդներից՝ համալսարանում կամ որևէ այլ ուսումնական հաստատությունում սովորելու ցանկությամբ:

Պատասխանելով գաշակցական պրոֆոկացիաներին, Լուսաստանից հայրենիք ներգաղթող մի խումբ աշխատավորները 1925 թ. հունվարին գրում էին. «Մեր վերջնական օրհանի՞ Մեծ Միության ցավագար և անկեղա թշնամիները այլ սուտ ու զրգարություն չմտցր, որ շգրենին ու լիսսեին ներգաղթին չուրջը:

Մենք, ներկա ստորագրյալս, մտտ օրեն Հին Լուսաստանի այլևայլ վայրերին և. Հայաստան պիտի մեկնենք, մեր օրրա-

²⁴ «Նորհրդային Հայաստան», 6 օրոտասի, 1925 թ., N 177:
²⁵ Թաղվածք բերված է բոս Ա. Մարտունու «Պատակցությունները գաղութահայրության մեջ գրքի, էջ 44—45:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 44:

զան պարտականությունը կհամարինք սույն կողով զգուշացնել զնպի մեր պաշտած հարկները մեկնողները, որ շրջան ընող շարաննեզ պրոցեսներուն և ըսի բազմներուն բնավ կարևորություն չտան...»²⁷:

Այնուհետև կոնկրետ փաստերով մերկացնելով զաշնակներին, կոչի հեղինակները շարունակում էին. «Հայրենակիցնե՛ր, զգուշ և միշտ զգուշ մեր առնես ավերող և մեզ մոխիրներու վրա նստեցնող օտար, կեղծ մարդասերներ և տարախառաբար հայ կուլտոլ խառնակիչներ, որոնք խիզճներին սպանած և ամոթի ու պատասխանատուության զգացումներն կրսնցուցած ըլլալով իսպառ, իրենց ազտտ անոթերով կուզեն խառնել ձեր խիզճին անզորությունը:

Զո՛ւ մի ըլլաք բանասերու լեզուներու և վաճառված գրիչներու խարկանքներուն, որոնք կմիայն ձեր մեջ թշնամանքի որում սերմանել Վաստճ ըլլալով, որ մտտ է այլևս ձեր փրկության ժամը, կազմ ու պատրաստ եղիք զնպի Ավետոյաց աշխարհը մեկնելու»²⁸:

Սովետական Հայաստանի մի խումբ համակիրներ հունահայ գաղտնի աշխատավորներին ուղղված 1925 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրատարակված մի այլ կոչի մեջ, արտահայտելով իրենց անսահման որակությունը ներգաղթի առթիվ, գրել էին. «Յե՛ժա հայ ժողովուրդ:

Մե՛ծ անկույթյամբ սպասած ժամը հասավ:

Ամեն ինչ պատրաստ է: Եարթ օրը (հոկտ. 31-ին) պիտի ուղղվիս Ավետոյաց երկիրը: Իրականացան թո բոլոր հույսերը: Իրականացան թո երազները, Իրականացավ ներգաղթը: Հասավ ժամը, որ դու անզամ մըն ալ ետրհուրդ. Հայաստանի և հայ ժողովուրդի սրտի, մտքի ու կյանքի հետ խաղացող դավաճան զաշնակցականները ճանչնաս»²⁹: Կուր առաջարկում էր մեկընդմիջտ երես զարձնել այդ բախտախնդիրներին և վստահորեն ընթանալ զնպի հայ աշխատավորության միակ հայրենիքը հանդիսացող Սովետական Հայաստան:

Այնուհետև կոչի հեղինակները գրում էին. «Անոնք խաղա-

ցին թո զգացմունքներուն հետ: Թունտ սլարներով խոցողներին սիրող, պշտորեցին միարգ:

Այժօր դու ճակատ առ ճակատ կանգնած ես ընդ խաբող, թո զգացմունքներ անարգող և թո կյանքի հետ խաղացող դավաճաններուն հետ:

Այժօր խոսելու կարգը բուկղ է:

Դավաճանը պետք է դիմակազերծ ըլլա:

Դավաճանը պետք է հաշիվ տա իր բասմներուն ու գրածներուն:

Դու՛ հայ ժողովուրդ, բնական հատկություններդ արժեցուր:

Դու ցույց տուր, որ թո սեփական դատադրություն ունի: Եւ ցույց տուր, որ իրականությունը կտեսնես: Յույց տուր, որ պատրաստ ես ամեն ճակատի վրա հարվածելու թո հայրենիքի դավաճանները:

Ներգաղթի իրականացումը անզամ մըն ալ երևան հանեց

մարտական կուսակցությանը բարոյական սնանկությունը:

Անկցի՛ն ուրեմն օտար զրպարտիչները:

Անկցի՛ն դավաճան զաշնակցականները:

Կեցցե՛՛ հորհուրդ. Հայաստանը և հայ ժողովուրդի միակ

պաշտպան հայ կառավարությունը»³⁰:

Ահա այսպես էր մտածում ու գործում զաղտնի հայ աշխատավորության ճնշող մեծամասնությունը: Եվ սովետական կառավարությունը, ըսյնելով ոչ մի խոչընդոտի, զրպարտության ու պրոֆոկացիայի, ժողովրդական տնտեսողության մեջ ձեռք բերված հաջողություններին զուգընթաց իրականացնում էր սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը:

* * *

Չանգվածային նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին սովետական կառավարության 1945 թ. նոյեմբերի 21-ի որոշումը, ինչպես իր սեղում տեսանք, համընդհանուր խանդավառությամբ ընդունվող սփյուռքահայության բոլոր խավերում: Սփյուռքահայ աշխատավորները, առաջադիմական բոլոր կազմակերպություններն ու խմբավորումները, առաջորդվելով հայ ժողովրդի վերամիավորման հայրենասիրական գաղափա-

²⁷ 2002 ՀՀԿՔ ՊԿՔ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 496, ք. 46:

²⁸ Նույն անգում:

²⁹ Նույն անգում, ք. 47:

³⁰ Նույն անգում:

րով, իրենց շանքերն ուղղեցին այդ մեծ գործի իրականացմանը: Սակայն Հայրենիքում ազգահավաքման այդ Հայրենասիրական շարժման հանդեպ դարձյալ միանգամայն դատապարտելի ու թշնամական դիրք բռնեց գաշակցությունը: Այդ պատճառով էլ, որպեսզի հաջողությամբ իրականացվեր Հայրենասիրությունը, անհրաժեշտ էր հետևողականորեն մերկացնել գաշակների բոլոր դավերը, համախմբել առաջադիմական բուրյ ուժերը՝ ստեղծելով նրանց ընդհանուր, միասնական ճակատ:

Սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերի միասնական ճակատները սկսել էին ձևավորվել զոհուս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին և շատ զաղթաբարներում իրենց մեջ միավորում էին կոմունիստներին, Շնչակյաններին, առավելաբաններին և երիտասարդական միություններին անդամներին: Դրանք իրենց առջև նպատակ էին դնում հնարավոր բոլոր միջոցներով պաշտպանել տիրազեր Հայության իրավունքները և աշխատել հասնել նրանց վերականգնմանը Բուրքահայ կողմից ապօրինաբար զավթված հայկական հողերի վրա, զրանք կցելով Սովետական Հայաստանին: Ինչպես պլանաբորմի վրա կանգնած հայկական ազգային ճակատներ կամ ազգային խորհուրդներ էին կազմակերպված սփյուռքահայ գրեթե բոլոր զաղթաբաններում՝ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Սիրիայում, Լիբանանում, Լուսնաստանում, Բուլղարիայում, Թուրքիայում, Եգիպտոսում, Պարզաստանում, Կիբրոսում, Իրանում և այլուր:

Սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերի համախմբման ճանապարհին կարևոր քայլ հանդիսացավ 1947 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 4-ը Նյու Յորքում տեղի ունեցած Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը, որին մասնակցում էին հայկական 22 զաղթաբանների 715 աշխարհիկ և ռեզոնոր պատգամավորներ, որոնք ներկայացնում էին տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ու հոսանքներ³¹: Կոնգրեսի հրավիրման կապակցությամբ հրատարակված պաշտոնական կոչումը ստված էր. «Վերածնվող մայր Հայրենիքի վերելքին լավագույն շահով օգնելու և արտասահմանի հայոց բարօրության, ներգաղթի և հողային արդար իրավունքներու վերստացումին օգտին կատարված աշխատանքները ներգրանակելու և համարդրելու համար Ամերի-

կահայ ազգային խորհուրդը նախաձեռնած է համաշխարհային Հայկական բոկերես մը գումարելու³²:

Կոնգրեսի բացումը հեռագրերով շնորհավորեցին 2002 Գևորգյան սովետի նախագահությունը, 2002 Մինիստրների խորհուրդը, 2002 գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը, Ամենայն հայոց կաթողիկոսը և այլք:

Սփյուռքահայության ներկայացուցիչների այդ բազմամարդ համաժողովը միահամուռ հավանություն ավելց Հայրենագործության իրականացմանը և որոշեց նրա օգտին անցկացնել հանգանակություն՝ կարիքավոր ներգաղթող Հայրենակիցներին օգնելու համար³³:

Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի ընդունած որոշումները մի անգամ ևս հաստատեցին այն միտքը, որ սփյուռքահայության հիմնական զանգվածը անվերստպահորեն պաշտպանում է Հայրենագործության գաղափարը, այն համարելով արտասահմանի հայությանը ապագաբանացումից փրկելու ամենակալի ու կարևոր ուղի:

Նուպատերազման զանգվածային Հայրենագործությունը լուրջ քննություն հանդիսացավ սփյուռքահայ բոլոր հոսանքներին ու խմբավորումներին համար, հատկապես քաղաքական կուսակցություններին համար:

Սփյուռքահայ զանգվածները, անկախ իրենց դասակարգային ու կուսակցական պատկանելիությունից, համատարած կերպով ձգտում էին անվերստպահորեն ներգաղթել Սովետական Հայաստան: Այդ հանգամանքը կհանգեցնեց այն բանին, որ ի վերջ լուծարքի կենթարկվեին սփյուռքահայ քաղաքական կուսակցությունները:

Շնչակյան և առավելաբար պատական կուսակցությունները այդ հարցում բնորոշին միանգամայն ճիշտ ուղեգիծ՝ իրենց անդամներին թույլատրելով դուրս գալ կուսակցությունից և մեկնել Հայրենիք՝ ներգաղթի կազմակերպման հենց սկզբից առավելաբար աշխատական և Շնչակյան կուսակցությունները հանդես եկան պաշտոնական հայտարարություններով, որոնցում ողջունելով ներգաղթը, իրենց անդամներին թույլատրում էին

³¹ «Նոր Արարչ», շաբաթաթերթ, Երևան, 8 մարտի, 1947 թ., № 10-11:

³² ՏՊ «Նոր օր», Խորաթ Թերթ, Ֆրեզո, 16 մայիսի, 1947 թ., № 35:

ազատորեն դուր գալու կուսակցութունից և մեկնելու հայրենիք: Օրինակ՝ ուսմկազմարենի Հալեպի կոմիտեի հայտարարութեան մեջ ասված էր. «Մամկազմը ազատական կուսակցութեան տեղական կոմիտեն այսու կհայտարարե, թե՛ իրենց դիմումներուն ընթացք տալով և համաձայն կուսակցութեանս սրբոյման զեքն կկացուցանե իրենց կուսակցական ներդրման և պարտավորութուններն այն բոլոր ներգաղթող ընկերները՝ որոնք Սովետական Հայաստան մեկնեցան կամ կմեկնին»: Ընձան հայտարարութուններով հանդես եկան ուսմկազմը ազատական և Նշակյան կուսակցութունների նաև մյուս տեղական կոմիտեները: Տեսնելով ներգաղթի նկատմամբ ուսմկազմարենի ու Նշակյանների այս միանգամայն դրական հայրենասիրական վարքագիծը և դաշնակցական կուսակցութեան զինվարության թշնամական դիրքորոշումը, շատ շարքային դաշնակցականներ սկսեցին զանգվածաբար հրաժարվել կուսակցութունից և նույնպես արձանագրվեցին հայրենիք մեկնելու համար: Իրանում, Լիբանանում, Սիրիայում և այլուր այդ տրեքի սփյուռքահայ մամուլը չի էլ շարքային դաշնակցականների և դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ գտնվող շՄԸՄ անդամ երիտասարդների անհատական ու խմբակական բազմաթիվ հրաժարականներով: Ահա թե ինչ էր գրում այդ մասին շարքային դաշնակցական Խայրի Բարիկյանը. «1940-են ի վեր Հ. Հ. դաշնակցութեան շարքային անդամ, հրապարակով կհրաժարի մ բոլոր կապերն կիզեմ կուսակցութենեն, որ չի քաշվի ազգահավատմի ամենին կենսական որոշումը տվող և գլխն ներգաղթով գործադրող մեր թանկագին հայրենիքին՝ Սովետական Հայաստանին դեմ գործել: Իրբև կիլիկեցի հայ, տեսնելն հետո ստապանքի բոլոր տեսակները, չեմ կրնար միատեղ թալել դաշնակ ընկերներու հետ, որոնք հայրենիքի դռներուն լայնորեն բացվիլը տեսնելն հետո իսկ կ'ուզեն գլխն շայտատանի կարտոտվն այլվող ինձի պես պանդուխտ հայորդիներուն: Ո՛ր, իր մայր հայրենիքն ուրացող զանակ շարքերուն մեջ չեմ կրնար մնալ»³⁴:

Դաշնակցութեան զինվարութեան հայրենազավ քաղաքականութեան դեմ հայրենասիրական ընդդրումի կույկտիվով ելույ-

թով հանդես եկան դաշնակցութեան ենթակալութեան տակ գրտնրվող շՄԸՄ-ի Հալեպի մասնաճյուղի 46 մարտիկներ ու սկաուտներ, մամուլում հրապարակելով հետևյալ հայտարարութիւնը. «Ստորագրյալներս, մարտիկ կամ սկաուտ անդամներ շՄԸՄ-ի, ներկա գրութեամբ կուզանք ներկայացնել մեր հավաքական հրաժարականը, սոված ըլլալով, որ շՄԸՄ-ի հիմնական նպատակները այլափոխված են ներկա զինվարներու հայրենազավ կուսակցական հաշիվներու հետևանքով:

Մենք, ըլլալով հայրենասեր և զիտակից գովակները բաղձաշարչար ժողովրդի մը, շՄԸՄ-ի միջոցով կկարծենք ծառայել անոր ֆիզիկական, բարոյական և ազգային վերելքին, ինչպես նաև մեր պանծալի հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի հառադիմութեան:

Բայց ներգաղթի այս սրբազան պահուն, երբ սփյուռքի վտարանդի մեր բոլոր եղբայրները տողորված են հայրենակարտ ազնիվ զրացումներով, ներքի պիտի լըլլար որևէ պարմաշ հայու համար, կամա, ակամա մեղակցիլ աքի մը համառ և արկածախնդիր զինվարներու հայրենազավ քաղաքականութեան, որմն տուժողը կ'ըլլա մեր ժողովուրդն ու հայրենիքը:

Արդ, մեր հավաքական հրաժարականը ներկայացնելով, մենք այն խոր հավատքը ունինք, թե կկատարենք ազգային և հարապատ շՄԸՄ-ականի մեր լավագույն պարտականութիւնները, անշեղորեն շարունակելու և իրագործելու համար մենք սրբազան ուխտը, որ է.— ծառայել հայրենիքին...»³⁵:

Եվ այսպես, ամեն օր տասնյակներով մարտիկ հրաժարվում էին դաշնակցութիւնից ու նրա սպիտակութեան տակ եղած միութիւններից, գառապարտելով այդ կուսակցութեան հակահայաստանյան և հականերգաղթեան ազգակործան ուղղութիւնը:

Թամկազմը ազատական կուսակցութիւնը գտնում էր, որ հայրենազորութիւնից ընդ պատահական երևույթ չէ, այլ հայրենի կրկրում հաստատված նոր լրտակարգի հետապնդած սկզբունքային քաղաքականութիւնն է:

«Այն պահուն,— գրում էր Բեյրութում հրատարակվող «Ժողովուրդի ձայն» թերթը,— երբ մենք հաշիվ կկարողանայինք թռթվել Հայաստանի մը գոյութեան մասին, թեև սկսած էինք

³⁴ «Ժողովուրդի ձայն», օրաթերթ, Բեյրութ, 14 հուլիսի, 1946 թ., № 1159; «Նփքառ», 26 հոկտեմբերի, 1946 թ., № 2770:

³⁵ Նույն տեղում, 29 հունիսի, 1946 թ., № 2669:

միշտ հավատով գիտել զայն և հոն տեսնել մեր փրկությունը, Սովետական Հայաստանի կառավարությունը իր առաջին մասն հողաբյուրեղներն մեկը կնկատե սփյուռքի բնկորներու հայրենազարնը և հայ ժողովուրդի միասնումը իր հայրենի երկրին մեջ»³⁷:

Ռամկավար ազատական կուսակցության պաղեատինյան օրգան «Միություն» թերթը, բարձր գնահատելով տարագիր հասարակ համար ներգաղթի փրկարար դերը, 1946 թ. նոյեմբերյան համարներին մեկուս գրում էր, որ «...ան պայմանավորվեց այն վիթխարի նվաճումներով, որ Սովետ Հայաստանը ձեռք բերեց վերջին 25 տարիների ընթացքում: Արտասովետիկ հայտարար համար ենթադրար այն է, ինչ որ նոյեմբերի 29-ը եղավ երկրի հայտարար համաժամար»³⁸ (ընդգծումը մերն է. — Մ. Մ.):

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը ձուլումից ու անհետացումից սփյուռքահայության փրկությունը պայմանավորում էր երկու կարևոր գործունեություններով՝ թուրքական լծից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումով ու նրա Սովետական Հայաստանին կցումով և սփյուռքահայերի հայրենիք ներգաղթով: Ավելին, ուսմավարները ներգաղթի մեջ էին տեսնում հենց առևմտահայկական հողերը Քուրդիայից պահանջելու միջոցը, այդ խնդրի լուծումը անպայմանորեն կապելով Սովետական Միության հետ:

Ռամկավար ազատական կուսակցության ութերորդ համագումարը՝ որը տեղի ունեցավ 1947 թ. փետրվարին, հատուկ հուշազգով դիմեց ՄԱԿ-ին, Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և ՍՄՇՄ կառավարություններին, որտեղ սպաժմ էր. «Շամանակն է նմանապես, որ ի վերջո ըլլա արդարություն Վաստատանի և հայերեն, վերջ տալու համար մեկուս ամենափոշոտ հարցերին, որոնք մեկ զարն ի վեր ծանրորեն ճնշված են միջազգային քաղաքականության վրա և խորապես ցնցած քաղաքակիրթ մարդկության խիղճը: Այս արդարությունը կպահանջե. Ա. Փրկել, միանգամընդմիջ, թրքական տիրապետությունն Քրդահայաստանի նահանգները: Բ. Կցել զանոնք Հայ Սովետ հանրապետության... բան մը, որուն մասին համաձայն են հանրապետության ծոցին մեջ

ապրող և թե բովանդակ աշխարհի մեջ ցրված բոլոր հայերը»³⁹: Ահա թե ինչու հայրենադարձության վերականգնող հենց առաջին օրերին ուսմավարական կուսակցությունը ընդգծեց այդ երևույթի պատմական բախտորոշ նշանակությունը և իր գործուն մասնակցությունը բերեց նրա կազմակերպման աշխատանքներին:

«Ներկայիս յուրաքանչյուր հայու համար շիա ավելի պատվավոր է հայրենադարձական գործ, քան հայրենիք դարձը: Բոլոր հայերը, առանց զավանական և հաստվածական խտրության, առանց անասուրու ձախնա-աչնեկող փրովորաբաններուն, մասնական զաշնակ պարագուրվաներու տարածած սուտ գրուցներուն, պետք է արձանագրվին»⁴⁰, — գրում էր «Տողովուրդի ձայնը»:

Հայրենադարձությանը խանգարելու ուղղությամբ զաշնակցությունը գործունեությունը ուսմավարները իրավացիորեն ուրակեցին որպես մեծագույն ոճրագործություն հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ:

1946—1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձության ժամանակ ուսմավարների հետ միևնույնի դերերում կանգնեցին հնչակյանները, նրանք նույնպես հանդես եկան Սովետական Հայաստանի պաշտպանությամբ, ներգաղթին ամեն կերպ աջակցելու նախաձեռնությամբ: Հնչակյանները ևս այն կարծիքին էին, որ սփյուռքահայության փրկությունը ներգաղթի մեջ է, նրա ապագան կապված է Սովետական Հայաստանի հետ: Հնչակյան կուսակցությունը բոլոր միջոցներով ստատում էր ներգաղթի իրականացմանը, միաժամանակ հետեռակականորեն մեղակցելով զրա դեմ զաշնակցության ծավալած գործունեությունը: Հնչակյան կուսակցության առաջատար օրգանները պրոպագանդում էին այն միտքը, թե որքան մեծ լինի Հայաստանում ապրող հայոց թիվը, այնքան ավելի կզորեղանա զաղուրների կազմը հայրենիքի հետ, այնքան ավելի արդյունավետ կլինի նաև սփյուռքում մնացած հայության՝ պայքարը օտարացման ևս ձուլումն դեմ, ևստի անպայման պետք է ներգաղթել Սովետական Հայաստան, որտեղ խորսխված է հայ ժողովրդի ապագան: Հնչակյանները ևս ներգաղթի մեջ էին տեսնում հայկա-

³⁷ «Տողովուրդի ձայն», 27 փետրվարի, 1947 թ., № 1071:
³⁸ «Միություն», օրաթերթ, Հոյնիս, 29 նոյեմբերի, 1946 թ., № 64:

³⁹ «Տիրապետ», 17 մարտի, 1947 թ., № 2888:
⁴⁰ «Տողովուրդի ձայն», 20 հունվարի, 1946 թ., № 1046:

կան բռնագրաված հողերի ազատագրման բանակին, միասնության կոչ անելով սփյուռքահայ բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերին⁴¹։

Ներգաղթը ողջունեցին նաև սփյուռքի մյուս բոլոր առաջադիմական կազմակերպությունները և հասակակից հայրենակցական միությունները։ Ներգաղթի սկսման կապակցությամբ վասպուրականցիների հայրենակցական միության կենտրոնական վարչությունը հրապարակեց մի կոչ՝ ուղղված սփյուռքի բոլոր վասպուրականցիներին, որտեղ գրում էր. «Մեր արդի Սովետական մայր Հայաստանը... այժմ դռները լայն բացած է անխտիր, վայրագափ իր բոլոր զավակներու առջև։

Դեպի՛ հայրենիք, դեպի՛ շինարարություն, դեպի՛ ազգային հզորացման ու փառքի ուղին. այս է համայն ազգասեր ու հայրենասեր հայության և ես առավել վասպուրականցի ժողովուրդի կարգախոսը։

... Արք, մար Հնչած է, որ վասպուրական միությունը կոչ ուղղե նսփյուռքի համայն վասպուրականցիներուն, որ անոնք պատրաստվին վերագաճուալ դեպի իրենց հարազատ ու հույկնայ մայր հայրենիքը, դեպի շինարարական աշխատանք ու դեպի ազգային համայնքում, հորհր. Հայաստանի կառավարության անմիջական հովհովժան ու պաշտպանության տակ և անոր օգնությամբ։ Վստահ եղեք, որ միությունս պատրաստ է ձեզ աջակցելու, որ միջոցներ ունենաք դեպի մայր հայրենիք ներգաղթելու։

Վասպուրական միությունը, որպես գործնական հայրենասեր կազմակերպություն, իր նպատակը ընտրած է օգնել իր հայրենակիցներուն, որ անոնք օր առաջ թոթափեն գաղթային իրենց անկայուն և անապահով վիճակը և ներգաղթի ու շինարար աշխատանքի փորին իրենց մայր հայրենիքի մեջ, իրենց նախահարց աշխարհը։

Մյն դեպի մեր տեխնիքի երկիրը, դեպի մեր մեծ հայրենիք Սովիետական Հայաստան, դեպի նոր կյանք և դեպի ազգային համախմբում մայր հողի վրա»⁴²։ Նույնպիսի հայտարարու-

⁴¹ Տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», 26 նոյեմբերի, 1946 թ., № 59 և «Արարատ», 8 փետրվարի, 1947 թ., № 1502։

⁴² «Հայաստանի կոնսակ», 27 հուլիսի, 1946 թ., № 30, էջ 717։

թյուններով հանդես եկան նաև հարոն-Տուրուբերանի, Ճեպե-Մուսացիների և այլ հայրենակցական միությունները⁴³։

Փարիզում հրատարակվող «Արևմուտք» ազգային և զրական անկախ շարաթափերը, ողջունելով ներգաղթը, իր խրմբագրականում գրում էր. «Այսօր, վաղը և հավիտյան ապաստան՝ այլևս Հայաստանն է։ Այսօր, վաղը և մի՛շտ այլևս մեր ազգային բազարականության առանցքը, միակ առանցքը, պետք է կազմե միակ գործողությունը—գումարումը»⁴⁴, այսինքն՝ ի մի հավաքվելը հայրենիքում։ Թերթը կոչ էր անում բոլորին իրենց ուժերը ի սպաս դնել այդ վե՛ն գործի իրականացմանը։

Այսպիսով, փաստորեն միայն գաշնակցությունը դեմ դուրս եկավ հայրենադարձությանը։ Իհարկե, նա սկզբնական շրջանում չէր համարձակվում բացահայտ դեմ արտասայտվել այդ ազգօգուտ գործին, որը մեկնում էր սփյուռքահայ բոլոր խավերի պաշտպանությունը։ Գաշնակցությունը նույնիսկ իրեն հայտարարեց ներգաղթի «շքեմ» կողմնակից։

Ֆրանսահայ ազգային ճակատի օրգան «Ժողովուրդ» օրաթերթը հեղաներով գրում էր, թե «թրքահայ ցամ, ներգաղթ և շ. Չ. Գաշնակցություն կուսակցություն երրորդություն մը կկազմեն և մեկը մյուսն կարելի չէ բաժանել, իսկ մյուս կողմն, իր նոր սերունդներով, կազույտ խաչերով, ՄՄՄ-ի մեջ կուսակցականության էնթիկներով, կհանա ներքին ճակատը պատակտել, սփյուռքի հայության միասնականությունը չլստե...»⁴⁵։ «Ժողովուրդը» գրում էր, որ «արտասահմանի զանգվածային ներգաղթը և նայ դատի հետապնդումը հնարավոր դարձավ միայն ու միայն մեր սովետական հայրենիքի աշխարհաստան պատերազմեն հաղթական զուրս գալով...»⁴⁶։

Մերկացնելով ներգաղթի նկատմամբ դաշնակցության բրնած երկրի մի վարքագիծը. Աթենքում հրատարակվող «Նոր կյանք» թերթը գրում էր. «Գաշնակցությունը խոսքով. երևութպան—իրր թի—կ'ուղե ներգաղթը։ Եվ այդ երևույթով կ'ներկայանա հայրենասեր զանգվածներուն, անուղակի կերպով զանոնք շփոթի մատենելու, անոնց անազարտ հայրենասիրական զգա-

⁴³ Տե՛ս «Ջարթեր», 10 փետրվարի, 1946 թ., № 2731։

⁴⁴ «Արևմուտք», շարաթափերթ, Փարիզ, 24 նոյեմբերի, 1946 թ., № 2(59)։

⁴⁵ «Ժողովուրդ», օրաթերթ, Փարիզ, 22 ապրիլի, 1947 թ., № 726։

⁴⁶ Նույն տեղում։

ցումները թունավորելու համար: Տարբեր կարգախոսով չէր կրքնար ներկայանալ արդեն: Ի վիճակի չէ բացահայտորեն ներգաղթի դեմ ճակատ հարդարել: Հայրենասեր ժողովուրդը այն ատեն կրարկոծեմ, լինի կենթարկի գինեք:

Ուրեմն, ներգաղթ կուզենք կեզծ դիմակ մըն է լուկ, ժողովուրդը խարելու, ժողըրցնելու համար⁴⁷:

Եվ իսկպես, որոշ ժամանակ անց, էր այդ տակտիկան ցանկալի արդյունք չավեց, այլևս համբերելով, դաշնակցությունը բացահայտեց ներգաղթի հանդեպ իր իսկական դիրքը: Կեղծելով ու զրպարտելով բազմահար հայ արագիրների նկատմամբ սովետական կոտավարության մարդաբիրական բազաբակնությունը, նա սկսեց բացահայտորեն հանգես գալ հայրենագարծությունը դեմ:

Կարծեք հատուկ ազգանշանով, դաշնակցական մամուլն սկսեց շարաժառ զրպարտությունների մի իսկական հեղեղ, որը նպատակ ուներ սփյուռարահայ զանգվածներին հիասթափեցնել նովետական իրականությունից և դարձնել իսկ խանգարել ներգաղթի իրականացմանը: Մի զեպրում դաշնակները փորձում էին իրենց ևս ներգաղթի կողմնակիցներ ձևացնել, բայց վարկարեկում էին ներգաղթի իրականացնող կազմակերպություններին ու մարդկանց, բանի որ իրենց չէին ընդգրկում այդ աշխատանքներում: Մի այլ դեպքում՝ որոնում, գտնում էին մանր-մանր թերություններ ու վրիպումներ, ուժանցնում էին դրանք՝ փորձելով մարդկանց ուշադրությունը կենտրոնացնելով դրանց վրա, դարձյալ վարկարեկել ներգաղթի նման աղօթողու, հայրենասիրական շարժումը, սեանցնել ազգասովորի գործը:

1946 թ. վերջերին, էր այդ տարվա համար նախատեսված թվից ավելի ներգաղթողներ ընդունեց Սովետական Հայաստանը և միայն ձեռնովս պաշտաններում ժամանակավորապես դադարեցրեց ներգաղթը, դաշնակների Հայկաի «Արևելք» թերթը փորձեց մոլորություն մեջ գցել սփյուռարահայությանը, գրելով, թե իբր այլևս ընդհանրապես ներգաղթ չի լինելու: «...Հայ ժողովուրդը պետք է գիտենա այլևս, թե ճիշտ մտի մը տալ, պետք է կոչված կոչված այս մարդիկը գիտելին՝ թե այլևս մարդ պիտի չկրնան զրկնլ այս տարի, որովհետև երևանեմ եկած էր երևա-

գիր մը, որով կհրահանգվեի դադարեցնել այլաստաններ... և որևէ նազու չպատկի այլևս⁴⁸:

Հայրենագարծության առաջ բերած համըրցանոր հայրենասիրական տրամադրությունները չեզոքացնելու նպատակով դաշնակցական մամուլը ամենուրեք ճգնում էր թունավորել ներգաղթողների միտքը: Դաշնակցական պարագլուխները մի կողմից հայտարարում էին, թե իրենք դեմ չեն ներգաղթին, իսկ մյուս կողմից տարածում էին շարամիա բամբասանքներ, թե «տուսերը իրենց երկիրը վերաշինելու համար է, որ մեր աշխատավորները կտանուր»: ներգաղթողները Հայաստանի մեջ պիտի չնման, Թուսիս խորքը պիտի տարվին, Սուրիոն և Լիբանանի մեջ ավելի լավ հայեր կմնանք, բան Հայաստանի մեջ, հայ ժողովուրդը մեծագույն սխալ կգործե իր ստուն ու տեղը ձգել մեկնելով: թե ներգաղթի հետեանքով տնտեսապես կբարձրավորեն գաղութները և գնեցողների նյութական հարստությունները կլցվեն Թուսաստան ու այս կարգի այլ բարբառանքներ⁴⁹:

Գեմ կանգնելով սփյուռարահայերի Սովետական Հայաստան ներգաղթելուն, միևնույն ժամանակ դաշնակները մեծ ճիգեր էին զործադրում նրանց Ավստրալիա, Հարավային Ամերիկա, Կանադա, Նոր Զելանդիա, Մաղազակար ու այլ երկրներ արտագաղթեցնելու ուղղությամբ: Երբ հայրենագարծների առաջին բարձրանները ուներվեցին դեպի հայրենիք, դաշնակներն սկսեցին ոգը ու վախատան բարձրացնել, թե գաղութներում բայ-բայվում է հայ կյանքը, 1946 թ. ունենում գարշուրչի սպանդ՝ ուղղված հայ տնտեսական կյանքի, հայ բարոյականի, ոգու և հավաքականության դեմ: Դաշնակ պարագլուխներն այնպիսի կույր հակասովետիզմով էին լցված, որ նրանք հայրենագարծությունը որակում էին որպես «նոր ապրիլ 24», իսկ զեպի Մաղազակար, Նոր Զելանդիա կամ արևմտյան աշխարհի այլ հեռավոր անկյուններ կատարվող արտագաղթը՝ փրկություն «բթախտավայրում»: Դաշնակցություն որդեգրած այդ զավաճանական ուղեգծի իսկական իուքունը ճիշտ կուսեցին սփյուռարահայ զանգվածները և անարգանքի սյունիք գամեցին նման տեսակետների հեղինակներին: Արտահայտելով սփյուռարահայ զանգվածների տրամադրությունները, Հունահայ «նոր կյանք» թեր-

⁴⁷ «Նոր կյանք», 12 ապրիլի, 1946 թ., № 312:

⁴⁸ «Նիքատ», 6 նոյեմբերի, 1946 թ., № 2779:

⁴⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 24 նոյեմբ, 1946 թ., № 1166:

Քը գրում էր, որ «Անոնց (գաշնակները.— 2. Մ.) փափարն է հայ ժողովուրդը Հայաստանին դուրս ունե տեղ համախմբված առնակ, որպեսզի իրենց սնանկացած քաղաքական և անձնական շահերուն գործածեն» նրան⁵⁰:

Գառապարտելով տարագիր հայությանը դեպի արևմտյան երկրներ արտագաղթի մղելու գաշնակներն պլանները, «Հայաստանի կոչնակ» իրավացիորեն գրում էր. «Արտագաղթը հայության համար անարյուն կոտորածի մը զեր կկատարեն»⁵¹:

Գաշնակները հայերին արևմտյան երկրներ տեղափոխելու համար ստեղծել էին «անկուսակցական» Նորչորշոլոզ մի հանձնաժողով, երա գրում կանգնեցնելով Նյու Յորքի «Յմար հայամ» ճաշարանի անօրեն, միխոնտակը Ջորջ Մարտիկյանին և Սուրեն Սարոյանին: Իր ազգագավ միտան կատարելու համար միջոցներ հայթայթելու նպատակով այդ հանձնաժողովը դիմեց ՀԲԷՄ-ին, հայրենակցական միություններին ու հայ մեծահարուստներին, սակայն բոլորն էլ մերժեցին այդ կարգի առաջարկները: Այն ժամանակ գաշնակցությունը դիմեց ԱնՉԱ-ին («Անհայրենիք հայերի օգնության ամերիկյան ազգային կոմիտե»), որն ստեղծվել էր 1945 թ. Ջորջ Մարտիկյանի և ամերիկյան բանակի ըրբագրային զեներալ Հայկ Շեքերճյանի աջակցությամբ: ԱնՉԱ-ն ամիգական կապի մեջ էր «Գաղթականության միջազգային կոմիտեի» հետ, որը ԱՄՆ էր գաղթեցնում տարբեր երկրներից գաաալքը վտարանդիներին, նպատակ ունենալով նրանց օգտագործել իմպերիալիստական շրջանների նվաճողական պլանների մեջ: ԱնՉԱ-ն տարիներ շարունակ կազմակերպում էր Մերձավոր արևելքի երկրներում և այլուր հաստատված հայերի արտագաղթը դեպի արևմտյան օդատարավարած, որտեղ ավելի շատ պարտա ճող կար տարագիր հայության ձուլման համար, դրանով իսկ փորձելով խոչընդոտել սփյուռքահայությանը մայր հայրենիքում: Սովետական Հայաստանում կենտրոնանալու, այսինքն՝ հայրենադարձվելու գործին:

Այսպիսով, այն պահին, երբ սփյուռքահայությունը հայրենադարձության բեկորներով ու հոգսերով էր պարում, երբ այն դարձել էր համազգային կարևոր իրադարձություն, գաշնակ-

ցական պարագլուխները, զավաճանելով ազգային շահերին, կազմակերպում էին հայերի արտագաղթը դեպի նոր ու անձանթ երկրներ, որոնցում անխուսափելի էր նրանց ապագայնացումն ու ձուլումը:

Գաշնակցության այդ փորձերի զեմ անկեղծ դալույթով հանդես եկան սփյուռքահայ առաջադիմական բոլոր ուժերը, գտնելով, որ «Տալը իբրև ազգ ապրելու և զարգանալու հնարավորություն ունի միմիայն սովետ եղբայրության դրոշակին տակ, այսօրվա փորձիկ և վազվա մեծ կորհրդային Հայաստանի մեջ»⁵²:

Նշակյան «Երիտասարդ Հայաստան» թերթը «Ներգաղթի հարցը» վերնագրով իր խմբագրականում գրում էր, որ «նշարձում ցրված բոլոր հայերը պետք է վերադառնան հայրենի երկիր, քանի որ դա է միակ փրկությունը, ուստի աղչալիս՝ շահերին քացահայտ զավաճանություն է ներգաղթի զեմ պայթարելը: «Ներգաղթը հայ ժողովուրդին համար կենսական հարց է... և այդ պատճառով՝ ամերիկացի և անոր զեմ կուսակցական պայթար ստեղծել: Ով որ մտերբը կպզտորն և պատճառ կհանդիսանա, որ թրքական անարդ բռնակալության և շարքերուն հեռավանքով պանդիստացած հայ բեկորները իրենց երկիրը վերադառնան, ան հայուկան մեծագույն թշնամին է:

... Անիկա (ներգաղթը.— 2. Մ.) օտարության մեջ տառապող, հյուսվող ու մաշող հայ գաղթականի համար նոր կյանք և վերադարձումն էր շրջան է:

... Ով որ ներգաղթը կհարվածե, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կհարվածն նաև հայ ժողովուրդը: Ով որ զեմ է ներգաղթին, զեմ է նաև ազգահավաքման սրբազան գործին:

Պատմական անհերքելի իրողությունն է, որ ժողովուրդը մը իր սեփական հայրենիքին մեջ միայն կրնա հարստանալ անի ու բարգավաճիլ: Օտար երկիրներուն մեջ գաղթականի կյանք աղբող ժողովուրդներ, ուր կամ կանուխ զատապարտված են սպետակ շարդի մանգաղով հնձվելու և ոչնչանալու:

... Գերախոսարար սակայն, սփյուռքի մեջ բույն գրած է գաշնակցություն կուզված խմբակ մը, որ կուսակցական կուրս առելությունն և մենատիրական սնապարծ հավանություններն մղված, ամենազարբիլ և ամենաստորին միջոցներով պայթար

⁵⁰ «Նոր կյանք», 17 նոյեմբերի, 1946 թ., № 470:
⁵¹ «Հայաստանի կոչնակ», 16 նոյեմբերի, 1946 թ., № 46, էջ 1088:

⁵² Նույն տեղում, 28 սեպտեմբերի, 1946 թ., № 39, էջ 945:

կմզն ներգաղթի շարժման դեմ և ամեն անգամ, որ ներգաղթը վերսկսելու լուրեր տարածվին, իրար կանցնի և գալնելու սճմակին հատուկ ունեցնել կարճակամ⁵⁰։

Գաշնակների կարծիքով իսկական և լավ հայերը Նրանք էին, ովքեր չէին ներգաղթում Սովետական Հայաստան։ Գաշնակցական «կազակը» նույնիսկ աղիողորմ արցունք էր թափում այն «խաղաղ» հայերի համար, ովքեր արձանագրվել էին հայրենին մշկնկելու։ «Կազակը» փորձում էր չվճատացնել, որ «ներգաղթի ամեն մի փորձ դատապարտված է անիրագործելի բազմանք մը մնալու», իսկ եթե, այնուամենայնիվ, այն տեղի ունենա, ապա ներգաղթողները Սովետական Հայաստանում պիտի կորցնեն իրենց ազոթելու ազատությունը։

Ներգաղթի իրականացումը կապելով անպայման տերիտորիալ պահանջների բավարարման հետ, դաշնակները հայտարարում էին. «Պետք է ներգաղթել, բայց քանի որ հողերը (Արևմտյան Հայաստանի.—Մ. Մ.) չեն ստնված, ապա ներգաղթելը հնարավոր չէ⁵¹։ Այն առթիվ շատ ավելի հեռուն դնալով առաջարկ էր անում դաշնակցական նախկին կառավարության ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը։ Ռուբեն փաշան հայտարարում էր, որ ներկա Հայաստանը փորձ է, ի վիճակի չէ նոր բնակիչներ բնօրնակել, ուստի պետք է Սովետական Հայաստանը որոշված Սովետական Միության հետ, որպեսզի ավելի դյուրին ըլլա «անկախ Հայաստանի» մը հիման վրա հայկական ընտանիքավոր հողերը պահանջել։ Անկախ կրնա թե անգլո-աթուրյանները այժմու Հայաստանը Սովետական Միության մեկ մաս նկատելով, պիտի առարկեն՝ թե անկախ Հայաստան մը գոյություն չունի և հետևաբար կարելի չէ Հայաստանի հողեր տալու մասին հարց հարուցանել։ Անկախ և միացյալ Հայաստանը, իբրև մի օգակը Միջին արևելքի՝ ավելի հնարավորություններ ունի իրագործելու... սահմաններուն բնդարձակումը⁵²։ Ահա թե ինչ էին ուզում դաշնակցական նախկին նախարարները. Նախ և առաջ Հայաստանն անշատել Սովետական Միությունից, այն հռչակել «անկախ» և ապա, իր վրա հրավիրելով

անգլո-աթուրյան ուշադրությունը, նրանց օրհնությամբ տիրանալ հայկական հողերին, ուր կարելի կլինի մտածել նաև ներգաղթի մասին։ Սակայն այդ առաջարկները վճռակալորեն մերժվեցին հենց սփյուռքահայ առաջդիմական շրջանների կողմից, որոնք վաղուց էին զգալի արևմտյան տերությունների օգնության հետ կապված դաշնակցության հորինած հերթափոխների հավատալուց։

Գաշնակցական մեկ այլ պարագույն՝ Ս. Վրացյանը, ներգաղթը համարում էր անիրագործելի այն պատճառաբանությամբ, թե իբր սփյուռքահայերը Հայաստանի հայերի հետ չեն կարող հաշտ ապրել, որովհետև նրանք ներկայացնում են տարբեր աշխարհներ⁵³, Ըստ Ս. Վրացյանի նույնպես ներգաղթը հնարավոր չէր առանց «ազատ ու անկախ» Հայաստանի ստեղծման։ Առանց թացքնելու իրենց փորացավը, Ս. Վրացյանն ու նրա համախոհները հայտարարում էին, որ իրենց նպատակն է Հայաստանի անշտառումը Սովետական Միությանից, որից հետո միայն կարելի է մտածել ներգաղթի մասին⁵⁴։ Առաջ բաշխելով «անկախ ու ազատ» Հայաստանի մաշված գաղափարը, որը միայն, քառ դաշնակների, հնարավորություն կտեղծեր ներգաղթի կազմակերպման համար, նրանք նպատակ ունեին սփյուռքահայ զանգվածներին տանել իրենց ետևից։ Սակայն, բարեբախտաբար, սփյուռքահայությունը այլևս չէր հավատում դաշնակների և ոչ մի խոսքին։ Որքան մեծանում էր սփյուռքահայության համակրանքը Սովետական Հայաստանի և հայրենադարձության նկատմամբ, այնքան ավելի կատաղությամբ էին լցվում դաշնակները, դիմելով բացառապես նրանց։ Մայակես, օրինակ, Քավրդի շրջանի Գյուրջի դյուրից դյուրացիների անուկից դաշնակները 1946 թ. ամռանը կնդմ հետագիբ հղցցին Իրանի վարչապետ Դավանի Մայլանին և սովետական ղեկավարությանը այն մասին, որ չեն սկսում ներգաղթել Սովետական Միություն։ Երանանաչայերը.— ազավում էր հետագրում,— չեն փախադի Հայաստան երթալ, քանի որ իրենք Իրան ծնած են և կսիրեն զայն⁵⁵։

⁵⁰ «Ներիտասարգ Հայաստան», 31 օգոստոսի, 1954 թ., № 20:
⁵¹ «Ժողովուրդի ձայն», 11 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 1264:
⁵² «Ժողովուրդի ձայն», 15 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 1267 և «ժողովուրդ», 27 փետրվարի, 1947 թ., № 731:

⁵³ Տե՛ս Հր. Սիմոնյան, Գաշնակցությունը հակադեմոկրատիկ ծառայության մեջ, էջ 84:
⁵⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 29 մարտի, 1947 թ., № 757:
⁵⁵ Տե՛ս «Վերջածնակ», 16 հուլիսի, 1946 թ., № 54:

Սրբ հիշյալ գյուղի գյուղացիներին հայտնի զարձակ դաշնակների այց խարդախությունը, նրանք սովետական ղեկավարներին դիմեցին, հետևյալ հայտարարությամբ. «Ետը ցավով իմացանք, որ շուր հոգու ստորագրությամբ զրգո՛ւ հեռագրեր ուղարկված են վարչապետին և սովետ ղեկավարներին: Մենք բոլոր սբրտանց հաղորդում ենք, որ վաղուց երազել ենք ներգաղթել ղեպի մայր հայրենիք: Մենք ամբողջ գյուղով դիմել ենք ներգաղթի կոմիտեին, առաջին հերթին և մեր ծախսերով ճանապարհվելու Հայաստան: Մենք բոլոր հավատացած ենք, որ մեզ չեք մերժի Սովետական Հայաստան ներգաղթելու»⁵⁹:

Գաշնակները ներգաղթի դեմ ծավալված իրենց կամպայնիայում դիմում էին ամեն տեսակ ստի ու ստորություններին: Ահա այդ մասին վիճալոց մի երկու փաստ՝ Դամասկոսում գաշնակցական էնձնիկ Արթին Գառբրյանը իր շեֆերի զրդուժով մի քանի անգամ բողոքագրեր ուղարկեց աստիկանատուն, թե իբր իրեն սպառնում են և իր կամբին հակառակ ստիպում ներգաղթել Սովետական Հայաստան: «Քաջին կոմունիստները... գրում էր նա,— ամեն օր մեր տան վրա կհարձակվին և կստիպեն, որ Հայաստան երթանք: Ես չեմ երթար. իսլամ կըլլամ, թուրք կըլլամ, չեմ երթար»⁶⁰:

Լիբանանի պաշտպաններ անգամ, գաշնակցական Հայրապետյանը ներգաղթի անուշությամբ պատասխանելով թուրք լրագրողի հարցերին, հայտարարել է. «Մեր (իմա՛) գաշնակցականներին— 2. Մ.) և ձեր միջև տարբերություն չկա: Ես իմ տանս մեջ թուրքերին կիստիմ. ինչպես բոլոր գաշնակցականները, նույնպես ես կնախընտրենք Քուրդին երթալ, քան թե Հայաստան»⁶¹:

Շուտով գաշնակները վարպետություններից ու սպանալիքներից անցան ավելի վճռական գործողությունների, մինչև իսկ դիմեցին տեղաբնակից ակտիվի: 1945 թ. նոյեմբերի սկզբներին Բելյութում նրանք սպանեցին կոմունիստ Հարություն Կյուլպենկյանին և վիրավորեցին Հակոբ Պետոյանին ու Հակվ Կարմիրյանին (Հայր Հակվ)⁶²: 1946 թ. հունվարին, զորձ-

յալ Բելյութում, նրանք զինելույն մի շարք հարձակումներ կատարեցին հայկական թաղամասերի վրա: Այդ առթիվ «Ժողովուրդի ձայն» զրել է. «Հասկանալի է, թե ինչ կհետապնդեն գաշնակ պարագույնները: Անտր հուլյան ներգաղթի առթիվ ստեղծված ժողովրդական խանդավառությունն արյունի մեջ խեղդել»⁶³:

1946 թ. ամռանը գաշնակների հրահրումներով ցույցեր կառնակերպվեցին Բելյութում՝ ներգաղթին աջակցող տեղական զբառնակների առջև: Դաշնակների կեղծ ամբաստանությունների ու մատնությունների հիման վրա լիբանանյան և սիրիական իշխանությունները ձերբակալեցին ներգաղթի տեղական կոմիտեներում աշխատող մի քանի աստնյակ երիտասարդներին, որոնք մեղադրում էին նույնիսկ պետական հանցագործությունների մեջ⁶⁴:

Վերևում նշված էնձնիկ Արթինի տղաները գաշնակացիներ ներգաղթելու համար արձանագրված վարդգես Իսկանդարյանին և Եփրեմ Քետանյանին: Ինչպես հաղորդում էր «Ժողովուրդի ձայն» թերթը իր 1946 թ. հոկտեմբերի 1-ի համարում, մի խումբ գինված գաշնակցականներ զինելով հարձակվել էին Պուրճ Համուտի հայկական թաղամասի վրա, ներս խուժել տները և ծեծուտի հայկական թաղամասի հայ ծերունիներին, կրակել ատրձանակներից և հայհույանքներ տեղացել ներգաղթի ու Սովետական Հայաստանի հասցեներին⁶⁵:

1947 թ. մայիսի 12-ին գաշնակները Բելյութում սպանեցին կոմունիստ Պողոս Նաթրյանին և վիրավորեցին Միսակ Քելպյանին, մի քանի օր անց գաշնակացիները կրահանին և Միրխայի հայերի ներգաղթի կենտրոնի նախագահ կոմունիստ Էրանտ Դեհնյանին:

Միայն 1946 թ. ընթացքում գաշնակցական տեղաբնակները Միրխայում և կրահանում սպանեցին և խոշտանակեցին ութ հոգի: Կ. Բյուրի մեջ (Բելյութի թաղամասերից.— 2. Մ.) սպանեցին Հարություն Կյուլպենկյան անունով երիտասարդը, Քրիստոփի մեջ որը Հակոբ Աշխարհ: Հակվի ներգաղթի օրերուն խոշտանակեցին «Եփրատ»-ի օգնական խմբագիր Ազատ Եսփուհյան:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Տե՛ս «Երաբատ», 21 սեպտեմբերի, 1946 թ., № 1554:

⁶¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 21 օգոստոսի, 1947 թ., № 875:

⁶² «Ժողովուրդի ձայն», 15 նոյեմբերի, 1945 թ., № 1002:

⁶³ Նույն տեղում, 20 հունվարի, 1946 թ., № 1046:

⁶⁴ Տե՛ս «Հայ մամուլ», 21 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 50:

⁶⁵ Տե՛ս «Երաբատ», 6 նոյեմբերի, 1946 թ., № 3279:

ըր և ապա գլխավոր խմբագիր Մարտիրոս Տեր-Ստեփանյանը։ Ռուսերով մահախորձ մը սարքեցին տորթ։ Պատմաճյանի դեմ, Իսկ անցյալ շարքվա ընթացին Պեյրուլի մեջ գործեցին կրկու ուժեր— մին՝ Պողոս Նաթրյանի պաշտնիյունը և մյուսը Տեհեճյանի դեմ կատարված մահափորձը⁶⁶։

Տեղորոշատական հարձակումներ կատարվեցին նաև Քեհրանի «Վերածնունդ» թերթի խմբագիր Հայկ Գարազաշի, Կահիրեի ռաճկավարական «Արև» թերթի նախկին խմբագիր Գրիգոր Հաբեկյանի և այլոց դեմ⁶⁷։

Ներգաղթի իրականացմանը խանգարելու նպատակով դաշնակները կազմել էին առնուձ և՛ մի միջոցի առջև, անգամ գործարք մեջ էին մտել կրթականի պրոֆաշիատական դավմիների կուսակցություննա հետ։ Վերջիններս, միացած դաշնակներին հետ, «խորհուրդ» էին տալիս հայերին չմեկնել Հայաստան, որովհետև ան աշնտեղ իբր թե սով է ու համաճարակ և ներգաղթողների համար կայանք ուղղակի անտանելի կլինի։ Հովմիների մատուցել նույնպես ներգաղթի դեմ խաչակրաց արշավանք էր ծավալել։

Սակայն, ինչպես ասում են՝ չկա շարիք, առանց բարիքի։ Ներգաղթի դեմ դաշնակցական ղեկավարություն ծավալած պայքար խոր հրասթափություն առաջ բերեց այդ կուսակցություն շարքային անգամների մեջ, որոնցից շատերը հրապարակորեն հեռացան դաշնակցությունից։ Գաշնակցությունից հրաժարվողները միաժամանակ ցանկություն էին հայտնում վերադառնալ հայրենիք։ Միայն 1946 թ. ընթացքում կիրանում և Սիրիայում դաշնակցությունից հեռացավ այլևի քան 1200 մարդ⁶⁸։ Իրանի Սալմաստի գավառի 40 գյուղերի դաշնակցության մեջ եղած գյուղացիները նույնպես զանգվածաբար հրաժարվեցին այդ կուսակցությունից՝ այն անվանելով «հակահայկական»⁶⁹։

Ներգաղթը խանգարելու և այն կասեցնելու հաշնակների բոլոր գործերը ձախողում կրեցին։ Ամենուրեք հակահայկական տպւղով դաշնակներին, հայրենասիրաբար տրամադրված սփյուռքահայությունը անկասելի կերպով ձգտում էր ղեպի հայրենիք։

Գրա կոնկրետ հաստատուրը կարող է լինել եզրկատաճայ աշխատավորների վերաբերմունքը։ Երբ 1947 թ. սեպտեմբերի վերջերին խոլեքայի համաճարակի հետևանքով անորոշ ժամանակով հետանձվեց եզրկատաճայի երկրորդ բարավանի հայրենիք մեկնումը, շատ ծանր դրություն ստեղծվեց զաղթուչություն։ Շատերն արգեն վաճառել էին իրենց տները, ազատվել աշխատանքից և բեռները կապած սպասում էին մեկնման, երբ հայանի գործավճ խոլեքայի տարածման փաստը։ Եզրկատաճայ գաղթուչությանի ազգային առաջադիմական կազմակերպությունները, մասնավորապես եզրկատաճայ ներգաղթողների միությունը, շատ շանքեր գործադրեցին կարիքավոր հայրենադարձներին օգնելու, նրանց վիճակը թվեճակում ուղղութամբ։ Այդ առթիվ իր վերաբերմունքը դրսևորեց նաև Կահիրեի դաշնակցական «Հուսարերը»։ 1947 թ. հոկտեմբերի 30-ի սենյազղթի նոր կարգադրանքը՝ վերնագրով իր խմբագրականում «Հուսարերը» գործեց շարաննդալ գործախուժության մեջ ընկած ներգաղթողների վրա և զբոլարտել Սովետական Հայաստանին ու ներգաղթը։ Վրոլված «Հուսարերի» այլ շարամիտ զբոլարտությունից, մի մեծ խումը ներգաղթողներ նույնմերի 6-ին հանգես եկան պատասխան խոսքով, որտեղ հայտարարեցին, թե իրենք բնավ կարիք չունեն «Հուսարերի» նման սերնակուղ և ձրի փաստարանի մը», որը փորձում է պաշտպանել ներգաղթողների իրավունքները։ Նրանք գրում են, որ ներգաղթի հանգես «Հուսարերի» դիրքը նախապես հայանի լինելով, պարկեշտություն կլինեն մտքկանց գործախուժության պահանջ զոնել լուկ և ոչ թե հեզելու։ Բայց այս պարագային անգամ մը ևս փնտրեցին հասկանալ այն պատճառը, որ մղած էր «Հուսարերի» խմբագրին «գթալ» մեր վրա և սիրահոժար գրիչ շարժել մեզի համար։ Գիտեինք թե հուսարեականները հիմնովին կփխտեն այսօրվա մեր հայրենիքի գոլությունը, դիտենք, որ կուրանան սովետական կառավարությունը, անգիտանալով անոր հասցուցած բարեբները հայ ժողովուրդին, դիտենք, որ Հայաստան իրենց համար «Վայաստան» մըն է բռնության ու հարածանքի ու զեռ հույսեր ունեն, կերպգեն «միացալ» և «անկախ» Հայաստան մը ևուղույնի հովանիին տակ։ Ուրեմն ի՛նչ կապակցություն և հետաքրքրություն կրնալին ունենալ մանավանդ մեր ներգաղթողներուն նկատմամբ, երբ մենք հակառակ իրենց բարբառած «ճշմարտու-

⁶⁶ «Ժողովուրդ», 12 հունիսի, 1947 թ., № 817.

⁶⁷ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, № 8, 1948 թ., էջ 52:

⁶⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 12 հունիսի, 1947 թ., № 17:

⁶⁹ «Վերածնունդ», 2 սեպտեմբերի, 1946 թ., № 217:

Քյուններուն զարմայ Համարակութունը կունենանք անտակ այդ բուրքը⁷⁰:

Հայաստանի Նեղինակները այնուհետև ելում են, որ Հայրենասիրության սկզբում Քուրթական մամուլը նույնպես սխալում էր ներգաղթող բնակիչներուն և Նորգորում մեք բանդեր ձեր բարկեցիկ կյանքը, ձեր ազատությունն ու հանգիստը և մի մեկնեցեք Սովետական Հայաստան Քուրթական մամուլի նման վերաբերմունքի պատճառը ներգաղթի հանցելի լիովին հակահայի է ամեն մի հայի, բայց չէ՞ որ «Նուսարքը» Քուրթական մամուլ չէ, «...որենն է՛նչ էր իր ասորը, ինչ՞» իր բուն փախցուցիչ է մեր հանգիստը հողալու համար, երբ գաղտնիքը սեռազգա, խարժամներ, աղետ մուշորաններ, մինչդեռ սգրտաններ և սրբական Հայրենասիրող իրենք զեռ մամուսներ հասած չլին նկատեր ներգաղթելու, որքան առնեն նուսարքը (գաղնակցական որոշը.— Ը. Մ.) կպակասեր Արարատին գազաթենն⁷¹:

Այնուհետև ելվում էր, որ զեպի Հայրենիք «Հազարներու մեկնուր կիտով յր (գաղնակցության.— Ը. Մ.) հոգին, անհամբերության նշաններ ցույց կուտաս, ...քաղաքական խաղ կունեն ներգաղթը գործին մեզ ու կսիսի կոկորդիլոսի արջունցով ներգաղթողներու վրա լայ, բանի որ քոկորդիլոսի վառակամ նշխարանն նավեր չեն որարհամներս առնել մեզ, կամ պարսկական կառավարությունը արգելած է հայերու ներգաղթը իրանեն...»⁷²:

Պատասխանի Նեղինակները վճռականորեն հայաստանում են, որ ներգաղթողները, անկախ «Նուսարքի» քարոզներից, «հանձն կանեն ամեն զոհողություն, բանդել տուն, տեղ, գործ և բարկեցիկ կյանք, Հայրենիք վերապահալու համար, այս զոհողությունը ինքնուրույն է և գրտակցական, չի նմանի կեղծ Հայրենասիրության...»⁷³:

Շարունակելով վերլուծել «Նուսարքի» ինքնակույ փաստաբանությունը, պատասխանի Նեղինակները հայաստանում են, որ թերթի հոգը որիչ է, երա խելական կպտասան է թեզվոց-

նեկ ներգաղթողներին, անկախ մենք «Քույլ չենք ասք ներգաղթողներն:» անտեղ խոսելու, մենք մեր ցավերը կրնանք շափել, պետք չունինք ձեր շափին, մենք մեր ընկիթները լավ զիտենք, պետք չունինք ձեր խորհուրդներուն, իսկ ձեր հոգածության՝ երբք: Գուր մի անգամ ընդմիջա բամանված եք մեզին ձեր հոգիով քն զգացումներով, Նուսարքը ձեր գուրգուրանքը կմտանի կարենի երախտագիտության, որ մեր անձնագրությունը կվարձատրեր ձեր խայրցոցով⁷⁴:

Հայաստանի Նեղինակները գրում են, թե սրբերային այնքան չենք մտնենք և ասորափիր, որքան ձեր մեզի հանցելի ցույց տված Նուսարքի մեկնելն: Մի փորձեր մեր բարոյական կորովը խաթարել, ան շատ բարձր է ու միշտ բարձր պիտի մնա, մամանակավոր նեղություններ ոչ մեկ աղցեսություն կրնան ու՛ենալ մեր հայրենասիրության վրա, մենք սիրով կբռնանինք ու կտոկանք նույնիսկ աղին ժանրին, որովհետև այս նեղությունները անցողակի են և մամանակավոր:

Մեր երախտագիտութենեն ոչինչ կպակասի ներգաղթը ստեղծողներուն և ներգաղթին համար այնատողներուն կետամար: Մեր հոգին վրա նեղող ցավը այն է, որ հայուններ սրտին վրա անբուժելի պալար մը գարձած եք զուր և պիտի մնաք մինչև ներգաղթի ամբողջական իրականացումը⁷⁵:

Անցարգանալով ներգաղթի դեմ գաղնակցության ծավալած գործունեությանը, Կա՛նրին «Մավանակ» շարքաթերթը գրում էր, թե գաղնակցական մամուլը, սոր պա՛մ մը շայլամի պարզամտության անձնատոր՝ առերես ներգաղթը կշատաղովեր, իր կուսակցության վերջին պատգամ, մողովի վաղորդայինին իսկ ձեռք առավ հականերգաղթի պայքարը, շար սրինակ հանցիտանալով շարքային տղերց, որպեսզի անոր այլ պայքար բանան ներգաղթի դեմ, իրենց հասցեով ձեռվ...:

Այս նեղամիտ պայքարին մեկ երևան էր անշուշտ Հայկոյի «Եփրատի» խմբագրատան ու տպարանին խորտակումը, սեղույն ներգաղթի գրանձակին և Ս. Մ. Մ-ի ակամօրին ափերուն և կողոպտար, որոնք բոա պակաստեսներու վկայության եղած են շարքային տղերց առանկորությունը ու ցուցմունքով: Թերթը կզրակնեցում է, որ «Ը. Հ. Գաղնակցությունը

⁷⁰ 2002 ՀՈՍԵ ԳՈՒ, ք. 362, ց. 5, գ. 30, ք. 29—32.

⁷¹ Նույն ակնում.

⁷² Նույն ակնում.

⁷³ Նույն ակնում.

⁷⁴ Նույն ակնում.

⁷⁵ Նույն ակնում.

անկարգապահ՝ և բառային կազմակերպություն մըն է, որ կողմն է ճշմարիտ պատուհաս մը գտանալու փոխուրի ճաշույնայն գլխուն»⁷⁶,

Միանգամայն իրավացի էր ուսմավարական «նոր օր» քննիչը, երբ գրում էր. «ներգաղթի շուրջն առաջացած պայքարը և պայքարը նրա ղեմ ազգայով ձևունարկ մըն է և, քնակա-նարար, Հայրենասեր Հայերը իրենց ձայնը պիտի բարձրացնեն ճշմարտությունն ազգայինով և սուտերը բողոքներով: Դրա ղեմ դաշնակները դիմեցին վատերու անաղջ զենքին, զաշույնին և խարագանին: Ան չէր կրնար լռեցնել ճշմարտության ձայնը, ուրևն կիտրներ կտրել զայն աղապակող կոկորդը»⁷⁷:

Միջուորակ այնպիսի մակն ուժերը անարշանքի սյունին գամեցին ներգաղթի ղեմ ուղղված գաշնակների ազգայով վարքագիծը, միահամուռ կերպով Հայաստանիով, որ զաշ-նակները «նեխվող զիակ են, ան պետք է թաղել որքան կարելի է շուտ և ավելի խոր, որպակզի գաղաճոտությունը շնունա-վորի մեր մարդու օղբ»⁷⁸:

Հայրենագործության ղեմ գառապարտելի գործունեություն էր ծավալել նաև Հայ կաթոլիկ Տոգևորականության վերնախա-վը՝ կարդինալ Աղաջանյանի գլխավորությամբ: Այն ժամանակ, երբ Հայ առաքելական եկեղեցին իր սրբազան ու առաջնահերթ պարտքը Համարեց ամեն կերպ նպաստել ու աջակցել Հայրենագործության իրականացման գործին, այդ նույն ժամանակ Մերձավոր արևելքի երկրներում Հայ կաթոլիկ Տոգևորականու-թյան մի մասը թշնամական դիրք բռնեց նրա նկատմամբ:

1946 Մայիսի 17-ին ՏԱՍՄ-ի թղթակցի հետ ունեցած զրույցում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ-ն նշել է, որ էջմիածինը իր սրբազան ու առաջնահերթ պարտքն է Համա-րում օգնել Հայրենի կառավարությանը միասնական Հայ ժո-ղովրդի այն որդիներին ու զուտերերի ընդունման և տեղավորման գործում, որոնք բազում տարիների ընթացքում բունությամբ արասարվել են իրենց Հայրենիքից:

«Միջուորակայնքը... ասում է կաթողիկոսը.— ձգտում են

վերագանալ Սովետական Հայաստան ոչ միայն նրա համար, որ այն Հանրապետություն է իրենց Հայրենիքը, այլ նաև նրա համար, որ այսանդ կան բոլոր Հնարավորությունները նորմալ, երջանիկ կյանքի և վաղվա օրվա նկատմամբ վաստահավանք»⁷⁹:

Ահա թե ինչու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հատուկ շըբ-չարերականով ցուցում էր տվել արտասահմանյան Հայկական թեմերի առաջնորդներին, որպեսզի նրանք ամեն կերպ աշակ-ցեն ներգաղթի տեղական կոմիտեներին՝ Հայրենագործության հաջող նախապատրաստման և իրականացման գործում:

1947 թ. ապրիլի վերերին նյու Յորքում բացված Հայկական համաշխարհային կոնգրեսին հշած իր ողջույնի մեջ անդադ-րանալով Հայրենագործությանը, Ամենայն Հայոց Հայրապետը գրել է. «Մեր Հայրենիքի հարազատ իշխանությունը բացել է փոխուրի տարագիր Հայության առաջ Հայրենիքի դռները, որով ոչ միայն աղատում է Հայ ժողովրդին անխուսափելի ձուլման և ազգային դիմազրկման, օտարության մեջ հյուժվելու և ան-կանալու մեծ վտանգից, այլև լիակատար Հնարավորություն ըն-ձևում թվով աճելու, ֆիզիկապես զորանալու Հայրենի հողի վրա, գտնակողված կուստրական ու տնտեսական մեծ հաղ-վանակներ պարած և վերելքի ճամբան անսահ Հարազատների մերձավորությամբ, նոր գրեթե ու թափ տալու Հայ մշակույթի աննախընթաց զարգացման, Հայ ժողովրդի բարեկեցության և ազգային հզորության ամրապնդման: Հայ ժողովրդի պարտակա-նությունն է ամեն ինչ ստորագրակ ազգահավաքման, Հայրեն-ագործի նվիրական զազափարի կենսագործման»⁸⁰:

Այնուհետև կաթողիկոսը նշում էր, որ նուպատերազմյան անտեսական վերականգնման ու զարգացման մեծագույն զըծ-վարությունների և բնության տարերքի՝ երաշտի պատճառած թերաբերրիության ծայրագույն պայմաններում անգամ լայնորեն բացվեցին Սովետական Հայաստանի դռները սրտարաց ընդու-նելու համար անհարազատ հորդունների նեկրո տարարակ, առժամապես Հայրենագուրի Հայ հարազատների առաջ: Անձուկ ասճմաններով և ազգարնակչությամբ սակավաթիվ Սովետական Հայաստանը, հաղթահարելով բազուր զրկարությունները, հայ-

⁷⁶ «Մովսեսյան», շարաթերթ, Կա՛հիրե, 20 ղեկուների, 1947 թ., № 6, նաև՝ 2002 ՀՀԳԱ, ֆ. 362, ց. 8, գ. 33, թ. 19:

⁷⁷ «Նոր օր», Լոսանջոս թերթ, Ֆրեզնո, 24 հունվարի, 1947 թ., № 7:

⁷⁸ «Երևանուր», 11 հունվարի, 1948 թ., № 10(146):

⁷⁹ 2002 ՀՀԳԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 17, թ. 1-4:

⁸⁰ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 7-11:

րենի նոր օջախներ է վառում բազմահարս աստանդակն հայերի համար: Քնաշխարհի հայութիւնը անձնազոհորեն իրեն նեղ արեց, բայց հարազատներին տեղ արեց: «Անհավատալի հրաշագործութիւն է,— ասում է կաթողիկոսը լրագրողների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ.— ամենակարճ ժամանակամիջոցում հաղթահարել անհաղթահարելին և հայրենատես ու հայրենարնակ դարձնել հայրենադարձների բազմահարս բազմութիւնը: Անհավատալի հրաշագործութիւն է թվում տեսնել և համոզվել, որ պես-պես երկրներից եկած, տարածներժ կարգերում սնված, շահագործուած միջուրուում դաստիարակված հայրենադարձ ժողովուրդը՝ առաջակերտն կարճ ժամանակում հաղթահարեց հասարակական կենցաղի փոխանցման դժվարութիւնները և հարգատացալով սովետական իրավակարգի, սոցիալիստական հանրակենցաղի պայմաններին:

Հոգեզմայլ է սփյուռքի պատմական հայրենադարձը, հոգեզրմայլ հարութիւնն է հայ տարագրութեան, խռոչագույն կրօնականը հայ ազգահավաքի և հարանոս աղբյուրը հայ ժողովրդի հոգևոր միանումն և հայ հայրենիքի, հայրենական պետութեան հորրացման»⁸¹:

Կաթողիկոսը ուղղակի հայտարարում է, որ ով բացահայտ թէ զազտնի դավեր է լարում հայրենադարձութեան դեմ, նա կամա թէ ակամա դուրս է մտնում հայ ժողովրդի ազգային միասնութիւնից, գանձում է հայ ժողովրդի շարքարարների դինակիցը: Նա կոչ է անում, ասելով. «Հայ մարդու սրբազան պարտականութիւնն է՝ վառ, անշեղ պահել հայրենադարձի վեճ զազափարը հայ ժողովրդի մէջ, զբալիլից լինել ազգահավաքման հայրենասիրական մեծ գործին, դուրգուրել, պահել ու ծավալել համազգային խանդավառութիւնը և միամամանակ ազատվել ու երաշխաւորել հայրենադարձի ծովալմամ տնտեսական, բազարական և բարոյական բոլոր կոպանները: Հայ մարդը դատապարտված չէ մշտնեղենապես մնալ «հայ մատուղ» հայրենազուրկի անպատմաբար վիճակում:

Հայը՝ հերոսամարտիկ դավակների սրբազան արյամբ և աշխատավոր զավակների աչնիվ բրտիներով սրբագործված և արգամանդալ հայրենիք ունի արդեն:

Հայրենադարձը հայրենասիրութեան ուղիղ և արգար համարն է հանդիսանում»⁸²:

Այսպիսին էր հայ առարկական եկեղեցու դիրքը հայրենադարձութեան նկատմամբ: Մինչդեռ տրամագծորեն դրան հակառակ վերաբերմունք ուներ հայ կաթողիկեների պատրիարքը, Մեծավոր և Միջին արևելքի հոռմենագական եկեղեցիների պետ, կարդինալ Աղաբանյանը, որը հայ կաթողիկ համայնքին ուղղված իր 1946 թ. հուլիսի 6-ի «Թուղթ հովվական» կոնզակում, զրպարտելով Սովետական Հայաստանը, ճշնում էր. համոզել հավատացյալներին չներգաղթել հայրենիք, քանի որ արևտեղ կրօնը ազատ չէ:

Իր կարդինալութեան այդ անդրանիկ կոնզակում հայը Աղաբանյանը շուշափում էր աջնպիսի խնդիրներ, որոնք կրօնական շրջանակներէլ մեշ չէին մտնում: Կարդինալ Աղաբանյանի կոնզակը թեպետ ըստ բովանդակութեան երկու մասից էր կազմված՝ Հռոմի պապի ու վատիկանի հայասիրութեան գովերգութիւնից և Սովետական Հայաստանի հասցեին զրպարտութիւններից, արևտամենալիով հետապնդում էր մի նպատակ՝ բոլոր միջոցներով կասեցնել, խափանել սփյուռքահայութեան հայրենադարձութիւնը: Իսկ որոնք էին այն դրդապատճառները, որ հայը Աղաբանյանին մղել էրին հանդես գալու վատիկանի և մասնավորապես Փետրոս XII պապի «հայասիրութիւնը» թմբկահարողի դերում, ի՞նչ հիմքեր ուներ նա ներգաղթի դեմ ազմկելու:

Իհարկե, պատմութիւնը երբեք չի արձանագրել ինչ-որ փաստ, որ հռոմեական որևէ բանաստեղծական պատրուկական կանգնած լիներ հայութեանը կամ վատիկանը սեր ու հոգածութիւն ստածած լիներ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ: Ընդհակառակը, դարերի ընթացքում Հռոմի եկեղեցին միշտ էլ աշխատում է օրտվել հայ ժողովրդի համար ստեղծված զմեղակ պայմաններից և ձգտել է չլատել, մասնատել նրա ամբողջականութիւնն ու միասնականութիւնը, հարվածել նրա ազգային ինքնուրույնութեանը՝ հրելով նրան լատինացման-կաթողիկոսական ուղու վրա: Հակառակ այս իրողութեանը, կարդինալ Աղաբանյանը զովերգում էր վատիկանի ու նրա պետերի հայասիրութիւնը և հանուն կաթողիկոսութեան իր հոտին խորհուրդ էր տալիս չդիմել հայրենադարձութեան, որովհետև զո կնշանակի ու-

⁸¹ Եւսեփ տեղում:

⁸² Եւսեփ տեղում:

բանալ հավատքը: Իր կոնցիակում նա գրում էր. «Ահա՛վոր պատերազմի ընթացքին ուրծմն, ներ դաշնակից պետությունները կհայտարարեն, որ իրենց հաղթանակով պիտի ապահովվեր ստորգիւթյան, ի միջի այլոց, կրոնքի կատարույլ ազատութիւն, իրավունքով և անկանոթ մենք ալ սկնդեա կմնայինք այլ օրովան, որ հնարազօրութիւն պիտի տար մեզի, անխախտ պահելով մեր կրոնական համոզումներն ու կարգերը, երթալու մայր հայրենիք մեր բաժինը բերելու անոր վերաշինութեան և բարոյական ու կրոնական վերելքին:

Բայց ոչ սակավ եղավ մեր հուսախարտութիւնը, երբ հայրենապարծի բաներինը և անոնց մունետիկները համազգային այլ գործին հարանիւնական շնչովով բնույթ մը տվին և հայ կաթողիկոսութեան հանդեպ, որ ձարերու բունատիրական Ժամանակ անգամ, կվայելի իր ազատ կազմակերպութիւնը, հայրենի գավառներու մեջ, կզլացվի արդար և լիովին արժանացած ազատամիտ վերաբերում մը:

Ավելին կա. բավեցավ, օրինակ համար, թե պաշտոնական անձեր հայտարարած ըլլան, որ հայ կաթողիկէ կղերը կրնա երթալ հայրենիք, պայմանով, որ իւր հպատակութեան կապը Հոռմա ս. Աթոռին հետ: Սակայն ո՞վ շքմանով որ նման պարտադրանք մը հավասար է կաթողիկէ հավատքի ուրացման»⁸³:

Հայր Աղաջանյանի այս համարտակութիւնների նպատակն է ապացուցել, որ մայր հայրենիքում «կրոնքի կատարչալ ազատութեան» գոյութիւն չի ունեցել և միայն պատերազմից հետո պետք է ստեղծվի այլ ազատութիւնը: Սակայն ինչպէս բողոքին, այնպէս էլ հայր Աղաջանյանին բաշ հայտնի էր, որ սովետական սահմանադրութեան կրոնական պաշտամունքի ազատութիւնը վազուց ի վեր ճանաչված էր բոլոր քաղաքացիների համար և ընավ կարիք չկար «անկանոթ» ու «անկոնոթ» սպասելու այն օրվան, երբ հնարազօրութիւն կտրուի անխախտ պահելով կրոնական համոզումներն ու կարգերը երթալու մայր հայրենիքը: Հայր Աղաջանյանը շատ լավ գիտէր, որ մայր հայրենիքում ոչ որ չի բունանում ու հայաժամ անհատին իր կրոնական համոզումներին համար: Բայց իրականում նրան հարչի այլ կողմը շատ բիշ էր հետաքրքրում: Այլ իրողութեան հանդեպ անգիտութեան շնչովանը ընդունելով, նա

աշխատում էր զրպարտութիւնների թանձր քողով պարտել հայրենիքը, որպէսզի միամիտ հայրենաբաղձներին զգեր երկընտրանքի ու վարանման մեջ և նրանց նոր պահեր անեղծ ներգաղթելուց:

Հայր Աղաջանյանը ճշնում էր բամբասանքներով վարկարելի Սովետական Հայաստանի ղեկավարներին, որ իբր պաշտոնական անձեր հայտարարած» են, թե Հայաստան մեկնող կաթողիկէները պետք է հրամարվեն իրենց հավատքից կամ հայրենիքում կաթողիկոսութեան հանդեպ այլ վերաբերմունք գոյութիւն ունի, քան այլ զավասանքների հանդեպ: Թե կ'ըր, որտե՞ղ և ո՞ր պաշտոնական անձերն էին այդպիսի հայտարարութիւնները արել, այլ մասին հայր Աղաջանյանը խորհրդավոր լռութիւն էր պահում:

Կարգինայի զրպարտութիւնների բուն նպատակը... բացահայտում է նրա կոնցիակի այն տեղերում, որտեղ սոված է. «Ներքին մեզի կպարտադրվի տակավին պանդխտութեան մեջ մնալ, որպէսզի անազարտ պահենք մեր կաթողիկէ ս. հավատքը»⁸⁴:

Այսպիսով, կարգինայ Աղաջանյանը իր հօտին քարոզում է մնալ պանդխտութեան մեջ և լմեկնել հայրենիք, քանի որ անտեղ «կրոնքի ազատութեան» չկա: Սակայն հարպիկ շրջանց կատարելով, նա իսկույն աշխատում է կանխել այն հարցը, թե մինչև ե՞րբ հայ կաթողիկէները պետք է մնան պանդխտութեան մեջ ու պատասխանում է՝ «մինչև զարծը քրիստոնէական արշալույսի» և հորդորում է սպասել «Նուսալից, թե պիտի հնչե Աստուծո՞մն որովչած այլ ցանկալի ժամը»: Իսկ մինչ այդ սպիտի մնալը սփյուռքի մեջ, վայելելով ազնիվ և լանամիտ ստացականութիւնը զաղթավայրերին»⁸⁵:

Հայրենաբարձութիւնն այն հիւրավի պատմական օրերին, երբ հարչուր հազարավոր հայեր արձանագրվում էին հայրենիք մեկնելու համար, երբ նրանցից տասնյակ հազարավորները արդեն փոխադրվել էին Սովետական Հայաստան իրենց ոտքերից ընդմիջու թրթափելով պանդխտութեան անհայտ ճանապարհների վրայ, իսկ մյուսները սկնդեա սպասում էին իրենց հերթին, վատիկանի այլ բարձրաստիճան հոգեւորականք իր կոնցիակով

⁸⁴ Նույն անգում, Թ. 4:

⁸⁵ Նույն անգում:

Տորդորում էր շնկնել հայրենիք, այլ շարունակել մ.ալ օտարության մեջ: Հայր Աղապանյանը, աչք փակելով իրականության հանդեպ, ներքողներ էր հյուսում զազթական կյանքը հրապուրել ներկայացնելու համար: Նա միտումնավոր կերպով մտաացություն էր մատնում հայ պանդուխտի շարքաջ, հաճախ արհամարհված վիճակը, նրա իրավազրկությունը, գործազուրկ ու անօթևան, կիսաբաց թափառումները երկրե-երկրի և քարերում մնալ այդ վիճակում, շնորհալի էր հայրենիք:

Միջուրահայ աշխատավորները, ստաշադիմական բոլոր ուժերը միահամուռ կերպով հանդես եկան կարգինալ Աղապանյանի այդ հայրենազավ Տորդորների դեմ, նրա առաջ քաշած սեմեր կմեանք արքորի մեջ, պահելու համար մեր կրոնքն ու հավատքը վնասակար թեզի դեմ:

Կարգինալ Աղապանյանի այդ կոնզակի դեմ Եգիպտոսից սեուժք մք կաթոլիկ հայրենասերները ստորագրությամբ բողոքում ենեց կաթոլիկ հավատացյալները գրում էին, որ զա փաստորեն նշանակում է նեմարկվել վատիկանի քաղաքականությանը՝ զավճանանելով ազգային կենսական շահերին:

«Սեկ կարտինալություն միքանին կհարկագրե վատիկանի քաղաքականության նեմարկվելի.— գրում էին բողոքի հեղինակները,— բայց պետք է դիտենան ամենապատիվ կարտինալը, որ ինք զավակն է բազմաշարքար ազդի մք, որ առանց կրոնական խտրության հայ անուխն, հայ հայրենիքին համար, արտորվեցանը, կոտորվեցանը, թեև այն ատենները մեր կրոնավորներին շատերը մեր միամտությունը օգտագործեցին համադելու, թե կաթոլիկությունը բավարար միջոց մքն է հայածանքն և կոտորածն դեք մնալու համար:

Մեք պարզ հավատացյալ կաթոլիկ հայերս, որ մեր հավատորեն և ազդին համար զուժվեցանը, կրկին պատրաստ ենք զուժվելու, այս անգամ սակայն, մեր հայրենիքի մեջ է անոր համար, բայց երբեք արտորանքի՝ օտարության և օտարներու հաշվուխ:

Մեր դարավոր երազը իրականացած է, ունիք հայրենիք: Ան, որ հայ է, պետք է վերադառնա, որովհետև հոն է միայն, որ կարելի է հայը հայ պահել»⁸⁶:

Սիրիայում ՀՍՄՄ Միևիտարների խորհրդի ներգաղթի լիա-

զոր Ա. Հովհաննիսյանը, 1947 թ. կատարված հայրենագործության վերաբերյալ կազմած իր դեկուցագրում նշել է, որ հայ կաթոլիկ հոգևորականությունը կարգինալ Աղապանյանի դեկուվարությունամբ ծավալած իր հակահեղափոխական գործունեությամբ ոչնչով չի դիչում դաշնակցականներին: Հայ կաթոլիկ հոգևորականությունը, բացի Սովետական Հայաստանի դեմ կատարվող զրպարտություններից, գաշնակների հետ ձեռք ձեռքի սոված շարամիտ ազդեցիկ էր մղում ներգաղթի դեմ: Գաշնակների հետ միասին նրանք իրենց արքեպիսկոպոսին ուղարկել էին Քեսապի շրջանի հայկական գյուղերը՝ ներգաղթը խանդարելու համար: Այդ արքեպիսկոպոսը գյուղացիների փորձում էր համոզել, թե Հայաստանում կատարյալ սով է, չկա կրոնի ազատություն և այլն, որպեսզի նրանք ետ կանդնեին ներգաղթելու իրենց մտադրությունից:

Հակահեղափոխական նման եռանդուն գործունեություն էր ծավալել նաև կաթոլիկ եպիսկոպոս Զոհրաբյանը՝ Զեդրիքի շրջանի գյուղերում: Վերջինս համազվելով իր բարոյների անհետևանք մնալու մեջ, հեռագրով խնդրում է սիրիական կառավարությանը՝ արգելել հայերի հայրենագործությունը, պատճառարանելով, թե իրք սովետական ներկայացուցիչների գործադրած ճնշման տակ են հայ գյուղացիները ցուցակագրվել ներգաղթելու համար: Բարեբախտաբար սիրիական կառավարությունը անպատասխան թողեց եպիսկոպոսի այդ զրպարտությունները և ցուցում տվեց տեղական իշխանություններին՝ աշակցել հայերի հայրենագործությանը⁸⁷:

Միջուրահայ ստաշադիմական ուժերի համատեղ պայքարի շնորհիվ ձախողում կրեցին ներգաղթի դեմ ուղղված այդ կարգի բոլոր բանակարկությունները և հաշտորներ իրականացվեց տասնյակ հարյուրավոր տարագիրների հայրենագործությունը:

Հայրենագործությունը, որի իրականացումն անմիջականորեն առնվում էր տարրեր երկրների հետ, մի շարք կառավարություններ կողմից հանդիպեց անբարյացակամ, ուղղակի

⁸⁶ Նույն տեղում, ք. 362, ց. 8, գ. 1, թ. 6:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 326, ց. 1, գ. 205, թ. 9—18:

Քշնամական վերաբերմունքի նկատելի էր հատկապես ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Երանց ճնշմամբ նաև Իրանի և, առանձնապես, Քուրդիայի կառավարող շրջանների Քշնամական վերաբերմունքը ստացազոր հայության Սովետական Հայաստան հայրենադարձ-վելու ցանկության նկատմամբ: Եթե առաջին երկուսի վերաբերմունքը կարելի էր բացատրել դուր քաղաքական մոտիվներով, ապա վերջինիս՝ Քուրդիայի դիրքորոշումը ավելի բազմա-ընույթ պատճառներ ուներ:

Քհ՝ սփյուռքում և Քհ՝ հայրենիքում համայն հայությունը զանգվածային հայրենադարձության իրականացումը դիտում էր որպես Քուրդիայի կողմից դավաճան ճակատական տերիտորիաները իրենց արինական տիրույթ վերադարձնելու գործնական հիմնադրում: Եվ ճնշեց դա էր հիմնական պատճառը, որ Քուրդական կառավարությունը բացահայտ ու կատաղի Քշնամանքով բնօրնակ արձանահայությունն աշխարհասփյուռք բնկորների զանգվածային հայրենադարձությունը վերակազմելու մասին սովետական կառավարության որոշումը: Տայ ժողովրդի ազգային համախմբման հնարավորության ստեղծումը: Հննց որ հրապարակվեց հայրենադարձության վերաբերյալ ՍՍՀՄ Ժողկոմիտեի որոշումը ու ամենուրեք, այդ թվում և Քուրդիայում, սկզբնցին ներդաղթի արձանագրություններ, Քուրդական կառավարությունն ու մամուլը անցան հարձակման:

Քուրդական թերթերում սպանմայից հողվածներ էին սպա-զրվում ներդաղթելու համար ցուցակագրվող հայերի դեմ: Ոստիկանությունը Եուլյանց գործի էր անցրել Քուրդ ոստիկանները բռնությունը, ծնծեղով ցրում էին Ստամբուլի սովետական հյուպատոսարանի կամ հայկական պատրիարքարանի մուս ցուցակագրվելու համար հավաքված հայերին: Չուայնց այդ ամենին, հայերը շարունակում էին ցուցակագրվել հայրենիք մեկնելու համար: Հակառակ այդ իրողությանը, Քուրդական մամուլը ճշնում էր ցույց տալ, թե իբր Քուրդիայում ապրող հայեր չեն ցանկանում հեռանալ երկրից և Ստամբուլում լիովին ձախողված է ներդաղթի: Քուրդական Սոս պոստա և «Քասպիր» թերթերում լրագրող էրքն Ուշալուզիլը գրում էր, թե իբր հաղի մի երկու հարյուր հողի է արձանագրվել ներդաղթելու համար, որոնք ցրուրն ալ դատարկադրուներ, ծնր կիններ, արկածախնդիրներ ևն: և «Քուրդիո հայերը միակ բաղձանք մը ունին, այն էլ՝ Քուրդ ապրի Քուրդ հողերու վրա»: Պատասխա-

նելով Քուրդ ազգայնամուլ լրագրողին, բուլպարահայ «Երևան» թերթը գրել է. «Ոչ ոք իրավունք ունի մեզի արգելելու որպես ժողոք ու որպես հայ ապրելի, քանի որ հայ ենք ծնր, քանի զեռ կա Սովիետ Հայաստանը»⁵⁵:

Քուրդական կառավարող շրջանները ամեն կերպ ձգտում էին ստեղծել այն պատրանքը, թե հայրենադարձությունը Քուրդիայում ձախողված գործ է, քանի որ հայերն այնտեղ իբր հավասար իրավունքներ ունեն իրենց Քուրդ եղբայրների հետ և ապրում են մեծ սիրով: Ահա թե ինչ էր գրում լրագրող Ծալընը «Ուլուս» թերթում. «Ներդաղթը ստապված է: Սովետական հյուպատոսարանի մուս կատարված դիմումներն ալ վերջ գտան, հայեցան ներդաղթող բազմությունները: Շուկները հմայք ունենալն զարդեցան»⁵⁶:

Իհարկե, սա իրականության ուղղակի կեղծում էր, քանի որ հայկական աղյուսները միանգամայն ալլ բան էին հողորդում: Այդ եույն ժամանակի վերաբերյալ Բնյուրիկ «Արարատ» Ստամբուլից ստացված մի նամակից բաղվածք մեջբերելով, հաղորդում էր, որ թեպետ Քուրդական իշխանություններն ու մամուլը գազազած են «ներդաղթի արձանագրությունները կատանաով և ամեն որ հազար լուսանք կհայտնեն... գրվողներուն (ներդաղթի համար ցուցակագրվողներին.— Հ. Մ.) և հազար ու մեկ շողորորդություն մալ ուղող հայ եղբայրներու, միայն իմ արձանագրված օրս 4000 հողի գրվեցան, մինչ թերթական թերթի կրկեն թե մինչև հիմա արձանագրվողները 200 հողին չանցնիր, քուրդն ալ դատարկադրուներ, արկածախնդիրներ: Իրականությունը սա է, որ հյուպատոսարանին (սովետական.— Հ. Մ.) աղչե սպասողներուն մեջ 2—3 հողի դատարկադրուներ կան, վարձված թրքական կառավարության կողմն»⁵⁷:

Բայց կամա թե ականա, Քուրդական մամուլը երբեմն հարկադրված էր խոստովանել ճշմարտությունը՝ այն, որ հայրենադարձությունը Քուրդահայերի մեջ Եուլյանցն առաջ է բերել մեծ աշխուժություն, որ հազարավորներ արտատրքի սպասում են մեկնման բերկուրյի պահին և դա լրջորեն անհանդուսա-

⁵⁵ «Երևան», 2 փետրվարի, 1946 թ., № 21(121):

⁵⁶ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 10 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 1263:

⁵⁷ Տե՛ս «Արարատ», 4 հունվարի, 1946 թ., № 1454:

նում էր Անկարայի կառավարող շրջաններին ու Քուրթ ազգայնականներին: Ահա թե ինչ էր գրում այդ մասին Քուրթական «Քաավիր» թերթը իր 1945 թ. դեկտեմբերի 24-ի համարում, անդրադառնալով հայերի ներգաղթի արձանագրություններին. «Երեսանյութի մեջ հարյուրավորներ սրտատրոփ կսպասեն առաջին իսկ հրավերին, որպեսզի գուրս կետվեն մեր զոհեն և Քավարդ լարեն մեր դրացիին սահմանին երկայնքին»⁹¹:

Քուրթական մամուլում հայրենազրածության և հայկական տերիտորիալ պահանջների առթիվ սկզբած հակահայկական և հակասովետական կամպանիան իր գործական արձագանքներն ունեցավ խաղաբարձու տարրերի ու թունոտ ազգայնականների շրջանում: Նրանք մի շարք հակահայկական ու հակասովետական ցույցեր կազմակերպեցին Անկարայում, Ստամբուլում, Իզմիրում, Տրապիզոնում և այլ վայրերում: Դրանք, հրահրված լինելով հենց կառավարության կողմից, նպատակ ունեին ահաբեկել հայերին և նոր շարժերի արարածի տակ նրանց ետ պահել ներգաղթի համար ցուցակագրվելու: 1945 թ. դեկտեմբերի 4-ին այդպիսի մեծ ցույց տեղի ունեցավ Ստամբուլի սովետական հյուպատոսարանի առջև, որտեղ գտնվում էր նաև հայերի ներգաղթի կոմիտեի գրասենյակը: Այդ նույն ժամանակ Անկարայից ավելի քան 200 հայ ընտանիքներ արտովեցին անհայտ ուղղությամբ»⁹²:

Ինչպես ճիշտ կերպով բնութագրել է «Հայաստանի կոշակը», Քուրթայի հայերի մեջ ներգաղթի շուրջն առաջացած հայրենասիրական «այս իրահամուտ պոթկումը անպակասի չէր, որ ունենար իսկույն իր հակադարձությունը, ինչ որ շուտացավ Պուտո, Կարինի և ուրիշ քաղաքներու մեջ կազմակերպված հակասովիթ ցույցերով, անգամ մը ևս երևան բերելու, թե՛ հայկական պահանջները և հայ դատին միջազգային վերերևումը որքան հուզած են էնկլուրիի կառավարությունը, որ, ավաղ, զեռ այսօր ալ, այնքան անօգուտ փորձարկություններն ենք՝ ազգային ուրույն շահերը զրգված ունի իր պաշտպան փաստաբանները»⁹³:

Հետաքրքիր է, որ գառան մորթի հագած Քուրթ լրագրող գալլերը հայերին զուղաշնում էին շնորհազրթել Ռուսաստան, որովհետև այնտեղ սով է, տարածված են հիվանդություններ և անկարգություններ, և գնացողները ծանր վիճակի մեջ կրնան: Բուրքական թերթերը լրմեղանքով հարց էին տալիս, թե ինչու են հայերը ուզում գաղթել «գրախտավայր, հանրապետական, ղեմտկառտիկ Քուրթայուն, միթե՞ նրանք երջանիկ լին, ազատ լին, մնում է կարծել, թե իրապես հիմարներ են հայերը, որ Քուրթական դրախտը ձգած՝ Սովետական Հայաստանի դժոխքին մեջ ապրելու կերթան... մինչ Քուրթու մեջ ամեն ինչ լավը հայունն է, զե՛ր՝ Քուրթինը»⁹⁴:

Հայերի ներգաղթի շուրջը Քուրթայում ծավալված բուռն պայքարի շրջանում բանի այնտեղ հասավ, որ Քուրթ պատմության Սուֆեթ էնկը փորձեց միտել անգամ հայ ազգի և հայաց լեզվի դուրսբյան փաստն իսկ: Քուրթ կնդճարարին ձայնակցեցին իրենց ազգային դիմադին ու արձանապատվությունը լիովին կորցրած որոշ հայ կրվովներ: Դրանցին էր, օրինակ, առաջադարձի Պոզոս Չինիլի անունը կրող մեկը, որը «Ենի Սապահ» թերթում հրապարակեց մի նամակ, որի մեջ նույնպես Քուրթահայերին խորհուրդ էր տալիս շնորհազրթել «սոսական Հայաստան», բանիկ Քուրթայի հայերը եղ թեկ ստույթյուն կրեան ունենալ Կովկասի հայ հանրապետության և բնզհանրապես հայ ազգին հետ: Մեկը Քուրթ ենք, բայց կպատկանիք հայ դավանանքին, իսկ Երևանի հայ ազգին հետ ոչ մեկ կպա չունիք»⁹⁵,— այսպես էր զտանջում այդ իսկապե՛ս իրականում զույլություն ունեցող, թե՛ զուտ նրեակայական ոգորմնի իրտվիխակը:

Չնայած Քուրթական պաշտոնական շրջանների ու մամուլի այդ բուր շղանդություններին, Քուրթայի հայ բնակչությունը շարունակում էր ցուցակագրվել ներգաղթելու համար: Ահա թե ինչու Քուրթական հետադիմությունը փոխեց իր տակտիկան: Ներգաղթը վիժեցնելու նպատակով Քուրթերն սկսեցին նոր հերթաններ հորինել: Նրանք գրում էին «սովետական դժոխքի ծանր պայմաններից փախած», իբր թե բուլղեհիներ կողմից

⁹¹ ՏՆ՝ «Առավոտ», օրաթերթ, Բելութ, 13 նոյեմբերի, 1946 թ., № 51 (2042):

⁹² ՏՆ՝ «Արարատ», 4 նոյեմբերի, 1946 թ., № 1454:

⁹³ «Հարաստանի կոշակ», 16 փետրվարի, 1946 թ., № 7, էջ 174:

⁹⁴ ՏՆ՝ «Միություն», շաբաթավերթ, Հաֆա, 29 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 68:

⁹⁵ ՏՆ՝ «Ներ կյանք», 15 փետրվարի, 1946 թ., № 572:

«հայաժգամ հագարավոր հայ եղբայրների» մասին: «Մոն սաաթ» թերթը այդ առիթով գրել է. «Ռուսիայեն անվամբ լուրերուն համաձայն ներգաղթող կարգավաները ի տես իրենց հանդակ ի գործ դրված սովիետ վարչաձևին, իրենց հուշանքին կտրած են»⁹⁶: «Հայերի ներգաղթը դադարած է այլևս, նրանք շեն ցանկանում ենրգաղթել Ռուսաստան»⁹⁷: «Մոն սաաթին» ձայնակցում էր «Ենի Սապահը»: Թուրքական թերթերը միտումնավոր կերպով չէին ուզում անգամ հայերի մեկնած երկիրը կոչել իր իսկական անունով՝ Հայաստան, այլ անվանում էին Ռուսաստան, քաշ իմանալով, որ Ռուսաստանն ու Հայաստանը հավասարազոր անդամներն են Սովետական Միության:

Թուրք շովինիստները շատ լավ էին գիտակցում ներգաղթի բուրբ հետևանքները, հայերի ազգահավաքման հետևակարային արդյունքները և հենց այդ պատճառով էլ զեմ էին դուրս գալիս հայրենագործությանը: Այդ մասին շատ որոշակի արտահայտվեց «Զուճհուրիթ» թերթը, գրելով. «Պարզ և որոշ պետք է լլլա, որ ներգաղթը կապված է հայկական հողերու գրավման հետ»⁹⁸:

Սփյուռքահայ գաղթօջայններում ստեղծված հայկական ազգային խորհուրդներ և 1947 Վ. գրեթե ողորդ տեղի ունեցած Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը, հայրենագործության հետ կապված, ինչպես արդեն ասվել է, այդ ժամանակ դիմեցին ՄԱԿ-ին և մեծ տերությունների ղեկավարներին, կոչ անելով Սովետական Հայաստանի հետ վերամիավորել արևմտահայկական հողերը, որպեսզի աշխատանքատեղ չհայտնվուր հեռավորություն ունենա հավաքվելու իր հայրենիքում:

Պաշտպանելով հայ ժողովրդի այդ արդարացի պահանջը, ՄԱԿ-ն Կենտրոնի օրգան «Պրավա» թերթը գրեց. «Արտասահմանյան երկրներում գտնվում են մեկ միլիոն հայերու նրանք ամբողջ հողով ձգտում են ղեկի հայրենիք: Ամբողջ հայ ժողովուրդը հարց է դնում Թուրքիայի կողմից բռնագրավված հայկական հողերը Սովետական Հայաստանին վերագործնելու մասին»⁹⁹:

Ահա այս էր՝ հայրենագործության հետ կապված Թուրքիայից հայկական տերիտորիաների պահանջը, որ խիստ անհնգատացնում էր թուրքական կառավարող շրջաններին և նրանց հովանավորներին: Ինչպես հայտնի է, հենց այս վերջիններին՝ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների շանքերով էր, որ ՄԱԿ-ում գրական լուծում չստացավ հայկական տերիտորիաները Սովետական Հայաստանին վերագործնելու արդարացի պահանջը:

Ինչպես հայրենագործության նախորդ երկու փուլերում, այնպես էլ 60—70-ական թվականներին նրա շուրջը շարունակվում է լարված պայքարը սփյուռքահայ առաջադիմական ու հեռադիմական ուժերի միջև: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այս շրջանում հայրենագործության զեմ խիստ վնասակար գործ է կատարում դաշնակցությունը, որի վերաբերմունքը զանգվածային նոր ներգաղթի հանդեպ մշակվել է 1963 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Բիյուրթում տեղի ունեցած նրա 18-րդ համագումարում:

Այդ համագումարը հրահանգ տվեց դաշնակցական տեղական կազմակերպություններին՝ բացահայտորեն հանդես չգալ հայրենագործության զեմ, սակայն անպայման օգտագործել այդ գործում նկատվող ամեն տեսակ միջավանդներն ու թերությունները այդ միջոցառումը վարդաբնիկում և սովետական իշխանության զեմ պայքար ծավալելու նպատակով:

Եվ ահա, դաշնակցության տեղական կազմակերպություններ, ի կատարումն իրենց համագումարի դիրեկտիվներին, ակնկալ կամպանիա ծավալեցին հայրենագործության զեմ: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է դաշնակցների գործունեությունը Իրանում, որտեղից 60—70-ական թվականներին կատարվել է ամենամեծ թվով հայրենագործությունը:

Վերինց արված հրահանգի համաձայն դաշնակցական է-միստրները շրջում էին Իրանի հայաբնակ գյուղերում և գյուղացիներին աշխտացիա անում հրաժարվել Սովետական Հայաստան ներգաղթելու մտադրությունից: Իրենց ազգազավ նպատակին հասնելու համար նրանք գործադրում էին կաշառ, սպառնալիքներ, Սովետական Հայաստան մեկնած առանձին

⁹⁶ Տե՛ս «Եփրատ», 22 հոկտեմբերի, 1946 թ., № 2767:

⁹⁷ Տե՛ս «Ապար», 2 նոյեմբերի, 1946 թ., № 43:

⁹⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 13 հունվարի, 1946 թ., № 1041:

⁹⁹ «Правда», 6 փետրվարի, 1946 թ., № 31:

Հայրենադարձներից ստացված այնպիսի նամակներ, որոնցում խոսվում էր այս կամ այն զժամարության մասին և այլն¹⁰⁰;

Հետազոտական առանձին թերթեր ու խմբակցություններ ոչ միայն զրպարում են Սովետական Հայաստանը, այլև՝ ֆինանսավորվելով իմպերիալիստական հետախուզությունների կողմից, բացահայտ ու զարտնի միջոցներով պայքարում են Հայրենադարձության դեմ, որպեսզի տարագիր հայերին զազթեցնեն դեպի արևմտյան երկրներ:

Այդ ճանապարհով Ավստրալիա, Բրազիլիա, Կանադա և արևմտյան այլ երկրներ մեկնած մուրալայներից շատերը իրենց հարազատներին դրած նամակներում, մամուլում ու հրապարակային ելույթներում անիծում են նրանց, ովքեր զայնպեղեցրել են իրենց և արտագաղթի մղել դեպի օտար ու հեռավոր ափեր: Օրինակ՝ Կանադա մեկնած Հովհ. Ցաղչյանը, նկարագրելով իր ողբալի վիճակը, նամակն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Ո՛վ զուր զտարյուն հայի՛ր և հարազատ զավակնե՛ր, սթափվեցե՛ք, թթմափեցե՛ք օտարամուլությունը ձեր ուսերին: Ձեռք-ձեռքի տվեք և ուխտեցեք հայ ժողովուրդը փոխանակ աստին, անդին ցրելու, դեպի երկիր, դեպի Հայրենիք, դեպի նորաստեղծ Հայաստան առաջնորդել: Միայն հոն է, որ հայը հայ կրնա մնալ»¹⁰¹:

Գրեթե նույն միտքն է կրկնում Բրազիլիա մեկնած Բարուլ Նաչարյանը: Մի ուրիշը Ավստրալիայից գրում է. «Այն մարդը, որ հայ է և հայու արյուն ունի, հոս չի գար, մահալանց դավակ ունեցող ընտանիք մը հոս զալ՝ ոճրագործություն կըլլա բրածք»¹⁰²:

Սովետական Հայաստանի հորդ առաջընթացը և սփյուռքահայության բացարձակ մեծամասնության վճռական շրջադարձը դեպի մայր Հայրենիքը, դեպիով ավելի մասսոսյականացող փոխայցելությունները և Հայրենադարձությունը լուրջ տարածաշուկայություններ ու դրական խմորումներ են առաջացրել անդամ Սովետական Հայաստանի հանդեպ նախկինում թշնամարար արամագրված շրջաններում:

Հայրենադարձության դեմ դաշնակցության ծավալած զոր-

ծունեությունը հաջողությամբ մերկացվում է հենց սփյուռքահայ առաջադիմական կազմակերպությունների և մամուլի կողմից: Դրա կոնկրետ հաստատումն է Բուենոս Այրեսում լույս տեսնող «Սեան» շաբաթաթերթում 1964 թ. հուլիսի 15-ին տպագրված Տ. Փազալչյանի «ԽՆ» կրննն զրահակ ղեկավարները» հոդվածը, որտեղ հեղինակը բազմաթիվ փաստերով մերկացնում է Մերձավոր արևելյան և Բալկաններից հայ տարագիրներին դեպի Ավստրալիա և այլուր արտագաղթեցնելու դաշնակների գաղտապարտիկ զործունեությունը¹⁰³:

Դաշնակցական որոշ զործիչներ երբեմն բննադատում են սովետական կառավարությանը, որ նա փոքր թվով Հայրենադարձներ է բեղունում, տրտնջում են զրա դեմ, ինչպես Հրանտ Սամվելը Փարիզի դաշնակցական «Չառաջ»-ում կամ ոմն Արամայիս Թեհրանի «Ալիք»-ում¹⁰⁴: Փարիզում լույս տեսնող տառադիմական «Աշխարհ» թերթի 1964 թ. օգոստոսի 4-ի համարում տպագրած իր հոդվածում Աշոտ Քիպարյանը տեղին կերպով բննադատելով այդ կարգի գաղտնությունները, դրանք անվանել է «կոկորդիլոսի աքցաններ», գրելով, թե 1946—1948 թթ. դեպի Հայաստան կատարված ներգաղթի ժամանակ դաշնակները միաբերան բղավում էին, թե «մի երթաք... դժոխք է հոն», իսկ այժմ մեղադրում են սովետական կառավարությանը, որ նա ձեռ թվով հայեր չի փոխադրում Հայրենիք¹⁰⁵:

Սակայն դրանք եղակի փաստեր են: Դաշնակցական մամուլում Հայրենադարձության դեմ հանդես են գալիս ավելի շատ այլ բնույթի՝ այն մեծժող հոդվածներ: Ահա դրանցից մի քանիսը:

Փարիզում լույս տեսնող «եթան» թերթի 1964 թ. հուլիսի 14-ի համարում տպագրված է ոմն Մարգարիտ Հանչերյանի «Հայ երիտասարդության պայպան» հոդվածը, որտեղ նա զարգացնում է այն միտքը, թե քանի դեռ Հայաստանին չեն վերադարձված նրա պատմական հողերը, մինչ իրավունք չունենք որանալ «Ֆրանսիայի պարզևած ա-մ/խությունները, քանդել ստն ու տեղ և կրկին ձեռք առնել զալիականի ցուպը և ծայրեն սկսել րախտ փնտրել, նույնիսկ մայր Հայրենիքի մեջ»: Մ. Հան-

¹⁰⁰ ՏՃ՝ 2002 ՀՀԾԵ ՊԿՄ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 5, թ. 1—8:

¹⁰¹ Նույն տեղում, գ. 32, թ. 19:

¹⁰² Նույն տեղում ք. 21:

¹⁰³ ՏՃ՝ նույն տեղում, գ. 13, թ. 19:

¹⁰⁴ ՏՃ՝ նույն տեղում, թ. 12—13:

¹⁰⁵ ՏՃ՝ նույն տեղում, թ. 23—24:

չերյանը երիտասարդությանը խորհուրդ է տալիս սփյուռք պայմաններում հայ մեյուռ և զարգանալու համար համախորժը վել կկեղեցու շարքը¹⁰⁶։

Հնչակյան «երիտասարդ Հայաստան» թերթը, անզրպուհալով հայրենագարնության նկատմամբ զանազեցության բրուհած զիրքին, իրավացիորեն արձանագրում է, որ նա զորնուհանում միշտ էլ զեմ է կղև զրան էկյ կապակեցությամբ թերթը վկայակոչում է Մ. Վրացյանն այն միտքը, որ նա արտաճար տէլ է Ֆրանսահայ զանազեցական երիտասարդության շնոր տրուհուր կազմակերպության օրգան «Հայաստան» շարաթաթերթի 1964 թ. մայիսի 7-ի համարում Գանազեցական պարազլուիք զժգոհելով զանզվածային նոր հայրենագարնության իրականացումից, չզանզորեն բացակասել է՝ ո՛րք են տանում սովհանեղ ու...այս խեղճ ժողովրդին. մենք այստեղ զպրցոցներ, կեղևեցիներ, միտթյուններ ունենք և մշակութային կյանք ենք վարում», մինչդեռ ներառաթթ կազմակերպելով, բուլեղիկները մեղ զրկում են զրանցից։

Գայբար ծաղաղելով հայրենագարնության զեմ, զանազեցորը նպատակ են հետապնդում սփյուռքահայերին հետու զան Սովհանական Հայաստանից, որպեսզի նրանք զգոհ չերթան բուլեղիկյան ստաթ բարոսության և հայրենիք վերազատալու խնդրությունը չրենեն... Վկայակոչելով զանազեցների այս խնդրակ տրանսիթյունները, «երիտասարդ Հայաստան» իրավացիորեն կարակացնում է. «Ահա մեղի Հայաստանի ազատագրության ռոմար իրքեր թե մեծնեղ ստաթ բարադարական կուսակեցության մթ զրուիք և կեղերական վախճանքը»¹⁰⁷։

Սակայն, քարերախաարար, արձամարշանբով զեն նեաեղով հայրենագարնության զեմ տարաժող ամեն տեսակ չերթարաններն ու զրպարութթյունները, հայրենարաղծ տարազի հայության հոգնարակ բարազմանները անեանանը կերպով բարյում են զեղի հայրենիքը։

Նրանց տունզարնի երթը շարունակվում է։

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի Ն Ե Ն Ե Բ Բ Գ

**ՀԱՅՐԵՆԻԿ՝—ՍՓՅՈՒՌ ԱՌԵՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԿԱ
ԶԱՐԿՈՍՆԻՄԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՎԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄԵՐԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԿԱԳԻ ԿՈՄՍՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Անկասկած է, որ հայկական սփյուռքի ազգային զիմազիժը զանելու ամենակարևոր երաշխիքը հայրենիքն է, նրա հետ անխեղճի կապը, որով կենսական արյուն ու արվել է ներարկվում տար միշավաչյում ապող տարազիբ հայությանը։ Այդ է պատճաթ, որ թե՛ հայրենի երկրի կուսակեցական-պետական մարմինները, զիտական, մշակութային ու այլ հաստատութթյունները և թե՛ սփյուռքի առաղաղբմական կազմակերպութթյունները միշտ էլ մեծ ուշադրութթյուն են նվիրել հայրենիք—սփյուռք առնելութթյունների զարգացմանն ու ամրապեղծմանը։

Ծաղաթերազմյան առաղբն աարիներին հայրենիք—սփյուռք կապերն իրականացվում էին տարբեր օգակներով։ Գրանք հիմնականում արտահայտվում էին էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսության և 1944 թ. փետրաթրին վերտուղծված Հայկական ՍՄԸ արտաթրին զորների ժողովրդական կոմիտերաթի (1946 թ. մարտի 15-ից մինիտարութթյուն) զորձուեութթյան ուրաթներում։ Այդ զորձում որոշակի արվաղ էր ներառում նաև 1944 թ. հոշիմբերին հիմնաղծված Արտասահմանային երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերութթյունը (ԱՕԿԿ)։

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո տեղի ունեղած զանզվածային հայրենագարնութթյան հետ կազված, 1945—1949 թվականներին, նոր մեկն ու բովանաղակութթյուն տաացան հայրենիք—սփյուռք անելութթյունները՝ զտանաղով Հայկական ՍՄԸ Միներաթրների խորհրդին առնթրեր արտասահմանից ներաղաթող հայրի ընղունման և տեղաթրման կոմիտեի զորձուեութթյան կոնքրետ ու կարևոր խեղիբներից մեկը։ Արտասահմանյան եր-

¹⁰⁶ Տե՛ս նալն արղամ, թ. 12—14։

¹⁰⁷ Տե՛ս «երիտասարդ Հայաստան», 23 Հունիսի, 1964 թ., № 16։

կրներն մեկնող նրա ներկայացուցիչները զաղթօրհաններում մեկ աշխատանք էին կատարում ոչ միայն ներգաղթի կազմակերպման ուղղությամբ, այլև սփյուռքահայությանը Սովետական Հայաստանի կայսրին ծանոթացնելու, հայրենիքի նվաճումները պարզապես ոչ չէին, մի խոսքով, հայրենիք—սփյուռք աննշույթունները սերտացնելու ուղղությամբ: Սակայն ներգաղթի կոմիտեի լուծարիչը Հետո (օգոստոս, 1949 թ.) հայրենիք—սփյուռք փոխհարաբերությունները գործվել սահմանափակվեցին նախկին օղակների շրջանակներում, որտեղ, ասորիք պատմաճանրերով, էլի կարողանում անհրաժեշտ խորությամբ ընդգրկել սփյուռքի վերաբերող բոլոր հարցերը: Օրինակ՝ ԱՅՍՍ-ը, կապեր հաստատելով ընդհանրապես արտասահմանյան երկրների հետ, հարկապես զաղթօրհաններին կամ նրանց հուզող խնդիրներին անդրադառնում էր միայն դեպից զնայք, ոչ պարբերաբար ու հետևողականորեն:

Սակայն ՄՄԿԿ XX համագումարից հետո (փետրվար, 1958 թ.), ինչպես մեր երկրի ներքին կյանքում, այնպես էլ արտաքին աշխարհի հետ ունեցած փոխհարաբերություններում ասուշացած նոր դիրքորոշումը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ նաև հայրենիք—սփյուռք աննշույթունների հետագա զարգացման, հայրենագործության վերակազմման և ընդհանրապես սփյուռքահայության նկատմամբ նոր քաղաքականության մշակման ու իրականացման գործում: Ինչ խոսք, որ այ անբան էլ գլուխի գործ էր, քանի որ աշխարհի շուրջ 23 երկրներում կային կազմակերպված հայկական զաղթմունք, 24 երկրներում՝ հաշվառված խմբակցություններ և այլն: Գրանք, գտնվելով հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու պետական-վարչական տարրեր պայմաններում, բնականաբար պահանջում էին յուրաքանչյուրի նկատմամբ ցուցաբերել խիստ շերտավորված վերաբերմունք, ծավալել կոնկրետ աշխատանք: Եման աշխատանք իրականացնելիս անհրաժեշտ էր մշտապես նկատի ունենալ ավելի երկրի սոցիալ-քաղաքական պայմանները, հաղորդարևակչության տնտեսական կյանքի մակարդակը, քաղաքական ու տնտեսական կյանքում նրա ունեցած տեղն ու դիրքը, ազգային մշակութային գործունեություն ծավալելու նրա իրական հնարավորությունները և այլ գործոններ:

Եթե անցյալում հայրենիք—սփյուռք փոխհարաբերություններում ավելի մեծ տեղ էին զբաղեցնում ճիմնականում ներ-

գաղթի հետ կապված հարցերը, այսպես 50-ական թվականների կեսերից սկսած դրանցում դերակազմության ստացան մայր հայրենիքի և զաղթաշխարհի միջև ավելի բարձրարժեքի կապեր հաստատելու, հայապահպանության համար մղվող պայքարում արագորեն հայությանը Սովետական Հայաստանից ավելի մեծ օգնություն կազմակերպելու խնդիրները:

Հատկապես ՄՄԿԿ XX և հետագա համագումարների դիրեկտիվներին լույսի տակ 244 Կենտկոմը և 2202 կառավարությունը ավելի որոշակիորեն բարձրացրին սփյուռքահայության հետ կապերի հետագա խորացման ու ամրապնդման հարցերը, նշեցին սփյուռքահայության օգնելու կոնկրետ ուղիներն ու գործնական միջոցները և այդ բնագավառում հասան դրական զգալի արդյունքների:

Հայրենիք—սփյուռք աննշույթունների սերտացման, սփյուռքահայության մեջ արտիզո աշխատանքների բարելավման և հայկական զաղթօրհաններին օգնելու գործում որոշակի նշանակություն ունեցավ ՄՄԿԿ Կենտկոմի 1957 թ. հոկտեմբերին ընդունած «Միտարահայրի շրջանում մեր ազգեցությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ միջոցառումներ իրականացնելու մասին որոշումը»: Ի կատարումն այդ որոշման, 244 Կենտկոմը մշակել մանրամասն պլան, որը նախատեսում էր իրականացնել միջոցառումներ սփյուռքային զաղթօրհաններին գործնականում օգնելու, նրանց հետ ավելի սերտ կոնտակտներ հաստատելու վերաբերյալ: Հանրապետության կուլտուրայի, յուսավորության, բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության միջնակարգությունները, լուսավորության, գրողների և կոմպոզիտորների միությունները, Հայպետհրատը, ԱՅՍՍ-ը և այլ կազմակերպություններ, որոշակի աշխատանք կատարեցին 244 Կենտկոմի մշակած այդ միջոցառումների կենսագործման ուղղությամբ: Գրա շերտիվ նկատիչորեն աշխուժացան սփյուռքահայության հետ կապերը: Իրականացնելու այդ միջոցառումների իրականացման անմիջական արդյունք Մերևաժոր և Միչին արևելքի մի քանի երկրներ, ինչպես նաև Կիպրոս, Թուրքիա, Հունգարիա, Ալբանիա, Ֆրանսիա ուղարկվեցին հանրապետության մի շարք գիտնականական խմբեր, երգի-պարի անսամբլներ, սպորտային կոլեկտիվներ, կոմպոզիտորներ, գիտնականներ, տարիստական

1 2002 ՀՀԿԿ ԳՊՈ, ֆ. 352, ց. 1, ք. 208, թ. 7—10:

խմբեր և այլն: Այդ ամենը, ինչպես վկայում են մեր զեպտա-նոթյուններից ստացված ինֆորմացիաները և սֆյուրաճաշ մամուլը, ավելին միանգամայն դրական արդյունքներ: Դրանք որոշակիորեն նպաստեցին սֆյուրաճաշայության հայրենասիրտ-կան արամազորությունների ուժեղացմանը, ավելի զննականորեն նրա զեպի հայրենիք ուղղվելու գործին:

2002 ԱԳԾ միջոցառումը ՍՍՄՄ ԱԳԾ 1969 թ. ցուցում ավելց մեր արտասահմանյան զեպտանոթյուններին, միտման բին ու հյուպատոսություններին՝ պարբերաբար ինֆորմացիա ուղարկել 2002 ԱԳԾ՝ իրենց մտա եղած հայկական գաղթաբար-նետում անդի ունեցող անց ու գործերի մասին:

Դրա հետ մեկտեղ, մեր զեպտանոթյուններին ու միտմանը, բնորոտաշուկով հայկական գաղթաբայինների առաջադեմակն կազմակերպությունների խնդրանքներին, Սովետական Հայաս-տանի համապատասխան մարմինների առև բարձրացրել սֆյուրաճաշայության անվտոգ մի շարք հարցեր: Ամենից առաջ նրանք խնդրում էին իրենց նյութեր ուղարկել հայկական առա-ջադեմական կազմակերպություններին արամազորելու համար ՍՍՄՄ և ՀՍՄՀ ժողովրդական անասություն, մշակույթի, զի-տայության և այլ բնագավառներում ձևոր բերած նվաճումների մասին: Պահանջում էին ուղարկել հայկական կինոնկարներ, ձայնապնակներ, ֆերթեր, հանդեսներ, կուլտուրայի, գիտու-թյան և արվեստի ներկայացուցիչներ, ՀՍՄՀ բուհերն ու տեխ-նիկումներն ընդունել սֆյուրաճաշ առաջադեմ, հայրենասիրտ-բար արամազորված ներտասարգիներն և այլն:

Սֆյուրաճաշայության հետ մայր հայրենիքի կապերը խ-րացնելու և բազմապատակելու գործում կարևոր զեր ունեցավ մասնավորապես 244 XXII համագումարը, որը բարձր գիտնա-տելով այդ ուղղությամբ սֆյուրաճաշ առաջադեմական կազ-մակերպությունների կատարած աշխատանքը, մեծ նշան-կություն ավելց հայրենիք—սֆյուրոթ կապերի հետագա զարգաց-մանը: Համագումարին 244 կենտկոմի ավմած հաշվետվությա մեջ այդ մասին ասված էր. «Հայ առաջադեմական, մշակութա-յին, էրիտասարգական, մարզական կազմակերպությունները և մամուլի օրգանները արտասահմանում աշխատավոր հայրեն-յան մեծ աշխատանք են կատարում նրանց Սովետական Հա-յաստանի նվաճումներին ծանոթացնելու ուղղությամբ, նրանց

հմարտացիորեն պատմում են մեր իրականության մասին»: Ահատի ունենալով այդ հանգամանքը, համագումարը համա-պատասխան կազմակերպություններին ուղարկեի դիրեկտիվ ավելց ավելի քրեդյանել և բարելավել մեր կապերը արտա-սահմանյան հայրենիք ու նրանց առաջադեմական կազմակերպու-թյունների հետ»:

Ի կենսագործումն այդ դիրեկտիվների, 1962 թ. ապրիլին ԱՊԿՄ-ում ստեղծվեց նոր՝ սֆյուրաճաշ գաղթաբայինների հետ կապի բաժին, որի ձևակերպումների շնորհիվ կարճ ժամանակա-միջոցում զգալի անդաշարմեր կատարվեցին հայրենիք—սֆյուրոթ կապերի ընդլայնման գործում: Եթե 1961 թ. ընկերությունը կա-պի ունեթ ընդամենը 171 սֆյուրաճաշ կազմակերպություն-ների ու անհատների հետ, ապա 1962 թ. վերջում այն անցավ 500-ից², կապերն անեցին ոչ միայն քանակապես, այլև որու-կապես: Սկզբունքորեն փոփոխեց ընկերության վերաբերմունքը սֆյուրաճաշ կազմակերպություններին, կրթական, մշակութա-յան և այլ հաստատությունների նկատմամբ: Եթե նախկինում մեծ մասամբ սֆյուրոթից ստացվող գիժումների ու խնդրանք-ների ախիժով էին կապեր հաստատվում, ապա 244 XXII հա-մագումարից հետո նախաձեռնողը գարնավ ԱՊԿՄ-ը: Դրա շնոր-հիվ այդ աշխատանքը զգալի շափով ընդլայնվեց և ավելի ար-դյունավետ գործավ՛:

Ինչ խոսք, որ զրան մեծապես նպաստում էր սֆյուրաճա-շայության որոշակի ձգտումը՝ ավելի օգնություն համախմբվե ձայր հայրենիքի շարքը և վերջինիս օգնությունը մտասյնեցնել հայազանպատկան կենսական գործին:

Միանգամայն դրական տեղաշարժ էր և այն, որ նկատե-լիորեն ուժեղանում էր մեր հանրագիտություն լայն հասարա-կայնության հետաքրքրությունը սֆյուրոթի նկատմամբ: Մեր մտավորականները, գիտական, մշակութային, ուսումնական, մարզական հաստատությունները օրավոր նորանոր կապեր էին հաստատում սֆյուրոթի առաջադեմական կազմակերպություն-ների ու գործիչների հետ:

² Տե՛ս «244 կենտկոմի հաշվետու զեպտումը XXII համագումարին», «Հա-յաստան հրատ», Երևան, 1967, էջ 122:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս 2002 ՀՀՊԳ 946, ք. 709, ք. 3, ք. 150, ք. 13—22:

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, ք. 151, ք. 1—18:

կապերի ընդլայնմանը և ընդհանրապես սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի նկատելի աշխուժացման մեծապես նպաստելը Սովետական Հայաստանի 49-ամյակի առևանգատություններին մասնակցելու համար 1961 թ. նրան հրավիրված սփյուռքահայ մեծ թվով գործիչների իրենց երկրները վերադարձնելու ճեղք հայրենիքի նվաճումները պրոպագանդելու ուղղությամբ ժողոված լայն գործունեությունը։ Այդպես—սփյուռք կապերի սերտացմանը, անշուշտ, զգալի նպաստ բերելու էան հարաբար գրասարքիչների, բարեկամների և հարազատների փոխայցելությունները, Սովետական Հայաստանում սփյուռքահայ մի շարք պարբերականների ազատ գնահատք, սփյուռքահայ զրոյների ստեղծագործությունները՝ ճրատարակումը, զրոյները, զրոյանները, զրոյանկանները, մշակութային ու հասարակական գործիչների, ինչպես նաև մարզական կոլեկտիվների հաճախակի հրավիրումը հայրենիք, սփյուռքահայ ավանդների մի խումբ զբոսնականների շՄՁ ԳՍ կազմում ընտրել, սփյուռքահայ արվեստագետների գործերի ցուցահանդեսներ կազմակերպումը և բազմաթիվ այլ միջոցառումների իրականացումը։

Այդ գործում պոկաս կարևորություն չունեննաև Սովետական Հայաստանից անհամար ժողովրդականների, ստեղծագործական ու մարզական խմբերի այցելությունները սփյուռքահայ զաղթաբանները։ Հայրենի երկրի ամեն մի անհատի կամ խմբի այցելությունը արտասամանյան հայաբանկ վայրերը միշտ էլ առաջ է բերում տեղի հայության բուռն ճնադրություններ, թողնում խոր ճնարք նման հանդիպումները հայրենակարտ սփյուռքահայ աշխատավորների համար վերածվում են իսկական տոնախմբությունների, ազգային նպարտության տեղեղ զգացմունքներով լցնելով նրանց սրտերը։

Սփյուռքահայության ճեղք կապերի հիմնական միջոցներից մեկը, անշուշտ, հայաստանյան հրատարակությունների, պարբերական մամուլի և այլ նյութերի սփյուռք առարումն է։ Այլ հասնապարհով ԱՅՍՍ-ը կարողացավ լայն կապեր հաստատել տասնյակ կազմակերպությունների, թերթերի խմբագրությունների, զրոյների, գրադարանների, ակումբների, հայրենակցական միությունների ու անհատների ճեղք։ Այդպես, 1961 թ. հունիսից մինչև 1962 թ. հունիսն ընկած ժամանակամիջոցում ԱՅՍՍ-ը սփյուռքահայ կազմակերպություններին ու անհատ

գործիչներին է ուղարկել 559 տնուկ 20286 կտոր զիբր, 1783 օրինակ թերթ ու հանդես, մեծ թանակությամբ հայկական երաժշտության մանրանկարներ, լուսանկարներ, ցուցիկներ, աշխատքներ, կինոֆիլմեր, գեղարվեստ ուղեցույցներ, նույնվեճեր և այլ նյութեր։ Այդ ամենը շատ ավելի մոտեցրին հայրենիք սփյուռքին, կենարար սեռնեղ ավին նրան, բայց ամենայն իսկանելով հայապահպանության համար մզվող պայքարի հարողությունը։

Սովետական Հայաստանի համապատասխան մարմինները միաժամանակ զրականորեն լուծեցին հայրենակարտության վերաբերյալ, հայրենի քուններում և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սփյուռքահայ երտասարգների ուսման, նրանում սփյուռքահայ զարդների ուսուցիչների վերապատրաստման ու որակավորման բարձրացման զարթնացների կազմակերպման, սփյուռքահայ զարդների համար գտազրքերի պատրաստման ու հրատարակման, նրանց լարբատար և այլ սարքավորումներով օգնելու, սփյուռքահայ մեծ թվով զարդականների ամառային հանգիստը հայրենիքում կազմակերպելու և այլ հարցեր։ Այս ամենի ճեղքանքով սփյուռքահայության ճեղք առավող աշխատանքի մախլախ արերան մեծացավ, նրա բնույթն ու բովանդակությունը արերան բազմազան գարձան, որ անհրաժեշտություն զգացվեց այն ավելի օպերատիվ զկկավարելու, մի շարք գործնական ու ճեղքանկարային հարցեր լուծելու և, ընդհանրապես, սփյուռքի ճեղք առավող աշխատանքները կողողեցնելու նպատակով սակզնի առանկին կենարտն։ Այս աչրպես առաջացավ սկրտասամանյան հայրենակիցների ճեղք մշակութային կապերի հայկական կոմիտեն կուզող կազմակերպության ստեղծման զազաբարը, որի բազմաբեզուն գործունեության լուսարանման էլ ներկրված է մեր աշխատության սույն զրուբը։

Սովետական բազմազգ սերություն, նրա անբաժան մասը կազմող Սովետական Հայաստանի հարություն ու վերելուի նոր պայմաններում սկրտասամանյան հայրենակիցների ճեղք մշա-

կուսակցի կազմի հարկական կոմիտեի՝ ստեղծումը եղավ կոնկրետ արտահայտություններից մեկը այն մեծ հոգատարական, որ կոմունիստական կուսակցությունն ու սովետական կառավարությունը ցուցարարում են տարագրության մեջ զգեցող հայության նկատմամբ:

Եվ այսպես, սփյուռքի հետ կապերն ավելի ընդլայնելու ու խորացնելու, Սովետական Հայաստանի նվաճումներին սփյուռքահայության լայն շրջանների հաղորդակից դարձնելու, նրանց մարչ հայրենիքի շուրջը համախմբելու, մեր ժողովրդի հոգեկան մշականկատությունը ամրապնդելու և, վերջին հաշվով, հայապահպանության գործը ավելի հաստատուն հիմքերի վրա դնելու նպատակով, Հայկական ՍՍՀ Միխիտրենի խորհրդի 1964 թ. մայիսի 26-ի որոշմամբ ստեղծվեց «Արտասահմանյան հայրենակիցների հետ մշակութային կապերի հարկական կոմիտեի»:⁷ Մայիսի 27-ին կոմիտեի նախագահ նշանակվեց ճանաչված հասարակական գործիչ, պատմաբան Վ. Ե. Համա-զասկյանը, նախագահի առաջին տեղակալ՝ Ա. Ս. Մարտիրոսյանը:⁸

Կոմիտեի հիմնադիր ժողովը կամ կոնգրեսը տեղի ունեցավ 1964 թ. հունիսի 25-ին, Երևանում: Ժողովին մասնակցում էին հանրապետության աշխատավորների և մտավորականու-թյան բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Հիմնադիր ժողովին ներկա էին նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն և ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ, լենինյան մրցանակի դափնեկիր, ստեղծարարական աշխատանքի հեղուս Մարտիրոս Մարյանը: Հիմնադիր ժողովը բազմակողմանիորեն քննարկեց սփյուռքահայության հետ կապերի զարգացման հարցերը և ընտրեց 71 հոգուց բաղկացած «Արտասահմանյան հայրենակիցների հետ մշակու-թային կապերի հարկական կոմիտեի» իր 15 հոգանոց նախագահ-նութամբը:⁹

Հենց կոմիտեի հիմնադիր ժողովում էլ, Մարտիրոս Մարյանի առաջարկությամբ, այն վերակոչվեց «Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի» ավելի բարենշյույուն անու-

նով¹⁰ (այսուհետև այն կրճատ կանվանենք Սփյուռքի կոմիտեի): Իրոշ ժամանակ անց, մշակվեց նաև կոմիտեի կանոնադրությու-նը, հաստատվեց ՀՍՍՀ Միխիտրենի խորհրդի կողմից և զար-նավ այն հիմքը, որի վրա խարսխվեց այդ կազմակերպության գործունեությունը¹¹:

Ստանալով հանրապետության կուսակցական, պետական, հասարակական, մշակութային կազմակերպությունների ամեն-օրյա օգնությունը, կոմիտեի ծավալեց իր օգտաշատ գործունեու-թյունը՝ հայրենիքի և սփյուռքի միջև լայն կապեր զարգացնելու ուղղությամբ: Իր գոյության առաջին իսկ օրերից կոմիտեին աշխատեց բոլոր հնարավոր միջոցներով կենդանի ու զրավոր կապեր հաստատել սփյուռքահայ առաջնորդական, դեմոկրատական, հայրենասիրական կազմակերպությունների, նրանց մամուլի օրգանների, զյրոցների, մարզական, կրթասարգա-կան միությունների և անհատների հետ, նպաստել հայրենիք—սփյուռք հետագա մերձեցմանը:

Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումը կարևոր իրադարձություն եղավ համահայկական իմաստով: Այն ընթերթն ընդունվեց թե՛ հայրենիքում և թե՛ սփյուռքում: Հայրենի մտավորականները, ողջունելով կոմիտեի ստեղծումը, գործարար պատրաստակա-նություն հայտնեցին աշխատել նորաստեղծ կազմակերպության մեջ, ջանք ու եռանդ շխնայել նրա բաժինների ու հանձնախմբերի սրբյունակալն գործունեության ծավալման համար: Հանրա-պետության մտավորականներից ավելի քան 200 մարդ ընդ-գրկվեց կոմիտեի աշխատանքներում, նրանցից շատերը գար-ձան այդ նոր գործի կազմակերպիչներն ու ոգեշնչողները¹²:

Աշխարհի բոլոր ծայրերից սփյուռքահայ բազմաթիվ կազ-մակերպություններ, պարբերականներ ու անհատ գործիչներ իրենց բարենազդություններով նույնպես ողջունեցին կոմիտեի ստեղծումը՝ այն դիտելով որպես հայրենիքի ու սփյուռքի միջև ձգվող մի ժողի կամուրջ», որպես մի նոր հիմնավոր միջոցա-նում, որը կվերացնի անցյալում եղած բոլոր խուլընդուններ և սփյուռքը վերջնականապես կմտեցնի մայր հայրենիքին, սեր-տորեն կկապի նրա հետ: Սփյուռքահայության ներկայացուցիչ-

⁷ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1—2:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3: Տարբեր ժամանակներում կոմիտեի նախա-գահի տեղակալներ են եղել նաև Վ. Ծավթյանը, Մ. Մեքրումյանը, Պ. Պետրոս-յանը, Ե. Դավանյանը: Ենթադրյալում կոմիտեի նախագահի տեղակալներ են Կ. Մկրտչյանը և Ս. Բաղդասարյանը:

⁹ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 11, թ. 1—18:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 43, թ. 1:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 24, թ. 7—8:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 11, թ. 1—18 և գ. 37, թ. 1—60:

ներք միաժամանակ անկեղծ երախտագիտություն էին հայտնում հայրենի կառավարությանը՝ իրենց նկատմամբ ցուցարհած հոգաարարության համար:

Ահա թե ինչ էր գրում այդ առթիվ ԱՄՆ-ից հայ գրականության բարեկամների ընկերության վարչությունը. «Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կազմակերպումը մեզ բոլորիս սրբախոսության պատանանք: Ան սահմանված է ըլլալու: Լոզնկան կամուրջը սփյուռքի հայրենակարտ միությունների և հայրենիքի միջև...»¹⁵:

Փարիզում հրատարակվող «Բյուրակն» հանդեսը սկզբաժրուովյան հաղթանակը՝ խորագրով խմբագրականում, գոհունակությամբ արձանագրելով կոմիտեի ստեղծումը և անցրապահանալով նրա զերին, գրել է. «Հայրենիքի և օտարերեսկ հայերու մշակութային հարաբերությանց պահպանումի ոգին և մեկոդը հիմնական հեղաշրջման ենթարկված է: Երևանի մեջ կազմված է նոր ժարմին ժը՝ հատկապես օտարության մեջ բնակող քրքահայ ժողովուրդի գանազան հաստամներու հետ մշակութային կապ և հարաբերություն պահելու նպատակով...»

Նոր կազմակերպության ստեղծումով, բոլորովին ատրրեր նկարագիր և արմեք կրտանա հայրենաբնակ և օտարերեսկ հայերու փոխադարձ հարաբերությունը: Այս իրողությունը նոր քայլ մըն է հայ ժողովուրդի միության և ամբողջակաևության իրականացման ճամբուն վրա: Ինչպես մեքը հայրենիքի կայսրին բոլոր արտահայտությունները մեք սեփականությունը հենմարենք, սեր կկանգնենք ստեղծ, կհզարտանանք և կհրճվինք աննեցմով, նույնպես ալ, ես այսու մեր բոլոր խնդիրները պիտի համարվին հայրենիքի և ժողովուրդին զրգովման առարկա զարնող հարցեր»¹⁶:

Բունեսու Ալթինք ԵՄՆան հարաբախթիքը սճոր երևույթ և անկյունագարն մըր հայրենիք—սփյուռք հարաբերությունների մեջ խմբագրականում, մեծ ուրախություն հայտնելով Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծման առթիվ, գրել է. «Մեր հայրենի երջարները խորպակա գիտակցած սփյուռքի հայության օրհասական վիճակին, կհասնին օգնության, մշակութային ավելի սերտ կապերով, նոր ավիշ, ետանց և հավատք ներարկելու, որպեսզի

արագիր հայությունը ապրի, հարասեն հայրենագարնի բախտավոր օրվան համար, իրենն իրված, հափշտակված, բուսազրավված իրավունքներու պահանջի օրվան համար»¹⁷:

Հարաբախթիքը իրավացիորեն գտնում էր, որ սպիղիլ թե արտահայտան կպահանջվի առանց մայր հայրենիքի հետ կապ ունենալու, ոչ միայն ցնոր է պոստսոսիտություն է, այլև հակադրական է, առանց արմատի, առանց սնունդի ծառին էրուզն ու տերները զայսք պահելու մանկամտություն է: Իսկ կին այդ ցնորն ու մանկամտությունը, քաղաքական, աշխարհահայացքային նկատառումներով կբարտազվի կրկնակի անգամում հիմարություն է, պանզոլիա, հայրենակարտ հայությունը զկայի ձուլում, ինքնասպանություն առաջորդող»¹⁸:

Բնյութում լույս տեսնող ուսմկավարական «Հարթները» 1964 թ. սեպտեմբերի 10-ին և 11-ին հատուկ խմբագրականներ նվիրելով կոմիտեի ստեղծմանն ու նրա զերին, գրել է. «Պանզոլիա հայության հանդեպ հայրենի վերին իշխանությանց ստեղծ սիրուն ու զուրգուրանքին ամենեն պերճախոս ու խորիմաստ արտահայտությունն էր Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի ստեղծումը...»¹⁹: Թերթը նշում է, որ «նույնան և կորտայան զեմ պայտարելու կարիքը օրտատր ավելի կշեշտվի ամեն անգ: Անհրամիշտ կպտանա ավելի մեծ կարեվորություն ընծայել ազգապահպանման զենքերուն, որոնց շնորհիվ ցարդ կարելի կեզմ է զրական արշույններ ձեռք մզել ու պահել զարգումներու մեծադարչ մասին հայցի զիմացիք: Սանթ կն բոլորին ազգապահպանման այդ զենքերն ու ազգակները,— հայ զպրցը, հայ ժամուլ, հայ մշակութային կազմակերպություններ, հայ կեկղեղի, հայցազգաքական կազմակերպություններ ու մշակութային կապ ժարք հայրենիքի հետ: Այս վերջինն ազգակն է ահա, որ այսօր մեր ուշադրության առարկան կհանդիսանա՝ նրանիք մեջ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին կազմակերպության առնչությամբ»²⁰:

Այնուհետև թերթը գրում է. «Երբականության մեջ՝ սա

¹⁵ «Մեան, շարաթիքը, Բունեսու Ալթինք, 15 Հուլիս, 1964 թ., N 151:

¹⁶ Խույն տեղում:

¹⁷ «Հարթները, 10 սեպտեմբեր, 1964 թ., N 292, նաև՝ 2002 2202 948,

թ. 875, ք. 2, գ. 43, թ. 2:

¹⁸ Խույն տեղում:

¹⁵ Խույն տեղում, գ. 37, թ. 43:

¹⁶ «Բյուրակն, Կրտախյա Հանգես, Փարիզ, 17 Հուլիս, 1964 թ., N 14:

կհանդիսանա կապի անպաշտոն նախարարություն մը: Հայրենի ինխանությունները, որման հիմա այնքան կարևորություն կենթայն իրենց պանդխտ հայրենակիցներուն, այնքան կմասնագրին անանց հայապահպանումը, որ ստեղծած են մասնավոր կազմակերպություն, զոտ հայկական, և հետամուտ են զարկ առաւ մշակութային բազմերես զորոններության մը¹⁹: Թերթը սրտանց սղռունում է Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումը և նրան մազթում հաղորդություններ՝ իր ազդուտ աստիություն մը, զտատություն հայտնելով, որ այն զարկ կտա հայ մշակութի առաքմանը, կնպաստի ազգապահպանման քախտորոշ պայքարին և կամբապնդի մեր ժողովրդի հոգեկան միասնականությունը:

Ամերիկահայ առաջադիմական միության օրգան «Երասեր» թերթը գրել է. «Սփյուռքահայությունը զտանպնդող, ներմակ շարքին զիմպարելու իր կամբը զտղջատող ուրիշ մեկ զորոն մըն է մշակութային կապերու ամբապնդումն ու ընդդաշնումը մայր հայրենիքին հետ: Այդ կապերը անպահի լայն շափեր ստացան, որ անհրաժեշտություն զարթավ ստեղծելու այս աարի առանձին զեկավար կազմակերպություն մը—Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն»՝ իր զանազան քաժիներով և հանձնախումբերով²⁰:

Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումը սղռունեցին և բարձր գնահատեցին նաև անվանի գրողներ Համատանը, Անն Զավեն Սուրմէլյանը, Կարապետ Սիտալը, Բենիամին Նուրիկյանը, Ավետիս Ալիբախյանը և շատ ուրիշներ:

Սակայն զողջօրհայաբունում եղան նաև որոշ անհատներ ու կազմակերպություններ, որոնք թշնամարք զիմպարեցին հայրենիքի այդ ետ նախաձեռնությունը, փորձեցին եկեղորեն զըրպարուն ու վարկարեկնի այն: Խոտը վերաբերում է մասնավորապես զաշնակեցական կուսակցությունն ու նրա մամուլին:

Գաշնակեցական մամուլը սկզբում հատի նման լուս մնաց, բայց շուտով, զգալով, որ կոմիտեի կազմակերպումով հայրենիքի և սփյուռքի սերտացող հարաբերությունները անկասկած

նոր վնաս կրերեն իր առանց այն էլ խախտված դիրքին ու հեղինակությունը, անցավ հարձակման:

Չարախոտություններն սկսեց Մյունխենի «Ազատություն» օտջիկայանը, ապա նրան արձագանքեցին Թեհրանի զաշնակեցական «Ալիք» ու այլ թերթեր, փորձելով ամեն կերպ նվազեցնել Սփյուռքի կոմիտեի հիմնադրման առաջ բերած խանգարումները: Իրեն սփյուռքահայության միակ ներկայացուցիչը պատկերացնող և այլպես էլ իր աստերերկրյա շեֆերին ներկայացող զաշնակեցական կուսակցությունը խիտ վրդովված էր սփյուռքահայության նկատմամբ հայրենի կուսավարության այն ետ ուշադրությունը: Նա լավ էր հասկանում, որ Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումով ու հայրենիքի հետ օրեցօր սերտացող հարաբերությունների հեռանկարով ինքը ավելի արագորեն պիտի հեղինակագրվի ու կորցնի իր նկատմաների ազդուրները, ուստի բացեց իր զըրպարությունների պարի: Սակայն զաշնակեցությունը բարբախտներն ի վիճակի չեղան որևէ ազդեցություն ունենալ սփյուռքահայերի լայն շրջանների վրա, քանի որ նրանց բացարձակ մեծամասնությունը Սովետական Հայաստան համարում է իր միակ հայրենիքը, իր փրկության իսկական ապավենը, որով հայարտանում և որին փարված նա շարունակում է հայ մեռյ ամենակու ստար ավերում:

Միանգամայն իրավացի է հեշմայն «Արարատ» թերթը, որն իր խմբագրականներից մեկում գրել է. «Հայաստանը հայուն հույսն է ու հավատը: Սփյուռքահայությունը ամբողջ հոգիով փարած է անոր, որ իր զըրպարյան իմաստն է ու ավիշը: Վերաձեղված Հայաստանը հայուն ազգային հայարտությունն է, անոր ներկան իմաստավորող և ապաստան հիմնավորող զորոնը²¹»:

Անվանի գրող Համատանը Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին ուղղած իր նամակում գրել է. «Հայաստանը մեզի, սփյուռքահայության համար, մարմնի շափ իրական է և ունի հեթիաթի մը զրավշությունը²²»:

Ընդգծելով հայրենիքի կարևոր դերը սփյուռքահայության պիտի կախված մուլման շարազնու վտանգի զեմ պայքարում, Յոտանահայ երիտասարդական միության զեկավարությունը գրել է. «Սփյուռքահայությունը իր համեստ միջոցներով մա-

¹⁹ «Չարթեր», 11 սեպտեմբեր, 1906 թ., № 293:

²⁰ «Երասեր», 1 օգոստեմբեր, 1904 թ., № 25, նաև՝ 2002 ՀՀԾԾ ԳՊԱ, ք. 875, ց. 4, գ. 1, թ. 3:

²¹ «Արարատ», 23 փետրվար, 1906 թ., № 7291:

²² «Տ՝», 2002 ՀՀԾԾ ԳՊԱ, ք. 875, ց. 1, գ. 32, թ. 15:

չառում է և կմարտի այդ վտանգի դեմ, սակայն միշտ այն համազումը ունեցած է, թե մայր Հայրենիքն է, որ իր հմայարն է գործնական միջոցներով միայն կրնա կանոնել այդ աշուժող ալյախերման վտանգը, մինչև նրա բախաձուր որը, որ նարու վոր պիտի ըլլա իր աստանգական զավանդներուն իր ծոցին մէջ ընդունելու:

Ողբունելով նոր հիմնադրված կամբանն, ավելի բան վաստէնք, որ այն իր լայնածախալ աշխատանքով մեծ պատմական գեր մը պիտի կատարէ ու պիտի դասնա սփյուռարանայութեան համար հուշի և լուշի ննարանն²⁷:

Այսպիսով, Սփյուռքի կոմիտէի ստեղծումը, բացի թշնամարար արմատարով մի նեղ խնդրի զգալարտաթյուններէր, ամենուրեւ գեանաովն որպէս հայրենասիրական շատ կարեւոր էր հայրենի—սխյուտ կապերի ամբաղկողման զործում, որպէս մի շունկ կամուրջ, որի միջոցով միմյանց կազգազուրկն հայրենիքի և սփյուռքի նարագաններով:

Բազմաթիւ սփյուռքահայ մտազորակներ, հասարակական գործիներ, գործարար շրջանների ներկայացուցիչներ և այլք, աջակցելով Հայրենիք, սկանասես լինելով նրա ասաշընթացի, անկեղծորեն ողջնելովն նրա վերածնութեան, ավելի կազգելն նրան, վարակել որինկա ծառայելով ուրիշներին:

Անկասկած է, որ հայապահպանման բոլոր միջոցների ու գործունեների մէջ զիսավորն ու որոշուր վերածնված Հայրենիքն է: Եւ է հայկական զազթաշարիների գոչասեման և շուղտակ շարիչն զեմ մղող պայքարի հարողութեան զիսավոր պայմանը, ուստի պետք է Հայրենիքով խանգաղանկ անոջ սերունդը:

Հայրենիքը անգիտատախի, անփոխարինելի ում է սփյուռքահայութեան համար: Վերջին, հակասակ իր համառ շունքերին, գրատպարոված է անխառնակի կորստան, կնթ թուշանի կապերը Հայրենիքի հետ: Այս խնաստով միանգամայն իրավացի է թելլութում հրատարակվող ՀԲԸՄ պաշտանաթերթ սեռանկը, զրկելով, թե՛ Սփյուռքի մէջ, ամենահրատապ հարքը հայապահպանումն է անասարկույս: Ուստի անհրաժեշտ է, որ անոր միտին մեր բոլոր ճիշդերն ու շանջերը:

Սակայն հայապահպանում հանուն ինչի՞ Մեր գոյամարար ինքնանպատակ չէ: Անիկա Հայրենիքին համար է: Ամբողջական

Հայութեան մը համար: Անա հայապահպանման մեր անկանկար՝ հայը հայ պահել՝ Հայրենիքին համար:

Մայրը հողն է մեր գոյութեան ապանով կրայիբերը: Ան է մեր հուշերուն ու կրակներուն ամար կազման ու հաստատուն խորիբերը: Երկիրը Հայրենիք, որ հազթասարնի կար բազում խոշորագաններ, այսօր, ավելի բան կրերք կենսունակ, կրպորի ազգային, մշակութային ու տնտեսական ծաղկումի ու վերագարթնումի շրջան մը:

Առանց Հայրենիքի հետ հողեկան ու խնացական կապի, սփյուռքի մէջ ազգապահպանման համար բազման մեր ճիշդը կկերածվին համպետա վաստելված աշխատանքի: Հայրենիքը իր բոլոր միջոցներով—այսինսփայտ, մամուլ, գիրք, մշակութային հարաբերութուններ, փոխաշխարհայութուններ—խարտան կաշակելի պիտի լայնանա մեր պայքարին²⁸:

Անա թե ինչու սփյուռքը կենսունակ պահելու համար անհրաժեշտ է այն մշտական սնել Հայրենիքի սմայրական կաթով, անխառն հայրենասիրութեամբ: Մրանգամայն պարք է, որ անհնարին է սովել հայրենասիրութեամբ, ասանց զիմելու նրա բուն սկունքին՝ վերածնված Հայրենիքին: Առանց Հայրենիքի ցանկացած ծաղվորքը կամուսն, կրատուն արմատանաւ արվում մի ծառ, որը կանուխ կամ ուշ պետք է ուշլանա, բանգի կարված է մայրը հողից: Եստ միշտ է նկատել կահիրն «Արես օրաթերթը, զրկելով, «Պիտի պատահաւթիքը այն որը, որ մեր օտարանանք Հայրենիքին, կամ թշնամանանք անոր, և այդ պատահաւթումը վախճանն է սփյուռքահայ մեր գոյութեան: Առանց Հայրենիքի շուշափելի իրականութեան հայրենասիրութունը կգառանք սին կրպակներ, ավելորդ խարկանք և վնասակար պատարանք²⁹:

Սակայն Հայրենիքը կրեր էլ վերացական հասկացութուն չէ, այն ունի կոնկրետ կերպարանք, կենդանի ու շուշափելի մարմին, կենսունակ օրգանիզմ: Անդրադասանալով հայութեան կյանքում Հայրենիքի ունեցած զերին, անվանի որոշ վիշամ Սարգսյանը մի անթիւղ ասել ու բազմիցս կրկնել է, թե՛ «Եթե Մարտիկը Սովետական Հայաստանը, մենք զմբխա կլինենք: Մեզ համար մեծ բախա է, որ մեզ զորավիզ է օտս ծաղվորքը: մենք

²⁷ «Յանակ», սմաթերթ, թելլութ, 1970 թ., № 4, էջ 127:
²⁸ 2002 ՀՀԸԸ ԳԱԿ, ք. 875, ց. 4, գ. 52, թ. 22:

չենք կարող գոյատևել առանց զորավոր պաշտպանության, իսկ դա Սովետական Միությանն է²⁶: Մեծ գործը միանգամայն իրավացիորեն հայտնվան ապահովության և առաջադիմության գրավականը տեսնում էր սովետական ժողովուրդների ներաչքական համագործակցության ու սերտ զաշխերի մեջ: Միյուրահանջ առաջադիմական բոլոր խավերի համար միանգամայն պարզ է ու կասկածի ենթակա չէ, որ Սովետական Հայաստանը մեր ժողովրդի հավերժության, նրա ստեղծագործական ոգու կենսունակության իսկական մարմնավորումն է:

Անդրադառնալով գաղթաշարժում ազգապահպանման գործում հայրենիքի ունեցած դերին, նյու Յորքում հիմնված հայ գրականության բարեկամների ընկերության «Հազորդագրություն» պարբերականը 1968 թ. իր համարներից մեկում գրել է. «Հայրենիքի զազափարը և հայրենիքի ոգևորիչ դերը սփյուռքի ազգապահպանման մեր մատու ու կենաց պայքարին մեջ ամենեն ևս առաջահերթ, էական ու կենսական պայմանն է, իբրև ներշնչումի մշտածոր աղբյուր ու ավիշ»²⁷:

Ահա հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, Միյուրքի կոմիտեն իր կարևորագույն խնդիրը դարձրեց հայրենիքի հետ զաղթաշահների կապերի ընդլայնումն ու ամրապնդումը, գրանով իսկ նպաստելով հայապահպանության գործին: Կոմիտեն միաժամանակ ձգտում է հնարավորին շափ կողորդանցին առաջադիմական ուժերի պայքարը ընդդեմ գաղութահայ ռեակցիոն շրջանների և միջազգային խմբիդիալիզմի, մերկացնել նրանց դավերը՝ ուղղված խազադության, դեմոկրատիայի և ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ: Ապարել մասնալով պատմական այսպիսի կարևոր առաքելությունը, Միյուրքի կոմիտեն առաջադիմական ուժերի համընդհանուր համակրանքի ու աջակցության միջոցառում հաջողությամբ ծավալեց իր գործունակ աշխատանքը սփյուռքահայ զաղթաշահներում:

Արտասահմանում աշխատանքի իրականացման ընթացքում կոմիտեն հենվել է առաջադիմական կազմակերպությունների վրա, օգտագործել նրանց ուժերը: Այն երկրներում, ուր գոյություն ունեցող ռեակցիոն ուժերի կողմից դրանք արգելված են, կոմիտեն առավելապես օգտվել է հայրենասեր անհատ

գործիչների օգնությունից, նրանց միջոցով գրականություն ու մամուլ տարածելու և այլ կարգի աշխատանքներ կատարելու համար: Դրա շնորհիվ Միյուրքի կոմիտեն դարձել է ձանձախած ու հեղինակավոր մի կազմակերպություն գաղութահայ ամենալայն շրջաններում:

1964 թ. հունիսին, երբ նորաստեղծ Միյուրքի կոմիտեն ԱՊՍ-ից ստացավ նրա սփյուռքի բաժնի գործերը, պարզվեց, որ այն կապ է ունեցել ընդամենը 631 կազմակերպությունների ու անհատ գործիչների հետ²⁸: Վեց ամս անց, 1964 թ. վերջին, այդ թիվը հասավ 852-ի, ընդգրկելով 40 երկիր²⁹: Մեկ ու կես ամիս անց՝ 1965 թ. վերջին, այդ կապերը հասան 1400-ի, ընդգրկելով 42 երկիր³⁰: Դրանցից 648-ը կազմակերպություններ էին (այդ թվում՝ 194 զգրքոցներ), 87 վերլիների և ամսագրերի խմբագրություններ, 26 մշակութային և 37 հայրենակրպական միություններ, 10 հասարակական, 8 մարզական, 20 երիտասարդական, 11 ուսանողական, 13 կանանց կազմակերպություններ, 2 քարեգործական միություններ (6 բաժանմունքներով), 2 զրպկան միություններ, 5 հայագիտական ամբիոններ, 26 կենդանական թվեր, 29 զաղաքաններ ու հայկական տներ, 20 զննչական թվեր, 29 զաղաքաններ կոլեկտիվներ, 45 տարբեր բնույթի կազմակերպություններ և 752 անհատ գործիչներ³¹:

Կոմիտեն ստեղծումից հինգ տարի հետո, 1969 թ. հուլիսին, նրա կապերի ընդհանուր թիվը հասավ 4185-ի, որից 829-ը կազմակերպություն և 3350-ը՝ անհատ: Ըստ աշխարհամասերի այդ կապերը բաշխվում էին հետևյալ կերպ. Ամերիկայում՝ 310 կազմակերպություն, 1130 անհատ, Եվրոպայում՝ 185 կազմակերպություն, 1110 անհատ, Մերձավոր և Հեռավոր արևելքի երկրներում, Ավստրալիայի հետ միասին՝ 384 կազմակերպություն, 1150 անհատ³²: Այդ ընթացքում՝ 1964—1969 թթ., Միյուրքի կոմիտեն հայկական զաղթաշահներն է ուղարկել գեղարվեստական, հայադիտական, արվեստագիտական և այլ բնույթի 1207 անուն գրականություն՝ 149669 օրինակ, դասագրքեր՝ 96200 օրինակ, ձայնագրեր՝ 11071 հատ, լուսա-

²⁶ ՍՍՍՀ կուլտ. տեղում, գ. 2, թ. 5.
²⁷ ՍՍՍՀ կուլտ. տեղում, գ. 1, գ. 11, թ. 1—18:
²⁸ ՍՍՍՀ կուլտ. տեղում, գ. 4, գ. 5, թ. 1:
²⁹ ՍՍՍՀ կուլտ. տեղում:
³⁰ ՍՍՍՀ կուլտ. տեղում, գ. 2, գ. 43, թ. 6:

²⁶ «Սովետական Հայաստան», 15 դեկտեմբերի, 1981 թ., № 287.
²⁷ ՍՍՍՀ 2002 ՀՀՍԳ ՊԿՈ, ֆ. 873, ց. 2, գ. 384, թ. 44.

նկարային ցուցանանքներ՝ 433 կոմպլեկտ, որպեսչյուններ՝ 11283 հատ, բազմաթիվ հուշանվերներ, ամսագրեր՝ 1965 թ.՝ 23 անուն, 1967 թ.՝ 24 անուն, 13243 հատ, 1967 թ.՝ 28 անուն, 18327 հատ, 1968 թ.՝ 26 անուն, 24299 հատ և 1969 թ.՝ 27 անուն, 24500 հատ³⁵: Չրիարար սփյուռք առարկող պարբերականների մեջ մեծ թիվ են կազմել կոմիտեի օրգանները՝ «Սեփեական հայաստան ամսագիրը և «Հայրենիքի ձայն» շաբաթավերթը: Իսկ էթն դրան ավելացնենք նաև բաժանորդագրությամբ ուղարկվող հազարավոր օրինակները, ապա պարզ կդառնա, թե որքան մեծ տարածում է գտնում և հեղափոխական ուժ մեզ բերում Հայրենական պայքեր խոսքը՝ Թափանցելով գաղութահայ տարբեր անկյունները:

Այստեղից դժվար չէ նկատել, որ Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում հայկական գաղթաբանները Թերթերի, ամսագրերի, զբոսկանության և այլ նյութերի ու սարքավորումների առարկան, այդ թվում՝ գյուղացական լարորատորիաներ, զանաժողովներ, նրաժառանգան գործիքներ, մարզական զույգ ու հագուստ և այլն:

Կոմիտեի օգնությունը սփյուռքին միշտ հաջվով տարեկան կազմել է մաս մեկ ու կես միլիոն ուրիշ, իսկ նրան նկատելու ունենանք նաև Հայրենիքի շաբթ կազմակերպությունների օգնությունը ևս (գիտական, առողջապահական, մարզական, երիտասարդական, տուրիստական և այլն), ապա այդ զուամբը կանցնի 2 միլիոն ուրիշու³⁶:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի այս առարկաները աննախընթաց բարերար ազդեցություն են ունեցել սփյուռքում: Թեև ազգային ինչպիսի երջանիկ զգացմունքներ ու հուզումնալից պահեր են ապրել տարազրի Հայերը Հայրենիքից ամեն մի գիրք ու թերթ ստանալիս, պատմում են կոմիտեում ստացված բազմաթիվ շնորհակալական նամակները: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ից Հակոբ Զատիկյանը գրել է. «Հեռավոր Ամերիկայի մեկ հեռավոր անկյունը հաստատված ու Հայրենիքի անմար բոցը իմ սրտի մեջ մշտաժառ, հոգեկան անհուն հրճվանքով ստացա մեր ուղակուժ գանազան գրքերու կապուցները, որոնք ծալբերուն մեջ Հայրենիքիս կարտասայի սիրտը, «Անբարաստե»

արևը ծարաված կզլայի, տամկացած աղջուներով կթղթառի: Ետին շնորհակալություն մեր թանկագին այդ մեծարժեք գիրքերու և թերթերու համար»³⁷: Հայկալից Շուրթի Քեչեշյանը «Հայրենիքի ձայն» և «Սեփեական հայաստան» ստանալու առիթով գրել է հետևյալ տողերը. «Անկեղծորեն խոստովանիք, որ հայրենական այս հրատարակությունները նոր ետաղ, լույս և շերտություն ներմուծեցին մեր հոգիներում խորք, առավել ևս մտանցելով մեզ և սիրենելով բոլորին՝ Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության հարազատ ծնունդ՝ ծագկյալ ու շինացած մայր Հայրենիք Սեփեական հայաստանը»³⁸: ԱՄՆ-ի Չրիարար գաղթից Մարեն Հովհաննիսյանը գրել է. «Շնորհով մշակութային կապի կոմիտեի տարած աշխատանքների, սփյուռքահայության մեջ առաջացած է խոր բնկում հանգուկ Հայրենիքի և հայապահպանման: Եթե մի քանի տարի առաջ հայ երիտասարդներից ոմանք բուրբուրվին կարված էին հայությունից և անգամ որպեսզ Իրևից հայությունը և հայ ծագումը, ապա այսօր նրանք հպարտանում են, որ Իրևից հայ են և ունեն հզոր Հայրենիք»³⁹:

Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում նրա կողմից արտասահմանյան հայկական թերթերին ու ամսագրերին ուղարկվող հոգվածները, նյութերը: Այդ գործին զգույշ շափով նպաստեց 1967 թ. զեկտեմբերին հաստատված Երևան—Բեյրութ մեմորադատառ հեռատիպը⁴⁰: Հեռագայում ստեղծվեցին նաև Երևան—Փարիզ և Երևան—Նյու Յորք հեռատիպերը, որոնք ամենօրյա հաղորդումներ են տալիս Սեփեական Միության և մեր հանրապետության կյանքի մասին: Կոմիտեի մամուլի բաժնի միջոցով առաջադիմական և զեմուկրատական թերթերին ու պարբերականներին առաքվում է տարեկան ավելի քան 350 հոգուհու ու նյութ:

Իր գոյության առաջին հինգ տարվա ընթացքում կոմիտեի սփյուռքի 80 առաջադիմական թերթերի ու հանդեսների, ինչպես նաև հայկական ազգիտմաների հասցեով ուղարկել է ա-

³⁵ Եսյն ակզում, գ. 2, թ. 7:

³⁶ Եսյն ակզում, թ. 7—8:

³⁷ «Սեփեական հայաստան», ամսագիր, N 4, 1977 թ., էջ 11:

³⁸ Տե՛ս, 2002 ՀՀԹԹ ԳԹԹ, ք. 875, ց. 2, գ. 25, թ. 4:

³⁵ Տե՛ս Եսյն ակզում, թ. 34—35:

³⁶ Տե՛ս Եսյն ակզում, թ. 35—36:

վելի բան 2000 ՆյուՔ' քաղաքական, տնտեսագիտական, զեզար-վետական և այլ բովանդակությամբ⁵⁰: Նշանավոր իրադարձու-թյունների ու ճորհչյալների առթիվ (Վ. Ի. Լենինի, Լոզե. Քու-մանյանի, Կոմիտասի 100-ամյակների, Երևանի 2750-ամյակի և այլն), կոմիտեի կողմից տարբեր երկրներ են ուղարկվել զե-կուցումների նյութեր և այլն: Միջուրաբանայ որոշ պարբերական-ների ուղարկվել են անանկան Տամարների հասուկ էջերի մա-կտաներ՝ համապատասխան ՆյուՔերով, իլյուստրացիաներով, կլիշեներով:

Արտասահմանում սովետական իրականության նշմարա-ցի պրոպագանդան ուղղությամբ մեծ դեր են կատարում նաև 1947 թ. սկսած Երևանի սֆյուրաբանայերի համար արվող ա-մենօրյա ավելի բան 8 ժամ տևող ուղիորդները⁵¹: Տա-րապիթ հայի մինչև հարս խորքը թափանցող կոմիտասյան ԵՊա-րունիս կոչմանները ամեն օր ուղիորդներին ինչի մաս են հրավի-րում Տարյուր հազարավոր ունկնդիրների ՔՆհրանում և Փարի-զում, Հալեպում և Ֆրեզոնում, Բաղդադում և Բուստանում, ա-մենուրեք, ուր կան հայրենակարտ պանդուխտ հայ օգտիններ: Այդ հաղորդումներին ակտիվ մասնակցություն է ունենում նաև Միջուրի կոմիտեն իր հասուկ՝ սեռսում և Միջուրահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն՝ հաղորդաբարձի Ե զեպ, արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում՝ ԱՄՆ-ում, Կանա-դայում, Արգենտինայում, Արաբիայում, Բրազիլիայում, Անգոլայում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Կիպ-րոսում և այլուր, կազմակերպված են մի քանի ասանյակ հայ-կական ուղիորդ և հետաատաստային հաղորդումներ, որոնք նպաստակն է տեղի հայերին օրվա նորությունները մայրենի լեզ-վով մատուցելու: Հետ մեկտեղ պատմել Մովսեսական Հայաս-տանի կյանքի, տնտեսական, մշակութային նվաճումների մա-սին⁵²: Շատ ղեկավարում դրանք փոխարքներում են հայերեն թի-թերին և անգամ զարոցներին: Նրանց համար նույնպես Միջուր-ի կոմիտեն և Երևանի ուղիորդ սեռսումատիկարար տարածում են երամշտական ձայնագրություններ, ուղիորդմանկանացում-ներ և այլ նյութեր: Գնահատելով Երևանի ուղիորդի զերբ սֆյուրաբ-

անյութական կյանքում, շատ ունկնդիրներ իրենց անկեղծ երա-բանագիտություն են հայտնում այդ առթիվ: Ահա թե ինչ է դրում Բազզադի հայոց հոգեքո հովիվ Սալահան րահունա Քըլբընյանը. «Միջուրահայ կյանքի պայմաններում մեշ շիս աշխարհ ունեղ, հոգր ազգակ մը, որան Երևանի ուղիորդի ձայնը, որը մեղ կիրքավորն Տայրենակարությամբ, կրում մեր զեռ արյունա-վերքերը՝ մեր լուռ ցավերը, կնակցեն մեր կարտի անմար կրակը և կրեորոշն մեր խնկությունն իսկ»⁵³:

Երևանի ուղիորդ սֆյուրաբանայության ամենաուրիշի հյուրն է, ավետարեր ժիժնանակը, որ իր թեկնով գտրուն է սֆում պանդուխտ հայությանը, պատմում հայրենիքի հաջողության-ների մասին: Այդ է ակնարկում հայկական Հովիվ Քուրթուչ-յանը, զրելով. «Լեպումները օժանդակել են ավերելու և կաշ-մակերպելու կարը հայության նրակատար թեկրներում և մայր հողին մինչև, սանգիժու: հոգեքո և մասով կապել: Լույսնե-րեր խթան եղավ, որ հայրենիք—սֆյուր կապերը զարգանան ու արարչիը հայությանը հայրենիքի շուրջ ավելի սերտորեն համախմբվի, հայրենիքի նկատմամբ անսեղ մեշ հավատ, սեր և ազգային հպարտության զգացումը զորանա և անեղ որդես լուսավոր և ազատարար փարոս, իրենց աշխրը սենան զեպի մայր հողը, զեպի մեր փառապանծ հայրենիքը»⁵⁴:

Ընտավոր ամերում սարող բազմահազար հայերին Մով-սեսական Հայաստանի մասին նշմարությունը պատմող այդ հա-ղորդումները, հասկանալի է, շին կարող վրելել արևմուտքի օտակցին շրջանների ուղադրությունից: Նրանք մեծ գումարներ են ծախսում այդ հաղորդումները խնդարելու կամ էլ զրանց ղեկավարությունը իրենց ձեռքը զջելու համար: ԱՄՆ-ում գրա-նեղով «Ամերիկայի ձայն», ԳՅԸ-ում զարժող «Անգատության ձայն» և այլ ուղիորդայանների հայկական հաղորդումներն ուղ-ղադի ֆինանսավորում ու ղեկավարում են ամերիկյան իշ-խանությունների կողմից:

Իրենց ազդեցությունն ու անօրինությունը հայկական ու-ղիորդների վրա հաստատելու փորներ էին կատարում մի մա-մանակ զաշևակցականները նաև Լիբանանում և այլ երկրնե-րում: Մակալն սֆյուրահայ տառապիժական ումերը ամեն

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 4, գ. 21, ք. 21:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 56, ք. 21—22:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 7, գ. 26, ք. 47—51:

© «Մովսեսական Հայաստան», անտպիթ, Մ 5, 1976 թ., էջ 22:

© Նույն տեղում:

չանք զործադրում են հակազդելու համար սեպտեմբերի շրջանների նման անվճարվելուներին և շարունակում են հայրենասիրական ոգով իրենց հաղորդումները: Այդ զործում առաջադիմական ուժերին պայքի օգնություն են հանդիսանում Սփյուռքի կոմիտեի կողմից նրանց ուղարկվող նյութերը՝ հոգվածները, ծախսագրու-
թյունները և այլն:

Հայրենասիրական գիրքերում կանգնած ազդեցիկագործու-
ներից պետք է նշել ամենից առաջ Ռուբովիայի մայրաքաղաք Մոսկովիցիում գեղես 30-ական թվականների կեսերից զոր-
ծող «Ռազիո Արմենիան»: Նրա երկարամյա տնօրեն, հայրե-
նասեր գործիչ Հարություն Ռուբինյանը, որը սերտ կապերի մեջ է գտնվում մայր հայրենիքի հետ և բազմիցս այցելել է նրան, իր կատարած գործի մասին գրում է. «Ազգայնականական նվիր-
ական տեսական է, որ մեզ կապած է այս զմպար, փառաս, սակայն անուշիկ գործին, որ կկատարեն անտարուներ»⁴⁴:

Մոսկովիցիայում վերջին տարիներին հայրենասիրական և ասեղուն գործունեություն է ծավալել նաև «Հայաստանի արևա-
զանք» ազդեցությանը, որը շարք չի խնայում հայրենիք—
սփյուռք կապերի ամրապնդման, հայ զանգվածներին հայրե-
նիքին նվիրվածության ոգով զատարարակելու և քնդհանրապես
հայապայանանության ուղղությամբ: Նրանց հակապահ ազդե-
թամեր են գործում նաև Քրապիկայում, նրանցից մեկը կոչվում է «Մեղուգիս Արմենիաս», իսկ մյուսը՝ «Հայաստանի ձայն»:

ԱՄՆ-ի Ֆրեզնո քաղաքի հայկական ազդեցիկում ղեկա-
վարն է ազգային-հասարակական ակտիվ գործիչ Արա Մերազ-
յանը, որի շանքերով մեծապես ամրապնդվել է ամերիկացի
զործարար շրջանների կապը Մովսեսյան Հայաստանի հետ:

Կոս Անչեկտան գործում է Հարություն Հաջիկյանի գլխա-
վորած «Ամերիկացի» ազդեց և Հեռուստաստեություն մամրը,
որը պարբերաբար ցուցադրում է հայրենիքից ստացվող կինո-
նկարներ, հաղորդում ձայնագրություններ և այլն: Գեորգյա
քաղաքում գործող «Հայկական ազդեցիկում» գլխավորում է
Անիա Տեր-Վարդանյանը նման ազդեցիկում կան ԱՄՆ-ի և
Կանադայի նաև այլ քաղաքներում⁴⁵:

Փորձը ցույց է տալիս, որ ազդեցիկները և Հեռուստաստե-

ություն հաղորդումները հաջողությամբ կկարողանան կատարել
իրենց հայրենասիրական առաքելությունը և իրենց ներգործող
խաթն ուղղել սոցիալիստական երկրներին ու ազգային-ազատա-
գրական շարժումների դեմ ծավալվող զազափարսկան դիվեր-
սիաների դեմ, էթն մշտական ու հետևողական անհրաժեշտ
օգնություն ստանան Մովսեսյան Հայաստանից:

Ռուսյան արտասահմանում գործող հայկական ազդեց և
Հեռուստաստեություն մամրեր, այնպես էլ այնտեղ հրատարակվող
մոտ 150 հայկական պարբերականների համար բավականին
լուրջ օգնություն են Սփյուռքի կոմիտեի մամուլի բաժնի կողմից
սխտեմատիկաբար նրանց ուղարկվող նյութերը, որոնցով առ-
աջգիր հայությունը իրազեկ է գարծում հայրենիքի վերելքին,
ազգային հպարտություն և հավատ ենընշվում նրան:

Վերջին տարիներին համեմատաբար ակնհայտ է օտար լե-
զուններով լույս անեղող կամ հաստիկ էչք անեղող սփյուռքա-
հայ թերթերի թիվը: Նրանք խմբագրությունները Սփյուռքի կո-
միտեից խնդրում են իրենց նյութեր ուղարկել օտար լեզուններով:
Նենց այդ նպատակին են ծառայում կոմիտեի մամուլի բաժնի
կողմից մի քանի լեզուններով սփյուռք ուղարկվող «Կանադա
երեսաստորդական և ԱՄՆ-ում կանանց համար էչքեր, որոն-
ցով մայրենի լեզուն լիմացողները ծանոթանում են հայրենիքի
կյանքին: Սփյուռքահայ մամուլին նյութական ու բարոյական
մեծ օգնություն է նաև մի քանի թերթերի (Քիլիթի «Կանադա,
«Տարթներ», «Արարներ», Բոսնիա Այլրեսի «Սեան», Կոս Անչե-
կյանի «Արարներ», Փարիզի «Աշխարհ», Մոնթրալի «Նրան», Բու-
խարեստի «Նոր կյանք» և այլն) ազատ վաճառքը և բաժանուր-
գաղթությունը Հայաստանում: Բավականին օգնություն է ցույց
արվում նաև առաստանակներում, մայր տունների կիշներերի ա-
սարման միջոցով, սփյուռքահայ մամուլի որը թվով աշխա-
տողների հայրենիք հրաժիրելով, նրանց կատարելագործումը,
հանդիսան ու բուժումը մեզ մոտ կազմակերպելով⁴⁶:

Հայրենիք—սփյուռք առնչությունների մեջ կարևոր դեր են
կատարում Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կո-
միտեի ազգային օրգանները՝ «Սովետական Հայաստան» ամսա-
գիրքը և «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը: 1964 թ. նրը «Սո-
վետական Հայաստանը» ԱՅԿՄ-ի վարչության օրգան լինելուց

⁴⁴ ՏՆ՝ 2082 2206 946, ք. 575, ք. 2, ք. 26, ք. 47—51:

⁴⁵ ՏՆ՝ նույն տեղում:

⁴⁶ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 42, ք. 47:

գարձավ Սփյուռքի կոմիտեները, հիմնովին վերակառուցեց իր աշխատանքը նոր ինդիերերեն համաստեղատեսան: Այն իր էությունով ազնի բազմակողմանի ու խոր արտացոլեց հանրապետության և սփյուռքի կյանքը: Արագորեն աճեց նաև նրա տարածանակը՝ 1964 թվականի 2000-ից 1969-ին հասնելով 18000-ի⁴⁷, 1980 թ. նրա տարածանակը կազմում էր 20000 օրինակ: 1965 թ. օգոստոսի 1-ից լույս է տեսնում կոմիտեի օրգան «Հայրենիքի» ձայնը՝ շարաքաղված, որը լայնորեն լուսարձանում է ինչպես մեր հանրապետության բազմաթիվանդակ կյանքը՝ սփյուռքահայությանը հետաքրքրող տեսանկյունով, այնպես էլ գաղտնի, հայրենասիրական, աշխատիկ կատարվող առջ ու գարձանք, օրավուր սերտացող հայրենիք—սփյուռք կապերը: Առաստուղան կարելի է ասել, որ աշխարհադրական առումով այն հայկական ամենատարածված թերթն է աշխարհում: Եթե 1965 թ. նրա տարածանակը կազմում էր 7000, ապա 1969 թ. հասավ 73 հազարի⁴⁸, իսկ 1980 թ.՝ 31000 և տարածվում է ազնի բան 50 երկրում: Եւրոպայի զերբ շատ լավ է բնութագրել ֆրանսուհայ հասարակական գործիչ Միշրան Մալմյանը, ասելով. «Մալմյանյաններու և մայր Հայրենիքի հետ կենդանի կապը հաստատող ամենազորեղ կամուրջն է «Հայրենիքի» ձայնը», որը կիսատարի հակադրական զերբ՝ ընդունել և հաղորդող կենդանի հայ սփյուռքը՝ իր բոլոր շարժումներով—գրական, գեղարվեստական, կրթական և կցուրդական մայր Հայրենիքի հետադրի լուրերը, պայծառ իրականությունը⁴⁹: Սփյուռքահայ արձակագիր Սմբատ Փանոսյանը (Զովկայ) այդ մասին րել է. «...«Հայրենիքի» ձայնը շարաքաղված մեկն է հայապաշտպանական լավագույն պաշտպանի: Մեղզվառան աշխատանքով խմբագրությունը կիրթնե անկարելի՛ն՝ իր շարաքաղված հասցնել սփյուռքի ամենամեծ և կրթած անկյունները, երբ այդ տեղն լավին ամենաթույլ նիւթն իսկ աղպապաշտպանական կայնչություն»⁵⁰:

ԱՄՆ-ից ուսուցիչ ներսես Բարուրյանը գրել է, թե «կան թերթեր ու գրքեր, զորս կկարդանք մեր նկարագրի ու հոգու հայկականության ազնվագաման համար: Այդ թերթերն են «Հայրենիքի» ձայնը»:

⁴⁷ Տե՛ս նաև տեղում, թ. 55:

⁴⁸ Տե՛ս նաև տեղում, թ. 57:

⁴⁹ Նաև տեղում, ց. 4, գ. 2, թ. 40:

⁵⁰ Նաև տեղում, ց. 2, գ. 43, թ. 50:

րենիքի ձայնը»: Դա մեր վերածնված հայրենիքի ձայնն է, անոր կերտման բազցրահայուն եղանակը: Ենթահայալուսյուն կհայտնենք իր զգալիությունը փութող» մայր Հայրենիքի բարեխոսման կառավարությանը՝ մեկի պարզամ այս հրաշալի թերթին համար: Օտար անապատներուն մեկ խանձվող մեր պանդուխտ հոգիներուն համար «Հայրենիքի» ձայնը՝ իսկական օազիս մը կզգա⁵¹:

Սերիանայ նշանավոր ակնարկում, Հայրենասեր հասարական գործիչ Թորեր Ընդեճյանը «Հայրենիքի» ձայնը անվանել է «նոր սուկ կամուրջ հայրենիքի և սփյուռքի միջև»⁵²: Շատ զերպուկ և պատիկարավոր է արտահայտվել Կահիրեի ռազմավարական «Արև» օրաթերթի նախկին խմբագիր Հուրուրդ Կասալյանը, ասելով. «Ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայերը մարտի են «Հայրենիքի» ձայնին»: Բող այդ հնչելի ձայնը էլ ազնի ոգիներ սփյուռքահայերի սրտերը»⁵³: Միանգամայն կրթալուրի է ամերիկահայ գրող Անն Զավեն Սուրճեճյանը, երբ գրում է, թե՛ «այսօր զենու հարավոր չէ բոլոր հայերին հավարել հայկական հոգի վրա, սակայն «Հայրենիքի» ձայնը թերթը ամբարձում է հոգևոր կապերը հայրենիքի և ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայերի միջև»⁵⁴:

Անդրադատելով շարաքաղված նշանակությանն ու խաղացած զերին, Բեյրութի Թուրքիայի վարժարանի անօրին և «նոր սերունդ մշակութային շարժում» միության նախագահ, բանաստեղծ Պեպո Միմոնյանը գրել է. ««Հայրենիքի» ձայնը՝ կպտնեմ վերին աստիճանի շահեկան: Մեր հայրենի պետականությունը վերին աստիճանի երախտապարտ զործ կատարեց, ձևնարկելով այս շարաքաղված շրտարակությունը, որը մեծ զեր է կատարում սփյուռքահայությանը հայրենիքի շուրջ համախմբելու ուղղությամբ»⁵⁵:

Իհաս ուշադրավ է բազմանշանակալի է նաև այն փաստը, որ սփյուռքահայ շատ թերթեր իրենց էջերում ոչ միայն արտասպում են «Հայրենիքի» ձայնին՝ նյութերի մեծ մասը, գրանք օգ-

⁵¹ Նաև տեղում, թ. 50—51:

⁵² Նաև տեղում, ց. 4, գ. 2, թ. 12:

⁵³ Նաև տեղում:

⁵⁴ Նաև տեղում:

⁵⁵ Նաև տեղում, ց. 2, թ. 40:

տագործվում են նաև հայկական օդաօդանավներում, Թարգ-
մանվում են անզամ օտար լեզուներով. այլև երբեմն օդա-
գործվում են հայկական վարժարաններում որպես հայոց պատ-
մուխյան նյութներ, որով էլ ավելի են մեծանում սեւայրների
մայրնա տարածման շրջանակներն ու ներգործության ոլորտ-
ները:

* * *

Հայրենիք—սփյուռք կապերի մեջ առավել կակն ու ար-
դյունավետ են կենդանի կապերը, փոխադարձ կոնտակտները,
փոխայցելությունները, ամենալավան հանդիպումները: Անձնա-
կան կոնտակտների հաստատումը զգալի նպաստ է բերում հայ-
րենիք—սփյուռք ամուլիություններին: Անձնական կոնտակտների
հաստատման լավագույն միջոցներից մեկը տարիքն է, որը
հասկապես վերջին տարիներին շատ լայն ծավալ է ստացել և
այն հանախ է օգտագործվում Սփյուռքի կոմիտեի կողմից: Այդ
նպատակով կոմիտեն սերտ կապեր է պահպանում Արասան-
մանկան տարիքի ներառյալական վարչության հետ՝ մի կող-
մից սփյուռքահայ գրոսաշրջիկների շրջանում ավելի բովանդա-
կալից աշխատանք տանելու, իսկ մյուս կողմից՝ արտասահ-
ման մեկնող արտիստական խմբեր ավելի նպաստակազգ կեր-
պով կազմակերպվորեն համար:

Կոմիտեի ստեղծումից հետո, 1964 թ. երկրորդ կեսին, երբ
կողմից ընդունվել են 18 երկրներից հայրենիք այցելած ավելի
քան 1000 գրոսաշրջիկներ, 8 երկրներից 38 հասարակական
գործիչներ ու արվեստագետներ՝ որպես հյուրեր: 1964 թ. առա-
ջին անգամ Հայաստան կեզմ Սփյուռքահայ բժշկիկների 7 հե-
ղուց կազմված պատվիրակությունը, որը 10 օրվա ընթացքում
հանգրմանորեն ծանոթացավ հանրապետությունում առաջու-
պահության գործի կազմակերպմանը, այցելեց մշակութային
օջախներ, տեսարժան վայրեր և այլն⁵⁶: 1965 թ. Հայաստան
այցելեցին 4000⁵⁷, իսկ 1966 թ.՝ 7300 հայ գրոսաշրջիկներ⁵⁸:

Արասանմանից ժամանող հայ գրոսաշրջիկների գրեթե
բոլոր խմբերը, որպես կանոն, ընդունվում են Սփյուռքի կոմի-

տեում, որ երանց համար կազմակերպվում են դասախոսու-
թյուններ, զբոյցներ, հասարակամության ներկայացուցիչների
հետ հանդիպումներ, ճուջարվում են հայկական էինոկարներ,
երանք արվում են հուշակվերներ, բուկլետներ, կրճարաններ,
ձայնագրակներ, զբրեր և այլն:

1966 թվականին կոմիտեի հյուրերն են եղել Ամերիկահայ
առաջադիմական միության նախագահ Արամ Չարգոբյանը,
վարերիչ այն ժամանակվա խմբագիր Վահան Ղազարյանը,
Ֆրանսահայ մշակութային միության ակտիվ գործիչ Ազատի
Գարրիջյանը, բուլղարահայերի «Երեսն» մշակութային միու-
թյան ղեկավարներ Գարրիկ Գարրիկյանը, Մարտիրոս Խաչի-
յանը, Բենիամին Քյուֆենիլյանը, երանց հետ շուրջ 200 հայ-
րենակիցներ: Հյուր են եղել նաև մի շարք հայրենակցական
միությունների ներկայացուցիչներ, սիրիահայ հասարակական
գործիչ, նշանավոր ակնաբույժ Խորեք Ենկենյանը, Բեյրութի
Չճահարթը թերթի խմբագիր Մարգրե Գալայանը, արզնախե-
հայ հասարակական առաջադիմ գործիչ Տիրուհի Քոթաչյանը,
Ման Պաուլոյի սեկրետարս հիվանդանոցի տնօրեն բժիշկ Ավե-
տիս Կարաբաշյանը և ուրիշներ⁵⁹:

1967 թվականին Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության
կենտրոնում էր զտնվում Հոկտեմբերյան հեղափոխության 50-
ամյակի արժանավայել նշումը: Այդ աթիվ անհրժեշտ նյու-
թեր արտասահման առաքելուց բացի, կոմիտեն հայրենիք հրա-
վիրեց մեծ թվով սփյուռքահայերի: 1967 թ. կոմիտեի գծով
սփյուռքից հյուր եկան 701 մարդ, որից 500 բուլղարահայեր՝
որպես ղեկարավանական ինքնագործ խմբերի անդամներ⁶⁰:
Սփյուռքահայ բազմաթիվ հյուրեր մասնակցեցին նաև Հայաս-
տանում սովետական իշխանության հաստատման 47-րդ տա-
րիկիցին, եղիշն Չարենիյ 70-ամյակին, նոր Մալաթիայի և նոր
Սեբաստիայի իմնադրման 40-ամյակների տոնակատարություն-
ների և այլ միջոցառումներ:

1967 թ. առաջին անգամ սփյուռքահայ բանվորական պատ-
վիրակություն ժամանեց Հայաստան և մասնակցեց պաշտո-
նական հանդեսություններին: Հայկաթ Ազգային մշակութային
միության 5 ներկայացուցիչներ շեքմ ու արտագին հանդիպում-

⁵⁶ Տե՛ս նախ տեղում, գ. 5, թ. 1—13:

⁵⁷ Տե՛ս նախ տեղում:

⁵⁸ Տե՛ս նախ տեղում, գ. 1, գ. 36, թ. 45:

⁵⁹ Տե՛ս նախ տեղում, գ. 2, գ. 22, թ. 1—25:

⁶⁰ Տե՛ս նախ տեղում, գ. 28, թ. 2:

ներ ունեցան Հայրենի աշխատավորների հետ, այնպեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, պատմական հուշարձաններ, տեսարան վայրեր: Կրթք մեկնեցին Հայրենական խոր սպազմորսությունների ու նոր իջք ստացած⁶¹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության 50-ամյակի երանչյան տոնակատարություններին մասնակցեցին նաև այլ պատվիրակություններ: Գրանց թվում էին՝ հեղական պատվիրակությունը (որի կազմի մեջ մտնում էին կուսակցության կենտրոնական վարչության ատանակապետ Հարություն Կուտունին և ատանակապիր, «Արարատ» օրաթերթի խմբագրապետ Ժիրայր Եսիրին): Ֆրանսա՛յ մշակութային միության պատվիրակությունը (որի կազմի մեջ էին Միտիան Գլխավոր քարտուղար Հարեն Չարմիշյանը, ռեճիստրիս խմբագրապետ Ավետիս Ալեքսանյանը, նկարիչ Ռիշար Ժերանյանը և քանդակագործուհի Գաբրիա Կաստրականը): Հյուրերի թվում էին նաև ժԱԾ-ի ներկայացուցիչ նկարիչ Արտավազ Գեղաբեյյանը (Ֆրանսիա), Արզնետիսայից՝ բանաստեղծուհի Ասիսիա Կիրակոսյանը և ուրիշներ⁶²:

Ողիշ Չարենի ծննդյան 70-ամյակի հանդեսություններին, որպես Միությունի կոմիտեի հյուրեր, մասնակցեցին ֆրանսա՛յ գրողների միության նախագահ Մուսի Աթմաճյանը, լիբանանա՛յի Երբական շրջանակա տաղադրմական գրողների կազմակերպության նախագահ Գուանիկ Աղաբաբյանը, իտալա՛յի բանաստեղծ և Միլանի մշակութային հայ տան ղեկավար Արամայիս Սրայանը, ֆրանսա՛յի արձակագիր Հարեն Որբունին և ուրիշներ:

1967 թ. Հայրենիք են հրատարակել նաև Կիպրոսի հանրապետության պատմեմեմում հայ համայնքի ներկայացուցիչ Գերն Քիլիզյանը, Նիկոզիայի քաղաքագլխի տեղակալ Աղաբաբիկ Անշյանը, Միլանյան կրթական հաստատության այ՛ն ժամանակվա տնօրեն Ասատուր Գետյանը, բանաստեղծ, հասարակական գործիչ Սմբատ Տեղվաթյանը, ֆրանսա՛յի կոմունիստական շարժման վեներան Միհրան Մամյանը, նկարիչ Հարեն Մուլաֆյանը, արզնետիսա՛յի ճարտարապետներ, կոմունիստներ Ռոբերտ Տորչյանն ու Խորեն Սարգսյանը, Նյու Յորքի

«Մեարուպուլտեմ-ագերայիս Եշանավոր Կրչուհի Կիլ Չուգապյանը և ուրիշներ:

1969 թ. մի շարք միջոցառումների անցկացման հետ կապված, Սովետական Հայաստան են հրավիրվել սփյուռքահայ մշակութային ու հասարակական աշխի ընկնող 165 գործիչներ: Այդ թվում եղել են ՄանեՖորի համալսարանի (ԱՄՆ) սկանա՛վոր ֆիզիկոս Համեն Կիրակոսյանը, Գ. Կյուլլենկյան հիմնադրության հայկական ձեռնարկների բամբի վարիչ Ռուբեր Կյուլլենկյանը և Նույն բամբի խորհրդակալ, գրող Վահրամ Մավյանը, Ամերիկա՛յի առաջգիծական միության կենտրոնական վարչության նախագահ Ալպեթ Ճաննիկյանը, ԱՄՆ-ի ռնոր աշխարհ՛ս թերթի խմբագիր Մամվիլ Քուճյանը, ամերիկա՛յի հասարակական գործիչ Հարություն Հազարյանը, որը Մատենադարանին նվիրել է 305 արժեքավոր ձեռագիր:

1969 թ. մայիս-Յուլիս ամիսներին Երևանում հյուրընկալվել են Քեյրոսից ժամանած հայ սոցիալ-գեմեոլոգիական հրնչական կուսակցության 12 մարդուց բաղկացած և Կիրանանի կոմունիստական կուսակցության հայ անդամներից կազմված 13 հոգանոց բանվորական պատվիրակությունները: Ֆրանսիայից ժամանել են մեծանուն նկարիչ Գուզուն, ՉՄՄ ԳԱ արտասա՛ճմանյան անդամներ Չասիկ Խանզազյանը, Սիբարթի Տերներսյանը և ուրիշներ: Միությունի կոմիտեն մեծ թվով հյուրեր ունեցավ Հատկապես Հովհ. Քուճյանին և կոմիտեայի հարյուրամյակների առթիվ⁶³:

1970 թ., Սովետական Հայաստանի 50-ամյակի առթիվ, կոմիտեի կողմից Հայրենիք հրատարակեցին վեց տասնյակից ա՛վելի սփյուռքահայ հասարակական, մշակութային գործիչներ⁶⁴: Նույն թվին, որպես կոմիտեի հյուրեր, հանրապետությունում են գանվել ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Կիբրանի, ԱՄՆ-ի, ՅՄՆ-ի և այլ երկրների հայկական կազմակերպությունների մի շարք պատվիրակություններ:

Միությունի կոմիտեի և Ամերիկահայ տաղադրմական միության նախաձեռնությամբ Սովետական Հայաստանի կենդարչ Ներսիսյանի տարին հայկական բյուր գաղթառաններում հայտարարվեց գանվածային զբոսաշրջիկության տարի: Ուշագրավ

⁶¹ Տե՛ս Խոյն տեղում, ց. 4, գ. 9, թ. 18:

⁶² Տե՛ս Խոյն տեղում, ց. 7, գ. 26, թ. 5:

⁶³ Տե՛ս Խոյն տեղում, ց. 4, գ. 17, թ. 5-6:

⁶⁴ Տե՛ս Խոյն տեղում, ց. 21, թ. 28:

էր ալն հանգամանքը, որ դրասաշրջիկների կազմում զնայով ա-
վելի շատ երիտասարդներ էին ընդգրկվում: Պետք է նշել, որ
Սփյուռքի կոմիտեն միանգամայն մեղա է վարժում հասուն ու-
շաջրություն դարձնելով ընդհանրապես երիտասարդության հետ
տարբեր աշխատանքներին, քանի որ նրանից է կախված գաղթ-
աշխարհի ապագան:

Քեյրուքի «Պարուն» հեղորշյան վարժարանի շրջանավարտ-
ները, որոնք կոմիտեի հրավերով եկել էին հայրենիք, Արա-
նան վերագտնալուց հետո երախտագիտությամբ սրել են. «Մեր
շրջագտնույտի ընթացքին կարճ ժամանակի մեջ տեսանք շատ
քան, հայարաջանք մեր հայրենիքի վերելքով, շլացանք անոր
կայսարական զեղեցիկութուններով, հրեկեցանք անոր փառով
և հորացանք անոր ավառով: Օտար արհերու մեջ ամեն մեկս
այժմ դարձած ենք թի: մը ավելի հզոր հայեր»⁶⁵: Եման բովան-
դակությամբ եամտկները, որոնք բազմաթիվ են, վկայում են
սփյուռքահայ աշխատավորների անկեղծ հայրենասիրության
մասին, զեպի հայրենիքը նրանց ունեցած հավատի մասին,
հավատ, որը նրանց մեջ ավելի է ամրագնդվում ու հզորանում
սովետական իրականության շնորհիվ:

1970 թ. սկսած, ամեն օտար, կոմիտեի կողմից շուրջ մեկ
ամիս հայրենիքում հյուրընկալվում են ԱՄՆ-ի Հայաստանյայց
եկեղեցիք երիտասարդական կազմակերպության մի քանի ասան-
յակ հագուց բազկացած խմբերը: Սփյուռքի կոմիտեի կողմից
մշակված ծրագրով կազմակերպված գարնանայիններում այդ խմբ-
երի անդամները ուսումնասիրում են հայոց պատմությունը,
զրահանություն և լեզու: Ամերիկահայ երիտասարդները հա-
նույրով սովորում են նաև հայկական պարեր ու երգեր, շրջա-
գալում են հանրագեանությունում, հանդիպումներ ունենում գի-
տության և մշակութի գործիչների հետ և հայրենական վտա
սպավորություններով վերագտնում իրենց ընկերության վայ-
րերը: Նրանք հայարտության իրենց սպավորություններն են
հաջորդում հայրենակիցներին և զրանով նպաստում նորանոր
խմբերի հայրենիք այցելելուն, նրա հետ կապվելուն⁶⁶:

Սփյուռքի կոմիտեի կողմից որպես հյուրեր հայրենիք են
հրավիրվում հասկապես հասարակական, մշակութային գոր-

միչներ, գրողներ, լրագրողներ, որոնք զազմաշխենքը վերա-
դառնալուց հետո իրենց բանավոր ու գրավոր կուլիմներում
նկարագրում են հայրենի երկրի հաջողությունները, պրոպա-
գանդում զրանք և սփյուռքահայ աշխատավորներին ավելի
սերտորեն համախմբում սովետական Հայաստանի շուրջ:

Սփյուռքի կոմիտեն մեծ աշխատանք է կատարում նաև ար-
ասանում մեկնող օտարիտական խմբերի միջոցով: Կոմի-
տեի արամագրվող ուղերթերը հասկացվում են մասնագիտա-
կան խմբերի կազմակերպմանը, որոնցում ընդգրկվում են հան-
րագեանության մասնագրահանության ներկայացուցիչներ՝ գրո-
ղներ, արվեստագետներ, գիտնականներ: Նրանք իրենց այցելում
երկրների հայկական զազմաշխենքում կազմակերպում են րո-
վանդակայից երեկոներ, զեկուցումներ, հայրենիքի կյանքի տար-
քեր ընդազմաներին վերաբերող հարցաբույցներ, զեզարվես-
տական միջոցառումներ և այլն: Անշուշտ, զրանք նույնպես
իրենց նպաստն են բերում հայրենիք—սփյուռք կապերի զար-
գացմանը: Եման մասնագրահանակ խմբերով օտարիտական ար-
զույնակնա այցելություններ են կազմակերպվել ԱՄՆ, Արգեն-
տինա, Ֆրանսիա, Արանան, Սիրիա, Եգիպտոս և այլ երկրներ:
Օրինակ, 1964 թ. Սփյուռքի կոմիտեի կողմից Ք. Ալթունյանի
անվան երգի-պարի անսամբլի հետ Սիրիա և Արանան մեկնե-
ցին բանասեղծ Հրաչյա Հովհաննիսյանը, պրոֆեսոր Ռուբեն
Հարյանը, լրագրող Գուրգեն Առաքելյանը, որոնք օգտակար ե-
լույմներ ունեցան Հայկական Գամառեանում, Քեյրուքում և այլ
քաղաքներում⁶⁷:

Ֆրանսահայ մշակութային միության և ժԱՏ-ի հրավերով
1965 թ. մեկ ամիս Ֆրանսիայում եղան Հայաստանի գրողների
միության առաջին քարտուղար էդվարդ Քոֆչյանը, գրող Սեթ
Խանդավյանը և Սփյուռքի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Կան-
ժաղասպանը⁶⁸: Նրանք հանգամանորեն մանրացան օտար
հայկական կազմակերպությունների աշխատանքներին, միա-
ժամանակ Փարիզում, Արևում, Տեխնում, Վալանտում և այլ
քաղաքներում հանդիպումներ ունեցան մշակութային, հասա-
րակական, զրական, կրթական ու երիտասարդական կազմա-
կերպությունների զեկավարների, մամուլի աշխատակիցների,

⁶⁵ Եպիս տեղում, Գ. Ե. Գ. Գ. Գ.

⁶⁶ ՏՊ «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, N 9, 1977 թ., էջ 35:

⁶⁷ ՏՊ «2002 2206 94Կ, ք. 875, ք. 1, ք. 37, ք. 72:

⁶⁸ ՏՊ «Եպիս տեղում:

եկեղեցականների և այլ խավերի ներկայացուցիչների հետ, ելույթներ ունեցան հայ համայնքների հավաքույթներում: Մի խորթով, արտասահմանում ապրող հայ ազգաբնակչության շրջանում Սովետական Հայաստանի նվաճումները պրոպագանդելու, սփյուռքահայության նոր հավաքմանը մայր հայրենիքի հետ կապելու, մեր երկրի ու ժողովրդի բարեկամների թիվը մեծացնելու գործում մեծ նշանակություն են ունեցել հանրակենսական հասարակական-բաղադրական գործիչների, գիտնականների, գրողների, արվեստագետների խմբերի այցելությունները հայկական զաղթօջախները: Վերջիններին կյանքի խորքերը թափանցելու, նրանց ավելի լավ ճանաչելու իմաստով գրանք շատ կարևոր նշանակություն ունեն:

* * *

Գաղթաշարժում նոր սերնդի հայեցի կրթության ու դաստիարակության գործում, վերջին հաշիվով ուժացման վտանգին զինազրավան հղծրում, շատ կարևոր դեր ունի մայրենի լեզվով դպրոցը: Սփյուռքահայ դպրոցը հայապահպանման ամենակարևոր օջախներից մեկն է: Ուստի քնավ պատահական չէ, որ Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության հիմնական բնագավառներից մեկը եղել է արտասահմանյան հայկական դպրոցների հետ տարվող աշխատանքը:

Սփյուռքի կոմիտեի 70-ական թվականների վերջերի տրված շահերով աշխարհի տարբեր երկրներում գոյություն ունեցող շուրջ հինգ տասնյակ հայկական զաղթօջախներից 25-ում կան մոտ 600 հայկական կրթական հաստատություններ, որոնցում ընդգրկված են ավելի քան 200 հազար երեխաներ: Կրթական այդ հաստատություններից մոտ 350-ը ամենօրյա դպրոցներ են, իսկ մնացածը՝ մեկօրյա կրթօջախներ, որ հիմնականում երեխաներ սովորում են հայերեն գրել-կարդալ⁶⁰:

Հայկական դպրոցների համեմատաբար խիտ ցանց գոյություն ունի Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներում: Այսպես, կիթանանում մինչև իսրայելական վերջին ազդեցության կար 80 հայկական դպրոց, որից 63-ը՝ Բեյրութում, Սիրիայում՝ 72, Իրանում՝ 25, Թուրքիայում, այսինքն Ստամբուլում՝ 22 և այլն:

Լատինական Ամերիկայի զաղթօջախներում կա մոտ 30 հայկական վարժարան: Գրանց թիվը համեմատաբար մեծ է Արգենտինայում, միայն Բուենոս Այրեսում կա 12 հայկական դպրոց: Ջրանտիայում, ուր ապրում է մոտ 200 հազար հայ, գործում է ընդամենը 2 մշտական հայկական դպրոց⁶¹: Արտասահմանյան ամենահայաշատ երկրում՝ ԱՄՆ-ում, հաշվում են մոտ 80 հայկական դպրոց, որից սակայն միայն 7-ն են ամենօրյա, իսկ մնացածները կիրառական վարժարաններ են⁶²:

Միակամայն հակառակ է, որ անլավ զովար է օտարության մեջ մայրենի լեզվով դպրոց պահելը: Ամենուրեք առկա է նյութական միջոցների աղքատությունը, դպրոցական հարմար շենքերի բացակայությունը, դասագրքերի և ուսուցիչների պակասը և այլն: Որպես կանոն, հայկական զաղթօջախներ ունեցող երկրների մեծ մասում իշխանությունները գրեթե միշտ էլ դրժկամությամբ են թուլլատում ազգային փորձամասնությունների դպրոցների գոյությունը: Ոչ երկրորդական հանգամանք է նաև մեծ քաղաքների տարբեր ծայրերից երեխաներին հայկական վարժարան հասցնելու զովարությունը: Այս և այլ կարգի խոչընդոտները հաղթահարելու համար պահանջվում են մեծ, հիբավի անձնազուհ ջանքեր:

Ահա թե ինչու Սփյուռքի կոմիտեի, ՀՍՄՀ լուսավորության մինիստրության և հանրապետության այլ օրգանների ուշադրության կենտրոնում են եղել արտասահմանյան հայկական դպրոցները, նրանց աշակերտների հայեցի կրթության ու հայրենասիրական ոգով դաստիարակության հարցերը:

Հատկապես վերջին քսանամյակում սփյուռքահայ դպրոցների մայր հայրենիքից կազմակերպվել է մեծ ու սխտեմատիկ օգնություն: 1962—1980 թթ. ընթացքում նրանց համար պատրաստվել, հրատարակվել ու ձեռխարք առարկվել է 12 անուն ավելի քան 300 հազար դասագիրք: 1962 թ. սկսած տարիական մինչև 50 սփյուռքահայ ուսուցիչների համար հայրենիքում կազմակերպվում են վերապատրաստման ու որակավորման ամենամյա երկամսյա դասընթացներ, որտեղ սփյուռքահայ շատ մանկավարժներ բարձրացնում են իրենց որակավորումը, ծանոթանում հայրենի իրականությանը: Այդ նույն ժամանակամի-

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 204, թ. 1—15:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 4, գ. 5, թ. 2, գ. 6, թ. 1—12:

չոցում աճելի բան 2000 սփյուռքահայ երեխաներ իրենց ամառային հասարական են անցկացրել հայրենի տներնարհան Համարաններում ու մանկական առողջարաններում⁷²։ Միայն 1964—1969 թթ. Սփյուռքի կոմիտեն, բացի աստեղյակ հազարավոր դասադրերից, արաստահմանյան հայկական վարժարաններին է ուղարկել 18 կոմպլեկտ լաբորատորիաներ, 3 կոմպլեկտ կինոսպարառաներ, 245 անուն 100 հազար կտոր պատմական, զնգարժեհատական, մանկական ու այլ գրքեր, կինոֆիլմեր, երևույթի մանկիչի դաշտամուրներ և այլ երաժշտական գործիչներ, զիջակաթիկ նյութեր, թերթեր, ամսագրեր և այլն, այն նաև հինգ, ինչը նպատակ է ուսման պրոցեսի հաջող կազմակերպմանը, պատանեկության աշխարհայացքի ճիշտ ձևավորմանը, նրա զաստարակության գործիչ⁷³։

Սփյուռքի երեխաների կրթական գործին զգալի նպաստ է դավ Մովսեսական Հայաստանում նրանց համար արևմտահայրենի և ուղղադարձությամբ դասադրերի պատրաստումը, հրատարակումն ու ներարար առարումը արաստահման։ Սփյուռքահայ բազմաթիվ ուսուցիչներ որասուց ուղղունցին այդ կարևոր միջոցառումը, որը զգալի օգուտ է բերում հայկական վարժարաններին, նպաստում մայրենի լեզվի ու զրականության դասավանդման բարելավմանը։

Անա թե ինչ է գրել Հուլիայի հայկական վարժարանների մեկի անօրեն Մրմանդ Ակիլյանը. «Մույն նամակին ասն ավագ պատանաթ այն Նոյակայ և անհայրենիաց զորին է, որուն նախանձնուորը եղավ Հայաստանի պետությունը։ Խոսքս սփյուռքահայ վարժարաններու համար հրատարակված հայերեն լեզվի և զրականության դասադրերու մասին է։

Այդ դասադրերն ու արբերատրանները խիստ մասշտաբային զրատանք սփյուռքահայ աշակերտներու համար։ Անոնք ամեն հարմարություններով օժտված հրատարակություններ են»⁷⁴։

Սակայն սփյուռքահայ զարդաների համար դասադրերի հրատարակումը, ինչպես և հայրենիքից կատարվող մյուս ձևանարկանները, զգոտություն ու շարունակություն հարուցեցին որոշու-

կի շրջաններում։ Օրինակ՝ «Սփյուռք» թերթի խմբագրի Սիմոն Միմանյանը «Հայաստանյան դասադրերու մասին» խորագրով հոդվածաշարում վրդովմունք է հայտնում այդ առթիվ, այն համարելով անտեղի «լոհուդություններ»⁷⁵։

Սփյուռքահայ զարդաների նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում և զննահատելի աշխատանք կատարում նաև նրանի առդիոյի արտասահմանյան հաղորդումների խմբագրությունը, «Պրոնք կան» ու «Ալանզորգ» թերթերը։ Վերջիններս զարբերարար հրատարակում են «Միժնեակ» և «Միաման» էջերը, որոնցում նյութեր են տպագրվում ինչպես սփյուռքահայ պատանեկության ու երիտասարդության կյանքի վերաբերյալ, այնպես էլ նրանց հետաքրքրող շատ հարցերի մասին։ «Պրոնք կան» տպագրել և սփյուռքահայ զարդաներին ու թերթերին է ուղարկել կոմիտեն երիտասարդական և պատանեկան հանձնախմբի նախանձնուծ մրցանակաբաշխությունը՝ «Սուրբանական Հայաստանն իմ պատկերացումներում», «Ըմ Սուուցիչ» և այլ ուշագրավ թիմաներով։ Կազմույն շարագրությունների ու նկարների հեղինակները, այսինքն՝ մրցանակաբաշխության հաղթողները, հրավիրվում են Հայաստան՝ ամառը պիտենրական նամարներում հանգստանալու, հայրենիքը աճելի մոտիկից նախաչու համար։

Այդ ուղղությամբ խրախուսելի ու հետաքրքրի նախանձնություններ են հանգես բերում նաև նրանի պիտենրների պայտաի և պետական համալսարանի ինտերնացիոնալ սիմուլներին ու հանրապետության բազմաթիվ զարդաներ։ Վերջիններս Սփյուռքի կոմիտեն երիտասարդական և պատանեկան հանձնախմբի միջոցով նամակադրական կապերի մեջ են մտել արտասահմանյան հայկական վարժարանների հետ, երանց ուղարկում են նվերներ՝ գրքեր, զրենանկան պիտույթներ, մանկապարտեզների համար՝ խաղալիքներ, տոնածառի զարդեր և այլ միջոցներ։

Մեծ օգնություն է եղել մի շարք վարժարանների որպես նվեր Սփյուռքի կոմիտեն և լուսավորության միներտություն կազմից թիմային, ֆիզիկայի և րնպիտության լարբարտորիաներ հասկացնելը։ Նման լարբարտորիաներ ուղարկվել են Եգիպտոսի Պոզոսյան, Բելյուրի Թերեյան, Միխիթարյան-Վիկենյակյան,

⁷² Տե՛ս «Մովսեսական Հայաստան», ամսագրի, № 12, 1950 թ., էջ 15, 24—25։

⁷³ Տե՛ս 2002, 2206 ԳՊՁ, ք. 575, ք. 2, գ. 43, ք. 25—26։

⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 5, ք. 58։

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 59։

Հայկեր Բարգմանչաց ու Կիրիլյան վարժարաններին: Բացի այդ, միայն 1964—1965 թթ. Հայրենիքի սփյուռքի զորոցներն են ուղարկվել 200 անուն 10 հազար կտոր զեղարժեքառական ու մանկական գրքեր, նոստեր, Մեծիտակյան Հայաստանը 45 տարում» և «Բյուրակների աստղագիտությանը յուսանկարային Հավաքածուները: 1965 թ. սփյուռքահայ շուրջ 165 պարոցներ կոմիտեի կողմից ստացել են 10 անուն հազարավոր օրինակ թերթեր ու ամսագրեր»⁷⁶:

Նման օգնության ասֆիզ Բուենոս Այրեսի արվարձան Վիսենտե Լուգոսի հայ ազգային վարժարանի անունն Արշավ Բու-Հանա Բողոջյանը գրել է. «...վարժարանի հոգաբարձության, ձեռոց հանձնախմբի, անօրինության, ուսուցչական կազմի և աշակերտության անունով կուլում շնորհակալության և երախտագրության մեր զգացումները հայտնել Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին, Հայրենի պետության ու հարազատ ժողովրդին՝ այն անփոխարինելի օժանդակության համար, զոր կրեմայից սփյուռքի մեր կրթական օջախներուն (գլխավորներ, մասնագիտական և զեղարժեքառական գրականություն, բարտեղներ, պատկերներ և այլն, և այլն)»:

Ոչ մեկ Հայրենիք իր հետագոր զավակներուն հանդեպ չունի այն հոգածու կեցվածքը, ինչ որ կրեցուցրեն մեր պաշտելի մայր Հայրենիքը սփյուռքի գաղթաբախներուն նկատմամբ: Ես կուսկամ, երբ կպատկերացնեմ այն հոգևոր սոգն ու ստացուպը, որոնք պիտի տրերին սփյուռքահայ զորոցական գործունեության մեջ, էթն լըլլալու հայրենիքի կենարար նպատար և շահաներ անոր գորոցարտ ձևերը»⁷⁷:

Սփյուռքահայ ուսուցիչներին անգիտում գործնական օգնություն ցույց առալու, ինչպես նաև որոշ առարկաներ զատումանցելու նպատակով Հայրենիքից մի շարք գաղթաբախներ են գործուղվել բարձրորակ ուսուցչական ու զատառական կազմեր:

Իսկ որքան բազմախորհուրդ ու նշանակալի է սփյուռքահայ զորոցականների ամառային հանգստի անցկացումը Հայրենիքում: Սկսած 1964 թ. Հայաստան են հրավիրվում մեծ թվով սփյուռքահայ զորոցականներ՝ իրենց ամառային հանգստար շուրջ կրկու ամիս Մազկանորի, Հանրազանի, Կիրովականի պիտ-

ներական ճամբարներում ու մանկական ստոյադաններում անցկացնելու համար: Հայրենի բնության զրկում կրանք իրենց հայրենարևակ հաստակակիցներին հետ միասին կազմուրվում են, սովորում երգեր ու պարեր և անձուռաց ապավորություններով վերադառնում իրենց օջախները: Այդ միջոցառման անցկացումը այնքան էլ դյուրին գործ չէ: Եթե նկատի ունենանք, որ ամեն ասրջ հանգստի են հրավիրվում 10—15 տարեկան հասակ ունեցող 150—200 երեխաներ աշխարհի գրեթե բոլոր հայկական գաղթաբախներից, ապա պարզ կլինի, թե որքան մեծ զրգավորություններ են հոգաբարձարում սփյուռքահայ կազմակերպությունները, սովետական զեկալանություններն ու չլույսատուությունները, շնորհակալ (ՆԿՄՄ Կենտկոմն ու Սփյուռքի կոմիտեն այդ բարգաթյուններով լի, բայց միանգամայն շնորհակալ ու խորիմաստ գործը հաջողությամբ զուգու բերելու համար:

Վերադառնալով տուն, սփյուռքահայ երեխաներն ամենուրեք պատմում են այն վառ ապավորությունների մասին, որ ստացել են մայր Հայրենիքում: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին իր ամառային հանգստար Հայրենիքում անցկացրած վրանանմանայ զորոցական նազելի Սողաչյանը. «Ենթակախն կյանքին ամենազգրեցիկ և անձուռնալի օրերը անցուցի Հայրենիքին ներս եղած բառասուն օրերու շրջանին: Նախքան Հայրենիք այցելելու կտրերի գալն, սակայն հիմա, հոն այցելելն ետքը շատ ավելի կտրերն զայն և անվարան կրեմ, թե հրաշալի է մեր Հայրենիքը»⁷⁸: Մի խոսքով, Հայրենի երկիրն ամեն հարավոր միջոցներով օգնում է սփյուռքահայ զորոցներին՝ որդես Հայապալանության կարևոր օջախների և աշխատում այդ ճանապարհով սփյուռքահայ պատանեկությանը կապել Մեծիտակյան Հայաստանի պաշտա կրականության հետ:

Այդ գործում, անշուշտ, շատ կարևոր է նաև սփյուռքահայ ուսուցիչների զերն ու զիբբը: Սփյուռքահայ զորոցների նկատմամբ Հայրենական օգնությունն ապարդյուն կանցնի և բնավ իր նպատակին չի ծառայի, եթե ուսուցչությունը արամազրված լինի Հայրենասիրարար, լավ լիմանալ իր գործը: Ահա թե ինչու Մեծիտակյան Հայաստանի Համապատասխան մարմինները ամենայն հոգատարությամբ են շրջադառնել նաև սփյուռքահայ ուսուցիչներին:

⁷⁶ Տե՛ս հայն ակում, գ. 37.

⁷⁷ Մեծիտակյան Հայաստան, ամսագր, № 2, 1978, թ., էջ 27.

⁷⁸ 2002 ՀԱՅԿ ՊԱԿ, ք. 675, ք. 1, գ. 37, թ. 86.

Գաղութանայ կյանքի յուրանառով պայմաններում, մասող սերնդի ազգային զինավորի կազմավորման գործում կարևոր դեր ունի զորքացական ուսուցիչը: Ընտանիքից հետո զրգարոցն ու ուսուցիչն են մատուկ հորիների զյա առաջին և հիմնական Լեռագողները: Որպես կանոն, սփյուռքահայ զորքաները զանվում են բազարական տարրեր կուսակցությունների, բարեգործական հասարակությունների, հայրենակցական միությունների: և կրոնական համայնքների անմիջական ազդեցության տակ:

Չրա հետևանքով սփյուռքում զորքաները ոչ միայն սովորական ուսումնական հասարակություններ են, այլև հասարակական-քաղաքական գործունեության կարևոր օջախներ, որոնք երկրաները ոչ միայն պարզապես կրթություն են ստանում, այլև դաստիարակվում, կազմվում են որպես ազգային կյանքի ազգագր կազմի: Սփյուռքահայ ուսուցիչները, կրթական զորքի մշակներ լինելու հետ մեկտեղ, մեծ մասամբ, մշտամանակ նաև գրական ու ազգային հասարակական-քաղաքական գործիչներ են, կուսակցական ղեկավարներ, կազմակերպիչներ: Նաև դրանով է պայմանավորված այն, որ Սովետական Հայաստանի համապատասխան օրգանները սփյուռքահայ ուսուցիչների համար կազմակերպում են վերապատրաստման ու կատարելագործման դասընթացներ: Այդ դասընթացները, որոնք նկատվելու են ընդլայնեցին սփյուռքահայ զորքաների ու մասվորականության կապերը հայրենիքի հետ, մեծ զոհունակություն են առաջացրել արտասահմանյան հայկական կրթական ու մշակութային կազմակերպություններում, պարբերական մամուլում և այլուր⁷⁵:

Վերապատրաստման դասընթացներին մասնակցելու հրավիրված ուսուցիչների թվում հայրենիք են այցելել նաև սփյուռքում որպես կրթական զորքի մշակներ այնպեսզ բազմաթիվ զորքաներ, լրագրողներ, հասարակական գործիչներ: Հայրենիք հրավիրված ուսուցիչները մեծ մասամբ եղել են զեպի Սովետական Հայաստանը բարյացակամորեն ազդող մասնազանգիմական խավերի ներկայացուցիչներ: Սակայն նրանց թվում թիչ չեն եղել նաև սովետական իրականության նկատմամբ ոչ այնքան բարյացակամորեն տրամադրված անձինք, անգամ դաշ-

նակցական կուսակցության շարքերում գանձողներ: Այդ հանգամանքը շատ կարևոր ու զրգարան աղբյուրներ էր և մղել և ունեցել անհրաժեշտ գործնական էֆեկտ:

Սովետական Հայաստանում գտնված մասնակցությունում սփյուռքահայ ուսուցիչները ստանում են մեթոդական ու մասնագիտական զիտելիքներ, լսում են հանրապետության անվանի գիտնականների ու մանկավարժների զառխուսուխությունները, ղեկավար գործիչների ղեկնցումները մեր ժողովրդական արհեստության, գիտության ու մշակույթի զարգացման վերաբերյալ, ծանոթանում ենք բերված նկատումներին: Նրանք լինում են սովետական զորքաներում, ուսումնասիրում գրանցում ապրքեր ապրիաների դասավանդման ղեկավարը, այցելում հանրապետության պատմական ու տեսարժան վայրերը, մշակութային օջախները, ներկա գտնվում համերգների ու ֆառատակա՝ ներկայացումներին, եվ վերադառնալով իրենց բնակավայրերը, սփյուռքահայ մանկավարժները ամենուրեք զորքաներում, մշակութային օջախներում, մամուլում և այլուր հանդես են գալիս հայրենական ազգագրություններով, պատմում այն ամենի մասին, ինչին ականատես են եղել մայր հայրենիքում: Հայրենիք այցելելով և անամբ ականատես լինելով մեր մեղաբերություններին, նրանք ավելի են մերձենում Սովետական Հայաստանին, թաղվեց, առողջ շունչ ու ջերմ հայրենասիրության որի տանում իրենց սաներին, վերածված հայրենիքով ոգևորում ու ազգային հպարտություն ներսրկում նրանց:

Երկամսյա շրջումը հայրենիքի և սփյուռքի ուսուցիչներին ու զորքաներին միշտ բարեկամական անպայտի սերտ կապեր է առաջացնում, որ հրամեղուր գտանում է խորապես հուզիչ ու թախտալի: Սփյուռքահայ ուսուցիչներն ու զորքաներներն մեջ հայրենական ազգագրությունները որոշվում են այնքան ուժեղ, որ վերադարձից հետո էլ, երկար ժամանակ, հավանաբար իրենց ամբողջ կյանքում, նրանք ապրում են այդ ազգագրություններով, հայրենական ներշնչանքով: Սփյուռքահայ կրթական զորքի շատ մշակներ իրենց կույմներում, հողմվաններում և հայրենիք ուղարկված նամակներում երախտագիտության անկեղծ խոսք են առում հայրենի կառավարությանը՝ իրենց նկատմամբ ցուցաբերված հոգատրություն համար: Այդ են վկայում սփյուռքահայ վարժարաններից մեկի՝ անտրևի գրած նամակի հետևյալ սուղերը. «Արտասահմանի հայության և նամ կրթա-

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 5, ք. 17—21, նաև՝ «Սովետական Հայաստան», անտպր, № 7, 1975 թ., էջ 29:

կան գործի նկատմամբ ցույց տրված հայրենական հոգածությունը աշխատույնի և խորապես խանդավառող պատգամ մեր է, և մենք անհունապես երաստուպարտ միայն կրնանք զգալ⁸⁰։ Իսկ Քեյրուքի ՀԲԸՄ Գեմերճյան վարժարանի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ Լուսոր Ավետիսյանը, որն, ի զույգ, աճարակ է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետն ու ասպիրանտուրան, այդ առթիվ գրել է. «Հայրենիք կատարած մեր այս այցելությունը ուրիշ շատ օգուտների հետ մեկ օգուտ է աճկը. հայտնի է, որ սփյուռքը մեկ միասնական հասկացություն է, բայց տարրեր երկրներից բազմացած։ Ամեն երկիր իր հոգսերն ու առանձնահատկություններն ունի։ Լուսառատում տարրեր երկրների ուսուցիչների հանդիպումը նպաստում է ոչ միայն հայրենիքի ճանաչմանը, այլ նաև սփյուռքի մյուս համովանների իմացությունը։ Իրար հետ օգտակար հարաբերությունների մեջ ենք մտնում նաև մենք՝ տարրեր երկրներից մասնաձև ուսուցիչներու։ Մտեղծվում են, եթե կարելի է այսպես ասել, միջշրջափայլին հարաբերություններ։ Այդ հանդիպումները, անշուշտ, օգնում են իրար լավ իմանալու, իրար փորձը փոխադարձաբար ընդգրծելակերտ գործին»⁸¹։

Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում կապը հայրենակցական, բարեգործական, բարեխրական, մշակութային, եկեղեցական, մարզական ու երիտասարդական կազմակերպությունների հետ։ Երանք բոլորն էլ, թեպես տարրեր ճանաչարհներով, տարրեր ձևերով ու մեթոդներով պայթարում են հայապահպանության համար։

Ավելի քան 70 հայրենակցական միություններ ու նրանց մասնաճյուղեր, 100-ից ավելի մշակութային կազմակերպություններ մշտական կապի մեջ են Սփյուռքի կոմիտեի հետ։ Զգալի շափով զրանց շանքերով է, որ սփյուռքում զոյառեում են հայ զրպոցը, եկեղեցին, մամուլը և մյուս ազգային օչախները։ Նրանց շնորհիվ է զաղթվալսերում պրոպագանդովում Սովետական Հայաստանը, նրանք են արձագանքում հայրենիքի բու-

լոր ձևներակներին, ամեն տարի նշում Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման արթնգրքը և այլն։

Հայրենակցական միությունները հայրենասիրական ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հասկապես համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին։ Նրանք ակտիվորեն հանդես եկան ֆաշիզմի դեմ պայքարում, մասնակցեցին սովետական բանակի համար «Մասունցի Գալիթ» տանկային շարասյան և սովետական երկրի ոգտին այլ միջոցների հավաքման կամպանիաներին։

Հայրենակցական միությունները ազգոգուտ գործ կատարեցին նաև մեծ հայրենապարհի տարիներին, երա օգտին հանդակելով 1,5 միլիոն զոյար և նպաստեցին ներգաղթի հաշող իրականացմանը։

Մակայն ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար պակասում է հայրենակցական միությունների թիվը, խամրում նրանց գործունեությունը։ Գա պայմանավորված է նրանով, որ զնալով զգալի շափով նվազում է միությունների անդամների թիվը։ Կղեուք տեսած սերնդի անհնաացման հետևանքով։ Եաա միություններ ներկայումս հաղիվ մի քանի անգամ ունեն։ Նոր անդամների՝ հասկապես երիտասարդների մուտքը նրանց շարքերը գրեթե զազարել է։ Որոշ միություններ էլ իրենց գործունեությունը սահմանափակելով միայն սփյուռքի շրջանակներում, կորվել են հայրենի իրականությունից և զրանով իսկ նախապրճ հաթից իրենց սահագման համար։

Ներկայումս սփյուռքում զոյություն ունեն մոտ յոթանասուն հայրենակցական միություններ, որոնցից սակայն ակտիվորեն գործում են շուրջ 4 տասնյակը։ Նրանց մեծ մասը գտնվում է ԱՄՆ-ում և միավորված է 1947 թ. անդղծված միջհայրենակցական միության մեջ։ Գեաք է նշել, որ ամերիկահայ հայրենակցականները մեծ ու շնորհակալ աշխատանք են կատարում, նյութապես օգնելով Մերձավոր արևելքի հայկական զրպոցներին, բազմաթիվ երիտասարդների հասկացում են կրթաթոշակներ, օժանդակում ծերանոցների, օգնություն ցույց տալիս կարիքավոր հայրենակիցներին, հովանավորում իրենց զավառի կամ քաղաքի մասին սովաբաժամվալ պատմաարքերի պատարասումն ու հրատարակման գործը, կարևոր ավանդ ներքնում համազգային նշանակություն ունեցող հանգանակությունների մեջ և այլն։ Ընդհանրապես խիտա զնահատելի է տարրեր միու-

⁸⁰ 2002 2202 ԳՊՈ, ք. 875, ց. 2, գ. 17, ք. 14-15։

⁸¹ «Սովետական Հայաստան», սոպոգր, 1976 թ., № 31, էջ 16։

Յլունների բերած նպաստը սփյուռքահայ մշակութային կյանքին:

Հայրենակցական միությունների գործունեության աշխուժացման համար կարևոր ազդակ եղավ մայր Հայրենիքի հետ կապերի սերտացումը, նրանց հանդիպ Սովետական Հայաստանից ցուցաբերված բարյացակամ և ուշադիր վերաբրմունքը: Հայրենակցականների զերի ու նեղինակության մեծացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ Հաստիակյան վերածնված Հայրենիքում Արեմայան Հայաստանի ու Կիլիկիայի Հայկական բնակավայրերի անուններով ավանների, թաղամասերի և փողոցների անվանակոչումը: Վաղուց ի վեր, սկսած 1925 թ., Սովետական Հայաստանում լավ ազնույն ի գարնել հարություն առլ հին, պատմական Հայաստանի զավտանների, թաղաքների ու այլ բնակավայրերի անուններին: Այդպես, սերտ անակապի կցումով, Սովետական Հայաստանում ծնվեցին ու վերաշինվեցին բազմաթիվ բնակավայրեր: Սովետական Հայաստանի տարածքում կյանք առած արեմտահայկական ամեն մի նոր ավան լուսաշող աստղ է, որը նիշա կողմնորոշում է առլխ պատմական Հայրենիքի ավերված բնակավայրերի աշխարհով մեկ վայրագափռ զավակներին: Նրանց բուրիք հայացքներն այժմ կենտրոնացած են այն կերպակետին, որը կոչվում է ամենայն հայր մայր Հայրենիք՝ Սովետական Սոցիալիստական Հայաստան:

Սփյուռքի կոմիտեի մշտական պաշտպանելով Հայրենակցական միությունների խնդրանքները և հանրապետության վերադաս մարմինների առև միջնորդելով Սովետական Հայաստանում նոր ավանների, թաղամասերի ու փողոցների անվանակոչման համար, Հայրենասիրական օգտակար շարժում առաջ րնքել Հաստիակյան Հայրենակցականների մեջ միավորված ավագ ու միջին սերնդի շրջանում: Դրա շնորհիվ պայմաններ ստեղծվեցին, որպեսզի շեղորացվեն հետադիմական ուժերի ազդեցությունները և Հայրենակցական միությունները սերտ կապերի մեջ մտնեն մայր Հայրենիքում հիմնադրված իրենց ավանների հետ: Եվ պատմական չէ, որ հաստիակյան վերին տարիներին Հայրենակցական միությունները կայուն բարեկամություն են հաստատել հանրապետության մի շարք ավանների, ուսումնական ու գիտական հաստատությունների և առողջապահական հիմնարկների հետ, նրանց օգտին կատարել են մի քան

նի հարյուր հազար զուլարի նվիրատվություններ: Արարիչի, Ձեռքաթիայի, Սերաստիայի, Խարբրդի, Նվզուրիայի, Մարաշի, Զեյթունի, Կեսարիայի, Անիթաղի և բազմաթիվ այլ Հայրենակցական միությունները կարծես մրցության մեջ են մտնել միմյանց հետ Հայրենակցեր օրագրերի իրականացնելու ուղղությամբ: Ծնագատերազմյան տարիներին Հայրենակցականների նախաձեռնությամբ և սովետական կառավարության աջակցությամբ Հայրենի հողում աչդպես բարձրացան Զեյթունն ու Կիլիկիան, նոր Մարաշն ու նոր Հաճնը և բազում այլ ավաններ, որոնցում իր սեփական օշարի ստեղծած նախկին տարազր հայ զարնել է իր երկրի լիբրավ տեր:

Հայրենակցական միությունների գործունեության համար այժմ բնորոշը Սովետական Հայաստանի առաջադեմության ու վերելքի օգտին ծավալված շարժումն է: Դրա ավելի մեծ աշխուժացմանը լայնորեն խթանել է նրանց զանազան խնդրանքների Սովետական Հայաստանում դրական բնթացք առլը: Ծառ միություններ, որոնք գրեթե անգործության էին մատնվել կամ գտնվում էին ուղղակի կազմալուծված վիճակում (մասնավորապես Հայրենակցական միությունները), իրենց նկատմամբ Հայրենիքից ցուցաբերված վերաբրմունքից ոգևորված, վերակենդանացան և սերտ հարաբրությունների մեջ մտան Սովետական Հայաստանի հետ: Այդ տեսակետից բնորոշ է, օրինակ, Պաղինի Հայրենակցական միության գործունեությունը: Նրա շարքերում հազիվ մի քանի անգամ էր մնացել և գրեթե անգործության մատնված վիճակում էր գտնվում: Սակայն Հայրենիքի հետ փոխհարաբրությունների մեջ մտնելով ոչ միայն օտարի կանգնել, այլև զարնավ նախաձեռնող մի շարժման, որով միավորվեցին մի քանի Հայրենակցական միություններ և ավելի մեծ ուժ կազմեցին: Այդպես վերականգնվեց Համարալուցիական Հայրենակցական միությունը, իր մեջ ընդգրկելով շուրջ 30 գյուղական Հայրենակցական միություններ: Միության վարչությունը Սփյուռքի կոմիտեին հասցեագրած իր նամակի մեջ գրում էր, որ իրենք բրուն բազմանք ունեն կերպով մը մաս ու բաժին ունենալ Հայրենիքի շինարարության ու փառալուր վերելքին մեջ: Միության վարչությունն այնուհետև շարքերս թիրթում հրապարակեց բուր բալուրներին ուղղված կոչ: որտեղ առաջաբովում էր վերականգնել միությունը և ավելի սերտ

տորն համարմբով մայր հայրենիքի շուրջ⁵²: Այդ ջանքերի շնորհիվ շուտով իրականացավ Համաքաղաքցիական Կեսարիայի և Երզնկայի հայրենակցական միությունների ցանկությունը: 2002 Գերագույն սովետի նախագահությունը հանրապետության նրբ քնակավայրերի շնորհնց նոր Բաշտուլիտ, նոր Կեսարիա և նոր Երզնկա անուններով: Վճռակատարն զնայի հայրենիք կողմ-նորոշվեցին նաև Հաշերի, Խուլուս-Քիլաստիի Գասեմի, Վարդաթիլի, Կյուրիին, Չերուշի, Բզիի և որչի հայրենակցական միություններ⁵³: Համապատասխան հայրենակցական միությունների խնդրանքներով Երևանում փողոցներ են կոչվել Մալաթիայի և Սերաստիայի անուններով, «Սերաստիա» անունն են կրում նաև մայրաքաղաքի Եսուումյանի շրջանի օրինակելի մանկապարտեզը և մեկ հյուսանոց: «Արարիկ» անունն է սորվել Երևանի 26 կոմիսարների շրջանի հանրախանութին և արդիական սարգաթրումներով գործող ջիմիական շոր մաքրման ֆաբրիկային: նոր Խարրերա ավանի միջնակարգ դպրոցը կրում է կզնոնի զո՛, գրոգ, մանկավարժ Լոգ՝աննես Քիլաստիցու (Հաբուսյունյան), իսկ մայրաքաղաքի նոր Սերաստիա թաղամասի դպրոցը՝ Գանիկ Վարսմանի անունը: նոր Խարրերաում փողոցներ են բացվել պատմական Գասեմի, Մորենիկի, Վարդաթիլի անուններով, նոր Երզնկայում՝ Էջնավաթր գրոգ Հակոբ Մերևուրու մենկավայր Արմասնի անունով⁵⁴: Մի շարք հայրենակցականների խնդրանքներով ու ՆյուԹական օժանդակությամբ որչ սեղերում կառուցվել են 1915 թ. ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված աղբյուր-հուշարձաններ և այլն:

Այսպիսով, սփյուռքահայության նկատմամբ հայրենի կառավարության գրեթեթած հոգատարության շնորհիվ մեծապես բարձրացել է հայրենակցական միությունների գործունեության արդյունավետությունը: 60-ական թվականների կեսերից սկսած տարեցտարի ավելանում է այն հայրենակցական միությունների թիվը, որոնք սերտ կապերի մեջ են հայրենիքի հետ, նրա առանձին ավանների, ուսումնական, գիտական, մշակութային, առողջապահական հիմնարկների ու հաստատությունների հետ:

Ընդատուչելով Արցննախնայում հաստատված Հաճնո հայրենակցական միության ցանկությանը 2002 Գերագույն սովետի նախագահությունը 1958 թ. զինկեմերի հրամանագրով Արթույանի շրջանի թաղաքատեղ ավաններից մեկը կոչվեց նոր Հաճնը: Այդ ակոր մեծ խանգավառությամբ քնդուվեց տարրեր՝ երկրներում սփռված հաճնցիների կողմից: Հաճնո հայրենակցական միության կենտրոնական վարչության նախանեությունամբ Արցննախնայի, Արտուզվայի, Բրազդիլայի, Տրասնախի, Կերանանի և ԱՄՆ-ի մասնաճյուղերը 2 միևնու պետ հանգանակցին և նաձնեցին Արցննախնայում սովետական զենպանությանը՝ խնդրելով այն քնդուվել որպես հայրենի կառավարության ու ժողովրդի նկատմամբ հայրենասեր հաճնցիների կրտստպետ սիր խորհրգանշան⁵⁵:

Մայր հայրենիքում ընոր մասնիկի կցումով Արնմտահաստանի ու Կիլիկիայի տարրեր բնակավայրերի անուններով ավանների հիմնադրման փաստի իմաստը շատ զիպուկ է մեկնարանել «Աբարտա» օրաթերթը նոր Հաճնը անվանակոչման առիթով հրապարակած խմբագրական հանում: Թերթը նշում է, որ թեպետ չկա այլևս կիլիկյան պատմական Հաճնը, բայց կա շորհրգային Հայաստանի պարձառ արնի ստեկո վերանմոված նոր Հաճնը: «Վերանմոված մայր հայրենիքին որպես անբաձանիկ մասնիկը,— այնուհետև շարունակում է թերթը,— նոր Հաճնը օրն օր ճանակ կանոն ու կեղեցիկանա այսօր, որպես կենդանի կոթը իր նահատակներու, որպես հաղթանակի կանշ՝ ուղղված իր պարտված զահիճին, և որպես բարոյական խաբան՝ այն արնմտաթին, որ խաղով ու ավանարանով օգնության խոտանանալն ետք, զինք մեզի միջյանկ զազալած թուրքին առչն, ի վերջու անոր զաշնակիցը դառնալու և զորձած ոճիրները ծածկելու համար»⁵⁶:

Խմբագրականն այնուհետև պատգամում է սփյուռքահայ երիտասարդությանը՝ «...Միթեւ, պաշտպանել հողի մեր պատառը, որ վերանմոված Հայաստանն է, հայության վերջին հույան ու ապավինը, որ մեկնակետն է հայուն վրոզվան ամբողջական հաղթանակին»⁵⁷:

⁵² Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1976 թ., № 12, էջ 26:

⁵³ Տե՛ս 2002 ՀՀԹԹ ՊԿԱ, ք. 875, ց. 2, գ. 28, ք. 1—2 և գ. 43, ք. 38—39:

⁵⁴ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1976 թ., № 12, էջ 27:

⁵⁵ Տե՛ս 2002 ՀՀԹԹ ՊԿԱ, ք. 872, ց. 2, գ. 43, ք. 39:

⁵⁶ Տե՛ս նույն ակում, գ. 26, ք. 9—10:

⁵⁷ «Աբարտա», 8 եռլիմերի, 1954 թ., № 6900:

⁵⁸ նույն ակում:

Վերջի տարիներին հայրենիքում մեծ շուրջ տոնվել են նոր Արարիկի, նոր Մայաթիայի, նոր Սերաստիայի և այլ ազաների հիմնադրման հորինումական տարիվեցները: Կա՞վանդույթ է դարձել ամեն տարի այնպես հանդիսավոր պաշտաներում յուրահասուկ ձևերով նշել Մուսա խոսն Ներսես-Մարտի տարեդարձը Արարատյան դաշտի որսում վերածված Մուսալեռ ավանում: Այդ տոնախմբությունների մասնակցում են համապատասխան հայրենակցական միությունների ղեկավարները և մեծ թվով զբոսաշրջիկներ՝ որպես տխուրտորներ:

Ընդհանրապես լավ ավանդույթ է դարձել հայրենիք այցելել հայրենակցական միությունների կողմից կազմված խմբերով, մասնակցել իրենց ավանդելի անվանակառույցիան տարեդարձներին և մասիկից հաղորդակից լինել մեր առաջընթացին: Զբոսաշրջիկները անմոռաց օրեր են անցկացնում հայրենիքում և վերադարձին իրենց տեսածի ու զգացածի մասին պատմում միության մյուս անդամներին: Հայրենիք գալիս կրանք համար իրենց հետ որպես նվերներ բերում են արխիվներ, թանգարանային արժեքներ, հետախզ ցրքեր, ձեռագրեր և այլն: Այսպիսով, ներգաղթին և հայրենիքի վերադիմությունը եղանակներով զուգընթաց, հայրենակցական միությունները մեծ գործ են կատարում նաև հայ մշակույթի տարազրե գունները հայրենիք փոխադրելու ուղղությամբ: Նշանակալի են հայրենակցականների ծառայությունները հայ մոզոլոգի պատմության ու մշակույթի կրթությանը նշելի համարման և հրատարակման գործում: Նման անբերի շնորհիվ արգեն հրատարակի ժրս են մի շարք սովորածավալ հասարակներ՝ «Պատմություն Մայաթի հայոց», «Նարեքերտ և անոր ոսկեղեն գաշար», «Պատմություն Եղզրիկի հայոց», «Պատմություն Չարսանչակի», «Պատմություն Այլնիկի հայոց», Ուրֆայի, Հանքի, Տարսի, Փաղառասն և այլ կազմառներ ու բաղաբերի պատմություններ:

Մայր հայրենիքի հետ մշակութային կապերի սերտացմանը զուգընթաց, վերջին տարիներին որոշակի ու մասսայական որսածաղրություններ են նկատվում հայրենակցական, բարեկործական և այլ կազմակերպությունների ու անհատների մոտ՝ հայրենասիրական անկեղծ զգացումներինց մղված մեծ շահերի հասնող գումարներ, սարքավորումներ, ցրքեր և այլ արժեքներ նվիրել Սովետական Հայաստանի գիտական, մշակութային, առողջապահական հաստատություններին: Միայն 1967—1968 թթ.

ընթացքում այդ նանսպարճով ստացված սարքավորումներն ու գիտական ապարատներն արժեքը անցնում է կես միլիոն դոլարից¹⁰: Հայրենակցական միությունների նախաձեռնությամբ Փարիզում տեղեկվել է հասուկ ֆոնդ՝ շուրջ 80 հազար զուլար գումարով, որով Միյուրաբաշայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի և հայրենակցական միությունների պայմանագրով մասնական համաձայն գունագույն գումարներ են կտարարում արտասահմանում և առարվում Սովետական Հայաստան:

Միյուրաբաշայ բազմաթիվ անհատներ նույնպես իրենց նվիրական պարտք են համարում որևէ օտարական ծառայության մատուցել մայր հայրենիքին: Երկրել, Համասերաստանայ վերջինից մ. ության անգամ նյան Պատիկյանը հազար զուլար արժողությամբ դաշյունահողույց է նվիրել Երևանի Գանիկի Վարժատանի անվան դպրոցին, Մայաթիայի կրթասերաց միության անգամներ ևն Փափագյանը և Ավետիս Ավետիսյանը 4 հազար զուլար են նվիրել Բյուրակահի Առաջադարձարտի տեղեկրական հետազոտությունների մասնաճյուղի՝ գիտական արժեքավոր գրականություն և հազվագյուտ քարտեղներ ձեռք բերելու համար: ԱՄՆ-ում բնակվող Հրաչ Դազարյանը և զոկտոր Մաթրիկը 1963 թ. Երևանի Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնի սիմֆոնիկ նվագախմբին, լեռնական նաև կոմիտասի անվան կոնսերվատորիային նվիրել են 11 խիտ արժեքավոր ջութակներ, որոնցից մի բանիք 120—150 սարվա հնուրյուն ունեն: Նույն անձնավորությունները Մեքսիկո Մալաոցի անվան մասնակցականի նվիրել են մեկ արժեքավոր ձեռագիր¹¹: Համազրեցրիական վերաշինաց միությունը զուլարատեսական մեքենաներ է նվիրել նոր Հանքերին և ՀՍՄԷ ԳԱ հիդրոպոնիկայի լաբորատորիային, Բալու-Փաղին և Մորենիկի միությունները՝ կրածառական գործիքներ օպերայի և բալետի թատրոնին¹²: Համասերաստանայ վերաշինաց միությունը, որը նախկինում ակտիվորեն մասնակցել էր նոր Սերաստիա անվան կառույցմանը և հայրենիքի օտարի կտարարված այլ ձեռնարկումների, 1963—1964 թթ. ՀՍՄԷ ԳԱ բիոթիմիայի լաբորատորիային (այժմ՝ ինստիտուտ) և մի շարք բժշկական հաստատ

¹⁰ Տե՛ս ՀՍՄԷ ՀՍՍԸ ՊԿԱ, ք. 876, ց. 2, գ. 3, ք. 12—14:

¹¹ Տե՛ս նույն ակում, ց. 4, գ. 17, ք. 16—17:

¹² Տե՛ս նույն ակում, ց. 2, գ. 26, ք. 37:

սովյունների համար արամադրել է 60 հազար զոյար, որով արտասահմանում զնվել են առաջնակարգ զործիրներ ու սարքավորումներ⁹²։

1965 թ. Երևանի նոր Մալաթիա թաղամասում բացվեց Կույրանուն արդիական կլինիկական հիվանդանոցը, որի բժշկական սարքավորումները շուրջ 30 հազար զոյար արժողությամբ, հասկացրել է Մալաթիա կրթասիրաց միությունը։ Մինչ այդ նոր Մալաթիայի դորոցի համար միությունը ուղարկել էր 200 հազար զոյարի երաժշտական զործիրներ։ Ընդանոթապես, մինչև 1966 թ. այդ քնկերությունը նոր Մալաթիայի և Սովետական Հայաստանի մի շարք հաստատությունների ու այլ ազգազուկ նպատակների համար արամադրել է մոտ 500 հազար զոյար⁹³։

Հաճախ Հայրենակցական միությունը 1965 թ. բժշկական զործիրներ ուղարկեց նոր Հաճըրի հիվանդանոցին։ 1968 թ. ես այդ միությունը 5 հազար զոյար արժողությամբ բժշկական զործիրներ նվիրեց Եուլի հիվանդանոցին⁹⁴։

Ստանալով Հայրենիքի՝ բաշխերանքը, Արարկիցիներին Հայրենակցական միությունը Երևանի «նոր Արարկի» քիմիական շոր մաքրման ձեռնարկությանը նվիրեց մի ամբողջ ֆարքիկայի սարքավորում⁹⁵։

Հայրենի գիտահետազոտական և ուսումնական հաստատություններին զենահատիկ նվիրներ են տվել նաև Տարոն-Տուրուբերանի, Կապուրականի, Համարալուցիական, Համաներգնկացիական, Գառնի, Կեսարիայի ու այլ Հայրենակցական միություններ և թաղամայրիկ անհատներ։

Այսպիսով, սփյուռք—Հայրենիք կապերի սերտացման շնորհիվ թաղականին աշխուժացավ Հայրենակցական միությունների գործունեությունը։ Երանց զարման վերաշինողը Հայրենիքի իրենց ուներին ներածին շափով սկսեցին կառուցողներ, նոր բնակավայրերի հիմնադիրներ, մերևներ ու սարքավորումներ մասակարարողներ, արդյունաբերության նոր էջուղերի զարգացմանը նպաստող կազմակերպություններ։ Իհարկե, այդ ամենը բնավ հարթ ու խաղաղ, հեշտ ու հանդիսա չի ստացվել։

Լարկ է եղել հաճախ այդ ճանապարհին հաղթանարև շատ աղքեյներ ու խուլըզուներ, որպեսզի Հայրենակցական միություններ որդերին գործունեությամբ նման հնչառ ուղեցին։

Հայրենակցական միություններից շատերն ունեն իրենց սպաղիր պարբերականները («նոր Արարկի», «նոր Արարապի», «նոր Այնթապ», «նոր Մալաթիա», «նոր Հաճըր» և այլն), որոնցում ոչ միայն արտացոլվում է այդ միությունների գործունեությունը, այլև մեծ տեղ է արժում Սովետական Հայաստանի առաջընթացը լուսարանող էջուլների պրոպագանդանքը, կոչ է արվում համախմբվել Հայրենիքի շուրջը։ Գժվար է գերազանհասել այն շարժումը, որ Հայրենակցական միությունները ծավալել են մայր Հայրենիքի շուրջը սփյուռքահայությանը համախմբելու և հայապահպանության գործը հաշտությամբ առաջ տանելու ուղղությամբ։

Սփյուռքի կոմիտեի, առաջադիմական կազմակերպությունների, մասնագիտական Հայրենակցական միությունների ու երանց սպաղիր որդանների ծավալված բեղուն գործունեության, ձեռնարկած գործնական միջոցառումների շնորհիվ վերջին տարիներին որոշակի կազմալուծում է նկատվում սփյուռքահայության գաշնակցության աղքեցության տակ գանձված խաղերի մեջ, եթե գաշնակցության զնկավարությունը առաջվա նման շարունակում է իր հակառակուրդը, ապա երկար տարիներ նրա աղքեցության տակ եղած և Հայրենիքի հետ կապեր չունեցած որոշ խաղեր ու շարքայակներ այժմ փոխել են իրենց վերաբերմանը Սովետական Հայաստանի հանցեպաշտաներն սկսել են թղթակցել կոմիտեի հետ, խեղաբուծ են իրենց ուղարկվել Հայաստանյան մամուլ ու գրականություն, ծանոթանում են Հայրենիքի կյանքին, ուրախանում և հպարտանում են նրա հաջողություններով։

Երկար ժամանակ գաշնակցության աղքեցության տակ զրտնըլված Տարոն-Տուրուբերանի, Մորենիկի, Համալուսապուրականի, Համարալուցիական, Քղիի և այլ Հայրենակցական միություններ վերանայել են իրենց գործունեությունը, ովելի մերևնել Սովետական Հայաստանին, շատ հարցերում համազորակցության մեջ մտել նրա հետ։

Նույնիսկ գաշնակցության զնկավարության մարմինը, որը սփյուռքահայ զնկավարային կազմակերպություններ է (70-ական թվականների սկզբին այն ուներ շուրջ 16 հա-

⁹² Տե՛ս Եուլի տեղում, թ. 33—34։

⁹³ Տե՛ս Եուլի տեղում, գ. 5, թ. 41—42։

⁹⁴ Տե՛ս Եուլի տեղում, գ. 26, թ. 9—10։

⁹⁵ Տե՛ս Եուլի տեղում։

զար անդամ է 95 բաժանմունքներ տարբեր երկրներում), Հայրենիքի հետ կապեր հաստատելու, յուրը փորձեր է կատարում⁹⁶։

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանի հետ սփյուռքահայության կապերի սերտացման շնորհիվ նկատելիորեն խորացվել են դաշնակցական ղեկավարության հակասովետական դիրքերը։ Իր ազդեցության տակ եղած մասսաներին լիովին շփոթեցնելու նպատակով դաշնակցական մամուլը հարկադրված է իր էջերում որոշ անջ հասկացնել Սովետական Հայաստանի նմանումներին, մի բան, որն առաջնորդում քննով չէր նկատվում։ Սակայն դա բոլորովին չի նշանակում, թե դաշնակցությունը հրամարվում է հակասովետիզմի իր գլխավոր գծից, ուստի պայքարը նրա դեմ անհրաժեշտ է հետևողականորեն շարունակել։

Վերջին տարիներին բավականին սերտ գործնական կապեր են հաստատվել Սփյուռքի կոմիտեի և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ԸԲԸՄ) միջև։ ԸԲԸՄ ներկայումս զարգեցանալու էլ մեծ նշանակություն է հեղինակվում կազմակերպություններից մեկն է։ Այն աշխարհի 20 երկրում ունի շուրջ 180 մասնաճյուղ, որոնցում միավորված է ավելի քան 20 հազար մարդ։

Գնդի Հայրենիքը Բարեգործականի գերաբերմունքի մեջ նոր փուլի սկիզբ հանդիսացավ 1969 թվականը, երբ մայիսին Փարիզում կայացած նրա համագումարին մասնակցեց Սփյուռքի կոմիտեի պատվիրակությունը, որի կազմում էին կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազատցյանը և նախագահի անդակալ Վահագն Դավթյանը։ Բարեգործականի պատմության մեջ դա առաջին դեպքն էր, որ մայր Հայրենիքի ներկայացուցիչները մասնակցում էին նրա համամոզովին։ Այդ համագումարն անցավ Հայրենասիրական ջերմ մթնոլորտում, գրեթե ընդ ամբողջով և մեծ սերն ու համակրանքը, որ տածում են սփյուռքահայ զանգվածները Հայրենիքի նկատմամբ։ Դրանով պետք է բացատրել նաև այն իրողությունը, որ մասամբ վերանայվեցին Բարեգոր-

ծականի կանոնադրության մեջ 1955 թ. ի վնաս Հայրենիքի կատարված փոփոխությունները⁹⁷։

Վերջին տարիներին Բարեգործականի ղեկավարության ղեկի Հայրենիքի կատարած շրջադարձը, նրա որդեգրած ճիշտ ուղիներից դուրս շափած նպատակը նրա հեղինակության անհնար ճշրջադարձը դրական օրինակ հանդիսացավ նաև սփյուռքահայ այլ կազմակերպությունների ու հոծ զանգվածների համար։ Նրանք հանկեին Բարեգործականի սեանս այն կազմակերպություններ, որը հետևողականորեն պայքարում է Հայաստանի պահմանը, հայ մշակույթի զարգացման ու արածման, սփյուռք—Հայրենիք կապերի սերտացման համար։ ԸԲԸՄ իր արածագրության տակ եղած միջոցներով նյութական որոշակի օգնություն է ցույց առել սփյուռքահայ կազմակերպություններին, հատկապես զոլոցներին, ստանում Հայրենասիրական ուժերի գործունեությունը։ Տարեցտարի աճելուսում են Բարեգործականի կողմից կատարվող նյութական հատուցումները, այսպես, եթե 1967 թ. սփյուռքահայ համայնքների կարիքների համար— նա ծախսել է 925351 դոլար, ապա 1971 թ.՝ 1 միլիոն 636 հազար դոլար, որի պատկանելի մասը՝ 1 միլիոն 242 հազար դոլարը, կրթական նպատակներով⁹⁸։

ԸԲԸՄ ղեկավարությունը միաժամանակ խորապես զիտակցում է, որ սփյուռքահայության կրթական, մշակութային ու մյուս կարիքների համար գործադրած ջանքերը իմաստավորվում են մայր Հայրենիքի գոյությանը։ Բարեգործականի կենտրոնական վարչության նախագահ Ալեք Մանուկյանը, գեահատակ Հայրենիքի ղեկը սփյուռքի կյանքում, ասել է. «Հայրենիքը Հայաստանի պատմության գլխավոր կղզին է։ Սփյուռք—Հայրենիք կապերի ընդլայնումը շատ զրական գործ կատարեց գաղթաբյուրեղներին մեջ, սփյուռքի ազգային կյանքը մեծապես աշխուժացավ հատկապես վերջին տասնամյակին։ Խոսելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում մասին, կոչվեմ նշել, որ նրախաարդյունքն շրջանակին մեջ հիմա մեծ հետաքրքրություն ստեղծված է Հայրենիքի, Հայկական, հայ մշակույթի հանդեպ, քան մ.թ. որ առաջ նկատելի չէր։ Ասիկա մեծ մասամբ արդյունք է նրախաարդական խմբերու ղեկի Հայրենիք կատարած այցելություն-

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 4, ք. 17, Թ. 21։

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, ք. 39, Թ. 14—22։

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 5, ք. 209, Թ. 3—4։

եր: Աներ կվերացանան զտեղեղզամ, հարառ այն զհաակ-
ցութիամբ, որ իրեն ալ հարիներ ու պետականութեան ունին,
բարձր մշակութի: Եվ այս խանգաճառութեան զիրեն կմտեղ-
են հայ կյանքին⁹⁹:

Սփյուռքում զորոզ մյուս խոշոր բարեգործական հաստա-
տութեանը կհարանի Գալուստ Կուլպենկյան հիմնարկութեանն
է, որն ստեղծվել է 1955 թ. և հաջորդ տարի հաստատվել պր-
տուկայական կառավարման կողմից: Գ. Կուլպենկյանը, լի-
նելով իրարի նավթային ընկերության բաժնետերերից մեկը,
ստացել է ընդհանուր շահութի 5% և զարնել աշխարհի հինգ
նշանավոր հարուստներից մեկը: Իր մահվանից մի փոքր առաջ
Գ. Կուլպենկյանը կազմել էր իր կտակը, որի համաձայն ստեղծ-
վելու էր «Գ. Կուլպենկյան հիմնարկութեանը»: Այն ֆինանսա-
պես հզոր բարեգործական մի հաստատութեանն է և իր մեկ մի-
լիարդ զուլար կազմող հիմնադրամով զերում է միայն Ֆորդի
ու Ռոլֆելլեր ներդրողների բարեգործական միութեաններին և
հետագայում էլ բարեսիրական, մշակութային ու գիտական
նպատակներ: Թեպետ կտակարարը հայկական ձեռնարկների
համար հատուկ զրամազուրի չէր նախատեսել, այնուամենայ-
նիվ, հետագայում հիմնարկութեան զարույթից մտնող ավելց
հՀայկական ձեռնարկներն կուճող բաժնին, որը միջոցներ է
հատկացնում հայազգեսական նպատակների իրականացմանը:
Այդ բաժինը, որը վարում է Գ. Կուլպենկյանի նորորդի Ու-
պեր Կուլպենկյանը, իր հայրենասիրական պարտքն է համար-
ում օգտակար լինել նաև Սովետական Հայաստանի գիտական,
ուսումնական, անողջապահական ու մշակութային հաստատու-
թեաններին:

Գ. Կուլպենկյանը հարում էր ռաճկավար ազատական կու-
սակցութեանը, ուստի բնական է, որ նրա հիմնարկութեան հաս-
կապես հայկական բաժինը ևս զտնվում է ռաճկավարական շքր-
չանների ազդեցութեան տակ: Հիմնարկութեան հարստութեանը
տարեկան միջին հաշվով անում է շուրջ 70 միլիոն զուլարով:
Հայկական նպատակների համար հատկացված հիմնադրամը հաս-
նում է մոտ 300 միլիոն զուլարի, որը տարեկան մինչև 12 մի-
լիոն զուլար տոկոսային շահութի է բերում¹⁰⁰: Հայկական ձեռ-

նարկների զմով առ 31-ր զեկտեմբերի 1964 թ. հիմնարկութեանը
ծախակն է ավելի քան 7 մլն զուլար: Սփյուռքահայ կրթական ու
մշակութային կարիքների համար այդ հիմնարկութեանը տա-
րեկան հատկացնում է մինչև 1,5 միլիոն զուլար: 1959 թ. հիմ-
նադրվել է հատուկ մատենաշար՝ հայերեն և օտար լեզուներով
հայ մշակութի, լեզվի, բարագործութեան, հայոց պատմութեան
ու գրականութեան վերաբերյալ ուսումնասիրութեաններ և հին
ձեռագրեր հրատարակելու նպատակով¹⁰¹:

Գ. Կուլպենկյան հիմնարկութեանը հատկացումներ է կա-
տարում նաև ՀՍՀՄ մի շարք ինստիտուտներին, երևանի պե-
տական համալսարանին, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենա-
նազարանին, Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարա-
նին, պատմական հուշարձանների պահպանութեան ընկերու-
թեանը, էլմիամնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսութեանը և այլ
հաստատութեանների՝ նրանց համար արտասահմանյան ար-
քաբաժումներ և գրականութեան ձեռք բերելու նպատակով: Հիմ-
նարկութեան հայկական ձեռնարկների բաժինը Սովետական Հա-
յաստանի տարբեր հաստատութեաններին կատարվող հատկա-
ցումները զիտում է ոչ թե որպես օգնութեան, այլ՝ մասնակցու-
թեան հայրենի երկրի վերելիքն ու առաջդիմութեանը:

Գ. Կուլպենկյան հիմնարկութեան հետ հաստատված կա-
պերի շնորհիվ հանրապետութեան մի շարք ուսումնական, գի-
տական, մշակութային ու անողջապահական հիմնարկներ տա-
րեկան մինչև 250 հազար զուլար արժողութեան արքաբաժում-
ներ և գրականութեան են ստանում: Հիմնարկութեանը 1965—
1968 թթ. ընթացքում միայն պետական համալսարանի, մատենա-
նազարանի, բժշկական, ֆիզկուլտուրայի, պարտիմիայի, կար-
գեոլոգիայի և սրտի վիրաբուժութեան ինստիտուտների, ՀՍՀՄ
ԳԱ հիմնական գրադարանի, հանրային գրադարանի, ՀՍՀՄ
պատմական հուշարձանների պահպանութեան ընկերութեան և
ՀՍՀՄ անողջապահութեան միներսութեան հակատարերկույց-
ային գիտականների համար որպես նվեր ուղարկել է 503 հա-
զար զուլար արժողութեամբ արքաբաժումներ և գրականու-
թեան¹⁰²:

⁹⁹ Նույն տեղում:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 41, ք. 22—26:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 669, ք. 17:

զգացանքմանը, որը նույնպես կարեոր նշանակություն ունի ազգայնացմանն նմար:

Միջուրացւոյ մշակութային միութիւնները, առաջադեմական ալլ կազմակերպութիւններն չեն նամազործակցած, ամեն տարի նանդիաբար կերպով նշում են Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ Նոյեմբերի միութեան, Հայաստանում սովետական իշխանութեան հաղթանակի տարեդարձները և ալլ նշանավոր սարքովք ու իրագործութիւններ: Նրանց շանքերով Համազգային հրատարակչական կենտրոնը 2750-ամյակը: Այն հայրենասիրական լայն շարժում առաջաքրցն փշուրացւոյ բոլոր զաղթչախներում:

Հատկապես վերջին տարիներին փշուրացւոյ առաջադեմական կազմակերպութիւններն ու մասնաբաժաններն կողմից հարկներին օգնութեամբ նպատակաւոր կերպով սրույազանդում է մեր ազգային մշակութային: Մի շարք զաղթչախներում սպազորվել են մեծ քանակութեամբ, այլոմներ, գրքեր, ուսումնասիրութիւններ, կազմակերպվել են ցուցանանքներ, փառաստուներ՝ նվիրված Հայ արվեստի ու գրականութեանը: Կարելի է հիշատակել Անն Զավեն Սուրենյանի կողմից «Մասունցի Դավիթ» կոպտի թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւնը ԱՄՆ-ում, Միշա Գլուսյանի կողմից «Մասունցի Դավիթ», «Լոռվա երեւոյթ» (նվիրված Լոզէ. Քումանյանին) և ալլ գրքերի լայն ընծայումը լոնդոնում, նրա իսկ կողմից հիմնադրված «Մշակուց» հրատարակչութիւնում:

Այլ ուղղութեամբ աշխույժ աշխատանք է կատարվում նաև իտալացի զաղթչախում: Վենետիկի Միխիլարյան միաբանութեամբ հրատարակել է հայ մանրանկարչութեան նվիրված շքեղ հատոր, Իտալիայի հայ մշակութային միութեան և մի խումբ ճարտարագետների նախաձեռնութեամբ միշուրացյան հայկական ճարտարագետութեան ցուցանանքներն կազմակերպվելին Հռոմում և Միլանում, ինչպես նաև ալլ երկրներում: Գրանց ցուցադրվելին նաև իտալական ուրիշ թաղաքներում: Միշուրացւոյ զաղթի և հայ ու իտալացի մի խումբ ճարտարագետների ջանքերով սկիզբ դրվեց Հայկական ճարտարագետութեան պատմութեան զբաղանջումը Միլանի և Հռոմի պոլիտեխնիկական ինստիտուտներում: Այնտեղ պատրաստվելին նաև «Հաղպատ», «Մուսահեն» հուշարձանախմբերի ու «Հայկական խաչարձերի» դուրսնաբերումը: Այնտեղ ընկերութեամբ զբաղվելին Հայ

Միջուրի կոմիտեի գործունեութեան մեջ որոշակի առջ է զբաղեցնում արտասահմանում գոյութիւն ունեցող մշակութային միութիւնները, հայկական տների և նույնատիպ ալլ կազմակերպութիւններն չեն տարզող աշխատանքը: Գրա նպատակն է այլ կազմակերպութիւններին ցույց տալ այնպիսի օգնութիւն, որ նրանց գործունեութեանը ցուան ազին նպատակաւորաց, ազին թեղմամբ ու արդունամբ: Նրանց չեն կապերի մեքեր տարբեր են՝ նամակագրական, ցուցադրական նյութերի տրամադրում, փոխալցելութիւններ և ալլ: Միտեմատիկարար նրանց ուղարկվում են թերթեր, ամսագրեր, գրքեր, ձայնապնակներ, կինոֆիլմեր, երաժշտական գործիքներ, ազգային տարազներ և ալլ: Կոմիտեն իր Ներքին նրանցից ստանում է ճշտարան հայկական ձևագրեր, ճշտարան գրքեր, ամբողջական գրագրաններ, թանգարանային արժեքավոր իրեր, նկարներ, քանդակներ, արխիվային նյութեր և ալլ գործեր:

Այլ հարկանակներ գործում առանձնապես մեծ աշխատանք են կատարում Ֆրանսահայ մշակութային միութեան, ԺԱՅ-ը, ՅԱՆՅ-երը, բուլղարահայ տերան մշակութային միութեանը, Ամերիկահայ առաջադեմական միութեանը, Միլանի և Լոնդոնի հայ մշակութային տները, Թիբուրի Վահան Քերեյան մշակութային միութեանը, Ռուսիայի հայ միութեանը, Ֆրանսիայի կենտրոնը, Արգենտինահայ մշակութային միութեանը, Մոնրեալի Մամիկանյան մշակութային միութեանը, ԱՄՆ-ի պոլսահայ մշակութային միութեանը, ՀԹՄ տնօրինութեան տակ եղած մի շարք միութեաններ և ուրիշներ: Գնար է նշել, որ զբանք միտամանակ զբաղվում են Սովետական Հայաստանի տեսնական ու մշակութային կյանքի արտագանդումով, զեղազեղատական ինքնագործունեութեան տարբեր խմբերի կազմակերպումով և ալլ ազգագրու աշխատանքներով: Մշակութային այլ միութիւնները ունեն բազմաթիվ երգչախմբեր, պարախմբեր, թատերախմբեր, որոնք տարածելով հայ երգը, պարն ու խոսքը, մի կողմից զուս են պատմում ազգային օգին հայրենիքը չեառ ցունվող հայրենակիցները շքանում, լիթունով, որ նրանց կողմին հարգանքաժողովրդի մշակութային ու կորցնեն ազգային զիմազիքը, իսկ մյուս կողմից՝ նպատում են հայրենի երկրի նվաճումների պրո-

չատանի տեսարանն վաղրերի մեծ քանակությամբ զուսվող քաղցիկների տաղարությունը: Շատ զաղթաշիններում անցկացվեցին Մեսրոպ Մաշտոցի, Սյամբ-Նովայի, Հովհ. Բուսանյանի, կոմիտասի հորեղյանները և բազմաթիվ ու բազմաթերյալ այլ միջոցառումներ, որոնք որ-որի ավելի մեծ ծավալ են ստանում և նորանոր շրջաններ ներգրավում այդ ազգանվեր աշխատանքի մեջ:

Վերջին քսանամյակում աշխարհի տարրեր երկրներում ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԳՖՀ-ում, Իտալիայում, Ավստրիայում, ԳԳՀ-ում, Չեխոսլովակիայում, Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Ռումինիայում և այլուր, մեծ աշխուժություն ապրեց Հայպատմությունը, անխորհրպես Նետաքրքրություն առաջացավ հայ արվեստի նկատմամբ: Գրան որոշակիորեն նպաստեց հայ արվեստին նվիրված մի շարք ցուցահանդեսների կազմակերպումը Հռոմում, Վենետիկում, Միլանում, որոնք կրկնվեցին նաև Վիեննայում, Բուենոս Այրեսում, Լիսաբոնում, Բեյրութում, Քեհնդում, Մյունխենում և այլուր: Այդ Նետաքրքրությունների անմիջական արդյունքը եղավ հայ արվեստին նվիրված առաջին միջազգային սիմպոզիումը 1975 թ. Նուրիսի, Խաչապետի Բերգամա քաղաքում: Այդ օրերին այնտեղ քաղցկեց նաև IV—XVIII դարերի հայ ճարտարապետությունը նվիրված ցուցահանդես: Գիտաժողովի աշխատանքներին մասնակցեցին 14 երկրների 120 գիտնականներ: Գիտաժողովին զործուն մասնակցություն ունեցավ Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմիկությունը: Գիտաժողովի և ցուցահանդեսի պատվավոր հանձնարարի կազմում ընտրված էին նաև Իտալիայում ՍՍՀՄ զննարան Ե. Ռիմոլը, ՄՍՍՀ ԳԱ պրեզիդենտ Վ. Հանքարևումյանը և Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վ. Համապատասխանը: Գիտաժողովը յայն արձանագրեց գտավ մասնաշրջան¹⁰⁰:

1978 թ. սեպտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիումը, որին մասնակցում էին գիտնականներ Մովհանական Միսիթյան 12 քաղաքներից և արտասահմանյան 19 երկրներից: Գիտաժողովի աշխատանքներն անցան 5 մասնաշրջանում, ուր լսվեցին 138

զեկուցումներ: 1981 թվականին Իտալիայում տեղի ունեցավ 3-րդ սիմպոզիումը, որը նույնպես կարևոր զեր խաղաց հայ արվեստի ուսումնասիրման ու պրոպագանդման գործում:

Հայ կյանքի, մասնավորապես սփյուռքում տարվող աշխատանքների աշխուժացման իմաստով կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հայ երաժշտությանը նվիրված սիմպոզիումը, որը մեծ կազմակերպվածությամբ տեղի ունեցավ 1978 թ. ամառը Անգլիայում, Լոնդոնի հայ երաժշտության ինստիտուտ կոլլոզ ընկերության նախաձեռնությամբ¹⁰¹:

Նման կարգի միջոցառումները ազգային ինքնաձևանաչման ու հպարտության յայն ճարտարություններ են ստեղծում սփյուռքում ուժացման ուղին ընկած բազմաթիվ հայերի համար, ուստի զրուսեց նշանակությունը դուրս է գալիս գիտական նեղ շրջանակներից և ստանում քաղաքական կարևոր իմաստ, նպաստում ազգապաշտպանման կենսական գործին:

Սփյուռքի կոմիտեի և համապատասխան այլ կազմակերպությունների զրուսկան աշխատանքներից է նաև օտարության մեղեկած հայկական մշակութային արժեքների հայրենադարձության կազմակերպումը: Ահա մի հասկացողություն էս, որը արտասայտում է ոչ միայն մեր աշխարհասփյուռք քույրերի ու եղբայրների, այլև նրանց ստեղծած հոգևոր արժեքների տունդուրը: Սփյուռքի կոմիտեի և հանրապետության այլ կազմակերպությունների ձեռնարկած միջոցների, ինչպես նաև արտասահմանում գործող մշակութային, հայրենակցական, բարեգործական միությունների ու անհատների հայրենասիրական ջանքերի շնորհիվ, հասկացված վերջին քսանամյակում քաղաքաքիվ հայերին ձեռագրեր, գրքեր, արխիվային վավերագրեր, արվեստի գործեր ու այլ արժեքներ փրկվել են անխնայափելի կորստից և առհավան հանգրվանել մայր հայրենիքում:

Այսպես, Ֆրանսահայ մշակութային միության վարչության շնորհիվ Հայաստան են ուղարկվել Արշակ Չոպայանի, Վահան Մալեղյանի, Սեմայի (Գեղամ Աթմաշյան), Ջապել Ծասյանի, Անն Մեսրոպի, Երվանդ Ճյուճեբյանի և այլոց արխիվները, քանդակագործ Հակոբ Գյուրջյանի 300-ից ավելի

¹⁰⁰ Տե՛ս «Մեղադատված Հայաստան», ամսագիր, № 12, 1978 թ., էջ 11—17.

¹⁰¹ Տե՛ս նախ սեղում:

աշխատանքները, Հովհաննես Ալվազովսկու 40-ից ավելի նկարները և այլն¹⁰⁷։

Արխիեպիսկոպոս ինչպես նաև այլ ցուցման արժեքավոր նյութեր են ստացվել նաև Բուլղարիայի, ԱՄՆ-ի, Մեքսիկոյում ու Միջին արևելքի հայկական գաղթականներից։ Հայրենի կառավարությունը միշտ էլ բարձր է գնահատել արխիեպոստայ կազմակերպությունների հայրենասիրական շանքերը։ Դրա արտահայտություններից մեկը եղավ Ֆրանսիայի մշակութային միության, աշխատանքի արժանի բարձր գնահատականը՝ 1974 թ. Հայկական ՍՄՀ Գերագույն սովետի նախագահության պատվոգրով պարգևատրվելու։ Մի խումբ արխիեպոստայ գործիչներ նույնպես պարգևատրվել են ՍՄՀՄ շքանշաններով և արժանացել 2002 պետական մրցանակներին։

Հայրենիքի հետ սերտ կապերի մեջ է արխիեպոստայ նկարիչների ճեղքված մամուլամասնությունը։ Երանցից շատերը (չուր 70 նկարիչ ու քանդակագործ), սկսած 1964 թ. Սփյուռքի կոմիտեի միջոցով Իրենց լավագույն գործերից մի քանիսը նվիրել են Հայրենի Յանգարաններին ու պատկերատախտակներին։ Ֆրանսիայի նկարիչ Արմիսը (Արմենակ Մոբրյան) Հայրենիքին է նվիրել 30 կտավներ ու զմանկարներ, Գարիա Կամարակյանը (Ֆրանսիա)՝ իր հիանալի քանդակները, Երևա Գապարյանը (ԱՄՆ)՝ 15 զեղանկար և այլն¹⁰⁸։ Մեծ թվով նկարիչներ ու քանդակագործներ, այց թվում Գառուկ (Գուրգեն Ղուլումյան), Զարեհ Մուրադյան, Ինչար (Խաչատուր) Փերանյան, Արտավազ Գերգյուրյանը, Պուլ Կիրակոսյանը, Վերոլ Հակոբյանը (Ֆր.), Նվարդ Զարյանը, Փակ Օրադյանը (Բուսիա), Նունուֆար Պողոսյանը, Ամեն Տարսևեհի, Խորեն Տեր-Հարությունյանը, Մինաս Մինասյանը (ԱՄՆ), Օնեկի Ալզամյանը (Անգլիա), Ալեքսանդր Սարուխանը, Միսոն Մամոնյանը (Նիդերլանդ), Վազգեն Քուլումբյանը (Իրան), Կարպիս Ղազարյանը (Շվեյցարիա), Նրբան Պողոսյանը (Իրաք), Չիկ Տամարյանը (Ռումինիա) և շատ ուրիշներ Սփյուռքի կոմիտեի նախաձեռնությամբ եղել են հայրենիքում և, սասնալով Հայաստանի նկարիչների միության օժանդակությունը, Իրենց անհատական ցուցահանդեսներ են ունեցել Երվանում։ Հայրենիքում կազմակերպվել է նաև Կրանանի, Սի-

րիայի և Նիդերլանդի 14 հայ նկարիչներին կուլեկտիվ ցուցահանդեսը¹⁰⁷։

1969 թ. Սփյուռքի կոմիտեի ներանում կազմակերպվեց նկարիչներ Բուլղանց Քոֆալյանի և Ռիչար Փերանյանի (Ֆրանսիա), Մարտա Մեդիկյանի (Բուսիա), Սուրբ Մամյանի (ԱՄՆ), Կասպահանյան անձանի լուսանկարիչ Արթին Գազարի (Հարավային Գաղարջյան) զեղանկարներ, զբոսնական գործերի և զունավոր լուսանկարներ ցուցահանդեսները, որոնք լայն արձագանք գրանցեցին հայրենիքում և թե՛ արխիեպոստայում։

Հայրենիք այցելած զեղանկարիչներն ու մյուս արվեստագետները այստեղ ոչ միայն ծանոթանում են հայրենի երկրին, նրա նվաճումներին, այլև սասնում են ստեղծագործական նոր լինքը, նկարում են Հարազատ երկրի բազմաթիվ տեսարաններ ու մարզկանց և դրանք ցուցադրում սփյուռքում։ Կարչիկ է նշել, որինակ, նկարիչ Զարեհ Մուրադյանին, որը Ֆրանսիա վերադառնալուց հետո ստեղծեց հայրենի ընտանիքներին մի ամբողջ շարք և դրանք ցուցադրեց բազմաթիվ երկրներում։ Նույնը կարելի է ասել նաև եղբորսահանյան նկարիչ Օնեկի Ավետիսյանի, ամերիկահայ քանդակագործ Խորեն Տեր-Հարությունի, արվեստագետ-լուսանկարչի։ Հովհաննես Չերեյանի (Լիբանան), ամերիկահայ Հարություն Չուլիկի (Չուլիսյան), լիբանանահայ կինոռեժիսոր և օպերատոր Վահն Մուրյանի և այլոց կատարած աշխատանքների մասին։

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն նախապատրաստական լայն աշխատանք կատարեց Վ. Բ. Լենինի փնջոյան 100-ամյա շորքյանը հայկական գաղթության հիշում պատշաճ մակարդակով նշելու համար։ Նախորդ կազմված պլանի համաձայն կոմիտեի կողմից սփյուռքահայ առաջադեմական կազմակերպություններին, երիտասարդական ու մշակութային միություններին ուղարկվեցին զբոսնական լուսանկարների ցուցահանդեսներ, բուկլետներ և այլն։ Կոմիտեի մամուլի բաժինը սփյուռքահայ առաջադեմական մամուլի և ուղղիմամբերի 80 հասցեներով ուղարկեց լենինյան թեմաներով բազմաթիվ հոդվածներ, զեղարվեստական ստեղծագործություններ և այլ նյութեր¹⁰⁸։

¹⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 2, գ. 43, ք. 16—17։

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 11, ք. 1—18։

Ափյուրահայ առաջադիմական կազմակերպություններն ու մամուլը բառ արժանավունջ եղեցին Վ. Բ. Լենինի ծննդյան 100-ամյակը, և արտասահմանյան տասնյակ երկրներում ազդող հայությունը մասնակից եղավ պատմական այդ կարևոր իրադարձությանը: Պատահան կերպով վեր հանվեց հայ ժողովրդի փրկության ու Սովետական Հայաստանի սահմանյան գործում Վ. Բ. Լենինի վճռական դերը, նրա անմար գաղափարների կենսագործումը Հայաստանում:

Վ. Բ. Լենինի, որպես բուր ճնշված ժողովուրդների անկեղծ բարեկամի, ծննդյան հարյուրամյակը հատկապես մեծ շուրջով տոնվեց ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Իրանանի, Եգիպտոսի, Արգենտինայի և այլ երկրների հայկական գաղթօջախներում:

Փարիզում հրատարակվող «Աշխարհ» առաջադիմական թերթը Լենինյան օրերին իր 15 համարումում ապագանք «Հայ ժողովրդի փրկությունը» գերնազարդ քնարական հոդվածաշար, այն ուղեկցելով Վ. Բ. Լենինի կենսագրականով և բազմաթիվ լուսանկարներով: Բնյութի հնչակյան «Արարատ» թերթը 1970 թ. ապրիլի 3-ի համարում ապագրել էր Լենինյան հանդիսությունների լիբանանյան հանձնաժողովի մշակած միջոցառումների մասին մանրամասն հաղորդագրություն, ապա թերթի մի ամբողջ համար նվիրել Վ. Բ. Լենինի կյանքին ու գործին: Թերթի 1970 թ. ապրիլի 22-ի համարում ապագրված էր Վ. Բ. Լենինին նվիրված «Անձնահայտության գափնեկերը» գերնազարդ ուղագրով առաջնորդողը:

Վ. Բ. Լենինի ծննդյան 100-ամյակին լայնորեն անդրադարձավ նաև Բելյուսի ռուսագրական «Հաթթոն»-ը: Բելյուսում րաջելով Վ. Բ. Լենինի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայկական հանդիսությունները, առաջադիմական գործիչ Պարույր Իրեցյանն առաջ. «Եթե ուրիշ ազգեր ու ժողովուրդներ օգտված են Լենինից՝ իրենց պայքարի որոշ հանգրվաններում, մենք Հայերս մեր Հայրենիքին ներկա ամբողջ գոյությունը կպարտենք Լենինյան գաղափարներին հաղթանակին: Առայց Լենինի ղեկավարած Հեղափոխության ճնշված շրջանում և նրա ունենար մեր սրբերի, մեր սրանչելի Սովետական Հայաստանը»¹⁰⁰:

ԱՄՆ-ում լույս տեսնող առաջադիմական «Լրաբեր» թերթը,

բացի մի շարք համարներում Վ. Բ. Լենինի մասին հրատարակած բազմաթիվ նյութերից, մի առանձին համար նվիրեց նրա ծննդյան 100-ամյակին: Վ. Բ. Լենինի հեղափոխական գործունեությանը, ճնշված ժողովուրդների ճակատագրում նրա խաղացած դերին հանդամանորեն անդրադարձան նաև Բուենոս Այրեսում՝ «Սեանն» ու «Շարժում», Կահիրեում՝ «Արևիկ» ու «Հասկանիքը», ԱՄՆ-ում՝ ռուսագրական «Պայքար» ու հնչակյան «Երեսուցի» Հայաստանը» և փյուրահայ շատ ուրիշ պարբերականներ:

Ափյուրահայտության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում փյուրահայ արվեստագետների, երգի-պարի անսամբլների և թատերախմբերի էլյուսների կազմակերպումը հայրենիքում: Կոմիտեի և կուլտուրայի միջնադարության համառոտ շնորհիվ Սովետական Հայաստանում կազմակերպվել են փյուրահայ նշանավոր երգի-երգչուհիներ Լիլի Զուպայանի, Լուսի Իշխանյանի, Ժան Ամուսյանի, Լուսին Ամարայի, Սոնա Զազարյանի, Արփին Փենյանյանի, Մայրի Փոսոյանի, Ժիրայր Սերգոյանի, Լին Գուրյանի, Էլիզ Թաշյանի, Անգին Մուրադյանի և ուրիշների մենահամերգները:

Հայրենիք այցելած փյուրահայ ղեկավարական խմբերի թվում եղել են «Սոսի» պարի խումբը (Ֆրանսիս), Եղիշ Հարութի թատերախումբը (ԱՄՆ), «Շումեն» պարի խումբը (Բուլղարիս), Հայկուհի հայ մարմնամարզական միության «Ռուսի» էստրադայան նվագախումբը և այլն:

1972 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հայրենիքում հյուրընկալվել և հանրապետության մի շարք քաղաքներում ներկայացումներ է տվել Բելյուսի ԼՔԿՄ հայ երիտասարդաց ընկերության «Կաշում» Փոփոպանս թատերախումբը: Այդ կարգի միջոցառումների շարքում հատկապես նշանակալիք էր բուլղարահայ ինքնագործունեության խմբերի այցը հայրենիք՝ 1967 թ., Հեղափոխության սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 50-ամյակի կապակցությամբ: Բուլղարահայ սերնան մշակութային միության նախաձեռնությամբ ավելի քան 500 հոգի

¹⁰⁰ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, N 4, 1971 թ., էջ 5, նաև՝ 2002 2208 ՊՊՏ, ք. 875, ք. 4, ք. 52, ք. 21:

բարեկամութեան հասուց զնացցով ժամանեցին Երևան և 10 օր շարունակ ելուցներ ունեցան Հանրապետությունում: Սուսերի, Առֆնայի, Պոլզղիզի բառաձայն երգչախմբերի, Վանաչի, Շուսենի երգի-պարի անսամբլների համերգները և Թատերախմբերի ուշագրգով բեմադրությունները մեծ բազմականություն պատճառեցին ունեկդերներին¹¹⁰: Գրանք միաժամանակ զրևտերցին այն մեծ ուշադրության արդյունքները, որ Հյուսիսկալ թուլզար մուզիկային ու կուսակարությունը ցուցարկում են բուլզարահայ աշխատավորների և հայկական մշակույթի նկատմամբ:

Սփյուռքի կոմիտեի աշխատանքի կարևոր բնագավառն էր մեղեդի և երգի և սովետահայ զեղարվեստական, երիտասարդական, մարզական խմբերի, առանձին արվեստագետների, լրագրողների, գրողների, մշակութային, հասարակական գործիչների պատվիրակությունների այնչափությունների կազմակերպումը սփյուռք:

Անցած շրջանում սփյուռքահայ մի շարք կազմակերպությունների օգնությամբ հնարավոր եղավ սփյուռք ուղարկել Ք. Ալիսուլյանի անվան երգի-պարի լատստակափոր անսամբլը (Սիրիա, Լիբանան), պետական պարի անսամբլը (Աֆրիկայի մի շարք երկրներ, Իրան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ-ն և այլն), Գ. Սուլզուկյանի անվան զբոսապահական Թատրոնը (Սիրիա, Լիբանան, Բուլզարիա), զեղարվեստական մի քանի խմբեր (Ֆրանսիա, Բուլզարիա, Ահաստան, Հունգարիա), մեկնակատարներ (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Վանազա), դասախոսներ (Լիբանան, Սիրիա, Ֆրանսիա, Բուլզարիա), գրողներ (Լիբանան, Սիրիա, Ֆրանսիա, Հունգարիա, Եգիպտոս, Անգլիա), գիտնականներ (Ֆրանսիա, Անգլիա, Սիրիա, Լիբանան, ԱՄՆ, Եգիպտոս, Իրաք, Եվրոպայի, Իտալիա), հասարակական, բարոյական գործիչներ, լրագրողներ (Իրան, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրաք, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Վանազա, Քուրդիա, Հունաստան, Իտալիա, Բուլզարիա, Հայաստան), մարզական խմբեր (Սիրիա, Լիբանան, Իրան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ), բժիշկների խմբեր ու պատվիրակություններ (Սիրիա, Լիբանան, ԱՄՆ), որոնք հեկայական զեր են խաղաղել ոչ միայն Սովետական Հայաստանի նվաճումների, հայ մշակույթի պրոպագանդան, այլև հայրենիք—սփյուռք տանչությունների ամրապնդման, սփյուռքահայ լայն զանգվածներին մայր

հայրենիքի շուրջը համախմբելու և հայապահպանության գործին նպաստելու ուղղությամբ¹¹¹: Հայրենի ծիծեռնակների այցը իսկական տանկան մթնոլորտ է ստեղծում գաղթաբախներում: Սովետահայ զեղարվեստական ու մարզական խմբերի ամեն մի ելույթ վեր է ածվում հայրենի երկրի նկատմամբ անկեղծ սիրո և նվիրվածության վառ ցույցի: Ահա թե ինչ է գրել Վարթեմեր թերթը Գ. Սուլզուկյանի անվան Թատրոնի բելյուսության Հյուսիսայգրի մասին. «Երբք շարաթ մարտնակ Սուլզուկյանի Թատերախումբը առանց բույն մը իսկ զանց առնելու ամբողջ Հայաստանը փոխադրած էր Պելյուսի արտի վրա և ամեն զիշեր, երբ հոգմարնկ մարդիկ իրենց քայլերը կուղղեին զպրի համասարջ մը, ամեն անգամ կունենեին պատրաստ, թե Հայաստան այն կերթային ամեն զիշեր: Ու կվերանորոգեին, անսահման ուժ կատանային «փորրիկ Հայաստանին» այնչի երթալով: Մոռալով իրենց առօրյան, զոյսթյունը, անոնք կվերածնենին որպես նոր մարդ, որպես հայ ունեկդի»՝ իրենց հոգիներու մեջ ննջող արձագանքին՝ զուք մեզի հայ բրիք նորեն...»¹¹²:

* * *

Կոմիտեի լայն կապերի և հաստատել սփյուռքահայ գրական կազմակերպությունների, գրողների և զբաղմունագետների հետ: Մի շարք գաղթաբախներում հայ գրողներն ունեն իրենց գրական կազմակերպությունները՝ Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Իրանում, Լիբանանում և այլուր, որոնք իրենց շարքերում միաժողում են առաջադեմական գրողների զգալի մասին: Հայրենիք—սփյուռք կապերի սերտացման շնորհիվ Սովետական Հայաստանի նկատմամբ սերը, նրա վերելքը և պայծառ ներկան զարմել են սփյուռքահայ գրողների ստեղծագործությունների կարևոր թեմաները: Հայրենիքի նկատմամբ սփյուռքահայ գրողների անկեղծ սիրո զգացմունքները շատ լավ է արտահայտել առաջադեմ բանաստեղծուհի Ալիսիա Կերակոսյանը «Նամակ առ Հայաստան» թերթագրում: Նրանում բանաստեղծուհին շատ վե՛հ զգացմունքներով երգում է իր երագանքը, իր հավերժ սիրո արդյուր մայր Հայաստանը, այն երկիրը, որ նա իր մեջ կրում է ամեն

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 1—100:

¹¹² Նույն տեղում, գ. 12, Բ. 10—11:

նորեր, ամեն օր, ամեն ժամ, երկիր, որը կա և այլուր մ է բուր հայրիքի սրտում ու արշան մեջ:

«Երկիր Հայաստան, դու կանչում ես ինձ,
Քեզ է պահանջում ու բեզ է կանչում ես
արշուն»,—

զրու՞մ է բանաստեղծուհին: Այդ արշան կանչը ներկայումս շատ ավելի կենսական ու զբաղվող է գրքանել ամեն մի սփյուռքահայի, օտարության մեջ ապրող ամեն մի հայ գրողի, արվեստագետի, գիտնականի, մտավորականի համար:

Սփյուռքի կոմիտեն և Համապատասխան մշուս կազմակերպությունները, սովետահայ պարբերական մամուլը, հեռուդիտանորեն անդրադառնալով սփյուռքի հայ գրողների գործունեությանը՝ գնահատելով նրանց ժեսասակը, ավելի են ուղևորում նրանց և ուղևոր նորանոր հայրենանվեր գործերի:

Հասկապես վերջին բանամակում սփյուռքահայ գրողների կողմից հրատարակվեցին բազմաթիվ ճանապարհորդական նոթեր, զեղարվեստական-հրապարակախոսական ստեղծագործություններ նվիրված Սովետական Հայաստանին, նրա առաջնությանին: Կարպպես Սիտայի «Տեսա իմ երկիր արևածագը», Վահե Վահյանի «Ոսկե կամուրջը», «Առաջնորդ», Անդրանիկ Անդրևսյանի «Սփյուռքը և Հայրենիքը», «Եսն՛երբ», Մամբ Աբմաշյանի բանաստեղծությունները, Հրաչ Զարգարյանի «Նովեաներբյայն խո՛ւրբը», Զարեհ Որբունու «Միտենակաբերդը», Գուսնիկ Ազգարյանի «Աղբյուր-մեանիմ» զոգարիկ բանաստեղծությունների ժողովածուն, Ավետիս Ալիբաբայանի ակնարկները և բազմաթիվ այլ գործեր կոնկրետ վիթյուսություններ են այն մեծ սիրտ, որ սփյուռքահայ գրողները տածում են զեպի մայր հայրենիքը:

1967 թ. ՄՍՄՀ մամուլի կոմիտեն հիմնադրեց «Սփյուռքահայ գրողներ» մասենաշարը, որի գրիֆով լույս են տեսել սփյուռքահայ գրողների բազմաթիվ ստեղծագործություններ ոչ միայն մայրենի լեզվով, այլև՝ արևերեն:

Սփյուռքում հայ գրողների ստեղծագործությունների տպագրանակը չի անցնում 500—1000 օրինակից, մինչդեռ հայրենիքում պարբերական մամուլում լույս տեսնելուց բացի, նրանց արձանանում են առանձին գրքերով տպագրության՝ տասնյակ հազար օրինակ տպարանակով, մի բան, որը տարագրության մեջ ապրող հայ գրողը նույնիսկ երազել չէր կարող:

Սփյուռքի կոմիտեն և Հայաստանի գրողների միությունը պատշաճ հնով նշել են նաև սփյուռքահայ մի շարք գրողների ճորելյանները (Վահան Մալեղյանի, Միտք Մանուշյանի, Սեմայի (Գեղամ Աթանճյան), Զարուհի Գալսեմբարյանի, Ալեքսանդր Սարոյանի, Վիլյամ Սարոյանի, Վահան Քերեյանի, Արշակ Չապանյանի, Հակոբ Մեմուրու, Վահե Վահյանի և այլոց), կազմակերպել են նրանց առանձին ստեղծագործությունների հրատարակչակնք ընտրվումներ, գրական երեկոների (Ալիսիա Կիրակոսյանի, Անդրանիկ Անդրեասյանի, Գայուստ Խանենցի, Ռաբեն Մելիքի, Գուսնիկ Ազգարյանի) և այլ միջոցառումներ: Այդ ամենի շնորհիվ սփյուռքահայ գրողների բացարձակ մեծամասնությունը ներկայումս կանգնած է հայրենիքի կողքին, հայրենիք—սփյուռք գերակուտ պատանշի վրա:

* * *

Արտասահմանի հայության կյանքում մեծ կշիռ ունի եկեղեցին, նրա գործունեությունը: Գաղթօջախներում ազգային-համայնքային կյանքը մեծ մասամբ կառուցվում է եկեղեցական կազմակերպությունների շուրջը: Տեղական իշխանությունների հետ, որպես կանոն, հայ համայնքի պաշտոնական ներկայացուցիչը հանդիսանում է հոգևոր առաջնորդը կամ եկեղեցին: Այդ ամենը հաշվի առնելով, Սփյուռքի կոմիտեն իր գործունեության իրականացման ընթացքում որոշակի անուշություններ է ունենում եկեղեցական թվեմի հետ:

Հայ եկեղեցու գերազուր գեներտոր կամ մայր Աթոռ ս. Էջմիածինն է, որտեղ նստում է հայ եկեղեցու գերագույն պետ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Նրան են ենթարկվում ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Լատինական Ամերիկայի, Ավստրալիայի, Հնդկաստանի, Հնգամոր արևելքի, Աֆրիկայի, Մերձավոր արևելքի, Եվրոպայի հայկական գաղթայայանների շուրջ 200 եկեղեցիներ, կրոնական համայնքներ ու թեմեր:

Գրանցից ամենանշանակալորներն են նրուսաղեմի և Սաամ-րուլի պատրիարքությունները, որոնք մեծ հեղինակություն ունեն ոչ միայն հայկական, այլև միջազգային քրիստոնեական աշխարհում:

Կիրանանի մայրաքաղաք Բեյրութի արվարձան Անթիլիաս ավանում հաստատվել է հանգամանքների բերումով մամանա-

կին կիրկիայից այսուհետ տեղափոխված մի ուրիշ կաթողիկոսություն՝ Անթիլիասի կամ կիրկիայի կաթողիկոսությունը, որին ավանդական կարգով ենթարկվում են Միրիայի, Կիրանանի և Կիպրոսի հայկական եկեղեցական թեմերը:

Մինչև 1956 թ. լավ հարաբերություններ գոյություն ունեին էջմիածնի և Անթիլիասի կաթողիկոսությունների միջև: Վերջինս անվերապահորեն ճանաչում և ընդունում էր էջմիածնի առաջնությունը ու Հեղինակությունը: Մալայն գաղնակցության գործադրած խռովակությունների հետևանքով 1956 թ. պատակառոտ առաջաջով էջմիածնի ու Անթիլիասի միջև, վերջինս թշնամաբար տրամադրվեց էջմիածնի նկատմամբ և զավթեց արաստճանի էջմիածնական մի շարք թեմեր՝ Իրանի, Հունաստանի, ԱՄՆ-ի եկեղեցիների մի մասը և այլն:

Չնայած դրան, էջմիածինը շարունակում է պահպանել իր Հեղինակությունը և մեծ ազդեցությունը արտաստճանի հայության բոլոր խավերի ամենայն զանգվածների, քաղաքական հրատակությունների, ԸԸԸՄ, Գ. Կելույանիկյան հիմնարկության, երիտասարդական կազմակերպությունների և անհատ գործիչների վրա: էջմիածինը ամեն շանք գործադրում է սփյուռքահայությանը մայր հայրենիքի հետ սերտորեն կապելու ուղղությամբ: Հարկ է նշել այդ գործում էջմիածնի կաթողիկոսության և նրա տրամադրող գահակալ Վաղեղն Ա ժամգանակող պատվիր, հայրենասիրական աշխատանքը, որը առյուծ է միանգամայն զրուական արդյունքներ: Ամենայն հայաց կաթողիկոսի քաղցամբով ուղևորությունները Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում և այլուր, անուսուրկելիորեն վկայում են այն լուրջ շանքերի մասին, որ էջմիածինը գործադրում է սփյուռքահայությանը հայրենիքի շուրջը համահմանելու և ժողովուրդների միջև բարեկամություն ու աշխարհում կայուն խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ:

Թեով զազանիք չէ, որ էջմիածնի և Անթիլիասի միջև ձգվող պայքարը բոս էություն կրոնական պիտակի տակ պրոսոփեական ու հակապոփեական ուժերի պայքար է, նրանց քաղաքական-գաղափարական նվաճամարտությունների կոնկրետ արաստճառություններից մեկը:

Բարերախոսարար, վերջին տարիներին ձեռք անձված հետևողական քայլերի շնորհիվ, էջմիածնի և Անթիլիասի փոխհարաբերությունները աստիճանաբար բարելավվում են, ուստի

կարելի է հուսալ, որ կվերանա հայրենիք—սփյուռք միասնության հաստատման ճանապարհին եղած այդ խոչընդոտը:

Արտաստճանյան հայությանը որոշ մասի կշարունակում նշանակալի դեր ունենեա հայ կաթողիկ և հայ ավետարանական-բողոքական համայնքները: Դրանք ոչ միայն կրոնական, այլև ժանազանը կրթական ու մշակութային որոշակի գործունեություն են ծավալում:

Հայ կաթողիկների կենտրոնը գտնվում է Քեյրութում, որտեղ և նստում է նրանց պատրիարքը: Բեն որպես համայնաբնային կաթողիկության մի հատված, այն նույնպես կազմում է վարիկանին, սակայն, միաստճանակ, զգալի գործունեություն է ծավալում սպառչին մշակութային ապարդեղներում: Վերջին տարիներին հայ կաթողիկները նույնպես նկատելիորեն աշխուժացրել ու սերտացրել են հարաբերությունները թե՛ մայր հայրենիքի և թե՛ էջմիածնի Ամենայն հայաց կաթողիկոսության հետ:

Հայ բողոքականների ընդհանուր թիվը անցյալն էլ մեծ չէ (մոտ 20000 մարդ), սակայն նրանք ևս նշանակալի աշխատանք են կատարում հասկապես կրթական-միտոնեոքական իմաստով: Հայ բողոքականները թեպես շունեն ընդհանուր կենտրոն և ամեն մի երկրում գործող բողոքականների կենտրոնը գտնվում է Հնեց իրենց մոտ, սակայն ունեն ընդհանուր գործկաներով: Հայ բողոքականները ևս էջմիածնի Ամենայն հայաց կաթողիկոսության նկատմամբ դրսևորում են հարգալից վերաբերմունք, նրա նկատմամբ ասածում սկնածառն: Նրանք Սոփեաական Հայաստանը համարում են իրենց մայր հայրենիքը, Սփյուռքի կոմիտեից ստանում են զրակատություն, ժամույլ և այլ նյութեր:

Մի խոսքով, սփյուռքահայ եկեղեցիների մեծ մասը և հիմնական կրոնական համայնքները սերտ կապեր ունեն էջմիածնի Ամենայն հայաց կաթողիկոսության ու մայր հայրենիքի հետ, իրենց ամենօրյա գործունեությամբ նպաստում են հայապահպանության սուրբ գործին: Եվ պատասխան չէ, որ հայրենասիրարար արամազրված եկեղեցիները, իրենց փորձի բյուզաններում անզուժ աշխատանք են որոշակի տեղ հատկացնել հայրենի երկրի նվաճումների պրոպագանդանը: Օրինակ՝ Նյու Յորքի հայաց ս. Խաչ եկեղեցու «Տեղեկագրքը», որի շափակերդ պաշկերտական տետրի թերթից էլ փոքր են և ունի ընդամենը 4 էջ, զարկելու իր սրբազան պարտքն է համարում գտնե մի բանի

տողով իր ընկերացողներին ուրախ լուրեր հազարգեկ Սովետական Հայաստանի մասին:

Արտասահմանի էջմիածնական թեմերի բոլոր եկեղեցիները Սփյուռքի կոմիտեից մշտապես սասնում են թերթեր, ամսագրեր, զեղարվեստական գրականություն և այլն, որոնք նրանց մշակութային ու կրթական հանձնախմբերի միջոցով տարածվում են տեղի հայ բնակչության մեջ:

Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության կարևոր ընգզավաներից մեկը հայրենիքում սովորող սփյուռքահայ երիտասարդության շրջանում տարվող աշխատանքն է: ՆՍՄ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության միևնույնության, Արտասահմանից ուսանողության գործերի հայկական հանրապետական խորհրդի հետ համատեղ, Սփյուռքի կոմիտեն սխումատիկ աշխատանք է ծավալում սփյուռքահայ ուսանողների մեջ, սկսած նրանց ընգզունելությունից մինչև ավարտելը: Եվ զա հասկանալի է, չ՛ որ այսօրվա ուսանողը վաղը դառնալու է սփյուռքի ազգային-հասարակական գործիչը: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ շատ խորթմասա երևույթ է, որ սփյուռքի առաջադեմ երիտասարդներից շատերը ներկայումս կյանք են մտնում Սովետական Հայաստանի բարձրագույն գլոբոսի ավարտական վիպականներով: Չ՛ որ ու՛ վաղ անցյալում Հայաստանից էին դնում օտար երկրներ ուսում ստանալու: Գա հաջողվում էր շատ քիչերին: Այժմ մեր բուհերը սովորելու են գալիս ոչ միայն սփյուռքահայեր, այլև նաև որիչ ազգերի հայրենազոր զավակներ: Պրակտիկան ցույց է տվել, որ սովետական բուհերի շրջանագրաները երբեք ու ոչնչով չեն դիտում արտասահմանյան մասնագետներին, օտար հանաչվում և բարձրարժեք փաստաթուղթ է համարվում հայրենի բուհի դիպլոմը արտասահմանում: Այժմ Սովետական Հայաստանը դարձել է սփյուռքահայ երիտասարդներից բարձրագույն կրթության մասնագետների պարաստման հիմնական կենտրոնը, որտեղ նրանք հնարավորություն ունեն մայրենի լեզվով, առանց ուսման վարձի, ընդհակառակը, պետության ավժմ բարձր կրթաթղչակով, ստանալ բարձրագույն կրթություն:

Հանրապետության գերեզմանի որդանների որոշումներին հա-

ձապատասխան, առաջին անգամ 1958 թ. հայրենի բուհերում սովորելու հրավիրվելին 15 սփյուռքահայ երիտասարդներ, որոնցից մրցույթով ընտրվելին 8 հոգի: 1962 թ., երբ Սովետական Հայաստանի բուհերը ավելին առաջին սփյուռքահայ շրջանավարտները, հանրապետությունում սովորող արտասահմանցի ուսանողների թիվը արգեն հասել էր 140-ի, որի մեծ մասը սփյուռքահայ երիտասարդներ էին: Նրանք եկել էին Բուլղարիայից, Արևմտյանից, Սիրիայից, Իրաքից, Իրանից, Լատինական Ամերիկայից և այլ երկրներից: Այդ շրջանում ՆՍՄ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության կոմիտեի (հետագայում՝ միևնույնություն) հետ միասին արտասահմանյան ուսանողների հետ սխումատիկ աշխատանք էր տանում ԱՊԿՍ-ը, նրանց համար կազմակերպելով զեկուցումներ, հանդեսի երկույթներ, սովետական երիտասարդության հետ հանդիպումներ, կինոցիտումներ, Լրագրութաններ և այլ միջոցառումներ¹¹²:

1961 թ., համձանյ ՍՄՄ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության միևնույնություն որոշման, Երևանի պետական համալսարանին կից կազմակերպվում է արտասահմանյան բազարացիների համար նահապատրաստական ֆակուլտետ, որտեղ սփյուռքահայերից բացի ընգրկվում են նաև այլ ազգությունների օտարերկրացի բազարացիներ:

Մինչև 1963 թ. հանրապետության բուհերում և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սփյուռքահայ զաղթաբանների համար առանձնացվում էր արտեկան 20 տեղ: 1963—1964 ուսումնական տարվանից սփյուռքահայերին հատկացվում էր արտեկան 70 տեղ, որից 50-ը՝ բուհերում, 20-ը՝ տեխնիկումներում: 1968 թ. սկսած տեխնիկումներին հատկացված 20 տեղից 10-ը արվում է ստամբոլներին և ասպի-րանտներին: Մինչև 1965 թ. հանրապետության բուհերում սովորելու էին գալիս հայ երիտասարդներ հիմնականում Արևմտյանի, Սիրիայի և Իրաքի հայկական զաղթաբաններից: Վերջին տարիներին մեծ ձգտում է նկատվում նաև Հորդանանի, Եթովպիայի, Սուդանի, Ֆրանսիայի, Բուլղարիայի, Կեյպտերի, Արցախի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հայկական զաղթաբաններից: 1961—1972 թթ. ընթացքում հանրապետության բուհերն են

¹¹² Տե՛ս նաև տեղում, ք. 209, ք. 2, գ. 140, ք. 1—3:

ընդունվել 618 սփյուռքահայ ուսանողներ, ստաժյորներ և ապիրանաներ¹¹⁴, իսկ տեխնիկոմներն ու միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունները՝ 50 մարդ¹¹⁵:

Մինչև 1970 թ. հանրապետության բունները տվել են 157, իսկ տեխնիկոմները 23 սփյուռքահայ շրջանավարտներ, որոնց հաջողությամբ աշխատում են արտերկր երկրներում, լիովին արգարացնելով սովետական ուսումնական հաստատությունների անունը, բարձր պահելով նրանց պատիվն ու հեղինակությունը: Գրանցելի 62-ը եղել են Սիրիայից, 60-ը՝ Լիբանանից, 15-ը՝ Իրաքից, 7-ը՝ ԱՄՆ-ից, մնացածները ուրիշ երկրների Հայկական գաղթօջախներին: Ըստ մասնագիտությունների այդ 180 Նոգուց 55-ը եղել են ինժեներներ, 41-ը՝ բժիշկներ, 11-ը՝ բուժականներ, 17-ը՝ երաժիշակներ, 28-ը՝ հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչներ ու ժուռնալիստներ, 18-ը՝ սեմիոյորներ, գերասաններ, եկաբիներ, 8-ը՝ տեխնիկոմ, 3-ը՝ պարուսույցներ¹¹⁶:

1958—80 թվականների ընթացքում Մովսեսյան Հայաստանի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունները ավարտել են 846 սփյուռքահայեր: Գրանք եղել են 30 երկրներից մասնաժամ սփյուռքահայ երիտասարդներ, այդ թվում Սիրիայից՝ 324, Լիբանանից՝ 227, Հորդանանից՝ 67, Իրաքից՝ 59, ԱՄՆ-ից՝ 29, Ֆրանսիայից՝ 14 մարդ և այլն: Այդ 846-ից 228-ը եղել են ինժեներներ, 253-ը՝ բժիշկներ, 80-ը՝ արվեստի գործիչներ (երաժշտություն, թատրոն, կերպարվեստ և այլն), 59-ը՝ հայոց լեզվի և գրականության մասնագետներ¹¹⁷: Ինչպես զգալի չէ նկատել, վերջին թիվը քաղաքական փոքր է: Եթե Հայրենիքին ու սփյուռքին հուզող ամենակարևոր խնդիրը հայապահանջությունն է և զրա ամենակարևոր գործունեից մեկը գաղթօջախներում Հայկական դպրոցների պահպանումը, ուստի գլխավոր մտահոգություններից մեկը պետք է լինի այդ դպրոցների համար որակյալ ուսուցիչների պատրաստումը: Այսուհանդի հետևում է, որ պետք է առաջին հերթին ավելացնել Հայրենիք ուսման ուղարկվող երիտասարդների թիվը հայոց լեզվի, գրականության ու պատմության գծով և ընդհանրապես մտածել

մանկավարժների պատրաստման հետագա կատարելագործման հարցին: Հայրենիքը այդ ուղղությամբ արդեն որոշելի քայլեր է կատարել, և 80-ական թվականների սկզբից հանրապետության բուններն ու տեխնիկոմները տարեկան ընդունում են մինչև 120 սփյուռքահայ երիտասարդներ, մեծ տեղ տալով մանկավարժական կարգերից պատրաստման գործին: Եթե նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր ուսանողի վրա տարեկան ծախսը կազմում է նվազագույնը 2500 հոսրի, ապա միանգամայն պարզ կլինի, թե սովետական կառավարությունը ամեն ատարի որքան շատ միջոցներ է արատապարտ սփյուռքահայ երիտասարդների կրթության համար:

Այսպիսով, սփյուռքի մատվորականության կազմը աստիճանաբար համալրվում է Հայրենիքում կրթություն ստացած նոր որակի գործիչներով, որոնք կարևոր դեր են կատարում մասնագիտական գաղթարևության, հայրենասիրական ոգին արձագանգելու և սփյուռք—հայրենիք կապերը սերտացնելու գործում: Հատկապես Մերձավոր արևելքի մի շարք երկրներում՝ Սիրիայում, Լիբանանում, Հորդանանում և այլուր, նրանք արդեն ոչ միայն քանակ են կազմում, այլև՝ որակ: Նրանք նաեղով աշխատում են դպրոցներում, մշակութային կազմակերպություններում՝ ստատրելով և՛ իրենց ապրած երկրի առաջին մասին, և՛ հայապահպանության վեհ գործին:

Նրանցից կարելի է հիշատակել, օրինակ, Հայկուում հմուտ մանկավարժի անուն վաստակած հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի Ազնիվ Աբարյանի գործունեությունը: Նա իր սուներին ոչ միայն հարուստ գիտելիքներ է հաղորդում մայրենի լեզվից ու գրականությունից, այլև շեղծ Հայրենասիրություն ներարկում նրանց:

Հայկուում մեծ հեղինակություն և հարգանք է վայելում նաև Երևանի բժշկական ինստիտուտի շրջանավարտ Հարություն Մարտիրոսյանը, որն իր մասնագիտության մեջ ավելի խորացավ Մոսկվայում, պաշտպանելով նաև բժշկագիտության գծով դիսերտացիա: Նա իր մասնագիտությունը հմուտորեն կիրառելու հետ մեկտեղ, նաեղով մասնակցում է նաև հայ համայնքի մշակութային—հասարակական կյանքին¹¹⁸:

Երևանի բժշկական ինստիտուտի 1977 թ. շրջանավարտ

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 875, ց. 4, ք. 60, ք. 44—45:

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, ք. 42, ք. 27, և ց. 4, ք. 17, ք. 7:

¹¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 6, ք. 1, ք. 1—5:

¹¹⁷ Տե՛ս «Վեգետական Հայաստան, ամսագիր, N 12, 1990 թ., էջ 22—23:

¹¹⁸ Տե՛ս «Հայրենիքի Հայն», 27 Հոկտեմբերի, 1982 թ., N 44:

Հրաչ Լուսինյանը Միրիաչի հետաժող գյուղերից մեկում բժշկչ աշխատելու հետ մեկտեղ դարձել է նաև հասարակական գործիչ և իրենց մարքրենի լեզուն կորցրած հայրենակիցիների շրջանում կազմակերպող գործ է կատարում: Նա նամակով դիմել է Միջուորի կոմիտեն և նրանից խնդրել գրքեր, թերթեր և այլ նյութեր, հայապահպանության գործը հաջող առաջ տանելու համար¹⁷⁹:

Սովետական Հայաստանի բուհերն ավարտած աշխ բնկնող մասնագետներ կան նաև որոշ երկրներում, ինչպես Գրադոսի Մեկրսյան կրթական հաստատությունում, «Զարթոնք», «Ժոսնակ», «Լոտրեր», «Ազգիչ» և այլ պարբերականների խմբագրություններում, երգի, պարի, քառերկան խմբերի ղեկավարների շարքերում և այլուր:

Միջուորահայ երիտասարդ մասնագետներին հետազոտություն է տրված հայրենիքում 6—10 ամիս ժամանակարձկացրած կատարելագործվելու որպես ստամոքսների կամ սովորելու սպիթանատուրայում և ստանալու գիտական աստիճաններ Անցած ժամանակամիջոցում մեզ մեր թեկնածուական դիտարտացիաներ ևն պաշտպանել բժշկչ Թորեր Տեղեհյանը (Հալիպ), Քեյրուքի Հայկազյան կոլեջի հայագիտական ամբիոնի մարիչ Երվան Քասունին, լիբանանյան համալսարանի դասախոս Գրիգոր Գրիգորյանը, Կահիրեի «Արև» օրաթերթի խմբագրչ Ավանի Յափունյանը, Քեյրուքի «Կանչ» շաբաթաթերթի խմբագրական կազմի անկամ Մարտիրոս Գուշակյանը և որոշներ¹⁸⁰:

Հայրենի ուսումնական հաստատություններն ավարտած երիտասարդներն ու ստամոքսները իրենց հետ սփյուռք ևն տանում նոր ավյուն՝ հայապահպանության կենսական գործի համար, կանգնում են սփյուռքի կյանքը կազմակերպողների առաջին շարքերում:

* * *

Սփյուռքի կոմիտեն լայն կապեր է հաստատել նաև երիտասարդական, ուսանողական և մարզական կազմակերպությունների ու միությունների հետ, որոնք նույնպես հայրենա-

սիրական մեծ աշխատանք ևն կատարում նոր սերնդի հայեցի գաստիարակության, նրան հայրենիքի հետ ծանոթացնելու գործում: Եղած ավյաներով, սփյուռքում գործող երիտասարդական կազմակերպությունների թիվը անցնում է վեց տասնյակից, որոնց մեծ մասի հետ կոմիտեն զանգում է սերտ կապերի մեջ:

Դրանց մեջ հատուկ ուշադրության են արժանի Ծրանասահայ երիտասարդական միությունը (ՓԱՅ), Հալիպի «Նոր սերունդ» մշակութային երիտասարդական միությունը, Քեյրուքի հայ երիտասարդական միությունը, Լոնզոնի հայ երիտասարդական միությունը, Ուրուգուայի հայ կենտրոնի «Նրեան» երիտասարդական կազմակերպությունը, Ամերիկահայ առաջնորդարանի երիտասարդական կազմակերպությունների հանձնախումբը, Լոսոմի, Փենի և ԳՅԷ-ի մի քանի թաղայններում կազմակերպված հայ ուսանողական միությունները, Բուենոս Այրեսի «Հայ ծայր» և Կորդոպայի «Ժուգաս» երիտասարդական միությունները և այլն:

ՀԿԵՄ Կենսակոմի օրգան «Քվանդարդ» թերթի խմբագրությանը կից ստեղծվել է «Միածան» երիտասարդական ակումբը, որը նույնպես սերտ կապեր է հաստատել սփյուռքի երիտասարդական կազմակերպությունների, արձևանագետների, ուսանողների ու մարիկների հետ: «Միածան»-ի շքերած պարերարտապատկան մի սփյուռքահայ երիտասարդ ստեղծագործողների գործերը, ընդհանրապես լուսարանվում է սփյուռքի երիտասարդության կյանքը:

Սփյուռքի կոմիտեն երիտասարդական և մարզական կազմակերպություններին, թերթերից ու զրականությունից բաց, ուշադրում է նաև մարզական զույր, մարզահագուստ, զավաթների՝ տեղերում մրցույթներ կազմակերպելու համար, հուշանվերներ, երաժշտական գործիքներ, լուսանկարային ցուցահանդեսներ, կինոֆիլմեր և այլն:

Սփյուռքում կան մի քանի մարզական կազմակերպություններ, որոնցից երկուսը ավելի մասսայական են: Դրանք են՝ հայ մարմնամարզական միությունը (ՀՄՄ) և հայ մարմնամարզական ընդհանուր միությունը (ՀՄՄՄ): Հայկական մարզական կազմակերպությունները ուժեղ ևն հուսկապես կրթանանում, Միթիյում, Սեպրատում, Հորպանանում և Արևնտիսիայում: 1938 թ. սկսած Քեյրուքում երկու տարին մեկ տեղի են ունենում նավասարդյան խաղեր՝ ՀՄՄ-ի ղեկավարությամբ:

¹⁷⁹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ստեղբեր, 1928 թ., № 8, էջ 17:

¹⁸⁰ Տե՛ս «Հայրենիքի ծայր», 27 հոկտեմբերի, 1932 թ., № 44:

Հայրենիք—սփյուռք սանձուխյունների սերտացման շնորհիվ ակախվածել են նաև սպորտային կազմերը: 1955 թ. «Նոր սերունդ» երիտասարդական կազմակերպությունների հրավերով Սիրիա և Լիբանան մեկնեց Հայաստանի բանակետային ազամարդկանց թիմը, ժՄՆ-ի հրավերով Ֆրանսիա մեկնեց Հայաստանի երիտասարդության ներկայացուցիչների պատվիրակությունը: Նույն թվականին Հայաստան են հրավիրվել 6 ասորեր մարզական կոնկորսներ՝ Սիրիայի ազամարդկանց և կանանց վոլեյբոլի թիմերը, Լիբանանից՝ տղամարդկանց վոլեյբոլի թիմը, Լիբանանից և Սիրիայից՝ ֆուտբոլային թիմեր և այլն¹²¹:

1970 թ. սփյուռքահայ երիտասարդական մի շարք կազմակերպությունների խնդրանքով Երևանում կազմակերպվեցին հայոց լեզվի ուսուցման երկշաբաթյա դասընթացներ, որոնց մասնակցեցին 25 երիտասարդներ: 1971 թ. նման դասընթացներն մասնակցելու ցանկություն հայտնեցին ավելի քան 100 ռուսներ¹²²:

1970 թ. ամռանը Հայաստան կգամ սփյուռքահայ զոլցոցականներին և ԱՄՆ-ից ժամանած երիտասարդական երկու խմբի աղանձներին նույնպես հայոց լեզու, Հայկական երգեր ու պարեր են սովորեցրել Հայրենի մանկավարժները՝ Սփյուռքի կոմիտեի գլխավորությամբ: Այդ նպատակով, մի քանի պիոներական ճամբարներում, ուր կային սփյուռքահայ երիտաներ, նույնպես առանձնացվել են հատուկ ուսուցիչներ¹²³:

Հայրենիքի և սփյուռքի երիտասարդական կազմակերպությունների զործարք համագործակցության ուղղությամբ կարևոր քայլ հանդիսացավ Հայաստանի երիտասարդական կազմակերպությունների կոմիտեի նախաձեռնությամբ 1971 թ. հունվարին Երևանում տեղի ունեցած սփյուռքահայ մի շարք առաջադիմական երիտասարդական միությունների ներկայացուցիչների հավաք-հանգրվույթը¹²⁴:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքի միջև մշակութային կապերի ու հարաբերությունների օրոցոր ընդլայնման շնորհիվ սփյուռքահայ երիտասարդական շարժումը նույնպես թևակոխեց վերելքի ու զարգացման նոր ժամանակաշրջան: Հայրենիքի ակ-

միական ակախությունը սփյուռքում ուժացման վտանգի ենթարկված անոթ սերնդի մեջ հնարահան արթնացրեց ազգային գիտակցությունը, խթանեց նրա զարգացմանը: Այդ գիտակցությունը երիտասարդ սերնդի մեջ առաջ քնեց զարթոցայիններում կազմակերպվելու և կազմակերպված գործելու նպատակ, նոր արուն ներարկեց երիտասարդական շարժմանը, պայմաններ ստեղծեց որչափ որչափային ունեցող երիտասարդական միությունների գործունեության աշխուժացման, այդ նորերի օտեղծման համար: Հատկապես 60—70-ական թվականները հանդիսացան սփյուռքահայ երիտասարդական շարժման անման ու զարգացման նոր ժամանակաշրջան: Հենց այդ պրոբլեմի կարևոր փուլերից մեկը կազմ սփյուռքահայ մի շարք առաջադիմական երիտասարդական միությունների ներկայացուցիչների Երևանում հրավիրված հավաքը:

Այդ հավաքին մասնակցում էին Լիբանանի «Հայ երիտասարդաց ընկերություն», «Սարգիս Տիցունի», «Նոր սերունդ», «Երեթուն», «Լիբանանահայ գրական շրջանակ», հայ մարմնամարզական «Արարատ» միությունների, Սիրիայի «Նոր սերունդ», Հայկազի ազգային մշակութային միության, Լեզգանի հայ երիտասարդաց միության, Ֆրանսիայի երիտմիության (ժՄՆ), ԱՄՆ-ի ֆրանսահայ երիտասարդական մասնաճյուղի, Ալեքսանդրիայի «Տիգրան Երկաթ», Ամմանի ազգային-մարզական միությունների և Ամերիկահայ առաջադիմ երիտասարդության ներկայացուցիչները: 7 երկրից ժամանել էին 20 սփյուռքահայ երիտասարդներ:

12 օր անցկացնելով Հայրենի երկրում, սփյուռքահայ երիտասարդության պատվիրակները ծանոթացան Հայրենիքի նվաճումներին, այցելեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կուլիտիվ տնտեսություններ, մշակույթի և արվեստի օջախներ, ճամփորդեցին հանրապետության պատմական ու տեսարժան վայրերում, հանդիպումներ ունեցան գիտության, գրականության ու արվեստի գործիչների հետ, ծանոթացան սովետական երիտասարդական կազմակերպությունների գործունեությանը:

Նույնպես հանդիսավոր հավաքում, այնպես էլ մամուլում պատվիրակները հանդես կկան Հայրենիքից ստացած ազգայնություններով, պատմեցին իրենց միությունների գործունեության, անոթ սերունդը ուժացման վտանգից փրկելու ուղղու-

¹²¹ ՏՊՆ 2002 2202 948, ք. 875, ջ. 4, գ. 5, թ. 1—13:

¹²² ՏՊՆ նույն տեղում, գ. 51, թ. 20:

¹²³ ՏՊՆ նույն տեղում, գ. 20, թ. 69—74:

¹²⁴ ՏՊՆ «Սեպտեմբերական Հայաստան», ամսագիր, № 4, 1971 թ., էջ 22—23:

Քյամբ գործադրվող շաների, Հայրենի երկրի և նրա երեսասարգական կազմակերպությունների նեա կապերը սերտացնելու ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների մասին:

Վերջապես, Համայն մասնակիցները՝ սփյուռքում միմյանցից մեկուսացված, անշուտ գործող երեսասարգական սարքեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, առաջին անգամ Համազգիլով սկիզբ սեղանի շուրջը, գործարար միջավայրում բննարկեցին Հայաստանի պատմության ուղղությամբ երիտմիությունների գործունեության նեատարածված, հայրենիքի երեսասարգական միությունների նեա կապերի ամրապնդման ու Համազործակցության հարցերը: Համայն ընդունեց սփյուռքահայ երեսասարգությանը և նրա միություններին ուղղված հասուկ կոչ:

Համարում գրեւորվեց երիտմիությունների ներկայացուցիչների բարձր գիտակցականություն ու պատասխանատւությունը ստարգիր Հայության երեսասարգ սերնդի հակառակորդի նկատմամբ: Միահամուտ էր երիտմիությունների ներկայացուցիչների ցանկություն ու պատրաստակամությունը՝ ավելի սերտացնելու կապերը Մովհանակահ Հայաստանի երեսասարգության նեա, և, որ ամենակարեւոր է՝ զաղթաշինելու աշխատել համագործակցված, միասնաբար:

Սփյուռքահայ երեսասարգությանն ուղղված կոչի մեջ ասված էր, որ բուծացման, այլասերումի վասնզին առէ, զոր կըզգանք ամեն որ և ամեն ժամ, անհրաժեշտ է, որ մենք միացնենք մեր շաները, ստեղծենք միակամորեն ու միասնականությունը գործելու հարաբերությունը:

Որքան, միացնենք մեր շաները, զեա զարձնենք բաժանբաժան վտակները, բանավոր հարեանսիրությունը զուղակեցնենք գործնական հարեանսիրության նեա՝ մեր զորդներնու, մշակութային միություններնու, մարզական ակումբներնու և երեսասարգական ուսանողական կազմակերպություններնու մեջ:¹²⁵

Համարը գրեւորեց նրան մասնակցող սփյուռքահայ երեսասարգական կազմակերպությունների, նրանց զեկազարների ազգային բարձր գիտակցականությունը, առողջ, չեթմ հայրենասիրական ոգին, տարագիր հայության հակառակորդի նկատմամբ պարտքի և պատասխանատւության բարձր զգացումը երիտ-

միությունների զեկազարների կույրները ցույց տվեցին, որ նրանք խորապես զիասկզմում են այն իրողությունը, որ իրեն կուծում են վազն իրենց ուսերի վրա կըկուտ այն ժանր բնոր, որ տասնամյակներ շարունակ պատվով տարել են ին սերնդի ներկայացուցիչները: Սփյուռքահայ առաջադեմ երեսասարգական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները հայտարարեցին, որ միայն հայրենիքի՝ Մովհանակահ Հայաստանի վրա նեովելու, զեկոչ հայրենիքը համատ, սեր, նվիրվածություն, ազգային հպարտության զգացում զատախարակելու նեանպարտվող կարելի է կանխել մուլման վտանգը:

Այսպիսով, այդ համարով առաջին և յուրջ քայն արվեց սփյուռքահայ երեսասարգական կազմակերպությունների շաների միավորման, համագործակցված ու միասնաբար գործելու նեանպարտելու: Հանգրիպման մասնակիցները, իրցեցովորված հայրենի իրականությունը, մեկնեցին իրենց բնակության երկրները՝ ավելի մեծ թափով հասպանպանման գործը առաջ մղելու վեանակերպությամբ ու վտահանությամբ:¹²⁶

Սփյուռքահայ ազգային կյանքի վերջին տասնամյակի ամենակարեւոր երեսույրներից մեկը մուլման վտանգին նեթարկված երեսասարգ սերնդի ազգային զարթունք է, կազմակերպվելու նրա նպատուր, որը ամենից առաջ հայրենիք—սփյուռք կապերի զարգացման արդյունքն է: Մեուեզ առած երեսասարգական նոր միությունները, խմբակցությունները, պարբերականները, զեզարգիտական խմբերը, մասնուղված լինելով հայ տարագրության հակառակորդ, լրջորեն որոնում են իրենց հուղող հարցերի լուծման նոր ուղիներ, նոր գործակերպ, պայքարի ու աշխատանքի նոր մեք ու մեթոդներ: Երիտմիությունների մեծ մասը ճիշտ է կողմնորդվում՝ սփյուռքահայության հակառակորդ կապելով վերածնված հայրենիքի նեա: Նրանք ձգտում են սերտացնել կապերը նրա նեա, երեսասարգությանը համարել Մովհանակահ Հայաստանի շուրջը, նոր սերնդի մեջ զատախարակել իր հայրենիքի նկատմամբ ազգային հպարտության զգացում, նրան հայ պահել հայրենիքի համար: Սփյուռքահայ երիտմիությունների ներկայացուցիչների երեսայն համարը այդ նեանպարտելու կատարված յուրջ քայններից մեկն է:

Բուրքի համար այժմ հանրահայտ է զարնել, որ սփյուռ-

քանայության կյանքում զգալիորեն անկ է հայրենիքի՝ զերբ մուգման վանագի գեմ մղվող պայքարում հաղթություն ապահովելու խնամատու: Այդ նշմարությունը խորագեա գիտակցում են սփյուռքահայ աշխատավորները, առաջավոր մտավորականությունը, բոլոր հայրենասիրական կազմակերպություններն ու միությունները:

Բնութագրելով հայրենիքի զերբ ուժացման վտանգից տարագրի հայության փրկության գործում, Բնյուրի շնոր սերունդը, «Քերեյան» մշակութային միությունների և «Բրակ» հրատարակչության Մովսեսյան Հայաստանի 50-ամյակն անցկացնող միացյալ հորեյանական հանձնախումբը զրկ է «Նոյեմբերի 29-ը իրավամբ ամենապայծառ թվականն է Հայոց պատմության նորագույն հանգրվանին, տունն ու խորհրդանիշը հայ մոլորվորի փրկության ու վերածնունդին... Խորհրդային Հայաստանը մայր հայրենիքն է ամենայն հայոց, միակ խարխուհն ու աղափներ աշխարհի շրտ փազերուն ցրված հայ բազմություններուն: Սփյուռքի մեջ հայապահպանման սրբազան գործին հաջողությունը պայմանավորված է առաջին հերթին մայր հայրենիքի հետ հարաբերություններու առավել սերտացումով, որովհետև առավելարար հայրենի հեռանկարն է, որ կիմաստավորն հայապահպանման նիզը ու ավյուն կրնուայն բարձրացող սերունդներուն»¹⁷⁷:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կարևոր նախանձնություններից մեկը եղավ 1980 թ. նոյեմբերի 24—27-ը Սրահնում սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների առաջին անգամ և մայր հայրենիքում անցկացված ժողովը, որին մասնակցում էին տարրեր մայրցամաքների գրեթե բոլոր հայկական գաղթյալների պատվիրակներ, ինչպես նաև Մովսեսյան Հայաստանի հասարակայնության ներկայացուցիչներ, գիտություն և մշակույթի գործիչներ¹⁷⁸:

Ժողովը, որն անցավ «Վերածնված հայրենիքը և սփյուռքը» պայքար հանուն խաղաղության և առաջադիմության նշանաբանով, ընտրեց հայրենիքի շուրջը սփյուռքահայությանը սերտորեն համախմբելու, Մովսեսյան Հայաստանի հաջողությունը:

Ներք յուրաքանչյուր սփյուռքահայի հասցնելու կարևորագույն հարցերը¹⁷⁹:

Ժողովը ներածական հակիրճ նստով բացեց նրա նախապատասխանության կազմակերպական կոմիտեի նախագահ, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, սոցիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոս Վ. Հ. Համբարձումյանը: Նա արտանց ողջունեց աշխարհի բազում նրկներին ժամանած հյուրերին և հրապարակեց Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության ուղերձը՝ սփյուռքահայության ներկայացուցիչների ժողովին:

«Վերածնված հայրենիքը և սփյուռքը, պայքար հանուն խաղաղության և առաջադիմության» խորագրեր կրող ընդարձակ զեկուցումով հանգես եկավ Սփյուռքի կոմիտեի նախագահ Վ. Ս. Համբարձումյանը:

Ժողովում նույն անցան Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վաղգեն Ա-ն, Արասահմանի հետ կուլտուրական կապերի սովետական «Ռոզինա» ընկերության նախագահության անդամ, «Երևան Ռոզինա» թերթի և «Ռոզինա» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Յուզ Կուպրին (Մոսկվա), Հայաստանի գրողների միության վարչության առաջին քարտուղար Վարդես Պետրոսյանը, ՍՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության միևնադր կուլովի Գարրյանյանը, Սրահնի «Նախիր» գիտաարարական միավորման բանվոր, ՍՍՀ Գերագույն սովետի զեկուրատ Վաչիկ Ազիզյանը, ՍՍՀ մոլորվորական եկաթի, ՍՍՀՄ Գեղարվեստի ակադեմիայի ակադեմիկոս Գրիգոր Խանչյանը, ՍՍՀ լուսավորության միևնադր Սեմյոն Հախումյանը, ՍՍՀ ժողովրդական զեկուրատները Հրազդանի քաղսովետի գործկոմի նախագահ, հայրենասիր Տիգրան Պետրիկյանը, էլժմանի քրքանի Արշալույս գյուղի կուլտուրական, ՍՍՀ Գերագույն սովետի զեկուրատ Քավական Մնացականյանը և սփյուռքահայ տարրեր համայնքների երեք տասնյակ ներկայացուցիչներ:

Ժողովի մասնակիցների ուղղված ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության ողջունում սոված էր, որ ավյալ հավարը իր մեջ մեծ խորհուրդ ունի, քանի որ առաջինն է հայրենիքի ու սփյուռքի պատմության մեջ: Այն մեծախորհուրդ է նաև նրանով, որ հասակորեն մարմնավորում և արտացույց է սովետական

¹⁷⁷ Ես. Կ. անգամ, Մ 10, 1972 թ., էջ 3.
¹⁷⁸ Տե՛ս Ես. Կ. անգամ, Մ 12, 1980 թ., էջ 7.

իշխանության արհեստներն հարկերի մեք բերած վիժխարի նվաճումները, որոնց շնորհիվ ևս կարողացավ զարգիցն լինել բախտի դաման Հակասազորի նեանանքով աշխարհով մեկ սրբորոված իր արարչից գովակներին: Այդ ժողովը միաժամանակ եղավ արասահայիչը այն նվիրական զղացմունքների, որ սփյուռքահայությունը առժամ է վերածնված հայրենիքի նկատմամբ, նրա մեջ առնելով իր գոյության առնավառայան:

Այդ ժողովի մեծ խորհուրդն էր նաև այն, որ գործանկատված հաստատեց մեր ժողովրդի արտքեր հատվածների միասնության ապահովման անհրաժեշտությունն ու հնարավորությունը, որեց-որ ընդլայնվող հայրենիք—սփյուռք կապերի ամրապնդման բարերար նշանակությունը այդ գործում: Սփյուռքահայության ներկայացուցիչները կրկին անգամ հավաստեցին, որ համայն հայության հայրենիքը Սովետական Հայաստանն է, որ անցյալի նվիրական ավանդներով ներդրվում ու իմաստավորվում է նրա ներքևն ու գլուխը:

Սփյուռքահայության ներկայացուցիչների ժողովում կույժ ունեցողները առաջ բաշեցին հայրենիք—սփյուռք փոխարարությունների ավելի սերտացման, հայապահպանության համար մղվող պայքարի հետագա ուժեղացման և այլ հարցերի վերաբերյալ կոնկրետ ու գործնական առաջարկություններ, որոնց իրականացումը, անշուշտ, կնպաստի այդ աշխատանքների ավելի բարենպաստ ընթացքին:

Այնուհանդերձ ժողովը հաստի ուղերձներով դիմեց ՍՄԸՄ Գե. բազույն սովետի նախագահությանը, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությանը և համայն սփյուռքահայությանը:

2002 Գերագույն սովետի նախագահությանը հղած ուղերձում ժողովի մասնակիցները սրտանց շնորհակալություն էին հայտնում հայրենի պետությանը, որը հետբովորությունը բնական էր... մեր ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ ըլլալով այսպիսի համատեղ ժողով մը գումարելու, որ բնարկներին հայրենիքի և սփյուռքի մշակութային կապերու ընդլայնման ու ամրապնդման, ինչպես և խաղաղության ու առաջադիմության հետ առնչված հարցերը¹²⁰:

Այնուհետև ավագ էր, որ շուրջառնությամբ կհայտնենք Ձե-

զի, որ ժողովի մեջ քննարկված հարցերու շուրջ մեր բնորոշումներն ու կարծիքները եղան համերաշխ:

Այսօր սփյուռքահայության համար անխախտ համադրում է գործեր այն գիտակցությունը, թե համայն հայության հայրենիքը Սովետական Հայաստանն է: Սփյուռքահայը իր կյանքի փորձով հասել է այն մտքին, թե հայ մարդը ուրիշ ոչ մեկ կրկնիքի առկա չի կրնար ունենալ ազգային այն ապահովությունը, զոր ան գտած է մայր հայրենիքի մեջ: Սփյուռքահայ հոծ զանգվածներու հոգեբանության ու գիտակցության մեջ կատարված արժատապահ այս նեղաբերուց անհրաժեշտ է, որ արևաճաղի մեր վերածնված հայրենիքի հարողություններու սուկի մասնային մեջ:

...Մենք կհավատանք, թե հայ ժողովրդի բոլոր երազները կիրականանան շնորհիվ սովետական հզոր երկրի խաղաղասիրական քաղաքականության, կհավատանք, թե մեր վերածնված հայրենիքը, ինչպես 60 տարի շարունակ, այսուհետև ևս կապրի առանց անկումների արթափին:

Մենք կվերադառնանք մեր բնակավայր երկրները՝ նոր ոգևորությամբ ծառայելու հայապահպանման, սփյուռք—Հայաստան կապերու ամրապնդման և խաղաղության սրբապան գործին՝ մեր հայացքները միշտ հասած մայր հայրենիքին¹²¹:

Սփյուռքահայության ուղղված ուղերձում ժողովի մասնակիցները, իրենց գունեակությունը հայտնելով հայրենիքում հավարժելու առթիվ, գրում էին. «...Ձեզ ենք դիմում մենք, սիրելի հայրենակիցներ, ձեզ, որ սփոլված եք աշխարհով մեկ, Մերձավոր արևելքից մինչև Եվրոպա և Եվրոպայից մինչև Ամերիկա ու Ավստրալիա, ուր էլ լինեք, պատվար ու ստորս եղեք աշխարհի խաղաղությանը, որ ժողովուրդների համերաշխ բնատնիքում ապրի Հայաստանը, հայը կերտի ու կառուցի. քաղաքապետի իր մշակութային արժեքները և հավերժ Ույի հայոց լեզուն»¹²²:

Տասնամյակներ առաջ, եզոնեց հետո, սփյուռքի մեծ բախտակեզ վահան Թերեյանը գրում էր, թե՝

¹²⁰ Նույն տեղում:

¹²² Նույն տեղում, էջ 24:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 17:

Վերականգնել համար ապրիլ ալյուսնետն
Օգի, չուրի, հացի նման
Մենք պետք ունենք հպարտության:

Ժողովի մասնակիցները զոհունակությամբ արևանդրեցին, որ մենք այժմ ունենք այդ հպարտությունը՝ մեր վերածնված հայրենիքն է դա, Սովետական Հայաստանը, որ իր աշխարհաշեն գործերով, իր մեծ մշակույթով աշխարհի քաղաքակրթության մասնակիցն է այսօր:

Փարվեր նրան, ամոր պահներ հայրենիքի և սփյուռքի միջև ստեղծված կամուրջը, բուրբ միջոցներով նպաստեն հայրենիքի բարբորությանն ու խաղաղությանը, որովհետև զրանով է, որ պետի գոյատևի սփյուռքահայությունը և զրանով է, որ պետի իրականանան մեր ամենակիրակալ երազներները¹³³:

Նվ իրոր, սփյուռքահայությունը անկեղծ սիրով ու մեծ հույսերով փարվել է հայրենիքին՝ Սովետական Հայաստանին, անխելի կապերով մերվել նրա հետ և զրանում է սփյուռքահայության ապագայի հաջողության երաշխիքը:

Ժողովի մասնակիցները այցելեցին Սարգսրապատի հուշահամալիր, Եղևնի զոհերի հուշարձան, տեսարժան այլ վայրեր, ինչպես նաև ժողկենդան գրքի մրհանում Վ. Բ. Անիկի հուշարձանին՝ որպես անկեղծ սիրու ու երաստագիտության նշան:

Այնուհետև ԶԿ Կենդանը և ԶՍԷ Սիլիստրենի խորհուրդը ընդունելության կազմակերպեցին ի պատիվ սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների, ուր նրանց ողջունեցին ԶԿ Կենդանի առաջին քարտուղար Կ. Ս. Դեմիրճյանը և Միևնաթենի խորհրդի նախագահ Յ. Տ. Սարգսյանը: Հանդիպման ժամանակ սրբվեց անեցան սփյուռքահայության ներկայացուցիչները, շնորհակալություն հայտնեցով սփյուռքի նկատմամբ հայրենական հոգատարության առթիվ՝ վերջում Կ. Ս. Դեմիրճյանը պատասխանեց հանդիպման մասնակիցներին հետաքրքրող բազմաթիվ հարցերի և նրանց մաղկեց նորանոր հաջողություններ իրենց հայրենասիրական գործունեության մեջ¹³⁴:

Նոյեմբերի 25-ին սփյուռքահայության ներկայացուցիչների ժողովի մասնակիցները ներկա եղան մրհանում՝ Մոսկվայի և

Կոնստանդնուպոլիսի փողոցների համան անկունում, մաշտաբաղաբի Գլխավոր պողոտայի վրա, Վարդան Մամիկոնյանի արձանի մոտ, Բարեկենսության տան հիմնադրման արարողությանը¹³⁵: Սովետական Հայաստանի կառավարության որոշմամբ կառուցվելիք Բարեկենսության տունը, որը լինելու է հայրենիք այցելող սփյուռքահայերի հանգրվանը, իրենով կհարստանա հայրենիք—սփյուռք օրավոր ամբարակցվող միասնությունը:

Այլ իմաստով խիստ ուշադրավ երևույթ է նաև իրենց հայրենասիրական գործունեությամբ աչքի ընկած սփյուռքահայ հասարակական, մշակութային գործիչների և դիտակներին համար Սովետական Հայաստանի պետական, մշակութային և գիտական մի շարք կազմակերպություններ կողմից ամենամյա մրցանակների սահմանումը: ԶՍԷ Գերագույն սովետի նախագահությունը հիմնեց շեռաղաղության և մաշտ հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման օգտին աշխիվ գործունեության համար մրցանակ, որը շնորհվում է սփյուռքահայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական, կրտական գործիչներին, գործաբար շրջանների ներկայացուցիչներին, նրանց, ովքեր իրենց շնչերքը ի սպասն են դնում խաղաղության, ժողովուրդների բարեկեամսության ու հայապահպանության վեճ գործին:

Այնուհետև, ԶՍԷ Գերագույն սովետի նախագահություն հանձնարարությամբ, լուսավորության և կուլտուրայի միևնաթարությունները, գիտությունների աղագեման, գրքերը, ժուռնալիստների, նկարիչների և կոմպոզիտորների միությունները՝ ամենամյա մրցանակներ սահմանեցին գիտության ու մշակույթի սփյուռքահայ առաջացն գործիչներին շնորհելու համար: Հիմնվեցին վեց անվանական մրցանակներ, որոնք ամեն տարի, Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի տարելիցի նախօրյակին, շնորհվում են սփյուռքահայ աչքի ընկած մտավորականներին: Դրանք են՝ Մևսրուզ Մաշտոցի անվան մրցանակ, որը շնորհվում է սփյուռքահայ մանուկներին մաշտենի լեզու աղանդող բազմամասնակ ուսուցիչներին, Խաչատուր Աբովյանի անվան մրցանակ, որին արժանանում են զրակալուսական և հրապարակախոսության ընդակառու աչքի ընկած երկիրի հեղինակները: ԶՍԷ ԳԱ նախագահության սահմանած Անտրիա Երթակաջու, անվան մրցանակը արվում է գի-

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20—21:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

մշակի կապերը այնքան էլ ակտիվ չեն, կան բացասական կարգի նաև այլ գործոններ:

Չնայած Լատինական Ամերիկայի երկրների հայկական գաղութների հետ ունեցած ակտիվ կապերին, Միջուրքի կոմիտեն հարկադրված է հաճախակի վերանայել նրանցում իրականացվող իր աշխատանքի ձևերն ու մեթոդները: Հայրի առևելով արագորեն փոփոխվող քաղաքական կացությունը:

Եվ, վերջապես, ԱՄՆ-ի հայկական գաղութի հետ տարվող աշխատանքներն այլ բնույթ ունեն, տարրերվում են մնացածներից: Գրա պատճառը ոչ միայն այն է, որ նա աշխարհի ամենահայաշատ գաղութն է՝ ավելի քան կես միլիոն հայությամբ, այլև այն, որ գտնվում է միջազգային իմպերիալիզմի միջևերեքում և, չնայած դրան, ունի հայրենասիրական գործունեության լավ ավանդույթներ: Միևնույն և ժամանակ, վերջին տասնամյակներում այն թևակոխել է ազգային կյանքի նկատման զարթոնքի շրջան, շնորհիվ մեծավորարակության երկրների հայկական գաղթօջախներից այնտեղ արտագաղթած մտավորականության շանքերի:

Ամերիկահայ գաղթօջախը հաճախակի հանդես է գալիս սփյուռքահայ կյանքի կազմակերպմանն առնչվող քաղաքացիական նախաձեռնություններով: ԱՄՆ-ի հայ ազգաբնակչության մեջ մեծ տոկոս են կազմում բարձր աստիճանի հասած մտավորականները, որոնք վերջին տարիներին սկսել են ակտիվություն ցուցաբերել ազգային կյանքի նկատմամբ: Այնպիսի է գործում սփյուռքի հայրենակցական միությունների մեծ մասը, ինչպես նաև ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչությունը, իսկ վերջինս սփյուռքահայ ամենարագամարդ կազմակերպությունն է, և նրա անդամների զգալի մասը նույնպես գտնվում է ԱՄՆ-ում:

Հայկական գաղութների հետ Միջուրքի կոմիտեի ունեցած կապերի ընդլայնման ու խորացման շնորհիվ այնտեղ տարվող մշակութային, պրոպագանդիստական և հայրենասիրական աշխատանքներն ուղղորդի մեջ հեռագնետ ավելի մեծ թվում հայ ազգաբնակչությունն է ներգրավվում: Կապերի արդյունավետության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ տարեցտարի սփյուռքահայությունը նորատոր հատվածներ ու խավեր են դուրս գալիս հակասովետական ուժերի ազդեցությունից և կանոնում Սովետական Հայաստանի կողքին: Ուստի բնավ պատահական չէ, որ վերջին տարիներին դաշնակցական մամուլը ուժեղացրել է

հարձակումները սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի դեմ: Ավելի հոռուս գիտյով, այդ մամուլը փաստորեն հանդես է գալիս հայրենիք—սփյուռք մշակութային ու այլ կարգի կապերի դեմ, կապեր, որոնք խիստ կենսական նշանակություն են ստացել արտերկրի հայության համար, և առանց որոնց սփյուռքահայ մշակութային կյանքը կազդաբանան և կզրկվի կենսատու աշուններին: Սակայն պրակտիկան ցույց է տալիս, որ որքան սերտանում են հայրենիք—սփյուռք հարաբերությունները, որքան ընդլայնվում է տարագիր հայերի իմացությունը հայրենի իրականության մասին, այնքան ավելի պարզ ու որոշակի է դառնում հայության ազգային շահերի և դաշնակցության քաղաքականության միջև եղած խոր հակասությունն ու հակադրությունը:

Այժմ արդեն դժվար թե սփյուռքում գտնվի որևէ ողջամիտ մարդ, որ փորձի միտել այն ճշմարտությունը, թե հայկական գաղթօջախների գոյատևման և «սպիտակ շարդի» դեմ մղվող պայքարի հաջողության զիխավոր գործոնը հայրենիքն է, անձ սերունդը հայրենիքով խանդավառվելը: Կյանքը լիովին հաստատել է այն ճշմարտությունը, որ վերածնված հայրենիքը այն անփոխարինելի ու որոշիչ գործոնն է, որի միջոցով միայն կարելի է ապահովել գաղթօջախների առժամյա գոյությունը, արդեն ակնի տարագիր հայության և հատկապես նրա աճող սերունդի ուժացումը: Պետք է ասել, որ սփյուռքահայ ստացողիմասկան մամուլը, հայրենասեր մտավորականությունը, հասարակական-ազգային գործիչները պատմվով ու նվիրումով են կատարում իրենց հայրենասիրական պարտը՝ մշտապես նոր սերունդը խանդավառում հայրենիքով, զբաղացնում հայրենիքի ներքնաժողովրդային հպարտության զգացումը: Այդ գործում նրանց մեծ օգնություն է կազմակերպում Միջուրքի կոմիտեն, որպիսի հանձնարանքը անկեղծորեն արձանագրում են սփյուռքահայ շատ գործիչներ: Ահա կես ինչ է դրում այդ մասին Եղիպտոսի հայկական Գեղարվեստափրայ միության ղեկավար գործիչներից Ալիս Գևորգյանը: «Ինչ խոսք, որ բարձրորեն կզնահատենք Ձեր կոմիտեի նպատակալուց գործունեությունը, որը կձգտի քաղաքային միջոցներով ամբարկելու հայրենիքի և սփյուռքի կապերը, զարգացնելու արտասահմանի հայության և հատկապես ներտասարգության սերն ու հավատքը մայր երկրի հեղեղան հարստությունների և հարազատ ժողովրդի արժանիքների հան-

դեպ: Անա որբան կենսական նշանակություն ունի Ձեր կոմիտեի գործունեությունը սերունդների հայապահպանման գործում¹²⁸:

Կատարված լայնածավալ աշխատանքների շնորհիվ սփյուռքը վերջնականապես փարվել է հայրենիքին, փարվել հարազատի անկեղծ սիրով, իսկ այդ սերը հայրենիքը ձեռք է բերել իր մեծագործություններով, իր առաջավոր գաղափարներով, դեպի իր սարսափի զավակներն ունեցած շեքը ու հոգատար վերաբերմունքով: Ի պատասխան այդ հոգատարության սփյուռքահայ առաջադեմական կազմակերպություններն ու նրանց մամուլը ամենուրեք ամեն տարի արժանազանի կերպով, քաղվամարց հանդիսություններով նշում են Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության և Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի տարելիցները: Հայկական զաղթախանդի մեծ մասը մշտապես արձագանքում է մեր երկրում, մասնավորապես Սովետական Հայաստանում, տեղի ունեցող բոլոր կարևոր իրադարձություններին: Առաջադեմական կազմակերպությունները հանդիսավոր ժողովներով, մամուլով, ուղեխումբ և այլ միջոցներով նշում են այն բոլոր կարևոր շորիչյանները, որ կատարվում են հայրենիքում: Նրանք դրական մեծ գործ կատարեցին հատկապես Վ. Բ. Անինի մենջյան 100-ամյակի, ՍՍՀՄ կազմավորման 50-ամյակի և այլ առիթներով: Երևա զնահատելի է նրանց զերթ ՍՍՀՄ ներքին և արտաքին քաղաքականությունը պրոպագանդելու ուղղությամբ: Անա այս ամենը ձուլման արևից ավիստանում մարտադարձաբար շայտիջանք տալիս է որչառեման կենսատու ավիլ և փարտոնի նման լուսավորում նրա փրկելության ուղի¹²⁹:

ՎԵՐԶԱՄԱՆ

Ինչպես ցույց է տալիս մեր աշխատության ամբողջ շարադրանքը, հայ ժողովրդի Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ զանգված հասցածի նկատմամբ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կուսակցության ու կոռուպտության կողմից իրադրված ճեղքապատությունից մի կերպ փրկված և իր պատմական հայրենիքից բռնազաղթի միջոցով աշխարհով մեկ ցրված սփյուռքահայությունը մշտապես ձգտել է վերադառնալ իր հայրենի օջախները, վերամիավորվել իր ժողովրդի հետ:

Իր գոյության հենց սկզբից սփյուռքահայության նախաազդով մշտապես մտահոգվել է Սովետական Հայաստանի կոռուպտությունը՝ նրա հետ հաստատելով և հետևողականորեն զարգացնելով քաղմտությունից կապեր, ինչպես նաև իրականացնելով նրա որոշ մասի հայրենագարությունը: Սովետական իշխանության տարիներին տեղի ունեցած հայրենագարության և հայրենիք—սփյուռք անունությունների պատմության ուսումնասիրությունը ակնբոխորեն վկայում է, որ սարսափը հայության փրկության իրական ու զիտավոր գործոնը մայր հայրենիքն է, Սովետական Հայաստանը: Այդ է պատճառը, որ սփյուռքահայ բոլոր առաջադեմական ուժերը մեծ նշանակություն և կարևորություն են տալիս Սովետական Հայաստանի հետ կապերի զարգացմանն ու ամրապնդմանը, ներգաղթի անընդհատ շարունակմանը:

Ինչպես վկայում են մեր կատարած երկարամյա հետազոտությունները, սովետական իշխանության տարիներին, կոնկրետ առած, 1921—1982 թթ., սփյուռքից հայրենիք են ներգաղթել մոտ 168000 տարագիրներ, զտոնալով Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության, հետևապես՝ ՍՍՀՄ լիիրավ քաղաքացիներ: Անհրաժեշտ է նշել, որ լեռան

¹²⁸ Տե՛ս Սովետական Հայաստան, ամսագիր, № 10, 1976 թ., էջ 27:

մեր ձեռքակրիտ պրպտամենքին, այնուամենայնիվ Տարալուր չի եղել լիովին պարզել Հայրենագրանքին հջջրտ Բիճը, Հատկապես Հայրենագրանքության առաջին փուլում տեղի ունեցած ներգաղթի վերաբերյալ տեղեկությունները խիստ պակասավոր են և, ինչպես նշել ենք իր տեղում, իրականում Հայրենագրանքների Բիճը շատ ավելի է, քան արտահայտված է մեր կազմած աղյուսակում (տե՛ս էջ 105)։ Հետագա տարիներին նույնպես, զանգվածային Հայրենագրանքությունից բացի, մեծ Բիճով սփյուռահայ բնասանքներն անհաստակ կարգով Հայրենագրանքի են Մովսեսական Հայաստան։ Առաջի կարգի էլ առել, որ սովետական իշխանության տարիներից մայր Հայրենիքում իրենց հանգրվան են գտել 200 հազարից ավելի սփյուռքահայեր, ինչպես դա վկայում են մի շարք այլ աղբյուրներ։ Բժական տեսակետից այնքան էլ մեծ չէ ավելի քան վեց ասանամյակի ընթացքում Հայրենիք ներգաղթյալների թիվը։ Սակայն երբ նկատի ունենանք մեր հանրապետության տարածքային փոքրությունը, նրանում մշակելի՞ Հողերի անկազմությունը, բնակչության զգալի խտությունը, ներգաղթյալների այստեղ ունեցած աճը և այլ անզգամանքներ, ինչպես նաև Հայրենագրանքության հսկայական քաղաքական նշանակությունը, ազապետք է առել, որ 20-ական Բժականներին սկզբում և առ այսօր շարունակվող այդ խրախուսելի իրադարձությունը սոցիալիստական կարգերի շնորհիվ մեր ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկն էլ, կոմունիստական կուսակցության շինիչյան ազգային քաղաքականության կենսագործման կոնկրետ վկայությունը։

Գաման ճակատագրի բերումով զրկվելով իրենց Հայրենիք օջախներից և մեծ մասամբ իրավազուրկ վիճակում երկար տարիներ զեզեմելով օտար սփերում, ասորագր հայերը Հայրենիք վերադառնալուց ամենիշխան հնուտ սովետական կառավարության կողմից ազանովում են բնակարանով, աշխատանքով, ստանում սովորելու և իրենց բույր ընդունակություններն ու նիրբերը զբոսորելու լիակատար Տարալուրություններ։

Ի պատասխան իրենց նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ցուցաբերած հոգատարության, Հայրենագրանքներ ամենուրեք աչքի են ընկնում Հայրենավեր աշխատանքով, զրանում արտադրության առաջավորներ, գիտության ու մշակույթի նախալված գործիչներ։

Բնով պատահական չէ, որ մեծ Բիճով Հայրենագրանքներ արժանացել են կառավարական պարգևների, ընդգծել իշխանության տեղական ու կենտրոնական օրգաններում։ Այդ մասին հաստատի ընդգծվեց Հայրենագրանքի հանրապետական երկրորդ հավաքում (10 ապրիլի, 1966 թ., Երևան), որտեղ նշվեց, որ նրանց քաղաքական մեծամասնությունը ազնվորեն է աշխատում կուսանեսույնի ու սովխոլայի գաշտներում, արդյունաբերության, շինարարության, արտապարտի և ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառներում։

Արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և մշակույթի բնագավառումներում աչքի ընկած մի խումբ Հայրենագրանքներ արժանացել են սոցիալիստական աշխատանքի Շքերտ բարձր կուլման։ Գրանք են՝ Երևանի Վ. Բ. Լենինի անվան մետաքսի կոմբինատի շուշահույճի Սաղկանուճ Գույնմարդուր, Շահումյանի շրջանի XVIII կուսնամաղուստի անվան կուսանեսույնյան անձամ Ազիզիկ Նարյանը, Էջֆառնի շրջանի Ճ 3-րդ սովխոլայի այգեգործներ Գարրիկ Բամազյանը և Ամիր Առաքելյանը, Արտաշատի շրջանի Փաղցրաշենի կուսանեսույնյան օգակավարուհի Նայնի Աղիազարյանը, Արարատի շրջանի Վանաշենի կուսանեսույնյան օգակավար Պողոս Պողոսյանը, Արտաշատի շրջանի Այգեգործի կուսանեսույնյան անզամ Սիս Կարապետյանը, Արտաշատի շրանցքի II տեղամասի պետ Վարսենիկ Սալախյանը, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստուհի Գուհար Գառնարյանը։

Հանրապետության գիտահետազոտական Նիմադիրներում, բուհերում, տեխնիկումներում, զարգեցնում, մշակույթի օջախներում նույնպես աշխատում են հազարավոր Հայրենագրանքներ, որոնցից շատերը անզգեմիտներ, զոկառներն ու գիտության ֆեկանտուներ, հանրագնտության զատակավոր ուսուցիչներ են, ՍՍՀՄ և շՍՀՄ ժողովրդական արտիստներ, արվեստի զատակավոր գործիչներ և այլն։

Միամասնակ հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին որոշ Հայրենագրանք բնասանքներ, ասորքը շարժանիքներով ու պատանանքով, ձգտում են մեկնել արտասահման, զրանով իսկ վնաս պատճանելով ԲՄ՝ իրենց անձնական ճակատագրին և ԲՄ՝ մեր ժողովրդի ազգանվաճման կենսական գործին։

Ինչպես վկայում են փաստերը, արտասահման բնակության մեկնողների մեծ մասը զնում է զիտվորապես զարգացած կապիտալիստական երկրներ։ Սակայն ընկնելով արտասահման,

Նրանք անժխտապես բախվում են բազմաթիվ զժժարությունների նեո (քնակարանային, աշխատանքային, լեզվական և այլն)։ Ահա քն ինչու կարծեցյալ քորախառ մեկնողների մեծամասնությունն ապրում է խոր հիասթափություն ու զղում և ձգտում է նորից վերադառնալ Սովետական Միությունը։ Նրանցից շատերը, համոզվելով իրենց կատարած սխալի մեջ, դիմում են սովետական կառավարությանը՝ նորից հայրենիք վերադառնալու խրեզրանքով։ Հայրենիքը մեծանդարար ներում է աչդդիսիններին և թույլատրում վերադառնալ սովետական երկիր։

Հայրենագարձների բացարձակ մեծամասնությունը ազգրված է չինը հայրենասիրությամբ, անկեղծորեն նվիրված է սովետական հայրենիքին և ակտիվորեն մասնակցում է մեր երկրում ծավալված կոմունիստական շինարարությանը։ Կարծում ենք, որ հայրենագարձների այդ հայրենասեր գործունեության հետադասությունը կունենա քաղաքական, դիտական ու գործնական կարևոր նշանակություն։ Ուստի սովետաձայ պատմարանների խնդիրներից մեկը պետք է լինի նրանց կյանքի և գործունեության ուսումնասիրումն ու լուսարանումը։

Օ. Մ. МЕЛНКСЕТАН

ВЗАИМОСВЯЗЬ РОДИНА—СПЮРК
И РЕПАТРИАЦИЯ
(1920—1980 гг.)

Резюме

В течение многих веков Армения была ареной опустошительных набегов и завоеваний со стороны иноземных захватчиков. И не случайно, что ее история богата многими страницами героической борьбы народа за свою свободу и независимость.

Разорение Армении и физическое истребление армянского населения усилились и приняли систематический характер с начала XVI века, когда за обладание ею столкнулись интересы двух агрессивных соседних империй—Османской Турции и Сефевидской Персии. Почти полутора столетия Армения была местом ожесточенных завоевательных войн, которые в 1639 г. завершили ее разделом между ними. Большая, западная часть Армении перешла под владычество Турции, восточная—Персии. В 1828 г., по Туркменчайскому договору, Восточная Армения вошла в состав России и часть армянского народа, навечно связав свою судьбу с русским народом, благодаря Великой Октябрьской социалистической революции получила возможность национального и социального возрождения.

Однако большая часть армянского народа, оставшаяся под игом турецкой деспотии, продолжала подвергаться постоянным жестоким гонениям, депортации и геноциду. Последовательно осуществляя свою реакционную пантуркистскую-нацисламскую политическую программу, турецкие шовинисты не останавливались ни перед чем, чтобы истребить армянский народ на его исконных исторических землях и окончательно освоить их. После султана Абдул Гамида особенно огултедами проводниками этой кровавой политики явились младотурки. Воспользовавшись сложной обстановкой в период первой мировой войны, они осу-

шествии массовый геноцид армянского населения, произошедшего в Западной Армении и в других областях Турции.

В результате резни армяны и насильственного переселения их в пустынные области Сирии и Месопотамии, Западная Армения полностью лишилась своего коренного армянского населения. Истребление турецкими варварами более чем полтора миллиона армян явилось первым массовым преступлением против человечества в XX веке — предвестником страшных преступлений гитлеровского фашизма.

Сотни тысяч армянских детей, женщин и стариков, чудом уцелевших от турецкого итагана и изгнанных из своих родных очагов, пройдя тяжелыми дорогами гибели и скорби, рассеялись по многим странам мира и тем самым значительно расширили армянскую диаспору (Спюрк).

К сожалению, несведущие в истории армянского народа, склонны рассматривать зарубежных армян в качестве политических эмигрантов. Однако общеизвестно, что эмигрантами в большинстве случаев являются лица, покидающие свою родину по политическим мотивам. Основная же часть двухмиллионного армянского Спюрка — одной трети всего армянского этноса — состоит не из политических эмигрантов, а из безвинных жертв организованного султанами, младотурками и кемалистами геноцида армян. И сокровенной мечтой армян Спюрка было и есть возвращение на свою историческую родину, единение с материнской землей.

Эти уцелевшие осколки западноармянского населения, скитавшиеся на чужбине после первой мировой войны, вначале лелеяли надежду, что государства Антанты создадут им возможности для возвращения на родину. Однако надежды эти оказались иллюзиями. Для обманутых и покинутых западными державами трудящихся масс зарубежных армян единственной и реальной опорой стала победившая в ноябре 1920 г. в Восточной Армении советская власть.

Коммунистическая партия и Советское правительство Армении, с помощью РКП(б) и братских республик, приняли конкретные меры по созданию необходимых условий для жизни и деятельности западноармянских беженцев, нашедших пристанище в республике, а также по оказанию всесторонней поддержки и помощи зарубежным армянам.

С первых же шагов своей деятельности Советское правительство Армении стремилось наладить связи с зару-

бежными армянами и по мере возможности организовать репатриацию их определенной части в Советскую Армению. Исследованию этих связей и истории репатриации, осуществленной за годы советской власти в Армянскую ССР, и посвящена данная монография.

Впервые в своей многострадальной истории, армянский народ благодаря советской власти, с помощью братских народов и, в первую очередь, великого русского народа, получил возможность объединения на своей новой, социалистической родине. Тем самым было положено начало воссоединению по воле судьбы рассеянных по свету армян в Советской Армении, консолидации и развитию армянской социалистической нации. В этом нашла свое конкретное воплощение ленинская национальная политика Коммунистической партии в отношении многонационального армянского народа.

Репатриация армян рассматривается в работе по трем основным этапам. Первый этап охватывает 1921—1936 гг., когда на родину возвратилось, примерно, 42286 зарубежных армян. Второй этап—1946—1948 годы. За этот сравнительно короткий промежуток времени произошла самая большая и массовая иммиграция зарубежных армян, известная под названием великой репатриации. Всего за три года из 12 стран мира в Советскую Армению переселилось 20646 семей или 89750 человек. В 1950-ых годах в индивидуальном порядке на родину иммигрировало более 4 тысяч зарубежных армян. Третий этап репатриации начался в 1962 г. и продолжается по сей день. За период 1962—1982 гг. из 30 стран репатрировалось 6795 семей или 31920 человек. Кроме этого, за годы советской власти разными путями с чужбины на родину вернулись еще несколько тысяч армян. Таким образом, число репатриантов составило более 200 тысяч человек. Советское правительство предприняло энергичные усилия и вложило огромные средства в дело обеспечения репатриантов жилищами и работой, создания для них благоустроенной жизни, вовлечения в общественно-политическую жизнь страны в качестве полноправных граждан страны Советов.

В области установления и развития связей родины с армянской диаспорой важную роль сыграл основанный в сентябре 1921 г. Комитет помощи Армении.

В настоящее время эту деятельность продолжает созданный в июне 1964 г. Комитет по культурным связям с зарубежными армянами, содействующий как процессу их сплочения вокруг Советской Армении, пропаганде ее социально-экономических и культурных достижений, так и борь-

бе против ассимиляции, развитию прогрессивных традиций национальной культуры.

Вместе с тем, на основе многочисленных фактических материалов, разоблачается корыстная и реакционная политика империалистических держав, двуличие и беспомощность Лиги наций в отношении армянских беженцев, как и предательская деятельность дашнаков, враждебно настроенных к советской власти и репатриации армян. Наряду с этим, по достоинству высоко оценена деятельность великого гуманиста Фр. Нансена в защите армянских беженцев.

Освещение истории связей советской родины с армянскими колониями зарубежных стран и репатриации армян ярко выявляет заботу о них Коммунистической партии и Советского государства, важную и плодотворную деятельность прогрессивных организаций зарубежных армян в деле национального сохранения и утверждения связей с родиной.

Все это является неопровержимым свидетельством того, что основным и главным фактором спасения армян, проживающих на чужбине, является родина-мать—Советская Армения, достигшая небывалого расцвета в единой братской семье народов СССР.

HOVİK U. MELIKSETIAN

THE ARMENIAN MOTHERLAND AND DIASPORA: RELATIONS AND REPATRIATION

(1920—1980)

Summary

Situated on the borderline of Europe and Asia, Armenia has been the object of devastating raids and conquests on the part of foreign invaders for many centuries. And the fact that its history is rich in a number of heroic events manifesting the continuous struggle of the Armenian people for freedom and independence is not entirely accidental.

The destruction of Armenia and the annihilation of its population became especially obvious and acquired systematic character starting in the very beginning of the 16th century. That was the period when the interests of two aggressive neighbouring countries, namely Ottoman Turkey and Sefevid Persia, clashed. For about a century and a half Armenia had been the scene of violent battles between them that came to an end only in 1639. As a result Armenia was divided between these two countries. The western and larger part of its territory fell under the dominion of Turkey, and the eastern part remained under Persian rule. In 1828 East Armenia was attached to Russia by the Treaty of Turkmenchai. Later on as a result of the Great October Socialist Revolution, the Armenian people gained an opportunity for national and social rebirth.

The greater part of Armenians, remaining under the Turkish yoke, were severely persecuted, deported and massacred. Consistently carrying out their reactionary pan-

Turkish and pan-Islamic political program, the Turkish chauvinists stopped at nothing to destroy the Armenian nation on the territory of its age-old motherland and annihilate it once and for ever. Following Sultan Abdul-Hamid, it was the party and the government of the Young Turks that most shamelessly carried out this murderous policy. Taking advantage of the complicated circumstances that arose during World War I, they perpetrated the ruthless genocide of the Armenian people in West Armenia and other regions of Turkey.

As a result of this horrible massacre of Armenians and their forced deportation to the desert areas of Syria and Mesopotamia, West Armenia was completely deprived of its native Armenian population. The massacre of more than one and a half million Armenians at the hands of Turkish barbarians was the first mass crime against humanity in the 20th century. That was actually the presage of the horrible crimes of Hitlerian fascism.

Hundreds of thousands of Armenians who have survived this horrible genocide by some miracle, and who have been deported and undergone the path of sorrow and death, have been scattered all over the world, thus extending the Armenian Diaspora. Unfortunately, people unaware of the Armenian nation are inclined to consider foreign Armenians as political emigrants. In fact, emigrants in most cases are people who leave their homeland on political grounds. But the main part of the Armenian Diaspora, numbering two million souls (one third of the whole Armenian nation) consists of people who have emigrated not because of their political convictions, but as victims of the horrible genocide organized by the sultans, Young Turks and Kemalists. And the innermost desire of the Armenians abroad has always been and still is to return to their motherland and feel the thrilling touch of their native soil.

These splinters of the West Armenian population wandering in foreign lands after World War I cherished at first the hope that the states of the Entente would organize

and support their return to the motherland. But their hopes were crushed. It was the Soviet power only, established in East Armenia in November 1920, that turned out to provide genuine support for the Armenians of the Diaspora.

The Communist party and the Soviet government of Armenia, backed by the RCP (of Bolsheviks) and the other Soviet republics took concrete measures to establish normal conditions for life and creative work for the refugees who found shelter in Soviet Armenia.

From the first days of its existence the Soviet government of Armenia did its best to maintain good relations with Armenians abroad and to organize their gradual repatriation to Soviet Armenia. It is the history of repatriation and these relations that the present monograph is devoted to.

The Armenian nation for the first time in its long suffering history was given the opportunity of coming together on the territory of its new socialist fatherland. This opportunity was achieved by the Armenian people only due to the Soviet power and due to the help and support of other fraternal peoples and the great Russian people in particular. This was the reunification of Armenians who had been scattered all over the world by the cruel hand of fate. This was the beginning of the consolidation and development of the Armenian socialist nation. This revival of the Armenian nation was the embodiment of the national policy of the Communist party elaborated by V. I. Lenin.

The present investigation deals with the three main stages of the repatriation of Armenians. The first stage covers the period from 1921 to 1936 when 42,286 Armenians repatriated from abroad. During the years of the second stage, a comparatively shorter period (1946—1948), the so-called great repatriation took place when a great number of Armenians repatriated from various countries. During this short period of three years 20,646 families or 89,750 people repatriated to Soviet Armenia. In the 1950s more than 4 thousand Armenians returned to their native land individually. The third stage began in 1962 and is being continued till now. 6795 families or 31,930 people from 30 different countries repatriated during the period of 1962—1982. If we take into consideration that many Armenians returned to their motherland in other ways, we may say that altogether in 1921—1982 Soviet Armenia has admitted more than 200,000 repatriants. The Soviet government applied great

energy and effort and large sums of money to the cause of supplying the repatriates with jobs and dwellings. They were involved in the socio-political life of the country, enjoying equal rights together with the citizens of the country of Soviets.

In establishing and developing contacts with the Armenian Diaspora, the Committee of Help to Armenia, established in September 1921, played a very important role.

At present this role is carried out by the Committee for Cultural Relations with Foreign Armenians in their support to Soviet Armenia, to the propaganda of social, economic and cultural achievements of Soviet Armenia, as well as to the struggle against assimilation and the development of progressive traditions of the national culture.

Along with this, on the basis of quite a number of facts, the mercenary and reactionary policy of imperialist states, the double-faced helplessness of the League of Nations, the treacherous activities of the Dashnaks hostile to the Soviet power and the repatriation of Armenians are all discussed in the present paper. On the other hand, the activities of the great humanist Fr. Nansen in the cause of support of Armenian refugees are highly appreciated in the paper.

The elucidation of the history of the relations between Soviet Armenia and Armenian colonies in various foreign countries on the one hand the repatriation of Armenians on the other reveals the incessant care of the Communist party and the Soviet state towards them and fruitful activities of progressive organizations of Armenians abroad.

All this undeniably manifests that the main and basic factor for the salvation of Armenians living abroad is their motherland—Soviet Armenia—which has achieved unprecedented growth in the united fraternal family of the peoples of the Soviet Union.

ԱՆՁՆԱՌՈՒՆԵՆԻ ՑԱՆԿ

Աբառայան Գրիգոր 196	Անդրանիկ 161
Աբգարյան Մովսես 202	Անդրեստայան Անդրանիկ 20, 53, 422, 423
Աբղալյան Անդրակ 197	Անտոնյան Գ. 97
Աբրահամ Թ. 304	Անտոնյան Ա. 33, 35
Աբրահամ Կ. 38, 39	Աշխատանքի Ա. 196
Աբրահամ Մ. 152	Աշխատանքի Զ. 357
Աբրահամյան Ա. Գ. 14	Աշխատանքի Կ. 386
Աբրահամյան Խաչիկ 197	Առաքելյան Ամիր 499
Աբրահամյան Ազատ 194	Առաքելյան Գրիգոր 389
Աբրահամյան Օհանես 416	Առաքելյան Մ. 250, 304
Աբրահամյան Գրիգոր 386, 422, 423, 442	Առաքելյան Մուրեց 99
Աբրահամյան Միքայել 193	Առաքելյան Գր. 208
Աբրահամյան Զ. 68	Առաքելյան Խաչատրյան 244
Աբրահամյան Վաչիկ 437	Առաքելյան Մուրադ 194, 195
Աբրահամյան Վահրամյան 197	Առաքելյան Վահրամ 224
Աբրահամյան Մատի 386, 422	Առաքելյան Մ. Բ. 178, 193, 195, 200, 207, 239
Աբրահամյան Ավետիս 370, 386, 422, 443	Առաքել 135
Աբրահամյան Ան 192	Առաքել Թ. 208
Աբրահամյան Մ. Տ. 47	Առաքելյան Գ. Բ. 10
Աբրահամյան Ժան 419	Ավետիսյան Ավետիս 405
Աբրահամյան Ա. 20	Ավետիսյան Ամենակ 197
Աբրահամյան Երվանդ 389, 392	Ավետիսյան Օհանես 417
Անտոնյան Գ. 21	Ավետիսյան Զակար 398
Անտոնյան Մ. 209	Առաքել 132
Անտոնյան Գ. 233	Առաքել Մարգար 195, 196
Ազատյան Մ. Գ. 11	Առաքելյան Ազատիկ 429
Ազատյան, Կարգինայ, 345—348	Առաքելյան 357
Ազատյան, Գրիգոր, 259	Առաքելյան Զակար 198
Անտոնյան Զ. 183, 184	Առաքելյան Մ. 22
Անտոնյան Արսեն 199	Առաքելյան Մուրադ 202
Անտոնյան Զակար 201	Առաքելյան Վ. 152
Այվազյան Զ. Բ. 256	Առաքել (Միսիրյան Առաքել) 416
Այվազյան Զակարյան 416	Առաքելյան Մուրադ 201

Առաջնայն Պոլսո 194
Առաճի Բ. Մ. 197

Բարսեղյան Ս. Հ. 256
Բարչայան Մ. 19
Բարսեղյան Ներսես 382
Բարսեղյան Հ. 97
Բաղդասարյան Ս. 366
Բաշտյան Լ. 136
Բարսեղյան Ֆիմակիա 244
Բարսեղյան Վարդան 244
Բարսեղյան Քարսա 199
Բարիկյան Կարի 324
Բարկովսկի Լ. 304
Բարսեղյան Հովհաննես 197
Քեղզազյան Ա. 54
Քեհանջյան Շահիր 29
Քեղզան Կ. 136
Քերիա 170
Քեհեղյան Գրիգոր 266
Քեհանջյան Մկրտիչ 197
Քաղմովսկի Ա. 209
Քաղզյան Արամ 394
Քոչարյան 100
Քոչարյան Արամիամ 309
Քանաթ Քրավո 311
Քոչարով Վասիլի 37
Քոչարիճ 202

Գարեխնայան Գարեխի 193, 385
Գարեխնայան Հ. 18
Գաղզազյան Հարություն 194
Գալմուհարյան Արշակ 193
Գալսեղյան Ա. Ք. 197
Գալսեղմուհարյան Մարկոսյան 449
Գալսեղմուհարյան Ջառանի 423
Գալսեղյան Հրաչ 198
Գալսեղյան Հայկ 194
Գալսեղյան Գ. 18
Գալսեղյան Հակոբ 194, 238
Գաղզա (Ջալալյան Գառնիկ) 357,
416, 442
Գասարեղյան Արտաշես 194
Գասարեղյան Գանաթ 449
Գասարեղյան Նիկո 416

Գասարեղյան Ս. Տ. 13, 14, 18, 256,
278
Գասարեղով Ն. Վ. 200, 252, 304
Գավաթ Արթին (Գավաթյան Հարու-
սեղյան) 417
Գասեղյան Էճնիկ Արթին 336, 337
Գասազաչ Հայկ 197, 338
Գասազաչյան Նզդիկ 194
Գասանյան Կ. 196
Գաֆեղյան Հովհաննես 196
Գեղամ Անան 19
Գրիբեղյան 168
Գրիբոն Վերերա 37
Գյուրջյան Հակոբ 415
Գյուրջյան Միշա 413
Գալանյան Փ. 200
Գաղբանի Գ. 97
Գանաթյան 193
Գարվին Ջան 143
Գանաթյան Հովհաննես 202
Գրիգորյան Գրիգոր 430
Գրիգորյան Հրանտ 192
Գրիգորյան Ս. 233
Գալուսեղյան 163
Գալուսեղյան Հակոբ 242
Գալսեղյան Մարտիրոս 430
Գառլան Քաղազ 202
Գևորգ Զ. 201, 342
Գևորգյան Գ. 208
Գևորգյան Գ. Տ. 178, 256
Գևորգյան Լ. 304

Դավլանյան Կ. 15
Դանիելյան Վահան 194, 215
Դանիել Վարսեղյան 31, 402
Դավրյան Արթին 171
Դավրյան Դավիթ 193, 194
Դավրյան Վահան 366, 408
Դարբինյան Աղասի 385
Դարբինյան Արտակ 194
Դարբինյան Գրիգոր 193
Դանելոյան Վահան 200
Դերասիկ 133, 135
Դեմիրեղյան Գ. 152, 183, 184
Դեմիրեղյան Կ. Ս. 440
Դեյլիմուհարյան Արամ 202

Դեղայան Ալիս 445
Դյալովի Ջարլ 132
Դյալբջյան գերբառան 243
Դյուրյան Հայկ 171
Դրամբյան Տ. Ս. 17
Դարբեղյան Հովհ. 65, 97, 124, 125
Դարբյան Լին 419
Դանելյան Հրանտ 192, 337, 338

Նագոսյան Ավետիս 192
Նալբեղյան Գարեգին 196
Նալբե 351
Նանիկյան Ռաֆին 197
Նափուհեյան Ազատ 337
Նիգարեղյան Դարգ 194
Նիգարեղյան Նայել 449
Նիկո Ջահեց 385, 386
Նաղբառյան Հովսեփ 192
Նալան Ջալիկ 415
Նամբյան Միհրա 224
Նեղյան Կարայր 418
Նզդիկյան Ար. 54, 88, 97, 101, 115,
124, 125, 141, 152, 158
Նեղարբեղյան Հարություն 203
Նուրջին Գ. 260, 304
Նեմեղյան Փանոս 193
Նեմեղի Վ. 257, 304
Նուրջին 31
Նեմեղյան Գ. 20
Նուսուխյան Տիմո 202

Չանիկյան Տիգրան 265
Չայկ Գ. 209, 226, 304
Չայկ Վ. 209
Չառիկյան Հակոբ 376
Չարգարյան Արամ 385
Չարգարյան Հրաչ 422
Չարգարյան Ռարսե 31
Չարյան Վարդ 416
Չարյան Ռարսե 389
Չարսարյան Յու. Կ. 252, 261
Չեմի 209
Չեմի 34
Չաղազյան Մարգիս 199
Չահարյան 349
Չահար Գ. 31

Չոբյան Իսահակ 190
Չոբով Ա. 304

Էլիզայան Նիկո 192
Էլմասխյան Արամիամ 202
Էլչիրիկյան Հ. Մ. 10, 11
Էնի Սուֆիթ 353
Էնիկ 27, 29
Էպիֆանյան Մարգիս 196
Էմմեմեղյան Պոլսո 202
Էնչիյան Կարապետ 202
Էֆեյան Փարգ 202

Փաղեսոյան Ա. Կ. 16
Փաղեսոյան Նի. 152
Փաղեսոյան Ք. 196
Փաղեսոյան Մ. 233
Փալալյան Գ. 304
Փալաթ 27, 29—31, 38
Փամբոյան Գարեխի 449
Փամբոյան Ա. 112
Փաշեղյան 168
Փաշեղյան Կարապետ 201
Փաշլյան Էլիկ 419
Փարսեղյան Մարտիրոս 197
Փեղալյան Միսակ 337
Փեմեղյան Մարգիս 193
Փեղոյի 27, 40, 41, 53
Փեմեղյան Վահան 423, 439
Փիլիպյան Պերե 386
Փիլեմոսյան Միհրապետ 197
Փիլիպոսի Չովհաննես (Հարություն-
յան) 402
Փյունիկեղյան Քեհանջյան 385
Փանո Ա. 124, 132—135
Փայրի 37
Փանուց 65
Փասուհեյան Լ. 233
Փարսեղյան Հովհաննես 196
Փափալյան Քաղազ 417
Փափեղյան Արամիամ 193
Փափեղյան Էլվարդ 359
Փափալյան Հ. Կ. 16, 17
Փոլանց Հակոբ 192
Փարսեղյան Հովսեփ 198
Փարսեղյան Հովիկ 379

Քարտեզայն Վարդի 419
Քույրանյան Կարապետ 194
Քոփանյան Խաչիկ 383
Քամայան Մամուկ 387
Քամանյան Հովհ. 152, 154, 378, 413, 414
Քեռնյան Խաչիկ 224

Փամբույան Ազատի 194, 238
Փեռնյան Ռիչար (Խաչատուր) 386, 416, 417

Իդեն Ա. 173
Ինենյան 193
Ինենյան Խոսեյր 193
Իշխանյան Լյուսի 419
Իսազուլով 209
Իսահակյան Ավետիք 157, 183
Իսահ Թաման (Խոսեյան Թամանուս) 197
Իսկանդարյան Ա. 304
Իսկանդարյան Վարդիս 337
Իսպիրյան Հովհաննես 199
Իսրայելյան Նրվանդ 194

Անինե Վ. Ի. 47, 66, 101, 234, 378, 417—419, 440
Ան 27, 152
Ափեռնյան Պ. 196
Ափսխուս Իսահանես 32, 33, 37, 38, 40
Արիկենիտ Կարլ 37
Լյովիկին 209
Լամպին Յու. 209
Լուսին Ամարտ 419
Լուսինյան Հրաչ 430

Խալիյան Ե. Մ. 11
Խալիլ 29
Խանգուլով Վ. 209
Խանենկ Պալատա 423
Խանգուլյան Զատիկ 387, 443
Խանգուլյան Սևա 389
Խաննյան Պետրոս 196
Խանչյան Գրիգոր 437
Խաչատուրյան Անտոն 193

Խաչատուրյան Արամ 183
Խաչատուրյան Հ. 208
Խաչատուրյան Մարտես 235
Խաչատուրյան Ռ. Հ. 15
Խաչատուրյան Արշակ 199
Խաչիկյան Ա. 304
Խաչիկյան Մարտիրոս 193, 385
Խարամեղարյան Ս. Վ. 10
Խանասարյան Մանգիկ 197
Խարյան Ազնիվ 449
Խերմյան Ա. 208
Խելազյան Գ. 18
Խելազյան Տիգրան 193
Խուղզարյան Ս. 10
Խաչադյան Լ. Ա. 14

Մաղիկյան Վ. Հ. 178
Մատուկյան Ա. 21

Պալիսու Ի. 294, 303, 304
Պամասարկան Գաբիա 386, 416
Պամասարկան Սպենդարառա 159
Պաշեն Մարտիկ 37
Պապուսիկյան Ս. 19
Պապյան Ս. 63, 152
Պատմյան Զեհանգիր 224
Պատարյան Ք. 208
Պարապլյան Ավետիս 385
Պարապլյանյան Արշակ 207
Պարապետյան Գրիգոր 194
Պարապետյան Հ. Ս. 11
Պարապետյան Մ. 208
Պարապետյան Ջուր 196
Պարապետյան Սիսե 449
Պարապետյան Ս. Կ. 178
Պարիկյան Խաչիկ 307, 308
Պարնյան Սուրեն 193
Պարմիրյան Հայկ (Հայրի Հայկ) 336
Պեննյան Անդրանիկ 195
Պեդրյան Կարապետ 73
Պիտուր Առեն 208
Պիրակոյան Արիստա 386, 421, 423
Պիրակոյան Ա. Մ. 252
Պիրակոյան Համկի 387
Պիրակոյան Քաղզուր 203
Պիրակոյան Պող 416

Պիրակոյան Զ. Ս. 16, 37
Պիրի Վ. 209
Պյոնով 209
Պյոպենկյան Գալատա 410
Պյոպենկյան Հարություն 336, 337
Պյոպենկյան Ռուբեր 357, 410
Պյուրեկյան Արմենակ 197
Պյուրեռնյան Հ. 200
Պոկինես Պ. 17
Պոմիտա 31, 378, 387, 414
Պոստանդինյան Ալեքսանդր 194
Պոստամյան Ա. 97
Պոստամյան Վանան 197
Պոստամին Լ. 304
Պրյուշկով 209
Պուճուճի Հարություն 386
Պուլամենիով 209
Պուպրին Օլեգ 437
Պուրտիկյան Ս. 19
Պեննյան Հովհաննես 199

Չարիկյան Գրիգոր 338
Չաղիկյան Հարություն 380
Չաղաթյան Հարություն 387
Չախումյան Սեմյոն 437
Չախրյան Ա. Մ. 10, 11, 63
Չախրյան Գևորգ 416
Չախրյան Հ. 16
Չախրյան Հովհ. 10
Չախրյան Ռ. 208
Չախրաթյան Հ. 208
Չառազատյան Վ. Բ. 366, 389, 408, 414, 437
Չամբայան Գուրգեն 193
Չամաստեղ 370
Չամբար Դավիթ 198
Չամբարանույան Հրանտ 190
Չամբարանույան Ս. 54, 101, 125, 128, 152
Չամբարանույան Վ. Հ. 414, 437
Չայրապետյան Լ. Բ. 256
Չանչերյան Մարգարիտ 357
Չանդի Պատրիկ (Չանդի Քարթի) 26, 37
Չարոս Նիկի 419
Չարությունյան Գրիգոր 192

Չարությունյան Հ. 208
Չելվեկյան Հարություն (Արքայ) 21
Չիբուկյան Ա. 208, 229
Չիպոյան Գևորգ 193
Չոպուկիյան Գ. Ք. 181
Չոխաննես Առաքետ 313—315
Չոխաննիսյան Ալ. 208, 349
Չոխաննիսյան Ալ. 13, 54
Չոխաննիսյան Գ. Ս. 181
Չոխաննիսյան Գ. Հ. 252, 304
Չոխաննիսյան Խ. 304
Չոխաննիսյան Խաչիկ 198
Չոխաննիսյան Հ. 304
Չոխաննիսյան Հ. Վ. 252
Չոխաննիսյան Հրաչ 196
Չոխաննիսյան Հրաչյա 389
Չոխաննիսյան Կ. Հ. 16
Չոխաննիսյան Ս. 196
Չոխաննիսյան Սահեն 377
Չոխանյան Պետրոս 200
Չոլակիյան Հ. Ա. 256
Շահես Սամվել 357

Չազարյան Կարպետ 416
Չազարյան Հրաչ 405
Չազարյան Մարտիրոս 193
Չազարյան Ռ. 208
Չազարյան Սոհան 419
Չառարյան Զ. 17
Չավամի Սպարտեն 335
Չառաքաչկյան Մարտիրոս 235
Չառախանյան Հովսեփ 157
Չաբիբյանյան Լյուդմիլ 457
Չաբիպյան Արմեն 192
Չաբարյան Հովհաննես 244
Չակոպյան Անդրանիկ 171
Չակոպյան Է. 336
Չառաքաչյան Քարթին 196

Չաննիկյան Ալվերտ 387
Չևպեկյան 193
Չևպեկյան Ռուբեր 383, 385, 430
Չեռնյան Արաշակ 197
Չեռնյան Ղազարոս 214
Չեռնյան Միսակ 193
Չեռնեկյան Վանդիկ 192, 226

Հրոյան ճնեռ 196
Հիվանդանոցի 199
Հյուանդան Երևան 415

Մազլըմյան Պարսյուր 193
Մարտազ Բ. Բ. 178
Մարկեան Վահան 415, 423
Մալխասյան Սո. 152
Մալումյան Տիմոն 193
Մալումյան Վահան 199
Մախան Հարություն 193
Մակդոնոյ Մարգարի 136, 138
Մակիմոնով Ռիչարդ 137
Մակիմյան Պ. 54, 65
Մանասյան 165
Մանասյան Հովհաննես 192
Մայր 138
Մանանդյան Հ. 152
Մանաս Սեակ 443
Մանասերյան Լ. Պ. 256
Մանվելյան Ազատ 192
Մանուկյան Ալեք 409
Մանուկյան Ս. 205
Մանուշակյան Գևորգ 212, 213, 235
Մանուշյան Միսաք 171, 423
Մավյան Մինան 194, 382, 386
Մավյան Սարի 417
Մավյան Վահան 357
Մատենյան Հարություն (Ռերին) 192, 443
Մարգարյան 193
Մարգարյան Գ. 196
Մարգարյան Երանդ 192
Մարմարյան Հանի (Գևորգ) 194
Մարշանյան Հ. Հ. 178
Մարտիկյան Զորջ 280, 270, 332
Մարտիկյան Ս. 152
Մարտիրոսյան Ա. Ս. 366
Մարտիրոսյան Գ. Ա. 252
Մարտիրոսյան Հակոբ 196
Մարտիրոսյան Հարություն 429
Մարտիան Մանակ 165
Մելիք-Ազատյան Արտ. Ալ. 178
Մելիք-Հովսեփյան Ս. 97
Մելիքյան Ռ. 152
Մելիքյան Վ. 304

Մելիք Ռոսին 423
Մելիքսերյան Հ. Ռ. 11, 12, 64, 70
Մելիքսերյան Վ. Գ. 11
Մելիքյան Հ. 208
Մելիքյան Կ. 304
Մելիքյան Մ. 366
Մեծառայան Անն 193
Մեհրապյան 193
Մեսրոպ Անն 415
Մեսրոպ Մաշտոց 414
Մեսրոպյան Մեսրոպ 192
Մեսրոպյան Մինան 194
Մեկլան Զայի Ռիֆար 29
Մեկերյան Հարություն 195
Մեկերայկյան Գևորգ 193
Միգրոս Շյարի 29
Մինասյան Մինա 416
Մինասյան Կ. 233
Միրզաբախ 209
Մյուրիանյան Արամ 197
Մյուրիանյան Արամ 197
Միքայելյան Կ. 366
Միքայելյան Կարեն 159, 161
Մյասնիկյան Ալ. (Ալ. Մարտունի) 13, 54, 55, 57, 80, 153, 309, 318, 319
Մնացականյան Բավակոմ 437
Մնցիկյան Մարտա 417
Մնևուրի Հակոբ 402, 423
Մոլոտով Վ. Մ. 173
Մոսիկյան Կ. Ա. 256, 270, 271, 304
Մովսիսյան Ս. Հ. 252
Մորգենշտեյն Լենի 29, 38, 40
Մոսայան Արտ. 54, 68, 82, 84, 97, 108, 125
Մորյան Չ. 21
Մորյան Մ. 21, 192
Մորյան Պեր 270
Մուսաֆյան Զարեն 386, 416, 417
Մուսախյան Արամայի 161
Մուսաղյան Անդրե 419
Մուսաղյան Գ. 208
Մուսաղյան Սամվել 201

Յազյան Հովն. 353
Յազվեցիկ Վարդի 37

Յակովլև 209
Յափուռյան Ավետիս 430
Յարյանյան Անդրանիկ 194
Յուսուֆյան Դանիել 193

Կապուրյան Բարսի 356
Կապուրյան Գրանիկ 204
Կազմ 27, 29
Կարյան Պարս 337, 338
Կարի Փիլար 386
Կալանդանյան Հակոբ 199
Կանախտյան Կանախտ 192
Կանախտյան Կարս 192
Կանախտյան Ա. 804
Կանան Գրիգորի 22, 122, 125—134, 136—151
Կար-Պոս 152
Կեփուրյան Վ. Ն. 10
Կեփուրյան Ք. Ա. 178
Կեփուրյան Մ. Գ. 37
Կեսրյան Հակոբ 193
Կիկիմորով 304
Կեռյան Պետրոս 196
Կեռով Լ. 304
Կեռով Կ. 304
Կեռուստիկյան Գ. 144, 310
Կարիկյան Ռեիմոնի 370

Շաղրոնց Ս. 97, 101
Շանգիլյան Ա. 65
Շանիկյան Ա. 304
Շանուգարյան Ա. 208
Շանուգարյան Գ. 209
Շանուգար Մանան 198
Շանուգարյան Դանուկ 54, 90, 92—94, 152, 312, 313, 318
Շապուրի Կ. 209
Շալ Ազատուր 419
Շառայան Խաչ 193
Շեղյակ 259
Շեֆերյան Հայկ 271, 332
Շիլլիկյան Պարունակ 244
Շիրազյան Ռ. 389
Շիրազյան Ռոմեիկ 202
Շյուկյան Մ. 243
Շեյնյակով 209

Շեքերախով Կ. 304
Շամայակի Ք. 99
Շատով 209

Ռսկերիշյան Մանուկ 195
Ռբրանի Զարեն 386, 422
Ջալալյան Կարապետ 195, 196
Ջալալյան Հասան 196
Ջանգալյան Չինա 197
Ջարիսյան Կասան 199
Ջարյան Ք. 208
Ջարյան Չ. 208
Ջախրով Հակոբ 193
Ջահրյան Ավետիս 270
Ջահրյան Առաքել 194
Ջախրյան Հայկ 192
Ջեֆերի Կ. 209
Ջեֆերի Ռիմանու 80
Ջեֆերյան Ազատ 192
Ջեֆերի Պարս 353
Ջեֆերի Գ. Վ. 126, 143
Ջուլալ Հարություն (Ջուլալյան) 417
Ջուլալյան Պարսի 157, 185, 415, 423
Ջուրիկյան Գևորգ 187, տես Գևորգ 2
Ջուլյան Հարություն 192
Ջուլյան Պ. 152
Ջուլյանյան Լիլի 357, 419, 442
Պապուրյան Բագրատ 192
Պապուրյան Տ. 357
Պապուրյան Մովսես 200
Պապուրյան Փիլար 199
Պապուրյան Մարգարի 385
Պամա ժողով 132, 136, 138
Պապուրյան Մանուկ 194, 243
Պապուրյան Գրիգոր 225
Պապուրյան Մ. 136
Պապուրյան Պեր 198
Պապուրյան Գևորգ 192
Պապուրյան Հարություն 194
Պամանյան 338
Պարսիկ Առաքել 198
Պարսյան Գ. 97
Պարսյան Հայկ 197

Պարսեան Հակոբ 171
Պարսր Սեակ 26
Պզոնկյան Նյան 405
Պեղով Ե. 260, 304
Պեղեան Հարություն 192
Պիշեբյան Խոսրո 198
Պիշեբյան Պողոս 192
Պետիկյան Տիգրան 437
Պետյան Ասատուր 386
Պետոյան Հակոբ 336
Պետերիլի 136
Պետրոս XII 345
Պետրոսյան Առաքել 200
Պետրոսյան Պ. 366
Պետրոսյան Վարդգես 437
Պերզեբյան Արտավազ 356, 416
Պերզեբյան Համբարձում 442
Պերպեբյան Արթուրի 199
Պիսեղումով Վ. 304
Պրզուպյան Պարզիկ 196
Պոզապույան Լուիզա 419
Պոմա 136
Պոյանյան Եղիշիկ 196
Պոյանյան Երանոս 203
Պոնտաթի Պետրոս 197
Պոլիկյան Ասատուր 198
Պոզոբյան Երան 416
Պոզոբյան Լուսինա 416
Պոզոբյան Պողոս 449
Պոզոս Լուսինա 41, 310
Պոտիկյան Էդվարդ 201
Պրիպիսնով Ա. 266, 304
Պրեմեիկ Վ. 258

Ջամալյան Արշակ 164
Ջավիդ 29
Ջեմալ 29
Ջերմանյան Հովհաննես 417

Իսաբեկյան Հերմիոն 171
Իսայիա Յան 37
Ինիկ Ջան 37
Իսիմով Ե. 414
Իսախանով Կ. 209
Իսախան Մուսե 419
Իսկիկիլի 410
466

Իսախանի Կոնստ 136, 138
Իսախան Սեակ 31
Իտալիկյան Հարություն 350

Սաղիկով 209
Սարգիսեղ 405
Սարգիսյան Վարսենիկ 449
Սայիդ Հայիմ 29
Սահակյան Արշակ 225
Սաղբոբյան Սարգիս 195
Սաղով 209
Սամիլովսկի Ի. Վ. 181
Սամսոնյան Սիմոն 416
Սայաս-Նալի 414
Սարափյան Գևորգ Ա. 20, 202
Սարգիսյան Պ. 200
Սարգիսյան Ս. 196
Սարգիսով Վարդան 193
Սարգսյան Ա. 209
Սարգսյան Ա. Ս. 182
Սարգսյան Առաքել 183
Սարգսյան Խորիկ 386
Սարգսյան Հարություն 244
Սարգսյան Ե. 10
Սարգսյան Սարգիս 197
Սարգսյան Ֆ. Տ.
Սարսյան Մ. Ս. 152, 178, 183, 366
Սարսյան Սուրեն 332
Սարսյան Վիլյամ 373, 423, 442
Սարսիան Ալեքսանդր 416, 423
Սամբայան Վահրամ 171
Սեդրակյան Հրաչ 192, 226
Սելիկ-Ջառի 209
Սենա (Արմանյան Գեղամ) 171, 415, 423
Սևրգիկ Մ. Գ. 202
Սևրգսյան Փրոբար 419
Սիմաներա 31
Սիմանյան Ա. Տ.
Սիմանյան Հովհաննես 192
Սիմանյան Հր. 14, 15, 335
Սիմանյան Ղազար 197
Սիմանյան Պեղա 353
Սիմանյան Սիմոն 393
Սիմանյան Գ. 136
Սիտալ Կարապետ 370, 422

Սիբուռնյալ 244
Սիբուռնյան Մամբրե 198, 250, 251, 259
Սմարյան Տիգրան 197
Սողապյան Գ. 239
Սոլոմոն Աբրահամ 133
Սոլոխ Գ. 209
Սվիդրոսկի 126
Ստեփանյան Լ. Ա. 252
Սրագինյան Երվանդ 194
Սրագինյան Ս. (Ս. Լուկաշիկ) 54, 88—90, 152
Սրապյան Արամայիս 356
Սուրբարյան Է. Տ.
Ստամբուլյան Առաքել 370, 383, 413
Սուրյան Վանիկ 417
Սուրյան Սուրեն 197

Վազգեն Ա. 250, 251, 366, 426, 437
Վանիկ Հայիկ 20
Վանիկ Վանյան 422, 423, 442
Վասպուրականցի Արմենակ 197
Վաղեղյան Գր. 65, 68, 80, 159, 161
Վարդապետյան Հակոբ 199
Վարժապետյան Ս. Հ. 20
Վարդանյան Ս. (Մասառյան Ս.) 167, 315, 316, 335, 358

Տաղյան Առաքել 198
Տամառյան Ջիվիկ 416
Տասարյան Շահնի 194
Տարչ Ե. Վ. 38
Տարսանիկ Արմեն 416
Տեղապետյան Սմբատ 200, 201, 356
Տեղապետ Ղազար 196
Տեր-Անդրեասյան Աբրահամ 195
Տեր-Կարսիկյան Ս. 143, 152
Տեր-Նիկոլայան Սեդրակ 199
Տեր-Հարություն Խորեն 416, 417
Տեր-Վաղարյան Ե. 65
Տեր-Մինասյան Ռոզեն 334
Տեր-Միրզայան Լ. Ե. 16
Տեր-Ներսեսյան Սիբուրփի 357, 442, 443
Տեր-Նիկողոսյան Հ. Ջո

Տեր-Սահակյան Ավետիս 193
Տեր-Սիմոնյան Գր. 65
Տեր-Ստեփանյան Մամբրահ 335
Տեր-Վարդանյան Ալիս 380
Տիրացյան Գևորգ 194
Տոբոլսկի Ռոբերտ 356
Տրգուպյան Պողոս 196
Տսվանյան Նայի 202

Յարյոլ Ի. 304
Յվերեն 317

Ռուզնյան Հայկունե 192
Ռյազանցի Գ. 233
Ռանայան Ստեփան 198
Ռենյան Առաքել 196
Ռյուզիլիկ Էրեմ 350
Ռատիկով Ա. Մ. 99, 100, 317
Ռուրյան Հակոբ 197

Փանկանյան Գ. 304
Փանոսյան Սմբատ 382
Փայազյան Սարգիս 193
Փափազ Արշիլ Հրաչ 443
Փափազյան Առաքել 405
Փենկանյան Արփին 419
Փիլականյան Խաչատուր 192
Փիլիպպոսյան Խորհրդ Մ. Փ.
Փիրուսյան Ս. 54, 133—136, 138, 152
Փոբուզյան Առաքել 192
Փոլատյան Ս. Լ. 20
Փոլատյան Արմենակ 192
Փոլատյան Գևորգ 196
Փոլատյան Վանան 199

Փայազբար 65
Փայազբար Ռ. Փոս
Փաղցրենիկ Արշալուի 197
Փաստիկ Երվանդ 430
Փամբարան Ե. 209
Փենկանյան Գևորգ 199
Փելիշյան Հակոբ 377
Փետրոսյան Առաքել 193
Փեյրան Բյուզանդ 314
Փետրոսյան Երեմ 337

Քնտեսական Ավտոն (Դավենց Ա.) 20
 Քերզան 84
 Քրիստոս Ծաղան 379
 Քյարաչյան Արտ 357
 Քյուրենյան Ստեփան 199, 200
 Քարսեկյան Տիրոսի 385
 Քոստ Թ. Զ. 80
 Քոնյան Մայլ 419

Օգրայան Կազմի 395
 Օրաբյան Մ. 208
 Օնանյան Կարապետ 199

ՏԵԼԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՆԿ

Աբաղյան 80
 Ազանա 33
 Ադրբեյան 46, 61, 62, 285
 Արևի 52, 87, 89, 99, 100, 168, 176, 200, 329
 Արամբեյի 261, 262, 265, 267, 284
 Արաբեյա 361
 Ալեհանդրաբադ, տե՛ս Անհրեական
 Արևանդարթա 164, 168, 169, 189, 211, 259, 433
 Ալմիր 164
 Անվազ 196
 Ալիե 233
 Անարալիս 204
 Անասիա 118
 Անման 433
 Անուիկա (ԱՄԻ) 5, 19, 20, 39, 42, 48, 50—54, 56, 70, 111, 139, 150, 151, 155, 159—162, 167—169, 188, 197, 198, 208, 227, 229, 231, 236, 238—241, 243, 245, 251—253, 259, 260, 278, 280, 293, 299, 313, 315, 322, 326, 332, 350, 368, 375, 380, 382, 387, 388, 389, 391, 399, 403, 405, 409, 412, 414, 416—421, 423, 424, 427, 428, 432, 439, 442, 444
 Այուլ 31
 Ալբերգազ 233
 Ալթր լին (այժմ՝ Ակնա լին) 282

Սահկյան Սարգիս 244
 Օրացյան Ժակ 416
 Օբշտիկին Պ. Կ. 61
 Օռացյան Մինաս 214
 Ջերգաչյան Արշակ 244
 Ջնադրով 209
 Ջնաչյան Ստեփան 200
 Յազ 410
 Յոանա Անատոլ 37
 Յեկեկյան Վահե 194

Այնրափ (Այնրեպ) 20, 33, 401
 Անատոլի 94, 142
 Անգլիա 5, 52, 81—84, 132, 134, 138, 158—160, 173, 261, 278
 301, 326, 350, 378, 414—416, 420
 Անդրկավախ 18, 42, 44, 55, 74, 90, 170
 Անգրեկովայան Ջեդրեպիա (Անգրե-ֆիդրեպիա) 31, 95, 105
 Անիիկա 423, 424
 Անի-Վեզա 116, 117
 Անկարա 31, 173, 352
 Անտառավան, բազմաա Անհրեակա-նում, 289
 Անտիոփ 33
 Արարատի 275, 279, 281, 282, 284, 287, 290, 291, 301
 Ջսիա 3, 48
 Բասուրիան 153
 Եվլար 103
 Ավարուիա 5, 250, 251, 258, 260, 270, 280, 301, 331, 356, 357, 375, 423, 439, 443
 Ավարուի 52, 249, 301, 414
 Ետրպատական 196
 Ասարիա 28
 Ասարիե 320
 Ասազած, լին, 63
 Արազածի շրջան 286

Առաքայան 101—103
 Արամ 206
 Արարտ, լին, 92, 125, 149, 214, 340
 Արարտայան դաշտ, 126, 283, 293, 404
 Արաֆ 196
 Արախ, գետ, 103
 Արզենահեա 50, 94, 202, 228, 249, 251, 252, 255, 260, 263, 268, 271, 278, 281, 301, 315, 378, 386, 387, 389, 391, 403, 418, 431
 Արզահան 173
 Արզլին 173
 Արզնի 261, 262
 Արմաշ 102, 103
 Արշարույս 437
 Արաշարի շրջան 66, 88, 85, 86, 185, 209, 219, 221, 233, 235, 291, 301, 449
 Արտնի 286
 Արևելյան Հայաստան 3, 5, 44, 49, 553
 Արևմտյան Անտառիա 33
 Արևմտյան Քասիկա 98
 Արևմտյան Հայաստան (Արևմտա-Եսրաստան) 4, 19, 33, 39, 43, 60, 110, 113, 326, 334, 400, 403
 Արիկա 94, 111, 250, 319, 315, 420, 423
 Բարսե 83—86, 95, 100, 124, 128, 153, 178, 209, 211—213, 216, 234, 239, 240, 262—264, 266, 271, 272
 Բաղինյան Երվանդ, Բաղինյան, 39, 42, 51, 54, 121, 143, 155, 357
 Բարս 405
 Բաղդազ 36, 41, 75—77, 82, 99, 226, 378, 379
 Բազե 33
 Բաշ Ապարան 44
 Բասուրիանի շրջան (այժմ՝ Վարդ-Էրի շրջան) 83, 86, 186
 Բասուր 41, 76, 81, 82
 Բախո 61, 159, 178, 209, 262, 263, 285

Բախարա 76
 Թեղիս 52, 135, 155, 159, 160, 249
 Թյուրոս 20, 21, 29, 41, 50, 88, 164, 168, 190, 191, 203, 204, 209, 211, 212, 214, 227, 230, 231, 321, 325, 336—338, 351, 352, 355, 369, 372, 373, 377, 381, 383, 385, 387—390, 393, 398, 412—414, 418, 419, 421, 423, 425, 430, 431, 436
 Թեղին 164, 173
 Թևառարիա 51
 Թեղամ 414
 Թյուրան 405
 Թյուրոս 284
 Բասան 33, 34, 53, 167, 378
 Բազիկա 50, 165, 203, 228, 231, 251, 280, 268, 301, 315, 356, 378, 380, 387, 403
 Բանենա Այրե-Ալ, 164, 165, 202, 357, 368, 369, 381, 391, 394, 414, 419, 431
 Բալդարի 15, 48, 51, 56, 115, 122, 154, 171, 181, 193, 203, 208, 209, 215, 216, 225, 227, 236, 238, 241, 244, 248, 249, 253, 271, 301, 315, 322, 414, 416, 419, 420, 427
 Բախարեստ 194, 215, 381
 Գալարիա 33
 Գալարիանի 33
 ԳՅԶ 301, 414
 Գերմանիա 62, 138, 150, 168, 159
 Գյուրի 33
 Գրենդըլ 168
 Գասանդազ 233
 ԳՅԶ 301, 379, 414, 431
 Գալար 235
 Գամասիա 41, 50, 192, 204, 209, 336, 389
 Գալուս 102
 Գանով 113, 406
 Գեդազադ 100
 Գեարալի 380
 Գիլբան 292
 ԵՍԷ, տե՛ս Երվաղոս

Եղիաթա 17, 19, 20, 48, 52, 89, 162, 177, 198, 208, 209, 227, 229, 232, 236, 238, 241, 243, 245, 249—253, 255, 257—259, 262—265, 267—272, 278—280, 282, 293, 294, 299, 304, 322, 340, 348, 378, 387, 389, 393, 416—418, 420, 431, 445

Երեսի 33, 37, 404
Երզնկա 48, 52, 198, 199, 268, 301, 427

Եկատերեղաց 40
Եկզնվանօր 224
Եկղիկ 20, 401
Եկողա 3, 48, 50—52, 126, 129, 130, 139, 140, 143, 148, 151, 161, 169, 375, 423, 439

Եղգնկ 35
Եռասղևմ 41, 196, 205, 423

Եեևան, տե՛ս աշխատարան գրքի բար էջերում
Եհեստ, գեո, 35, 36
Ջանգելօր 64

Ջանգիբասաթի շրջան (այժմ՝ Մասիսի շրջան) 127, 137, 149, 219, 221, 301
Ջառիկա 224

Ջեյրան 401
Ջեջան 75

Ջմյունեղա 52, 352
Էքմիածին 65, 68, 77, 112, 118, 160, 187, 219, 221, 274—276, 279, 281, 283, 284, 287, 291, 301, 342, 359, 411, 423—425, 437, 449
Էլա (այժմ՝ Երզնկա) 262, 267, 274, 276—279, 281—284, 290, 291, 293, 301, 403

Էնկյուրի, տե՛ս Անկյուր
Էլ՛լիարի՝ ջրանց 160
Քարաբ—Քաղցրեկ 88
Քային 65, 224, 274, 275, 279, 281, 284—287, 301

Քավրիգ 80, 294, 335
Քեմես 81, 84, 85, 99, 265, 283, 302, 338, 357, 371, 378, 414

Քի՛իկ (Քրի՛իսի) 13, 66, 67, 83, 153, 162, 285

Քոխմախան ին 112
Քրակի 89
Քուրխ 3, 7, 21, 25—29, 33, 36, 37, 38, 40—42, 48, 51—53, 58, 93—95, 113, 114, 122, 125, 144, 172—175, 190, 201, 255, 263, 268, 271, 278, 279, 292—294, 299, 322, 326, 336, 350—355, 390, 420, 443

Ճնճ 139, 142, 311, 431
Կզիբ 74
Կզմբ, տե՛ս Ջմյունեղա
Կերիկ 36
Կլանի շրջան 116, 117, 261, 262, 267, 269, 272, 273, 279, 286, 292
Կակեղերուճ 33
Կարայի 268, 271, 278, 301
Կասիկա 52, 239, 268, 301, 413—417, 420, 424

Կրան 48, 51, 53, 64, 78, 87, 99, 105, 106, 177, 181, 187, 190, 196, 203, 208, 209, 216, 219, 221, 225—228, 231, 248, 249, 253, 257, 260, 262—269, 271, 278—282, 293—297, 299, 302—304, 322, 324, 335, 338, 340, 350, 355, 390, 420, 421, 424, 427, 443

Կրտ 177, 199, 209, 226, 229, 230, 241, 245, 249, 255, 257, 262—264, 268, 271, 278—280, 293, 294, 299, 410, 416, 420, 427, 428

Կարգից 122
Կամբար (այժմ՝ Քաղցրառաշեն) 116
Կասիկանի Ամերիկա, տե՛ս Հարա—վային Ամերիկա
Անաստան 188, 420

Անճեակոն 66, 83, 86, 96, 101, 102, 116—118, 124, 164, 209, 235, 236, 261, 265, 266, 267, 269, 272—275, 277—280, 282, 284, 288—292, 301, 317

Արման 16, 19, 20, 50, 51, 177, 181, 190—192, 203, 208, 209, 211, 216, 225—228, 230, 231, 235, 236, 238, 241, 244, 245,

248, 249, 255, 257, 263, 264, 268, 277—280, 293, 294, 299, 304, 322, 324, 331, 336—338, 378, 379, 387—390, 403, 416—418, 420, 421, 423, 424, 427—429, 431—433, 442, 443

Արիս 294, 301, 322, 324
Արև 117, 168, 195, 389
Ասարև 410, 414
Ավերպոլ 243
Ատանձբուրգ 150
Ազան 7, 58, 121
Անգոն 412, 413, 415, 431, 433
Առ Անթիս 20, 380, 351
Ատանան (Չառեղեզակ) 261, 262, 267, 269, 273, 277—282, 284, 286, 290—292, 301

Խարբրց 33, 401
Խարին 247
Խարկով 153
Խոյ 74, 86

Խոհեղային Հայաստան, տե՛ս Սովետական Հայաստան
Խոհեղային Միություն, տե՛ս Սովետական Միություն
Սաղկան 394
Սարմաթիա 88
Սայիճարեկա 20

Սեմեթ 20, 164, 198, 251, 257—260, 271, 283, 338, 339, 341, 342, 373, 383, 419, 430
Սազգլան 60
Սանադա 5, 19, 50, 51, 159, 249, 250, 258, 260, 270, 280, 294, 301, 331, 356, 378, 380, 420, 423, 443

Սարաս 137
Սարին 32, 33, 352
Ս, բյուր, բազմաժամ Ռեյտարմ, 337
Սարս 60, 173

Սեսարիա 401, 406
Սիլիկիա 32, 33, 39, 42, 51, 214, 244, 400, 401, 403, 424

Սիպրոս 51, 177, 200, 226, 249, 257, 260, 262—270, 272, 279, 288, 299, 304, 322, 361, 378, 386,

424, 427, 430
Սիբոկան 44, 116, 117, 208, 261, 265, 267, 269, 272—275, 277—280, 282, 284, 285, 288—291, 301, 394

Սիկ 153
Սեմիա 33
Սեսանդեղանայիս, Կ, Պոլիս 26, 29—32, 36, 39, 40, 42, 53, 71, 77, 83, 85, 90, 92, 94, 95, 96, 99, 105, 107, 114, 122, 125, 142, 154, 155, 163, 201, 311—313, 315, 316, 318, 352

Սովկաս 27, 136, 167, 353
Ստասյի շրջան (այժմ՝ Երզնկի շրջան) 186
Սարգաթ 202, 431
Սարեբոս 52
Սարձու կղզի 52
Սարս 50

Տարեկան, տե՛ս Երզնկա
Տարի 33, 35, 36, 41, 50, 175, 192, 199, 203—206, 231, 243, 322, 324, 325, 330, 337, 341, 377, 378, 382, 385, 389, 392, 394, 419, 429—431, 433

Տանրն 403, 404, 406
Տանադա 75, 78, 196
Տայաստան, տե՛ս աշխատարան գրքի բար էջերում
Տայաստանի Հանրապետություն 130
Տայիս 169, 195, 196, 326, 353
Տանձակն 394

Տարած—Ամերիկան Միություն 251
Տարալային Ամերիկա 50, 51, 94, 164, 190, 201—203, 227, 228, 236, 249, 250, 258, 280, 331, 391, 423, 427, 444

Տարալային Իրան 74, 75
Տարալայիկա 52, 172, 278, 301, Նկարչերիք 294
Տասուր արևելք 52, 423
Ճին Համաստան 98
Հյուսիսային քրև 142
Հյուսիսային Սովկաս 46, 153
Հնդկաստան 52, 249, 423

Հարսնի 233
Հարսնի 52, 420
Հակոբյան 156, 221, 274—277,
279, 281, 284—289, 292, 301
Հոս 193
Հոգաբան 249, 301, 427—429, 431
Հոս 259, 345, 346, 413, 414, 431
ՀՈՍ (ՀՈՍԿ), տե՛ս Սովետական
Հայաստան
Հուզյան 229, 233, 231, 262, 267—
269, 272, 273, 277—280, 282,
284, 290, 291, 301, 437
Հունաստան 17, 51, 52, 89, 90, 95—
101, 105, 112, 114—116, 122,
125, 126, 128, 150, 155, 164, 171,
172, 175, 181, 190, 200, 203,
205, 208, 209, 215, 216, 225—
228, 238, 241, 248, 249, 256, 263,
267, 268, 293, 299, 316, 317, 319,
322, 420, 424
Հոնդուրաս 52, 188, 261, 414, 420
Գաղլի 187
Գամալյոսի շրջան, տե՛ս Առաջադի
շրջան
Գամբրի 206, 292
Գարազազ 294
Գարսիճյան, տե՛ս Կիրակոսյան
Գաթան 117, 261, 267, 273, 278,
292, 301
Գոհ 137, 149
Գուրգազույի (այժմ՝ Հակոբյանի)
66, 118
Հավա 52
Հենոկ, տե՛ս Ջենոկ
Մարգարտի 331
Մարտի 20, 113, 117, 160, 405,
406
Մակրոնի 89, 98
ՄԱՀ, տե՛ս կիլիգոս
Մայիսյան սովետ 286
Մանգուրա 248
Մարտի, սկսած 262
Մարտի, տե՛ս Առաջադի լիս
Մարտի 36
Մարտի 53, 40
Մարտի 318

Մարտի 109, 114, 195, 229
Մեծ Բրիտանիա, տե՛ս Անգլիա
Մեմբեր 98
Մերձավար առեկի 5, 16, 19, 43,
50—52, 70, 73, 119, 143, 155, 163,
167, 254, 280, 332, 342, 345, 357,
361, 375, 390, 399, 416, 423, 429,
439
Մեխիկա 50
Միլան 412—414
Միլանցի (Բրու) 11, 45, 53, 74,
75, 77—86, 95—99, 101, 105
Միլի Կախ 61, 153
Միլի Երեկ 73, 254, 280, 334,
345, 373, 390, 416, 424
Մյունխենի անվան սովետ 286
Մյունխեն 371, 414
Մոսկովիկո (Մոսկովիկոն) 165,
350
Մոսկով 412
Մոսկով 35, 47, 101, 126, 133, 138,
139, 143, 153, 161, 162, 173, 212,
285, 429, 437
Մոսկով 41, 78
Մոսկովի 405, 407
Մոսկով 37
Մոսկով լիս 37, 404
Մոսկովի սովետ 404
Նաղարի 206
Նախա 196
Նախիջի շրջան 301
Նախիջի 76, 78, 80
Նեազգ 239
Նիկոն 201, 323, 386
Նիկոնի 33
Նյու Յորկ 13, 20, 50, 71, 167, 174,
197, 207, 209, 239, 244, 322, 332,
343, 374, 377, 386, 425, 442
Նոր Ամստերդամ 113
Նոր Ալան 293
Նոր Արարիկ 112, 404
Նոր Բյուրանի 112
Նոր Երեկ 113
Նոր Երեկ 112, 160
Նոր Ջեյնի 331
Նոր Ջեյնի 231

Նոր Թամար 113
Նոր Խաչիկ 113
Նոր Կառիկա 113, 119
Նոր Հոնդուր 111, 261, 401, 403, 405,
406
Նոր Մարտի 113, 385, 404, 406
Նոր Մարտի 401
Նոր Յազգա 113
Նոր Սիրաստի 113, 119, 385, 404,
405
Նորվիկա 142, 150
Նոր Տարն 113
Նոր Տիգրանի 113, 119
Նորայնի (այժմ՝ Սովետական)
113, 119
Շահաբյանի շրջան 449
Շահին-Պարսիս 37
Շեռաս 36
Շիր 206
Շիրիկ 249, 301
Շիրվան 159, 249, 416, 420
Շեռան 420
Շիրվան 294
Չանգր 31
Չիխաբյանի 52, 414
Չիխաբ 377
Չիխաստան 229, 238, 241, 301
Չիխաստան 53, 177, 195, 196, 205,
226, 229, 230, 292, 241, 245,
322
Չիխաստան 401, 405
Չիխաստան 104
Չիխաստան 3, 85
Չիխաստան 59
Չիխաստան 39
Չիխաստան 52
Չիխաստան 189, 420
Չիխաստան 142
Չիխաստան 38, 173
Չիխաստան 33
Չիխաստան 337
Չիխաստան 193, 231, 244, 245, 349
Չիխաստան 339, 188
Չիխաստան 206
Չիխաստան 86, 95, 99, 178, 209, 216,
234, 240, 262, 266

Փաստ-Այն 36
Փիլի 196
Փոլստան 26
Փոլստան 202
ՓՈՍՅՈՒ 47, 78
Փոստական Հայաստան, տե՛ս Արևի-
յան Հայաստան
Փոստական 3, 39, 43, 61, 62, 142,
331, 353, 354
Փոստ 420
Փոստիկ 285
Փոստիկ 48, 159, 154, 172, 181,
188, 194, 203, 208, 209, 216,
227, 236, 238, 241, 248, 249, 253,
301, 322, 361, 414, 416
ՓՍՀ, տե՛ս Սիրիա
Փայտա 74, 86, 338
Փայտիկ 52, 90, 91, 100, 317
Փան Գուր 385
Փաստ 37
Փայտապատ 44, 95, 123, 126,
440
Փայտապատի դուռ 127, 429
Փայտապատ 33, 113, 401
Փայտիկ Գարսիստան 3
Փայտիկ 186
Փիրա 16, 19, 33, 50, 51, 95, 105,
111, 122, 125, 165, 175, 177,
181, 190—192, 203, 204, 206, 208,
209, 211, 216, 225—228, 230,
231, 235, 236, 238, 241, 244, 245,
248, 249, 255, 257, 263,
263, 264, 270—272, 277, 279—
282, 287, 292, 299, 302, 304,
322, 324, 331, 337, 338,
348, 389, 390, 416, 417, 420,
424, 427—433
Փն 102, 103
Սովետական Հայաստան, տե՛ս Այն-
ապրյան գրիք բյուր Կեռոմ
Սովետական Միություն 99, 100, 105,
114, 126, 140, 158, 171, 172, 173,
177—179, 181—183, 195, 201—
202, 206, 209, 210, 212, 214,
222, 223, 225, 225, 234, 236, 257,
242, 245—250, 252, 254—258, 260,

261, 264—266, 271, 276, 277,
280, 284, 294, 297, 303, 304,
317, 326, 334, 335, 350, 354,
362, 366, 374, 377, 414, 416,
427, 437, 438, 446—450
Սովետական Ռուսաստան 43, 44, 46,
56, 62, 70, 84, 85, 142, 143
Սափիա 189, 381, 420
Սպանոն 196, 209, 294
Սպիտակ 277
ՍՍՀՄ (ԽՍՀՄ), տե՛ս Սովետական
Միություն
Ստալինգրադ 201
Ստամբուլ 260, 350, 351, 352, 390,
423
Սունձորդ 387
Սովկամական 96, 116, 186, 233,
309
Սուրան 52, 198, 199, 245, 427
Սաևդիա 33, 37
Սախումի 285
Սամգար 285
Սավար 36
Սարենվան 102, 103
Սարմալա 60
Սևան 269
Սև ջուր 127, 149
Սևր 121
Վալանա 195, 389
Վաղարշապատ, տե՛ս Էջմիածին
Վան 31, 37, 74, 87, 105
Վանաչեն 449
Վանու 318, 420
Վասպուրական 74, 76, 406
Վեդու շրջան (այժմ՝ Աբաղառի շրջան)
85, 86, 219, 221, 228, 274, 276,
279, 281, 284, 285, 287, 291, 292,
301, 449
Վենետիկ 53, 413, 414
Վիննա 31, 309, 414
Վիսնոս Լոպս 394
Վրաստան 46, 61, 62, 65, 83, 124,
285
Տանկաստան, տե՛ս Բուրխա

Տարև 20, 404
Տարև—Տարսրեան 329, 406, 407
Տեսիտ 389
Տեր-Ջուր 36
Տիգրանակերտ 33
Տրանսիլվանիա 51
Տրապիզոն 33, 352
Տրիպոլի (Թրիպոլի) 337
Ռվերսին 47, 61
Ռումիա 74, 86
Ռուզվալ 50, 203, 228, 232, 249,
252, 253, 255, 263, 268, 278,
301, 315, 378, 380, 403, 412,
427, 431
Ռոճա, տե՛ս Եղեթիս
Փարիզ 10, 27, 28, 39, 45, 78, 112,
114, 115, 133, 138, 144, 157, 162,
165, 168, 185, 194, 195, 207, 220,
307, 318, 329, 357, 368, 377,
378, 381, 389, 405, 408, 418
Փենկի 196
Փիմալոս (այժմ՝ Աելզ) 224
Փոբր Սախ 36
Փազցրաչեն 449
Փարսկերտ 286
Փեսազ 33, 349
Փեֆարսիս 52
Փիլիս 33
Փրմամբան 78
Փոլի 407
Փովիլլը 5, 278, 301
Ռիսա 153
Օսմանյան կայսրություն 3, 25, 36,
447
Ֆիլիպի 88
Ֆրանկա 165
Յոնասոն 233
Յրանսիա 5, 17, 51—54, 56, 89,
94, 95, 114, 115, 117, 119, 138,
155, 158—60, 162, 171, 208—209,
227, 229, 236, 238, 241, 245, 249,
263, 271, 278, 293, 294, 301, 318,
322, 357, 378, 386, 387, 389,
391, 403, 414, 416—421, 424, 427,
428, 432, 442, 443

ԲՈՎԱՆՎԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Կղզի առաջին.— Փամանակահից սփյուռքի առաջացումը և նրա կազմադրումը զեպի Սովետական Հայաստան	25
Կղզի երկրորդ.— Առաջին մեծարևմտեցիկ զաղթանակության հարցի լուծման ուղղությամբ	60
Կղզի երրորդ.— Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1921—1936 թվականներին	73
1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առթիվներին	74
2. Հայրենակցական միությունների գործունեության աշխուժացումը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1926—1936 թվականներին	110
Կղզի չորրորդ.— Հայ զաղթանակության հարցը Ազգերի լիգայում և և Նանտեյնյան ծրագրեր	121
Կղզի հինգերորդ.— Հայաստանի պետության կոմիտեի գործունեությունը հայրենիք-սփյուռք կապերի զարգացման և հայրենադարձության իրականացման ուղղությամբ	152
Կղզի վեցերորդ.— Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը 1946—1948/1949 թվականներին	171
1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձության նախապատրաստումը	177
2. Հայրենադարձների քաղաքների արտերթը և նրանց տեղափոխումը հանրապետությունում	211
Կղզի յոթերորդ.— Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1962—1982 թվականներին	246
Կղզի ութերորդ.— Տարբեր զիջորդուններ հայրենադարձության նկատմամբ	206
Կղզի իններորդ.— Հայրենիք-սփյուռք անջուրկունների հետագա զարգացումը և Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեությունը	359
Վերջապան	447
Резюме	451
Summary	455
Անվանումների ցանկ	459
Տեղանունների ցանկ	469

ՀԱՅՐԵՆԻՔ — ՍՓՅՈՒՌՔ ԱՌԵՂՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԳԱՐՂՈՒՅՑՈՒՆԸ (1920—1980 թթ.)

Հասարակության է ներկայացրել
համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնը

Հրատարակչության խմբագիր՝ Ա. Մ. Գաբրիելյան
Եկարիչ՝ Յ. Հ. Դանդիլյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Քավսեսյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Հ. Ս. Ալվերջյան
Վերստույգող սրբագրիչ՝ Գ. Պ. Խաչատրյան

ԹԲ 664

ՎՅ 03223. Պատվեր 1181. Տպարանակ 4000: Հանձնված է շտաբային 25.05
1985 թ.: Ստորագրված է տպագրության 06.08.1985 թ.: Քույր Ս 1,
չափեր՝ 84x108¹/₂: Տպատեսակը սովորական: Տպագրության էզեմպլը՝
«Քարեր»: Հրատարակչական 23,4 մամուլ: Տպագրական 14,875 մամուլ =
զայժ. 25,0 մամուլ: Գինը՝ Շա. 10 կոպ.:

Երևանի համալսարանի Հրատարակչության, Երևան, Մոսկվայի փ. Ս 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мршяна, № 1.
Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Երզնյան փ. Ս 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна, № 52.